T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
KAMU HUKUKU ANABİLİM DALI

ESKİ HUKUKUMUZDA MUAMELE-İ ŞER‘İYYE

Doktora Tezi

SALİH KORKMAZ

İstanbul, 2021

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
KAMU HUKUKU ANABİLİM DALI

ESKİ HUKUKUMUZDA MUAMELE-İ ŞER‘İYYE

Doktora Tezi

SALİH KORKMAZ

Danışman: PROF. DR. EKREM BUĞRA EKİNCİ

İstanbul, 2021

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER I
ÖZ V
ABSTRACT VI
KISALTMALAR VII
ÖNSÖZ IX
GİRİŞ 1
1. Muamele-i Şer'iyye Hakkında Umumi Malumat 2
2. Konunun Sınırlandırılması 3
3. Çalışmanın Metodolojisi ve Kaynakların Tanıtılması 4
4. Konunun Takdimi 7
BİRİNCİ BÖLÜM 9
1. MUAMELE-İ ŞER'İYYENİN HUKUKÎ TEMELLERİ 9
1.1. Bey'u'l-Iyne 9
1.1.1. Hanefîler'e Göre Bey'u'l-Iynenin Hükmü 10
1.1.2. Diğer Mezheplere Göre Bey'u'l-Iynenin Hükmü 13
1.1.3. Bey'u'l-Iyne ve Muamele-i Şer'iyye Münasebeti 15
1.2. Karz Akdi 17
1.2.1. Karz Akdinin Tarif ve Mahiyeti 17
1.2.2. Karz Akdinin Kuruluşu 18
1.2.2.1. Akdin Tarafları ve Ehliyet 19
1.2.2.2. İrade Beyanı 19
1.2.2.3. Akdin Mevzuu 19
1.2.3. Karz Akdinin Sonuçları 20
1.2.4. Karzda Faiz 20
1.3. Hîle (Hiyel) 21
1.3.1. Hîle Mefhumu 22
1.3.2. Hîlenin Delilleri 29
1.3.2.1 Hîle-i Şer'iyyenin Cevazına Dair Deliller 29
1.3.2.1.1. Kitap 29
1.3.2.1.2. Sünnet 30
1.3.2.1.3. Diğer Deliller 33
1.3.2.2. Hîle-i Bâtılanın Caiz Olmadığına Dair Deliller 34
1.3.2.2.1. Kitap 34
1.3.2.2.2. Sünnet 34
1.3.2.2.3. Diğer Deliller 35

1.3.3. Hîlenin Mezheplerdeki Yeri 37
1.3.3.1. Hanefîler 37
1.3.3.2. Şâfiîler 40
1.3.3.3. Mâlikî ve Hanbelîler 40
1.3.4. Hîlenin Hükmüne Tesir Eden Bazı Haller 41
1.3.4.1. Zaruret Hali 41
1.3.4.1.1. Azimet ve Ruhsat 42
1.3.4.1.2. Zaruret Halinin Yasaklar ile İrtibatı 43
1.3.4.1.3. Zaruret Hali ve Hîle-i Şer‘iyye Münasebeti 46
1.3.4.2. Maslahat-ı Mürsele 49
1.3.4.3. Hükümlerdeki Dini ve Kazâi Ayrımı 50
1.3.5. Hîle Hakkında Umumi Değerlendirme 54
1.3.6. Bir Hîle Tatbikatı Olarak Muamele-i Şer‘iyye 56
1.4. Muamele-i Şer‘iyye İle Alakalı Diğer Hukukî Mefhumlar 59
1.4.1. Gabin 59
1.4.1.1. Gabin Mefhumu 60
1.4.1.2. Gabnin Akde Tesiri 60
1.4.1.3. Gabin ve Muamele-i Şer‘iyye Münasebeti 62
1.4.2. Akdin Lafzî ve Gâi Tefsîri Meselesi 64
1.4.3. Muvâzaa 65
İKİNCİ BÖLÜM 68
2. DEVRİN İKTİSÂDÎ ve İÇTİMÂİ ŞARTLARI IŞIĞINDA OSMANLI ULEMÂSININ MUAMELE-İ ŞER‘İYYEYE BAKIŞI 68
2.1. 17. Asır Osmanlı Hukuk Kaynaklarında Muamele-i Şer‘iyye 69
2.1.1. Muamele-i Şer‘iyye Mefhumu 69
2.1.2. Muamele-i Şer‘iyyenin Yapılış Usulleri 69
2.1.2.1. Karz+ Bey‘+(Hibe+Hibe) Usulü 69
2.1.2.2. Bey‘+Bey‘+Bey‘ Usulü 71
2.1.2.3. Bey‘+ Bey‘ Usulü 71
2.1.2.4. Bey‘+Bey‘+İkale (Bozma)+ Bey‘ Usulü 72
2.1.2.5. Karz+ Bey‘+Takas+ Bey‘ Usulü 73
2.1.2.6. Bey‘+Karz+ Bey‘+Bey‘ Usulü 74
2.1.2.7. Bey‘ Bi’l-Vefâ, Bey‘ Bi’l-İstiğlâl 74
2.1.3. Muamele-i Şer‘iyye Sayılmayan Haller 76
2.1.3.1. İlzâm-ı Ribhin Fiilen Yapılmaması 76
2.1.3.2. Muamele-i Şer‘iyyede Garar (Belirsizlik) 78

2.1.4. Muamele-i Şer‘iyyenin Hükmü ... 78
2.1.4.1. Fetvâ Kitaplarında ... 79
2.1.4.2. Mevzuya Dair Müstakil Risâlelerde ... 81
2.1.4.2.1. Bey‘i’l-Iyne Risâlesi ... 81
2.1.4.2.2. Risâle fî Tahkîki’l-Bey‘ Bi’l-Vefâ ... 84
2.1.4.2.3. İşaratü Ba‘zı Ehli’l-Vefâ bi Cem‘i Ahkâm-ı Bey‘i’l-Vefâ Risâlesi ... 85
2.1.4.2.4. Diğer Risâleler ... 86
2.2. Osmanlı Devleti’nde 17. Asırda Tarihî Şartlar ... 88
2.2.1. Para Darlığı ... 88
2.2.1.1. Fiyat Devrimi ve Para Darlığı ... 91
2.2.1.2. Para Vakıfları ve Para Darlığı ... 95
2.2.2. Zirâi Kriz ... 96
2.2.3. Askeri Nizâmın Değişimi ... 99
2.3. Devrin Şartları ve Muamele-i Şer‘iyye ... 100
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM ... 104
3. OSMANLI DEVLETİ’NDE MUAMELE-İ ŞER‘İYYE TATBİKATI ... 104
3.1. Muamele-i Şer‘iyyenin Kuruluş ve İşleyişi ... 106
3.1.1. Taraflar ve Ehliyet ... 108
3.1.2. Muamele-i Şer‘iyyenin Üzerine Bina Edildiği Borç ... 109
3.1.3. Ribhi Teşkil Eden Mal ... 110
3.1.4. Vade ... 110
3.1.5. İspat ... 112
3.1.6. Teminat ... 113
3.2. Muamele-i Şer‘iyyenin Hukukî Neticeleri ... 114
3.2.1. Ribh ... 114
3.2.2. Muamele-i Şer‘iyye Yapılmaksızın Ribh Talebinin Reddi ... 116
3.3. Muamele-i Şer‘iyye ile Borç Alıp Veren Şahıs ve Müesseseler ... 121
3.3.1. Para Vakıfları ... 121
3.3.1.1. Osmanlı Hukukunda Para Vakfı Tartışmaları ... 122
3.3.1.2. Para Vakfı Tartışmaları ve Para Vakfı Tatbikatı ... 128
3.3.1.3. Para Vakıflarınca Yapılan Muamele-i Şer‘iyyeler ... 135
3.3.2. Yetim Malları ... 139
3.3.3. Avarız Vakıfları ... 142
3.3.4. Yeniçeri Sandıkları ... 146
3.3.5. Şahıslar ... 149
3.3.6. Sarraflar ve Murabahacılar ... 150

3.3.7. Hususi Haller 154
3.3.8. Umumi Vaziyet 157
3.4. Muamele-i Şer‘iyyeye Devletin Müdahalesi 159
3.4.1. Ribh Nisbeti 159
3.4.2. Ribh Nisbetinin Artırılması ve Yetim/Vakıf Mallarının Paraya Çevrilerek İşletilmesi Talebi 167
3.4.3. Ribâhorların Kasap Olarak Vazifelendirilmesi 169
3.5. Muamele-i Şer‘iyyenin Sona Ermesi 175
3.6. Muamele-i Şer‘iyyenin İçtimâi Hayattaki Rolü 177
SONUÇ 186
EK 193
KAYNAKÇA 223

ÖZ

Bu çalışmada bir kredi temin yöntemi olarak kullanılan muamele-i şer‘iyye, 17. asır Osmanlı kaynakları başta olmak üzere diğer kaynaklar da göz önüne alınarak ele alınmıştır. Günümüz müellifleri bu muameleyi umumiyetle, faizi gizlemek için bir kılıf olarak görmektedir. Şer‘iyye sicilleri, arşiv vesikaları, devrin fıkıh/fetvâ kitapları incelendiğinde konuyla ilgili çok sayıda muamele-i şer‘iyye ile karşılaşılmış ve çok ciddi bir tatbik sahası görülmüştür. Çalışmada bu kaynaklar incelenerek, muamele-i şer‘iyyenin hakikaten faize bir kılıf olarak mı; yoksa faizden kaçınmak için bir ruhsat olarak mı kullanılıp kullanılmadığı açığa çıkartılmaya çalışılmıştır. Osmanlı Devleti’nin bu hukukî muameleye bir tatbik sahası vermekle birlikte çok sayıda düzenleme ile müdahalede bulunduğu müşâhede edilmiştir. Muamele-i şer‘iyyenin hususen günümüz faizsiz bankacılık faaliyetleri çerçevesinde de tatbik sahası olduğu düşünüldüğünde, meselenin ortaya konulması bir kat daha ehemmiyet kazanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Muamele-i Şer‘iyye, Ribâ, Osmanlı’da Faiz, Para Vakfı, Bey‘ Bi’l-İstiğlâl, Bey‘ Bi’l-Vefâ.

ABSTRACT

In this study, muamele-i şer‘iyye, which was utilised as a loan procurement method, is discussed with using 17th century ottoman resources and other resources. Present-day writers generally regard this method as a cover for concealing usury. Analysis of the Ottoman court records, archive documents, fetwa books of that era demonstrate that muamele-i şer‘iyye procedure was quite common in practice and used in very different contexts. The study aims to determine whether this method was really a cover for concealing usury or was it a “ruhsat” for avoiding use of interest by examining the aforementioned sources. It is striking that whilst The Ottoman Empire permitted the usage of this method, it also sought to intervene in the practice by adopting a significant number of regulations. The exploration of the issue becomes even more important, considering its wide usage in today's interest-free banking activities so explanation.

Keywords: Muamele-i Şer‘iyye, Ribâ, Usury in Ottoman Empire, Ottoman Cash Waqfs, Bey‘ Bi’l-İstiğlâl, Bey‘ Bi’l-Vefâ.

KISALTMALAR

AÜEHFD : Atatürk Üniversitesi Erzincan Hukuk Fakültesi Dergisi

AÜİFD : Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi

Bkz. : Bakınız

C. : Cilt

COA : Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi

Çev. : Çeviren

DİA : Diyanet İslâm Ansiklopedisi

EI2 :Encyclopaedia of Islam, Second Edition

H. : Hicrî

Haz. : Hazırlayan

İA : İslâm Ansiklopedisi

İFD : İlahiyat Fakültesi Dergisi

İHAD : İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi

İÜİFD : İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi

İÜİFM : İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası

Kamus : Hukuk-i İslâmiyye ve Istılahât-ı Fıkhiyye Kâmusu

Krş : Karşılaştır

M. : Milâdi

MAA : Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye

MEB : Milli Eğitim Bakanlığı

MÜSBE : Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

No. : Numara

s. : Sayfa

S. : Sayı

SBE : Sosyal Bilimler Enstitüsü

SÜSBE : Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

TALİD : Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi

TBK : Türk Borçlar Kanunu

TMK : Türk Medeni Kanunu

TDV : Türkiye Diyanet Vakfı

TTK : Türk Tarih Kurumu

t.y. : Tarih yok

v. : Varak

vb. : ve benzeri

vd. : ve devamı

y.y. : Yayın yeri yok

ÖNSÖZ

Birden fazla akit yapılarak borçlanmayı sağlayan bir kredi temin usulü ve bir karz/borç münasebetinde faiz yasağından kurtulmak maksadıyla müracaat edilen bir çare olarak tarif edilebilecek muamele-i şer'iyye çalışmanın esas mevzuudur. Bu çerçevede muamele-i şer'iyye hem nazari hem de (17. asır Osmanlı hukuk tatbikatı üzerinden) tatbiki olarak ele alınmıştır.

Bu çalışma pek çok kişinin emeği ve katkısı ile ortaya çıkmıştır. Öncelikle, ilminden her daim istifade etme şansını bana veren doktora danışmanım Prof. Dr. Ekrem Buğra Ekinci'ye teşekkür ederim. Hem yüksek lisans danışmanlığımı yapan hem de doktora tez izleme komitesi ve tez jürisinde yer alan, kendisine yönelttiğim sorulara her daim itina ile cevap veren Prof. Dr. Fethi Gedikli'ye minnettarım. Yine tez jürisinde yer alıp, çalışmaya kıymetli katkılar yapan Prof. Dr. Mehmet Akman'a, Prof. Dr. Macit Kenanoğlu'na ve Prof Dr. Ahmet Gökçen'e teşekkürü bir borç bilirim.

Çalışmanın ham halini okumakla kalmayıp, düzeltmeleri de benimle beraber yapma zahmetine katlanan Ar. Gör. Hikmet Tokgöz'e özel bir teşekkür borçluyum. Yine tezin ham halini okuyarak katkılar yapan Prof. Dr. Haluk Songur'a, Dr. Öğr. Üyesi Ali Turan'a, Mehmet Kaplan'a, Ar. Gör. Yıldız Demir'e; İstanbul'daki işlerimi sabırla halleden, ulaşamadığım bazı kitaplara ve arşiv vesikalarına ulaşıp bana gönderme zahmetine katlanan Ar. Gör. Fatma Çiçekkaya'ya da müteşekkirim.

Son olarak, bu zorlu süreçte benimle beraber zorlanan ailemden helallik istiyorum. Desteklerini daim yanımda hissetmek bana güç verdi. Kendilerine özel bir teşekkür borcum var.

İnsanoğlu hatadan sâlim değildir. Bu çalışmada da pek çok kusur bulunabilir. Bunların tarafımıza bildirilmesi de okuyucunun hem hakkı hem de mükellefiyetidir diye düşünüyor, onlara şimdiden bütün samimiyetimle teşekkür ediyorum.

Salih KORKMAZ Isparta, Ocak 2021

GİRİŞ

Osmanlı hukukuna has görülen bazı müesseseler, öteden beri ilmî mahfillerde çokça tartışılagelmiştir. Bu tartışmalar hususen, örfi hukuk menşeli bazı tatbikatların İslâm hukukuna uygun olup olmadığı üzerinde yoğunlaşmıştır. Bununla birlikte örfi hukukun daha az müdâhil olduğu, hususi hukuk[1] sahasındaki bazı müesseseler de bu tartışmalardan nasibini almıştır. İşte bunlardan bir tanesi de muamele-i şer'iyyedir.

İslâm hukukunun faizi yasaklamasına, karz-ı haseni[2] de teşvik etmesine rağmen, herkesin ihtiyaç halinde karz-ı hasen bulması mümkün olmayabilir. Muamele-i şer'iyye ise zaruret-zorluk durumunda karz-ı hasen bulamayan kimsenin faizden kurtulması maksadıyla tavsiye edilen bir çaredir.

Muamele-i şer'iyyenin hukukî hükmü hususunda fıkhî ihtilaflar bulunmasına rağmen Osmanlı ulemâsının kâhir ekseriyeti muamele-i şer'iyyeye cevaz vermiştir. Bu çerçevede, muamele-i şer'iyyenin İslâm ve Osmanlı hukukundaki hükmü hususunda pek çok akademik çalışma da yapılmıştır. Ancak, neden ulemânın kâhir ekseriyetinin buna cevaz verdiği ve neden bu usulün çok geniş bir tatbik imkânı bulup hüsnükabul gördüğü meselesi şimdiye kadar hemen hemen hiç değerlendirilmemiştir. Hâlbuki ihtilaflı bir fıkhî meselede hangi görüşün tercih edileceği, içinde bulunulan zamanın şartları ile doğrudan alakalıdır. Dolayısıyla bir tatbikatın hangi şartlar altında geliştiği ortaya konulmadan o meselenin hükmüne dair değerlendirmeler ve bu tatbikat hakkında söylenenler noksan kalacaktır. Zira bu, vâkıanın şartlarını bilmeden hüküm vermek mânâsına gelir ve tatbikatın ne niyetle yapıldığını anlamaya engel olur.

Osmanlı Devleti'nde tatbik edilen kredi temin usullerinin çok benzerleri, bugün de faizsiz finans kuruluşları aracılığı ile gerçekleştirilmeye çalışılmaktadır. Dolayısıyla meselenin doğru anlaşılmasının hem tarihî hem aktüel faydası büyüktür.

Bu sebeple çalışmada şu suallerin cevabı aranacaktır:

- Muamele-i şer'iyyenin hukukî temeli nedir?

[1] İslâm hukukunda Amme Hukuku- Hususi Hukuk (Kamu Hukuku- Özel Hukuk) ayrımına bugünkü kadar net bir biçimde rastlanmaz. Fakat okuyucunun maksadı anlayabilmesi için bu mefhumu kullanmaktan imtina edilmemiştir. M. Âkif Aydın, **Türk Hukuk Tarihi**, İstanbul, Beta, 2009, s.77.; Recep Özdemir, "Özel Hukuk-Kamu Hukuku Ve Şahsî Hak-Aynî Hak Ayırımına Göre İslâm Hukukunun Sistematiğinin Değerlendirilmesi", **The Journal of Academic Social Science Studies**, S.44, 2016, s.386.

[2] Faizsiz borç vermek olarak basitçe tarif edilebilecek bir akit. Bkz. Birinci Bölüm "1.2. Karz Akdi" başlığı.

- İslâm hukukuna göre muamele-i şer‘iyyenin hükmü nedir?

- Osmanlı ulemâsının muamele-i şer‘iyyeye bakışı nasıldır?

- Osmanlı ulemâsının muamele-i şer‘iyyenin meşrûiyetine kâil olmasında hangi tarihî şartlar rol oynamıştır?

- Neden Osmanlı devrinde yazılmış hemen her fetvâ kitabında muamele-i şer‘iyyeye dair meseleler vardır? Bu fetvâlar, tarihî bir zaruretin ifadesi olabilir mi?

- Osmanlı Devleti’nde hükümet bu tatbikata müdahele etmiş midir?

- Muamele-i şer‘iyye Osmanlı Devleti’nin içtimâi hayatında nasıl bir rol icra etmiştir?

1. Muamele-i Şer‘iyye Hakkında Umumi Malumat

Bu başlık altında muamele-i şer‘iyye hakkında umumi malumat verilmiş; muamele-i şer‘iyyenin atası sayılabilecek bey‘u’l-ıyne ve meselenin Osmanlı hukukundaki tezâhürü ayrıca ele alınmıştır. Dolayısıyla bu başlığın maksadı, muamele-i şer‘iyyenin hukukî temellerinin anlatıldığı birinci bölüme hazırlık yapmak, mevzuya giriş yapmadan evvel umumi bir malumat vererek meseleyi somutlaştırmaktır. Nitekim bir meselenin mahiyetinden hiç bahsetmeden hukukî temellerini anlatabilmek mümkün değildir.

Muamele-i şer‘iyye, birden fazla akit yapılarak borçlanmayı sağlayan bir kredi temin usulü ve bir karz/borç münasebetinde faiz yasağından kurtulmak maksadıyla müracaat edilen bir çare olarak tarif edilebilir. Aslında kelime mânâsı olarak, hukuka uygun bütün hukukî muameleler, muamele-i şer‘iyyedir. Fakat bu mefhum, zamanla sadece malum bir hîle (hiyel) çeşidi olan ve birden fazla akit yapılarak borçlanmayı sağlayan bir kredi temin usulü olarak kullanılan hukukî muameleler için kullanılmış;[3] muamele-i şer‘iyyenin kurulması için yapılan hukukî muamele ise *devr-i şer‘i* olarak adlandırılmıştır.

Bu muamele, tarihte bey‘u’l-ıyne olarak bilinen akdin geliştirilmiş halidir.[4] Bu mevzuda Osmanlı ulemâsınca kaleme alınan eserlerde, muamele-i şer‘iyye, bey‘u’l-ıyne yerine kullanmıştır.[5] Muamele-i şer‘iyyeye dair müstakil bir risâlesi bulunan Hamza

[3] Halil Sahillioğlu, “Muamele-i Şer’iyye”, **İktisat Dergisi**, S.164, 1978, s.11.

[4] Kaya, Süleyman Kaya, “*XVIII. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Nazari ve Tatbiki Olarak Karz İşlemleri*”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, **MÜSBE**, İstanbul, 2007, s.15.

[5] Joseph Schacht, **An Introduction to Islamic Law**, Oxford University Press, 1982, s.79. (Çevrim İçi Erişim, 11/12/2018) http://www.almuslih.org/Library/Schacht,%20J%20-%20An%20Introduction.pdf.; Kaya, “*XVIII. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Nazari ve Tatbiki Olarak Karz İşlemleri*”, s.15.

Efendi'nin risâlesinin şerhlerinde, bey'u'l-ıynenin ve muamele-i şer'iyyenin aynı şey olduğu açıkça ifade edilmiştir.[6]

Muamele-i şer'iyyenin pek çok farklı usulde yapılması mümkün olmakla birlikte,[7] Osmanlı tatbikatında sıkça karşılaşılan usul şöyledir: Muamele-i şer'iyye ile borç verecek olan kimse, borç isteyen kimseye (misalen) 100 akçeyi karz olarak verir. Ardından 1 akçe kıymetindeki bir mal, borç isteyene 10 akçeye vadeli satılır. Dolayısıyla aslında 101 akçe kıymetinde borç+mal için 110 akçe borçlanılmış olmakta, bu da bir karz ve bir bey' (satım) akdi ile sağlanmaktadır. Mevzuu hakkındaki temel ihtilaf da aradaki (9 akçelik) kısmın yasak olan ribâ (faiz) olarak değerlendirilip değerlendirilmeyeceği ve bu muamelenin faiz yasağını dolanmak için üretilmiş bir usul olup olmadığıdır.

2. Konunun Sınırlandırılması

Tarihte tatbikatı olan mevzularda araştırma yapılırken belirli bir devrin seçilerek ele alınması faydalıdır. Bu, incelenen müessesenin tarihin belirli bir devrinde hangi vazifeleri icra ettiğini; hangi boşluğu doldurduğunu; tatbikatta ne gibi sıkıntıların baş gösterdiğini ve bunların nasıl çözüldüğünü/çözülemediğini vb. anlamaya yardımcı olur. Bu sebeple çalışmada, Osmanlı Devleti'nde muamele-i şer'iyye tatbikatı, 17. asır temel alınarak ele alınmış, prensip itibariyle bu devrin kaynaklarından istifade edilmiştir.

Çalışmada 17. asrın temel alınmasının en mühim sebebi Osmanlı Devleti Klasik Devri içinde, kaynak bulma sıkıntısı yaşamadan mümkün olduğu kadar geriye gitmektir. Nitekim 17. asırdan geriye doğru gidildiğinde kaynaklarda izafi olarak bir azalma mevzubahistir. Ayrıca 16. asrın (mevzumuz ile bağlantılı) en önemli gündemi para vakfı tartışmalarıdır. Bu devirde bir dönem para vakıflarının yasaklanması ile beraber para vakfı tartışmaları alevlenmiştir. Nihayetinde bu tartışmadan para vakıflarının meşrûiyetini müdafaa edenler galip çıkmış ve bu vakıflar tekrar meşru kabul edilmiştir. Para vakıflarının en ehemmiyetli işletilme usulünün muamele-i şer'iyye olması ve 16. asırdaki para vakfı tartışmaları ile alakalı yapılmış çok sayıda akademik çalışma bulunması münasebetiyle, tatbikatın daha yaygın görülebileceği 17. asır muamele-i şer'iyye için en uygun devir olarak görünmektedir. 18. asırda muamele-i şer'iyye tatbikatını ele alan ehemmiyetli bir çalışmanın mevcut oluşu da

[6] Tarikatçi Emîr Mustafa, **Tebyînü'l-Merâm**, Süleymaniye Kütüphanesi, H. Abdullah Efendi 186, v.74a-2 ve Mahmud Seydişehrî, **Şerh-i Bey' ve Şira'**, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi Yazmalar 129, v.136b'den aktaran Kaya, "*XVIII..Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Nazari ve Tatbiki Olarak Karz İşlemleri*", s.15.

[7] Bunlar için bkz. İkinci bölüm "2.1.2. Muamele-i Şer'iyyenin Yapılış Usulleri" başlığı.

devirlerarası bir mukâyese imkânı sunmuştur.[8] Böylece yapılan çalışmalar sayesinde malumat sahibi olduğumuz 16. ve 18. asır arasında yer alan 17. asır ele alınmış olup aradaki kopukluğun giderilmesi de hedeflenmiştir.

Muamele-i şer'iyyenin sağlıklı bir şekilde değerlendirilebilmesinin ön şartı, hîle-i şer'iyyenin doğru anlaşılmasıdır. Zira muamele-i şer'iyye, bir hîle çeşididir. Hîlenin doğru anlaşılması da hem muamele-i şer'iyyeyi hem de pek çok başka mevzuyu anlamayı sağlayacaktır. Muamele-i şer'iyyenin hukukî temellerinin izah edildiği birinci bölümde, meselenin nazari temellerini daha rahat izah edebilmek maksadıyla yararlanılan kaynaklar hususunda esnek davranılmış, herhangi bir devrî/tarihsel sınırlama yapılmamıştır. Bununla birlikte çalışmanın esas mevzuunun hîle olmaması ve Osmanlı Devleti'nde câri resmi mezhep tatbikatı sebebiyle hîle ile alakalı tüm tartışmalara değinilmeyecek; hîlenin hükmü hususunda dört ana mezhebin görüşleri ifade edilip, Hanefîlerin hîleye bakışı üzerinden bir temellendirme yapılacaktır. Nihayetinde buradaki hedef, Hanefî mezhebinin ve Osmanlı ulemâsının hîleye yaklaşımını izah ederek, buradan ortaya çıkarılacak kıstaslarla muamele-i şer'iyyeyi değerlendirmektir.

3. Çalışmanın Metodolojisi ve Kaynakların Tanıtılması

Hukukun temel hedeflerinden biri insanların ihtiyaçlarını karşılamak, problemlerini çözmektir. Bu münasebetle hukukun tatbiki şartlara göre farklılaşır. Hukukta hemen her mevzuu üzerinde birden fazla görüşün bulunması da bu farklılaşmaya imkân verir. Nitekim örf/âdet ve maslahat İslâm hukukunun delillerindendir. Dolayısıyla hukuk tatbikatı, pek çok farklı müessirin bir araya gelerek oluşturduğu bir bütünün son parçasıdır ve bu tatbikat siyasetten, sosyolojiden, iktisattan vb. müstakil değildir.

Hükmü hususunda ihtilaf bulunan ve tatbikatı olan bir hukukî mesele ele alınırken, onun sadece nazari olarak tetkik edilip de nasıl tatbik edildiğine, neden ve hangi şartlar altında tatbikatın bu şekilde geliştiğine, tercih edilen fetvânın/hükmün neden tercihe şayan görüldüğüne, tatbik edildiği devirde hangi problemleri çözdüğüne, içtimâi hayatta oynadığı role vb. değinmemek bu meselenin hakiki mahiyetini ve vazifesini anlamaya engel olur. Dolayısıyla bir mesele ele alınırken tarihî arka planı göz önünde tutmak metodolojik açıdan bir zarurettir.

---

[8] Bkz. Süleyman Kaya, "*XVIII..Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Nazari ve Tatbiki Olarak Karz İşlemleri*", Yayınlanmamış Doktora Tezi, **MÜSBE**, İstanbul, 2007.; Süleyman Kaya, "XVIII. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Kredi İlişkilerinin Hukuki Boyutu", **THTAD**, S.3, 2007, s.13-41.

Bu minvalde İslâm hukuku ile alakalı olarak, tarihte tatbikatı olan bir mesele ele alınırken sadece fıkıh ve fetvâ kitaplarından yola çıkıp tarihî arka plana değinmemek, iskeleti ortaya çıkarıp bunu ete kemiğe büründürmemek gibidir. Bu mahzuru bertaraf edebilmek ve muamele-i şer'iyye tatbikatının her yönden görebilmek maksadıyla çalışma 17. asra tarihlenen risâlelere, fetvâ/fıkıh kitaplarına, şer'iyye sicillerine, Osmanlı kanunnamelerine, Osmanlı arşiv vesikaları ile birlikte hatırat-seyahatnâme türü eserlere, tarih kitaplarına ve devrin şartlarını anlamaya yardımcı her türlü kaynağa istinad ettirilmiştir. Buradan elde edilen malumat, herhangi bir devir-zaman aralığı sınırlaması yapılmaksızın diğer fıkıh kitapları ve tâli kaynaklar ile desteklenmiştir.

Osmanlı hukukunda muamele-i şer'iyye ile alakalı 17. asırda kaleme alınmış risâleler bulunmaktadır. Tekrardan kaçınmak maksadıyla bu risâleler dipnotta zikredilmiş olup,[9] ilgili bölümde alt başlıklar halinde tanıtılmış ve değerlendirilmiştir.[10]

Mezkûr risâlelerden başka devrin fetvâ kitaplarında muamele-i şer'iyye ile alakalı çok sayıda fetvâ mevcuttur. Bu fetvâ kitapları da taranmış ve alakalı fetvâlar ilgili bölümlerde değerlendirilmiştir. Bunlar, sayıca çok fazla olması münasebetiyle ve tekrardan kaçınmak maksadıyla burada tek tek zikredilmemiş, yeri geldikçe değinilmiştir.

Muamele-i şer'iyye tatbikatı, esas itibariyle şer'iyye sicilleri ve Osmanlı arşivi üzerinden takip edilmiş olup bu kapsamda 23'ü İstanbul'a, 17'si İstanbul haricindeki yerlere ait olmak üzere toplamda 40 şer'iyye sicili ve Osmanlı arşivinden mevzuu ile alakalı belgeler taranmış, tasnif edilip değerlendirilmiştir. Taranan bu defterlerden ikisi hariç[11] hepsi 17. asra aittir.

Muamele-i şer'iyyenin içtimâi hayatta oynadığı rol bakımından İstanbul ile İstanbul dışındaki yerler arasında farklılıklar bulunması münasebeti ile İstanbul'a ve İstanbul dışındaki yerlere ait defterler ayrı ayrı incelenmiştir. Muamele-i şer'iyyenin tatbikatta nasıl bir dağılım gösterdiği, hangi gruplar tarafından ne sıklıkla ve nisbette yapıldığını daha iyi açıklayabilmek

---

[9] Mehmed b. Hamza el-Güzelhisârî, **Risâle fi Bey'i'l-Iyne**, Manisa İl Halk Kütüphanesi, Arşiv No: 45 Ak Ze 268/4.; Âhizâde Hüseyin Efendi, **Risâle fî Tahkîki'l-Bey' Bi'l-Vefâ**, İstanbul Millet Kütüphanesi, Ali Emiri Koleksiyonu, Arşiv No: 34 Ae Arabi 1122/2.; Kazerûnî, **İşaratü Ba'zı Ehli'l-Vefâ bi Cem'i Ahkâm-ı Bey'i'l-Vefâ**, İstanbul Müftülüğü Kütüphanesi, 1166, No: 967.

[10] Bkz. "2.1.4.2. Mevzuya Dair Müstakil Risâlelerde" başlığı.

[11] Bu iki defter 16. asrın ikinci yarısına aittir ve Anadolu'da muamele-i şer'iyye tatbikatını gösteren önemli birkaç misale sahip olması sebebiyle tasnife dâhil edilmiştir.

maksadıyla, incelenen defterlerin tamamının tafsilatlı bir tablosu çalışmanın sonuna eklenmiştir. Bu tablolarda her defter açısından, defterin barındırdığı toplam kayıt sayısı, toplam muamele-i şer'iyye, bey' bi'l-istiğlâl, bey' bi'l-vefâ sayıları, bunların kimler tarafından yapıldığı, ribh nisbetlerinin ne olduğu görülebilmektedir. Son üç tabloda da incelenen defterlerin toplu bir sayım dökümü mevcuttur. Burada İstanbul defterleri, İstanbul harici yerlerin defterleri ve incelenen bütün defterler ayrı tablolar halinde gösterilmiştir. Ayrıca şer'iyye sicil defterlerinde çokça karşılaşılan para vakıflarının vakfiye kayıtları da tasnif edilmiş ve ilgili tablolarda gösterilmiştir.

Muamele-i şer'iyye ile alakalı temel literatür hakkında şunlar söylenebilir. Türkçe kaynaklar arasında meseleyi ele alan çok sayıda eser olmakla birlikte; bunların pek çoğu meseleyi sadece nazari planda ele almış ve Osmanlı ulemâsınca kaleme alınmış fetvâ kitaplarından istifade ederek bir temellendirme yapmışlardır. Ayrıca bu eserlerde muamele-i şer'iyye, ekseriyetle para vakıfları çerçevesinde bir değerlendirmeye tâbi tutulmuştur. Hâlbuki muamele-i şer'iyye sadece para vakıflarınca yapılmamaktadır.

Bununla birlikte müstakil olarak muamele-i şer'iyyeyi ele alan ve bunun nasıl tatbik edildiğini gösteren çalışmalar da mevcuttur. Bunların en mühimi, Süleyman Kaya tarafından hazırlanan "XVIII. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Nazari ve Tatbiki Olarak Karz İşlemleri" isimli doktora tezidir. Doğrudan muamele-i şer'iyyeyi ele almayan veya meseleyi sadece nazari planda ele alan çalışmalar, ilgili bölümlerde, yeri geldikçe tanıtılıp değerlendirildiği için burada ayrıca zikredilmemiştir.

Modern dönemde kaleme alınan Arapça eserler arasında muamele-i şer'iyyenin atası sayılabilecek "bey'u'l-ıyne" ile alakalı çok sayıda çalışma mevcuttur.[12] Bunlardan bir kısmı modern devir İslâmi bankacılık muameleleri ile irtibatlı olarak bey'u'l-ıyneyi incelemişlerdir.

[12] Bkz. Abdullah b. Muhammed el-Tarikî, "Hükm'i Bey'u'l-Iyne", **Mecelletü'l-Buhûsi'l-İslâmiyye**, S.14, Riyad, s.261-294.; Yusuf Karadâvi, **Bey'u'l-Murâbaha li'l-Âmir bi'ş-Şirâ**, Kahire, 1987.; Abdülazîm Ahmed Advân, "Bey'u'l-Iyne ve Hükmühü fi'l-İslâm", **Mecelletü'l-Feth**, S.32, 2008.; Henâ Muhammed Helâl el-Hanîti, "Mefhûm Bey'u'l-Iyne Ahkâmuhâ ve Tatbikâtuhâ", **Mevki' Mecmu' el-Fıkh el-İslâmî**, 2009.; el-Hanîti **Teverruk –Hakikatuhu ve Envâuhû-**, Devletü'l İmâretü'l Arabiyye'l-Müttehide, t.y.; Ahmed bin Muhammed el-Halil, "Hükm-ü Bey'u'l-Iyne" (Çevrim İçi Erişim, 21/09/2019) http://alkhlel.com/mktba/play-4889.html.; Abdullah bin Muahmmed es-Saîdî, "Mezâhibü'l-Fukâha fi'l-Iyne "Dirâse Tafsiliyye Mukârane" (Çevrim İçi Erişim, 20/09/2019) https://www.alukah.net/sharia/0/24058/.

Fakat bu çalışmalar, klasik fıkıh kitaplarındaki malumatları tekrarlamış, Osmanlı tatbikatını da ele almamışlardır.

İngilizce kaynaklar arasında, hususen Osmanlı para vakıfları tatbikatını ele alan çalışmalar mevcuttur ve bunlar muamele-i şer'iyyeyi para vakıfları çerçevesinde ele almışlardır. Mandaville'nin "Usurious Piety: The Cash Waqf Controversy in the Ottoman Empire" isimli çalışması bunlardan en mühimidir.[13] Diğer İngilizce çalışmalar dipnotta zikredilmiş olup yeri geldikçe değinilecektir.[14]

4. Konunun Takdimi

Çalışma üç bölümden müteşekkildir. İlk bölümde, muamele-i şer'iyyenin hukukî temelleri ele alınmıştır. Bu çerçevede ilk olarak bey'u'l-ıyne ele alınmıştır. Muamele-i şer'iyyenin tatbikatta ekseriyetle bir karz akdi üzerine bina edilmesi sebebiyle bey'u'l-ıyneden sonra karz akdi ele alınmıştır. Ardından hîle (hiyel) mevzuu ele alınmıştır, çünkü muamele-i şer'iyye bir hîle türüdür. Bilindiği üzere klasik fıkıh kitapları meseleleri kazuistik bir usulle ele alır. Çalışmada bu kazuistik usulden yola çıkılarak hîle-i şer'iyyenin umumi hukuk teorisi içinde, şartları ve hükümleri tespit edilmeye çalışılmıştır. Bundan sonra ise

---

[13] Jon E. Mandaville, "Usurious Piety: The Cash Waqf Controversy in the Ottoman Empire", **International Journal of Middle East Studies**, C. 10, S.3, 289- 308. Bu makalenin tercümesi için bkz. Jon E. Mandaville, "Faizli Dindarlık: Osmanlı İmparatorluğunda Para Vakfı Tartışması", Çev: Fethi Gedikli, **Türkiye Günlüğü**, S.51, 1998, s.129-144.

[14] Bkz. Neşet Çağatay, "Riba and İnterest Concept and Banking in The Otooman Empire", **Studia Islamica**, S.32, 1970, s.53-68. (Çevrim İçi Erişim, 23/09/2019) https://www.jstor.org/stable/1595208. Çağatay'ın bu makalesinde muamele-i şer'iyye fetvâlar üzerinden bir değerlendirmeye tâbi tutulmuş ve tanzimat devri Osmanlı Bankacılığına değinilmiştir.; Ayrıca bkz. Halil İnalcık, "Capital Formation in the Ottoman Empire", **Journal of Economic History**, C.29, 1969, s.97-140.; Ayrıca bkz. Şevket Pamuk, "The evolution of financial institutions in the Ottoman Empire, 1600–1914", **Financial History Review**, C.11, S.1, s.7-32. (Çevrim İçi Erişim, 25/09/2019) https://www.cambridge.org/core/journals/financial-history-review/article/evolution-of-financial-institutions-in-the-ottoman-empire-16001914/DA131E135E305DBE11BA5C0093C24D5E.; Ayrıca bkz. Murat Çizakça, "Cash Waqfs of Bursa 1550-1650", **Journal of the Economic and Social History of Orient**, C.38, S.3, 1995, s.313-354.; Abdul Karim Rafeq, "The Economic Organization of Cities Ottoman Syria", **The Urban Social History of the Middle East 1750-1950**, Ed. Peter Sluglett, New York: Syracuse Unıversty Press, 2008, s.104-140. Tanzimat Devri ile alakalı bkz. Mehmet Akif Berber, "From Interest To Usury: The Transformatıon Of Murabaha In The Late Ottoman Empıre", **İstanbul Şehir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yöktez No:415626, 2014.

muamele-i şer‘iyye ile alakalı diğer hukukî mefhumlardan gabin, muvâzaa ve akdin lafzî/gâi tefsiri meseleleri muamele-i şer‘iyye ile alakası nisbetinde değerlendirilmiştir.

Çalışmanın ikinci bölümünde ilk olarak Osmanlı ulemâsının muamele-i şer‘iyyeye bakışı tahkik edilmiştir. Bu yapılırken devrin fıkıh/fetvâ kitapları esas alınmış ve bunun üzerinden bir temellendirmeye gidilmiştir.

Muamele-i şer‘iyye ile borçlanan kimsenin, her halde aldığı miktardan daha fazlasını ödemek durumunda olması, karz-ı hasen bulabilecek veya ihtiyacı olan parayı başka bir yolla elde edebilecek kimsenin bunu yapmamasını gerektirir. Burada insanları bu muameleyi yapmaya zorlayan şartların ne olduğu suali ortaya çıkar. Bu sebeple bu bölümde ele alınan ikinci mesele, muamele-i şer‘iyye tatbikatına etki eden tarihî şartları değerlendirmektir. Bundan dolayı mesele önce nazari planda ortaya konulmaya, sonra tatbikattaki durumun ve tatbikatın bu yönde gelişmesine etki eden faktörlerin izahına çalışılmıştır.

Üçüncü bölüm muamele-i şer‘iyye tatbikatına ve bu tatbikatın içtimâi hayata tesirlerine ayrılmıştır. Buradaki temel kaynağımız şer‘iyye sicilleri ve Osmanlı arşividir. Fakat bunlardan başka; hatırat, seyahatnâme gibi tâli kaynaklardan da istifade edilmiştir. Bu bölümde hem muamele-i şer‘iyye tatbikatı açıklanmış hem de bu tatbikatın ikinci bölümde ele alınan Osmanlı ulemâsının muamele-i şer‘iyyeye bakışı ile yani nazariyatla bir mukâyesesi yapılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. MUAMELE-İ ŞER'İYYENİN HUKUKÎ TEMELLERİ

Muamele-i şer'iyyenin, bir hîle çeşidi olması ve ekseriyetle bir karz akdi üzerine bina edilmesi münasebetiyle bunlar, muamele-i şer'iyyenin hukukî temellerini teşkil etmektedir. Bu sebeple burada sırasıyla bey'u'l-ıyne, karz akdi, hîle (hiyel) mefhumları ele alınmış ve bunların muamele-i şer'iyye ile irtibatı açıklanmaya çalışılmıştır. Muamele-i şer'iyyenin, gabin, akdin lafzî ve gâi tefsîri meselesi ve muvâzaa ile münasebeti de bu bölümde ayrıca ele alınmıştır.

1.1. Bey'u'l-Iyne

Bey'u'l-ıyne, borç isteyen birine bir malı vadeli ve yüksek fiyatla satıp, peşin ve daha ucuza geri almak olarak tarif edilebilir.[15] Fakat bu tarif, meselenin izahı için yeterli değildir. Zira ulemânın ıyne tarifleri ve ıyne satışına yaklaşımları; bu muamelelerin aynı mecliste yapılması, araya üçüncü bir kişinin girip girmemesi veya malın asıl sahibine dönüp dönmemesi gibi durumlara göre farklılık arz etmektedir.

Iyne satışında ihtilafa sebep olan mesele, vadeli olarak satılıp, peşin olarak daha ucuza geri alınan malın bedelleri arasındaki farkın, İslâm'ın yasaklamış olduğu ribâ (faiz) olup olmadığıdır.

Iyne satışı hakkında "*Iyne satışı yaparsanız ve ziraatle uğraşıp cihadı terk ederseniz düşman size galip gelir…*"[16] şeklinde bir hadis-i şerif vardır ve burada ıyne satışı yerilmiştir.[17] Ancak ulemâ, burada zikredilen ıyne satışının içeriği ve mânâsı ile ilgili ihtilafa düşmüştür. Çünkü bey'u'l-ıynenin çok farklı çeşitleri bulunmaktadır. Dolayısıyla buradaki hadiste kastedilen ıyne satışının, hangi satış olduğunun tespiti hayati önem taşımaktadır.

Iyne satışının en meşhur üç şekli şöyledir:

---

[15] H. Yunus Apaydın, "Îne", **DİA**, C.22, İstanbul, TDV, 2000, s.284. Çalışmada "ıyne satışı" ifadesi de "bey'u'l-ıyne" yerine zaman zaman kullanılmışır.; Bu akdin ismi hazır para mânâsındaki "ayn" dan türetilmiştir. Malı satın alan kimse onu satarak hemen paraya kavuşacağı için bu akde bey'u'l-ıyne adı verilmiştir. İbn Manzur, **Lisânu'l-Arab**, Beyrut, Dâru's-Sadr, 1994, "a-y-n".

[16] Ebû Dâvud, "Büyû'", 54.; Ahmed b. Hanbel, Müsned, C.2, 84.

[17] Bu hadis-i şeriften ziraatle uğraşmanın da yerilmiş bir faaliyet olduğu neticesi çıkarılmamalıdır. Nitekim burada, ziraatle uğraşarak cihadın terk edilmesi, yani cihadın gerekli olduğu bir vakitte cihadın terk edilip kişinin kendi işi gücü ile meşgul olması yerilmiştir. Ebu't-Tayyib el-Azimâbâdî, **Avnü'l-Ma'bûd Şerh'ü Sünen-i Ebû Dâvud**, Beyrut, Dârü'l Kütübi'l-İlmiyye, 1994.; Ebû Dâvud, **Sünen-i Ebu Davud Terceme ve Şerhi**, C.12, Çev. Necati Yeniel- Hüseyin Kayapınar, İstanbul, Şamil Yayınları, 1991, s.553 vd.

1. Bir kimse diğer bir kimseden borç ister, ancak bu kişi borç vermek istemez veya elinde nakdi olmadığından veremez. Bu sebeple, mesela: "-*sana borç verememem ama peşin değeri 100 lira olan şu malımı sana 120 liraya vadeli satarım*" deyip satabilir. Karşı taraf da bu teklifi kabul ederse 120 lira vadeli borçlanmış olur ve bu malı üçüncü bir kişiye satarak istediği paraya kavuşur. Bu şekilde yapılan muamelede mal ilk sahibine dönmemektedir ve ıynenin bu türü, hususen Hanbelî literatüründe ıyne olarak değil, "teverruk" olarak adlandırılmaktadır.[18]

2. Iyne, borç verecek olan kimsenin, malını (misalen) 120 liraya vadeli satması ve aynı mecliste veya para henüz kendisine ödenmeden karşı taraftan 100 liraya geri alması şeklinde de kurulabilir. Nitekim bu hususta Hz. Âişe'den bir rivâyet nakledilmiştir. Buna göre bir kadın Hz. Âişe'ye gelmiş ve kölesini Zeyd bin Erkam'a vadeli olarak 800 dirheme sattığını, vade gelmeden önce de ondan 600 dirheme peşin satın aldığını söylemiştir. Bunun üzerine Hz. Âişe bu satımın her iki taraf içinde kötü bir alım satım olduğunu, Zeyd'in tövbe etmedikçe Hz. Peygamber ile yaptığı cihadı iptal etmiş olacağını söylemiştir.[19]

3. Iyne, malın vadeli olarak 120 liraya borç isteyene satılması, borcu alanın bu malı üçüncü kişiye 100 liraya satması/hibe etmesi (bağışlaması) ve üçüncü kişinin de malı ilk sahibine 100 liraya satması/hibe etmesi suretiyle yani araya üçüncü bir kişi konularak da yapılabilir.[20] Bu usulleri çoğaltmak mümkündür.

Bu şekilde, her biri birbirinden farklılık arz eden bu akitlerin hepsine birden ıyne denmektedir. Fakat hadiste zikredilen ıyne satışının bunlardan hangisi olduğu hususunda ihtilaf vardır. Iyne satışının tarifindeki ihtilaflar, bu satışın hükmüne de yansımış; yukarıdaki ihtimallerin her birisi için mezheplerce ve aynı mezhebe mensup ulemâca farklı görüşler serdedilmiştir.

1.1.1. Hanefîler'e Göre Bey'u'l-Iynenin Hükmü

Hanefî mezhebine göre ıyne satışının hükmü, iki semenin baştan şart edilerek yapılıp yapılmamasına, malın ilk sahibine geri dönüp dönmemesine, satılan malda bir değişiklik

[18] İbn Kayyım, **İ'lâmü'l Muvakkiîn**, C.3-4, s.210.; Apaydın, "Îne", s.283.; İsmail Cebeci, "Teverruk", **DİA**, C. EK-2, İstanbul, TDV, 2016, s.601-602.; Krş. Henâ Muhammed Helâl el-Hanîti, **Teverruk –Hakikatuhu ve Envâuhû-**, Devletü'l İmâretü'l Arabiyye'l-Müttehide, t.y., s.13 vd.

[19] İmam Şafiî, **el-Ümm**, C.3, Beyrut, Daru'l-Fikr,1410 (1990), s.79.; Apaydın, "Îne", s.283.

[20] **Fetavâ-yı Hindiyye**, C.3, Bulak, Daru'l-Fikr, 1310 (1991), s.208.; İbn Âbidîn, **Reddü'l-Muhtâr**, C.4, Beyrut, 1407(1987), s.279 vd.

meydana gelip gelmemesine ve malın bedeli henüz ödenmeden geri alınıp alınmamasına göre farklılık arz etmektedir. Yine bu ihtimallerde mezhep içinde de farklı görüşler mevcuttur. Bu sebeple her bir ıyne türü kendi içerisinde bir değerlendirmeye tâbi tutulmalıdır.

Hanefîlere göre, ıyne satışının birinci türü olan ve teverruk olarak da adlandırılan akit caiz görülmüştür.[21] Hatta Ebû Yusuf'a göre böyle bir muamele insanları faizden kurtardığı için sevaptır.[22] Nitekim burada bir kimse malını, ondan borç isteyen bir kimseye vadeli satmakta ve o kimsenin ihtiyacını gidermektedir. Malı alan kimse ise aldığı malı bir başkasına peşin satarak istediği paraya kavuşmaktadır. Burada mal, ilk sahibine dönmemektedir.[23]

Satıcının, sattığı malı, malın bedelini kabz etmeden daha ucuza geri alması ise caiz görülmemiştir. Bu sebeple, bir kimsenin malını 120 liraya vadeli satması ve para henüz kendisine ödenmeden karşı taraftan 100 liraya geri alması şeklinde yapılan ikinci tür ıyne caiz değildir.[24] Bu muamele hakkında Hz. Âişe'den rivâyet edilen ifadeler, Hanefîlerin buna cevaz vermemesinin temel sebebidir. Çünkü aksine bir delil yoksa rükünlerinde bir eksiklik bulunmayan akitler Hanefîlerce muteber kabul edilmektedir. Yani normal şartlar altında kıyas yapıldığı zaman bu muamele meşru olmalıdır. Fakat Hz. Âişe'den gelen rivâyet dolayısıyla kıyas terk edilmiş ve bu muameleye cevaz verilmemiştir.[25] Bundan dolayı bu akdin taraflarının değişmesi ile kurulan akit, yani bir kimsenin malını 100 liraya peşin satması ve malı teslim etmesi ardından 120 liraya vadeli satın alması caiz görülmüştür.[26] Çünkü Hanefîlerin temel yaklaşımına göre ıyne satışı "müşteri henüz parayı ödememişken" mümkün olur.[27] Burada ikinci akit, para kabzından sonra gerçekleşmektedir ve kıyasa aykırı fetvâ vermek için bir delil de bulunmamaktadır. Ayrıca bu tür bir akitte hem taraflar değişmekte hem de para ödenmekte veya mal kabz edilmekte, yani birinci akit tamamlanmakta ardından

[21] İbn Âbidîn, **Reddü'l-Muhtâr**, C.4, s.279.

[22] Serahsî, **Mebsût**, C.13, s.121 vd.; İbn Hümam, **Fethu'l-Kadîr**, C.5, Beyrut, Daru'l-Fikr, t.y., s.209.; **Fetavâ-yı Hindiyye**, C.3, s.208.; İbn Âbidîn, **Reddü'l-Muhtâr**, C.4, s.279.

[23] **Fetavâ-yı Hindiyye**, C.3, s.208.; İbn Âbidîn, **Reddü'l-Muhtâr**, C.4, s.279.

[24] Serahsî, **Mebsût**, C.13, s.173 vd, C.14, s.65, C.19, s.125 vd.; İbn Hümam, **Fethu'l-Kadîr**, C.6, s.433.; Apaydın, "Îne", s.284.

[25] Serahsî, **Mebsût**, C.13, s.173.; Apaydın, "Îne", s.284.

[26] İbn Hümam, **Fethu'l-Kadîr**, C.6, s.433.; Serahsî, **Mebsût**, C.13, s.173 vd.; Apaydın, "Îne", s.284.

[27] İbn Âbidîn, **Reddü'l-Muhtâr**, C.4, s.279.; Apaydın, "Îne", s.284.

ikinci bir akit yapılmaktadır. Hâlbuki Hz. Âişe'den gelen rivâyette, her iki akit birbirine bitişiktir ve birinci akit ikincisinin aracısıdır.[28]

Araya üçüncü bir kişi konularak (yani vadeli olarak 120 liraya borç isteyene satılan malın, borçlu tarafından üçüncü kişiye 100 liraya satılması/hibe edilmesi ve üçüncü kişinin de malı ilk sahibine 100 liraya satması/hibe etmesi suretiyle) yapılan ıyne satışının hükmü, mezhep içinde ihtilaflıdır. Bu ıyne türüne Ebû Yusuf'un cevaz verdiğine hatta insanları faizden kurtardığı için sevap olarak gördüğüne dair rivâyetler bulunmaktadır.[29] Nitekim burada akde konu malın durumu değişmiştir ve malın değişimi ribâ'nın gerçekleşmesine mâni olur.[30] Bununla birlikte Ebû Yusuf'un cevaz verdiği ve sevap olarak gördüğü ıynenin, malın ilk sahibine dönmediği birinci tür ıyne olduğu ve dolayısıyla bu tür ıynenin Ebû Yusuf'a göre caiz olmadığı da ifade edilmiştir.[31] İmam Muhammed ise bu tür satışlara cevaz vermemektedir ve ona göre bu muamelenin hükmü tahrimen mekruhtur.[32] İmam Muhammed'in "*bu satım kalbimde dağlar ağırlığında bir yük gibi durmaktadır, onu faiz yiyiciler icâd etmişlerdir*" sözü de ıynenin bu türüne dair olmalıdır.[33]

Vadeli olarak satılan malda değişiklik meydana gelmesi, malın kıymetinde bir azalma olması veya bölünebilir bir malın bir kısmının alıkonması halinde, satıcının bunu daha düşük bir bedelle satın alması ise ıyne satışı olarak değerlendirilmemiş ve caiz görülmüştür. Çünkü burada satıcının vadeli sattığı mal ile peşin aldığı malın hususiyeti birbirinden farklıdır ve malın değişimi ribânın gerçekleşmesine mâni olur.[34]

Tabiî seyri içerisinde gerçekleşen alım/satımlar ise şeklen ıyne satışına benzese de, bu şekilde değerlendirilmemiştir. Sahabenin bu tür satışlar yaptığı rivâyet edilmektedir.[35] Dolayısıyla bir kimsenin vadeli olarak sattığı bir mal, göstermelik akitler mevzubahis

---

[28] İbn Hümam, **Fethu'l-Kadîr**, C.6, s.433.; Serahsî, **Mebsût**, C.13, s.173.

[29] Serahsî, **Mebsût**, C.13, s.173. **Fetavâ-yı Hindiyye**, C.3, s.208.; İbn Âbidîn, **Reddü'l-Muhtâr**, C.4, s.279.; Bilmen, **Kamus**, C.5, s.148.

[30] İbn Âbidîn, **Reddü'l-Muhtâr**, C.4, s.279. Aksi görüş için bkz. İbn Kayyım, **İ'lâmü'l Muvakkîîn**, C.3-4, s.354.

[31] İbn Âbidîn, **Reddü'l-Muhtâr**, C.4, s.279.

[32] İbn Âbidîn, **Reddü'l-Muhtâr**, C.4, s.279.

[33] İbn Âbidîn, **Reddü'l-Muhtâr**, C.4, s.279.; Zahidü'l-Kevserî, **Hüsnü't-Tekâdi**, s.70 vd.

[34] Serahsî, **Mebsût**, C.13, s.174.

[35] Apaydın, "Îne", s.284.

olmaksızın daha sonra kendisine dönebilir. Nitekim ticari hayatta böyle muamelelerle karşılaşmak tabiîdir.

Netice olarak Hanefîler, malın asıl sahibine dönmediği (bir kısım ulemânın teverruk olarak adlandırdığı) ıyne satışını mûteber kabul etmişlerdir. Ebû Yusuf'un malın sahibine dönmediği satışlara, haramdan kurtarması sebebi ile sevap nazarı ile baktığı ifade edilmiştir.[36] Buna göre hadiste yerilen ıyne satışı, iki semenin önceden kararlaştırılıp şart edildiği; vadeli olarak satılan bir malın bedeli henüz ödenmemişken karşı taraftan daha ucuza peşin geri alındığı satışlardır. Bir kimsenin sattığı malın bedelini ödedikten sonra, aynı malı vadeli olarak daha yüksek fiyatla almasına ise cevaz verilmiştir.[37] Bununla birlikte ihtiyacı olan kimseye caiz görülen ıyne türleri ile borç vermek dinen mekruhtur. Fakat bu kerâhet, hukukî muamelenin kazâen[38] geçersiz olması sonucunu doğurmamaktadır.[39]

1.1.2. Diğer Mezheplere Göre Bey'u'l-Iynenin Hükmü

Şâfiîlere göre ıyne satışı hukukî olarak geçerli bir akittir. Zira onlara göre hukuk zahire bakar. Nitekim İmam Şâfiî şekil şartlarını taşıyan muameleleri hukuken geçerli addetmek temâyülündedir ve akitlerde objektif nazariyeyi dikkate almaktadır. Burada da zahiren ortada iki farklı akit vardır ve akdi fasid kılacak bir durum da yoktur.[40] Nitekim İmam Şafiî bu hususta, vadeli olarak bir mal satan kişinin sattığı malı daha ucuza peşin olarak alabileceğini, çünkü ikinci akdin birincisinden farklı/bağımsız olduğunu, akdin tüm şartlarının burada mevcut olduğunu söylemiştir.[41] Ayrıca tarafların bu akitleri faize ulaşmak için yaptıkları gibi iddialar dikkate alınmaz. Çünkü bu bir zandır ve zanna dayanarak hüküm vermek caiz değildir.[42]

Yine İmam Şafiî, ıyne satışının cevazına Hz. Peygamber'in aynı cins ribevî malların kaliteleri farklı bile olsa farklı miktarlarda değişimini yasaklayan; aynı malların karşılıklı

[36] **Fetavâ-yı Hindiyye**, C.3, s.208.; İbn Âbidîn, **Reddü'l-Muhtâr**, C.4, s.279.; Bilmen, **Kamus**, C.6, s.101.

[37] Ali Haydar, **Dürerü'l-Hükkâm Şerh-ü Mecelletü'l-Ahkâm**, C.1, İstanbul, 1330, s.664 vd.; Apaydın, "Îne", s.284.

[38] "Kazâen" ve "hukuken" mefhumları çalışmada aynı mânâda kullanılmış ve cümlenin durumuna göre her ikisine de yer verilmiştir.

[39] İbn Âbidîn, **Reddü'l-Muhtâr**, C.4, s.279.; Bilmen, **Kamus**, C.5, s.47 vd.; Ekinci, "*Eski Hukukumuzda Hîle-i Şer'iyyeye Dair*", **AÜEHFD**, C.X, S.1-2, 2006, s.13.

[40] Apaydın, "Îne", s.284.

[41] İmam Şâfiî, **el-Ümm**, C.3, Beyrut, Daru'l-Fikr,1410 (1990), s.33.

[42] İmam Şâfiî, **el-Ümm**, C.3, s.79.

satılmasına ise izin veren hadisini delil getirmiştir.[43] Buna göre Hz. Peygamber, Hayber'e bir kişiyi âmil olarak vazifelendirmiş, bu kişi dönüşte güzel bir cins hurma getirmiş, Hz. Peygamber "*Hayber hurmalarının hepsi böyle mi? diye sual edince bu kişi "hayır biz iki sâ'(ölçü birimi) normal hurma verip bir sâ' bundan alıyoruz…"* cevabını vermiştir. Bunun üzerine Hz. Peygamber *"Böyle yapma! Elindeki hurmayı para ile sat, sonra da bu parayla istediğin hurmayı al.*" demiştir. Olayda iyi hurmayı satan kişinin aynı zamanda normal hurmayı satın alan kişi olacağı, bu halde (ıyne satışında olduğu gibi) kişinin parasının yine kendine döneceği ifade edilmiştir.[44]

Bey'u'l-ıyne hakkında Hz. Âişe'den aktarılan rivâyet[45] için de İmam Şâfiî, bu rivâyet sahih kabul edilse bile Zeyd bin Erkam'ın da sahabeden olduğunu ve bu meselede Hz. Âişe'den farklı içtihat ettiğini, kendisinin de sahabe kavilleri arasından kıyasa uygun olanını tercih ettiğini ifade etmiştir.[46]

İmam Şafiî'nin bu görüşleri ıyne satışının kazâi veçhesine dairdir. Bu akdin dini hükmü hususunda ise şunlar söylenebilir. Tabiî seyri içerisinde gerçekleşen, muvâzaasız bir ıyne satışı dinen de caizdir. Muvâzaalı (danışıklı) şekilde gerçekleşen ıyne satışının hükmü hakkında İmam Şâfiî'nin açık bir beyanı bulunmamaktadır. Bununla birlikte, bunun hükmünün tarafların niyetine göre diyâneten mekruh olabileceği ifade edilmiştir. Ancak insanların hakiki niyetini sadece Allah bilebileceği için bu hükmü de ancak O verebilir.[47]

---

[43] İmam Şâfiî, **el-Ümm**, C.3, s.78.

[44] Apaydın, "Îne", s.284.

[45] Bir kadın Hz. Âişe'ye gelmiş ve kölesini Zeyd bin Erkam'a vadeli olarak 800 dirheme sattığını, vade gelmeden önce de ondan 600 dirheme peşin satın aldığını söylemiştir. Bunun üzerine Hz. Âişe bu satımın her iki taraf içinde kötü bir alım satım olduğunu, Zeyd'in tövbe etmedikçe Hz. Peygamber ile yaptığı cihadı iptal etmiş olacağını söylemiştir. İmam Şâfiî, **el-Ümm**, C.3, s.79.; Apaydın, "Îne", s.283.

[46] İmam Şâfiî, **el-Ümm**, C.3, s.78 vd.

[47] İmam Şâfiî, **el-Ümm**, C.3, s.78 vd.; Hamdi Döndüren, "*İslam Ekonomisinde Faiz ve Finans Kaynakları*", **İslam Ekonomisinde Finansman Meseleleri Sempozyum Bildiri Kitabı**, İstanbul, Ensar Neşriyat, 1992, s.215.; Beşir Gözübenli, "Türk Hukuk Tarihinde Vakıf Mallarının Faizli İşletilmesi Hakkında Tahlilli Bir Değerlendirme", **XI. Vakıf Haftası Kitabı**, Ankara, 1994, s.59.; Servet Bayındır, "Şâfiî Fukahâsının Beyu'l-Î'ne Hakkındaki Yaklaşımı ve Bunun Günümüz İslami Finans Piyasalarına Yansıması", **İÜİFD**, C.28, 2013, s.124.; Fatih Turan, "Bey' Bi'l-Vefâ ve Bey'ul-Îne İle Mukayeseli Olarak Günümüz Repo İşlemlerinin Fıkhî Boyutu", **Hitit Üniversitesi İFD**, C.14, S.27, 2015/1, s.131.; Bu çerçevede Akgündüz'ün "*Bu mu'âmele faizden kaçınmak için ta Hz. Peygamber devrinden beri bilinen ve Şâfiler tarafından tamamen benimsenen bir hukukî çaredir*"

Hanbelîler ve Mâlikîler ise farklı gerekçelerle ıyne satışını haram olarak değerlendirmişlerdir. Mâlikîler sedd-i zerâi[48] delilini öne sürerek, böyle bir satışın faize götürebileceğini, dolayısıyla haram olduğunu; Hanbelîler ise asıl niyetin zaten faiz olduğunu, dolayısıyla bu muamelenin de faizden bir farkının bulunmadığını ifade etmişlerdir.[49]

1.1.3. Bey'u'l-Iyne ve Muamele-i Şer'iyye Münasebeti

Osmanlı ulemâsınca muamele-i şer'iyye, bey'u'l-ıynenin yerine kullanılmıştır. Bunun birinci sebebi, her iki muamelenin de neticesinin aynı olmasıdır. İkinci sebep muamele-i şer'iyyenin, bey'u'l-ıyneden daha kolay ve ihtilafsız oluşudur. Üçüncü sebep ise muamele-i şer'iyye ile bey'u'l-ıyne arasındaki şekli benzerliktir. Buna göre muamele-i şer'iyyenin ilk usulü olan karz+ bey' akitleri ile borçlanma, bey'u'l-ıynenin ilk usulüne benzemektedir. Nitekim bey'u'l-ıynenin ilk usulünde bir kimse (misalen) 100 lira kıymetindeki malını borç isteyene 120 liraya vadeli satmakta, bunu alan da üçüncü bir kimseye peşin satmakta ve istediği paraya kavuşmaktadır. Muamele-i şer'iyyede de yapılan bir karz akdinden sonra bir mal değerinin üzerinde satılmaktadır. Bu iki usul arasındaki benzerlik, satılan malların gerçek değerinden yüksek fiyatla ve vadeli olarak satılıyor oluşudur.

Muamele-i şer'iyye ile bey'u'l-ıyne arasındaki bu benzerlik bazı muamele-i şer'iyye usullerinde benzerliğin de ötesine geçmekte ve birbiri ile aynı iki hukukî muamele ile karşılaşılmaktadır. Nitekim bey'u'l-ıynenin üçüncü usulünde bir kimse bir malını 120 liraya vadeli olarak borç isteyene satmakta, malı alan bu malı 100 liraya üçüncü bir kimseye, bu üçüncü kişi malı ilk sahibine 100 liraya peşin satmaktadır. Osmanlı ulemâsı ise bu usulü muamele-i şer'iyye usulleri arasında zikretmiştir.[50]

Neticede bazı muamele-i şer'iyye usulleri bey'u'l-ıyne ile tamamen aynı şeyi ifade ederken, bazı usuller ise bey'u'l-ıyne ile aynı şeyi hedeflemekte ve birbirine çok benzer usuller kullanmaktadır. Bu haliyle muamele-i şer'iyye, yukarıda da ifade edildiği üzere, tarihte bey'u'l-ıyne olarak bilinen akdin geliştirilmiş halidir. Dolayısıyla hükmü de bey'u'l-

---

ifadesi şâfiîlerin meseleye bakışını tam olarak yansıtmamaktadır. Ahmed Akgündüz, **Vakıf Müessesesi**, İstanbul, OSAV, 2013, s.230.

[48] Sedd-i zerâi, harama sebep olması kuvvetle muhtemel olan mübah fiillerin yasaklanması demektir. İbrahim Kâfi Dönmez, "Sedd-i Zerâi'", **DİA**, C.36, İstanbul, TDV, 2009, s.277.

[49] İbn Kayyım, **İ'lâmü'l Muvakkîîn**, C.3-4, s.354 vd.; Apaydın, "Îne", s.284.; Saffet Köse, **İslam Hukukunda Kanuna Karşı Hile**, İstanbul, Birleşik Yayıncılık, 1996, s.383.

[50] Bkz. İkinci Bölüm "2.1.2.2. Bey'+Bey'+Bey' Usulü" başlığı.

ıyne ile aynıdır. Bu çerçevede, Hanefîlerin bir kısmı ve Şâfiîler muamele-i şer'iyyeye cevaz verirken; Mâlikîlerin ve Hanbelîlerin cevaz vermediği genel olarak söylenebilir.[51]

[51] Muamele-i şer'iyyeye iki ayrı başlık altında değinen Ömer Nasuhi Bilmen "*Muamele-i şer'iyyesiz alınan bir ribh, mutlaka haram-ı mahzdır. Fakat muamele-i şer'iyye suretinde Ebu Yusuf'a göre riba, mürtefi* [kalkmış], *ribh caiz olur. Şöyle ki, meselâ mütevelli, borç alacak kimsenin bir malını vakıf namına peşin para ile yüz liraya satın alır, sonra bu malı parasını bir sene sonra almak üzere o kimseye vakıf namına yüz on liraya satarsa bu bir muamele-i meşrûadan ibaret olmuş olur… Bu, bir mahlas-ı şer'idir, bununla haramdan ihtiraz edilmiş* [sakınılmış] *olur. Yetimin veya vakfın malını veli veya mütevelli, bir kimseye ribhsiz ikraz edemez* [borç veremez]*, faiz alması ise haramdır. O halde meşru bir bey' ve şirâ vasıtası ile bunların menfaatleri temin edilmiş, riba suretiyle bir muamele yapılmamış olur. Bu, dini hikmet karinde gösterilen bir vüsat, bir sühulet, bir müsaade demektir. Resul-ü Ekrem, sallâllahu aleyhi vesellem efendimizden bunun bir misli mervîdir (Kadıhan). Artık bu muameleyi, gayrimeşru bir hîle telakki etmek doğru değildir. Ümmeti merhume, bir muamelenin meşru olup olmadığını ancak Resuli Ekrem hazretlerinden bizzat veya bilvasıta telakki etmekle bilebilir. Bir muamelenin meşrûiyeti taraf-ı risaletten haber verildiği taktirde artık anın gayri meşrûiyetine kim kail olabilir.?"* İfadeleri ile bu muamelenin meşru olduğunu söylemiştir. Bilmen, **Kamus**, C.5, s.48.; Müellif diğer bir ifadesinde de *"mustakriz üzerine bir muamele-i şer'iyye zımnında bir ribh ilzamı sahih ise de cumhur ulemâya göre kerâhatten hâli değildir. Şöyle ki: Bir borç almayı temin için bir malı değerinden yüksek bir fiyatla almak caiz ise de kerahetten hâli olmaz. Meselâ: bir kimse, çarşı ve pazarda bin kuruşa satılacak bir malı satmak için bir şahıstan veresiye olarak bin iki yüz kuruşa alsa bu bir satış muamelesi olarak sahih olur. Fakat bu muamele, bu malı satıp semenini almak ve bu suretle borca girmek maksadına müstenid olduğu cihetle kerahetten hâli değildir… Kezalik: bir kimse bir şahsa mesela: bin kuruş nakden ikraz edip yüz kuruşluk bir malını da ona üç yüz kuruşa satsa o da bu malı yüz kuruşa Zeyde satsa, Zeyd de yine yüz kuruşa o kimseye satsa bu satışlar sahih olurlar. Çünkü bunlar* [hukuken] *bey' ve şira' mahiyetindedir. Bu maksatla olan bey'a "bey'i ıyne" denir. Bu suretle müstakrize iki yüz kuruş ribh ilzam edilmiş olur. Maamafih bu muamelede kerahetten hâli değildir. Hatta bazı zevata göre bu muamele haramdır, bir riba meselesidir. Fakat bu muameleler Ebu Yusuf'a göre caizdir. Ve bunlar bir emri hayra hizmet için yapıldığı ve ayrıca bir bey' ve şira' mahiyetinde bulunduğu cihetle memduhtur. Ribadan kurtulmak için bir mahlas-ı şer'i dir… Vakıa karz-ı hasen… pek müstahsendir Fakat her zaman bu yüksek insani vazifeyi ifa edecek zâtlar bulunamaz. Artık nâsın ihtiyacını tehvin için böyle bir mahlas-ı şer'iye müracaat, azimet tarikine münâfi olsa da ruhsat tarikine muhalif olmaz"* demektedir. Bilmen, **Kamus**, C.6, s.100.; Literatürde Bilmen'in ifadelerinin birbiri ile çeliştiği söylenmiştir. Bkz. Bayındır, "Osmanlılarda Nazari ve Tatbiki Olarak Faiz", s.318.; Köse, **İslam Hukukunda Kanuna Karşı Hile**, s.383.; Fakat kanaatimizce ortada bir çelişki yoktur. Zira Bilmen, yukarıda yer verdiğimiz ilk ifadesinde Ebû Yusuf'un buna cevaz verdiğini belirtmiş, bunun bir ruhsat olduğu üzerinde durmuş, Kadıhan'a atıfla bir rivâyetten bahsetmiş fakat bu rivâyete yer vermemiştir. İkinci ifadede ise yine bu muamelenin cevazından bahsetmiş, fakat cumhûr ulemâya göre bunun kerâhetten uzak olmadığını belirtmiştir. Bir şeyin dinen mekruh olması ile kazâen geçerli olması birbirinden farklı şeylerdir. Nitekim ilk ifadede de bunun bir ruhsat olduğu belirtilmiştir. Yine Kadıhan'a atıfla bu konuda Hz. Peygamber'den bir rivâyetin olduğunu ve buna binaen Ebû

1.2. Karz Akdi

Muamele-i şer‘iyyenin ekseriyetle bir karz akdi üzerine binâ edilmesi münasebetiyle karz akdini ayrı bir başlık altında ele almakta fayda vardır. Hemen ifade edilmelidir ki muamele-i şer‘iyye karz akdi olmadan da kurulabilir.[52] Fakat incelenen devir ve vesikalar açısından muamele-i şer‘iyyelerin ekseriyetle bir karz akdi üzerine bina edildiği belirtilmelidir. Bu sebeple karz akdine esas mevzuu ile alakası kadar değinilmiştir.

1.2.1. Karz Akdinin Tarif ve Mahiyeti

Karz akdi “*misliyattan olan bir malı bilâhare mislini almak üzere başkasına borç vermek*” olarak tarif edilebilir.[53] Misliyattan olan mallar ise ölçü, tartı, sayı ile alınıp satılan, piyasada emsâli bulunan mallardır.[54] İstikraz, ödünç almak; ikrâz, ödünç vermek; mukriz, ödünç veren; mustakriz, ödünç alan; mukrez, ödünç alınan mal demektir.[55]

Yusuf’un cevazını zikretmek de o muamelenin mekruh oluşu ile çelişki teşkil etmez. Çünkü diğer ulemâ, mezkûr rivâyetin sıhhati üzerinde farklı düşünüyor olabilir. Veya bu rivâyet, muamelenin kazâen (hukuken) sahih (geçerli) olduğuna dair bir rivâyettir ki sahih olan bir muamelenin mekruh olması mümkündür. Ortada bir çelişkiden ziyade (ilk ifadenin son kısmı için), ihtilaflı bir meselede söylenmiş abartılı bir değerlendirme olduğu eleştirisini yapmak daha makul görünmektedir.

[52] Bkz. İkinci Bölüm “2.1.2. Muamele-i Şer’iyyenin Yapılış Usulleri” başlığı.

[53] Bilmen, **Kamus**, C.6, s.94. 818 Sayılı mülga Borçlar Kanununun 306. Maddesi karzı “*karz bir akittir ki anınla, ödünç veren, bir miktar paranın yahut diğer bir misli şeyin mülkiyetini ödünç alan kimseye nakil ve bu kimse dahi buna karşı miktar ve vasıfta müsavi aynı neviden şeyleri geri vermekle mükellef olur*” şeklinde tanımlamıştı. 6098 sayılı Türk Borçlar Kanunun 386. Maddesinde ise tüketim ödüncü “*ödünç verenin, bir miktar parayı ya da tüketilebilen bir şeyi ödünç alana devretmeyi, ödünç alanın da aynı nitelik ve miktarda şeyi geri vermeyi üstlendiği sözleşme*” olarak tanımlanmıştır. Yeni tarihli Kanun karz ifadesi yerine tüketim ödüncü ifadesini kullanmıştır, ancak akdin içeriğinde herhangi bir farklılık yoktur. Bu tanımlara göre İslâm hukukundaki karz akdi ile Borçlar Kanunundaki tüketim ödüncü sözleşmesi aynı şeyi ifade etmektedir. Karz hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Bilmen, **Kamus**, C.6, s.94 vd.; H. Yunus Apaydın, “*Karz*”, **DİA**, C.24, İstanbul, TDV, 2001, s.520-525.; Beşir Gözübenli, **İslam Borçlar Hukukunda Karz Akdi ve Faiz**, Erzurum, 1988.

[54] İbn Âbidîn, **Reddü’l-Muhtâr**, C.4, s.171.; **MAA**, m.145.

[55] Bilmen, **Kamus**, C.6, s.13.; Apaydın, “*Karz*”, s.520.

Karz kelimesi, Kur'an'da ve hadislerde de ekseriyetle "borç vermek" mânâsında kullanılmış ve bu muamelenin dini-ahlâkî yönü üzerinde çokça durulmuş; ihtiyacı olana karz vermenin sadakadan efdal olduğu bildirilmiştir.[56]

Karz akdi, herhangi bir fazlalık alınmaksızın bir kimsenin malından belirli bir süre mahrum kalmasını ve karz alan kimsenin bundan karşılıksız olarak istifadesini ihtiva ettiği için teberru (bağışlama-karşılıksız kazandırma) akitlerinden sayılmaktadır.[57] Teberru akitleri hibe, âriyet, vedia, karz ve rehinden ibarettir.[58] Bu akitlerin tamamlanması, malın teslim edilmesine bağlı olduğu için bunlar aynî akitlerdir.[59]

Karz, hukukî nitelik olarak ise gayri lâzım (bağlayıcı olmayan) akitler kategorisine girmektedir. Yani akdin tarflarından birinin istediği zaman akitten dönme hakkı bulunmaktadır.[60] Bu sebeple karzda vade, ulemânın ekseriyetine göre caiz görülmemiştir. [61] Böyle bir vade tayin edilse bile karz veren kimse bu vadeye uymak zorunda değildir.[62] Burada karz verenin verdiği süreye riayeti, ahlâkî bir mükellefiyet olmakla birlikte, karz veren kazâen buna zorlanamaz.[63] Fakat Mâlikîlere ve Hanbelîlerin bir kavline göre karzda vade caizdir.[64]

1.2.2. Karz Akdinin Kuruluşu

Tüm akitlerde olduğu gibi karz akdinin de kurulabilmesi için taraflar, irade beyanı ve akdin mevzuu olarak sıralanabilecek üç aslî unsurun bulunması gereklidir.[65]

---

[56] Bakara 244/245.; İbn-i Mâce, "Sadakât", 19.; Bilmen, **Kamus**, C.6, s.100.; Zuhaylî, **Hanefi Fıkhı**, C.2, s.361.; Apaydın, "*Karz*", s.520.

[57] Serahsî, **Mebsût**, C.14, s.62.; Bununla birlikte karzı ivazlı akitler veya başta teberru sonrasında ivazlı akitler kategorisine sokan görüşler de mevcuttur. Mustafa Ahmet ez-Zerka, **İslam Hukuku**, C.1, Çev. Servet Armağan, İstanbul, Gündönümü Yayınları, 2006, s.482.

s.482.; Apaydın, "*Karz*", s.520.

[58] Hayreddin Karaman, "Akid", **DİA**, C.2, İstanbul, TDV, 1989, s.252.; Mustafa Ahmed ez-Zerka, "İslâm Hukukunda Akitlerin Sınıflandırılması", Çev. Servet Armağan, **İstanbul Üniversitesi Mukayeseli Hukuk Araştırmaları Dergisi**, S.17, 1988, s.58.

[59] Karaman, "Akid", s.252.; Zerka, **İslam Hukuku**, C.1, s.293.

[60] Bilmen, **Kamus**, C.6, s.95.

[61] İbn Âbidîn, **Reddü'l-Muhtâr**, C.4, s.169.; Bilmen, **Kamus**, C.6, s.95.

[62] Apaydın, "*Karz*", s.521.

[63] Apaydın, "*Karz*", s.523.

[64] Bilmen, **Kamus**, C.6, s.95.

[65] Apaydın, "Karz", s.522.

1.2.2.1. Akdin Tarafları ve Ehliyet

Karz akdinin teberru akitlerinden sayılması tarafların ehliyetleri bakımından ehemmiyet arz etmektedir. Nitekim karz veren ve alan kimselerin sahip olması gereken hukukî muamele ehliyetleri birbirinden farklıdır.

Karz akdi teberru akitlerinden sayıldığı için karz veren kimsenin teberrua ehil, yani tam ehliyetli olması gerekmektedir. Dolayısıyla çocuklar/mahcurlar mümeyyiz olsalar bile karz veremeyecekleri gibi, onlar adına velîleri veya vasîleri de prensip itibariyle karz veremez.[66] Bununla birlikte, çocuğun/mahcurun haklarına halel gelmeyeceğinin garanti altına alınması veya çocuğun/mahcurun menfaatine olmak şartıyla hâkime teberrua ehil olmayanlar adına karz verme salahiyeti verilmiştir.[67] Yolculuk, tabiî afet tehlikesi gibi mala zarar gelmesi muhtemel durumlarda bu kimselerin mallarının karz veya ariyet gibi akitlerle üçüncü kişilere verilebilmesi bu duruma misaldir.[68] Buradaki temel ölçü çocuğun/mahcurun mallarının gereği gibi muhafaza edilmesidir.

Karz alan kimselerin ehliyeti ise diğer mâli akitlerin ehliyetinden farklı değildir. Dolayısıyla bunların da tam ehliyetli olması gerekmektedir. Fakat karz alan açısından teberrua ehil olma şartı aranmaz. Dolayısıyla velî/vasî ihtiyaç halinde, velâyeti/vesâyeti altında bulundurduğu kimse adına karz alabilir. Ancak bu da mahkemenin iznine tâbidir.[69]

1.2.2.2. İrade Beyanı

Bir akdin kurulabilmesi için icap ve kabul beyanlarının birbiri ile uyuşması gerekmektedir. Fakat karz, aynî akitlerden olduğu için akdin tamamlanabilmesi için icap ve kabul beyanlarının uyuşması yeterli olmamakta; akit mevzuu malın teslimi de gerekmektedir. Mal teslim edilmedikçe akit tamamlanmış ve borç doğmuş sayılmaz. Mecellede bu "*teberru ancak kabz ile tamam olur*" şeklinde ifade edilmiştir.[70]

1.2.2.3. Akdin Mevzuu

Karz akdi misli mallar üzerine kurulabilir. Çünkü karzda, karz olarak verilen şeyin aynısı değil emsâli iade edilir. Dolayısıyla ölçü, tartı, sayı ile alınıp satılan, piyasada emsâli

---

[66] Serahsî, **Mebsût**, C.14, s.62.; Bilmen, **Kamus**, C.6, s.97.

[67] Zerka, **İslam Hukuku**, C.2, s.622.

[68] Ali Bardakoğlu, "Vesâyet", **DİA**, C.43, İstanbul, TDV, 2013, s.68.

[69] M. Akif Aydın, "İstidâne", **DİA**, C.23, İstanbul, TDV, 2001, s.322.

[70] **MAA,** m.57.

bulunan mallar üzerine karz akdi kurulabilir.[71] Nitekim kullanılması tüketimine bağlı olmayan, yani akit mevzuu mal yok olmaksızın menfaatinden istifade edilen mallar üzerinde karz değil, âriyet akdi kurulabilir.[72] Ayrıca akit mevzuu malın, daha sonra herhangi bir ihtilafa yol açmayacak şekilde malum olması gerekmektedir.

1.2.3. Karz Akdinin Sonuçları

Karz akdi neticesinde akdin mevzuunun karz alana teslimi gerekir. Bunun mukabilinde karz alan da istendiğinde aldığı şeyin mislini iade etmekle mükelleftir. Karz verilen malın kıymetinde bir değişiklik meydana gelirse, ifânın nasıl yapılması gerektiği ihtilaflıdır. Ebû Yusuf'un malın kabz edildiği günkü kıymetinin iade edilmesi gerektiğine dair görüşü mezhep içinde ağırlık kazanmıştır.[73]

Karzda mülkiyet, söz konusu malın karz alana teslimi ile geçer.[74] Dolayısıyla icap ve kabulden sonra fakat teslimden önce malın telef olması ve hasar görmesi durumunda karz alanın herhangi bir mesuliyeti bulunmamaktadır. Malın tesliminden sonra ise bütün mesuliyet karz alana aittir.[75]

1.2.4. Karzda Faiz

Faiz, kelime mânâsı olarak fazlalık demek olup, ıstılahta bir tarafın diğer tarafa ödemesi şart koşulan ve karşılığı olmayan fazlalık demektir.[76] Faiz Kur'an'da ve hadislerde çeşitli formlarda kazanç, kazananlar gibi şekillerde geçmektedir. Kur'an'da ve hadislerde ıstılahi mânâdaki faiz yerine ribâ kelimesi kullanılmıştır. Bu çerçevede faiz, ribâdan daha geniş kapsamlı bir mânâ ihtiva etmektedir.[77] Nitekim Osmanlı Devleti'nde faiz, hem haram olan ribâyı hem de meşru kârı ifade etmek üzere kullanılmıştır.[78]

---

[71] İbn Âbidîn, **Reddü'l-Muhtâr**, C.4, s.171.; Apaydın, "Karz", s.522.

[72] Beşir Gözübenli, "Âriyet", **DİA**, C.3, İstanbul, TDV, 1991, s.379.

[73] İbn Âbidîn, **Reddü'l-Muhtâr**, C.4, s.171.; Apaydın, "*Karz*", s.524.

[74] İbn Âbidîn, **Reddü'l-Muhtâr**, C.4, s.173.; Bilmen, **Kamus**, C.6, s.95.; Apaydın, "Karz", s.523.

[75] Apaydın, "Karz", s.524.

[76] Serahsî, **Mebsût**, C.12, s.203.; İbrâhim b. Muhammed el-Halebî, **Mülteka'l-Ebhur**, C.3, s.119.; İbn Âbidîn, **Reddü'l-Muhtâr**, C.4, s.176.; Zuhaylî, **Hanefi Fıkhı**, C.2, s.311.

[77] Çalışmada her iki mefhumda, haram olan ribâ mânâsında kullanılmıştır.

[78] Mehmet Genç, **Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi**, İstanbul, Ötüken Yayınları, 2016, s.185.; M. Akif Berber, "Osmanlı Devleti'nde Riba Kavramı", II**. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi Bildiriler Kitabı V**, s.221-232.

Faiz, veresiye faizi (ribâü'n-nesie) ve fazlalık faizi (ribâü'l-fadl) olmak üzere ikiye ayrılır. Veresiye faizi Hanefîlere göre ölçü-tartı ile satılan malların birbirleri ile veresiye olarak değişiminde meydana gelen faizdir. Buna göre bir kile buğdayın bir kile buğdayla veresiye satılması veya on gram altının on gram altınla veresiye satılması caiz değildir.[79] Fazlalık faizi ise aynı cins malların birbiri ile değişiminde, malların miktarında meydana gelen fazlalıktır. Buna göre farklı kalitede olsa bile bir kile buğdayın iki kile buğdaya veya on gram altının on bir gram altına satılması caiz değildir. Bu mallar ancak miktarlarının eşit ve peşin olması şartı ile değiştirilebilirler.[80]

Karzda faiz, karz olarak alınan mal karşılığında daha fazlasının ödeneceği hususunda yapılan anlaşma ile gündeme gelir ki bu caiz görülmemiştir. Nitekim karz teberru niteliğindedir ve karz verene herhangi bir menfaat sağlanmamalıdır. Bu sebeple karz akdi kurulurken, karz veren kimseye bir menfaatin şart koşulması caiz görülmemiştir.[81] Fakat karz verirken şart koşulmamak şartı ile borçlunun alacaklıya fazla ödeme yapması caizdir ve hediye kabilinden görülmüştür.[82]

1.3. Hîle (Hiyel)

İslâm hukuku dini menşeli bir hukuk sistemidir ve insanların her türlü faaliyeti hukukun şümûlüne girer.[83] İslâm hukukunun dini menşeli bir hukuk sistemi oluşu, bütün

---

[79] Ahmed b. Muhammed El-Kudûrî, **Kitabü'l-Kudûrî**, Konya, Dârü'l-Burc, 2018, s.79.; **Risâle fî Beyâni Keyfiyeti'r-Ribâ**, Kastamonu İl Halk Kütüphanesi, Arşiv No: 37 Hk 1593/10, v.174-a.; Mehmed Hilmi el-Akhisârî, **Risâle fî Beyâni'r-Ribâ ve'l-Bey'i'l-Fâsid**, Manisa İl Halk Kütüphanesi, Manisa Akhisar Zeynelzade Koleksiyon, Arşiv No: 45 Ak Ze 5844/1, v.2-a vd.; Kıvamüddin el-İtkânî, **Faide fi'l-Bey'i ve'r-Riba**, Köprülü Yazma Eser Kütüphanesi, Fazıl Ahmed Paşa Koleksiyonu, Arşiv No: 34 Fa 1596/27, v.190-b vd.; İbn Âbidîn, **Reddü'l-Muhtâr**, C.4, s.177 vd.

[80] El-Kudûrî, **Kudûrî**, s.79.; **Risâle fî Beyâni Keyfiyeti'r-Ribâ**, v.174-b.; el-Akhisârî, **Risâle fî Beyâni'r-Ribâ ve'l-Bey'i'l-Fâsid**, v.2-a vd. el-İtkânî, **Faide fi'l-Bey'i ve'r-Riba**, v.190-b vd.; İbn Âbidîn, **Reddü'l-Muhtâr**, C.4, s.177 vd.; Joseph Schacht, "Riba", **Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi**, C.9, İstanbul, s.732.

[81] İbn Âbidîn, **Reddü'l-Muhtâr**, C.4, s.172.; Özsoy, "Faiz", s.124.; Apaydın, "*Karz*", s.523.

[82] Yahya Efendi, **Nûru'l-fetâvâ**, s.284.; Fetâvâ-yı Sunullah Efendi, **Nûru'l-fetâvâ**, 285.; İbn Âbidîn, **Reddü'l-Muhtâr**, C.4, s.174.; Özsoy, "Faiz", s.114.; Apaydın, "*Karz*", s.523.

[83] Bu çerçevede modern hukukun, hukukun sahası dışında kabul ettiği ibadet vb. gibi hususlar da İslâm hukukunun şümûlündedir. Aydın, **Türk Hukuk Tarihi**, s.31 vd.; Ekrem Buğra Ekinci, **Osmanlı Hukuku**, İstanbul, Arı Sanat , 2014, s.103 vd.; Cevazın ahkâm-ı şer'iyyeden olup olmaması ile alakalı bkz. Mansûrîzâde Saîd, "Cevâzın Ahkâm-ı Şer'iyyeden Olmadığına Dair", **İslâm Mecmuası**, C.1, S.10, 1330, s.295-303.; İzmirli İsmail Hakkı, Mansûrîzâde'nin bu makalesine reddiye olmak üzere Sebilürreşad'da bir dizi makale kaleme

kâidelerin değişmez olduğu mânâsına da gelmemektedir.[84] İslâm hukukundaki içtihat müessesesi, hakkında açık hüküm bulunmayan meselelerin hükmünün bulunması çabasıdır. Dolayısıyla İslâm hukukundaki pek çok meselede hüküm, hukuk ekollerinin (mezhepler) meseleyi ele alış tarzı ile irtibatlı olarak değişebilmektedir ve bu durumun *rahmet* olduğu İslâm hukuku kaynaklarında zikredilmiştir.[85] İşte bu ihtilaflı meselelerden bir tanesi de hîle (hiyel) meselesidir.

Girişte de ifade edildiği üzere, çalışma Osmanlı tatbikatını ele aldığı için alt başlıkların tasnifinde Osmanlı Devleti'nin resmi mezhebi olan Hanefî mezhebi esas alınmıştır. Hanefî mezhebi içinde hîle mevzuunda farklı görüşler bulunsa da, Osmanlı hukukunda hîlenin aşağıda ifade edildiği şekliyle anlaşılıp tatbik edilmesi münasebetiyle bu şekilde bir tasnif yapılmış ve mezhep içi ihtilaflara sadece ilgili yerlerde değinilmiştir.

1.3.1. Hîle Mefhumu

Kelime mânâsı olarak hîle, çare, çıkış yolu, çözüm, kurnazlık, maksada ulaşmak için fikir değiştirmek, maharet gibi mânâlara gelir.[86] Arapçada mahlâs, mehâric kelimleri de bunu ifade etmek için kullanılmıştır.[87] Hîle kelimesi Kur'an'da bir yerde "çare", "kurtuluş yolu" mânâsında geçmektedir.[88] Türkçede başkalarını aldatmak mânâsında kullanılan hîle ise Arapçada hud'a, ğışş, mekr gibi kelimelerle ifade edilir.[89]

---

almıştır. Bunlardan ilki için bkz. İzmirli İsmail Hakkı, "Cevâzın Ahkâm-ı Şeriat'ten Olup Olmadığına Dair Nizâ Nizâ-ı Lafzîdir", **Sebilürreşâd**, C.12, S.303, 1330, s.296-301.

[84] Bkz. Mehmet Erdoğan, **İslâm Hukukunda Ahkâmın Değişmesi**, İstanbul, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2016.; Ekrem Buğra Ekinci, **İslâm Hukukunda Değişimin Sınırı**, İstanbul, Arı Sanat, 2018.

[85] Bunlar hakkında bir değerlendirme için bkz. İbn Âbidîn, **Reddü'l-Muhtar**, C.1, s.44 vd.

[86] Kazerûnî, **İşaratü Ba'zı Ehli'l-Vefâ bi Cem'i Ahkâm-ı Bey'i'l-Vefâ**, v.1-b.; İlm-i hiyelin matematik, teknik, mekanik manada kullanımları ile alakalı bilgi için bkz. Ebu'l-İzz el-Cezerî, **Tercüme-i Hiyel Mekanik Tercümesi**, Haz. İhsan Fazlıoğlu- Mustafa Koç, İstanbul, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2014.; Cevat İzgi, "Hiyel", **DİA**, C.18, İstanbul, TDV, 1998, s.178-180.

[87] Mustafa Baktır, "İslâm Hukukunda Hile-i Şerîyye", **İslami Araştırmalar**, S.2, s.71.; Hamdi Döndüren, "Hîle-i Şer'iyye", **Şamil İslam Ansiklopedisi**, C.3, İstanbul, Dergah Ofset, 2000, s.294.

[88] Bu ayet, hicret etmeye güç yetirmeyenlerin bundan muaf olduğunu bildirmektedir. "*Erkekler, kadınlar ve çocuklardan zayıf sayılanlar (çaresiz kalanlar) ve hiçbir çare (kurtuluş yolu) bulamayanlar müstesnadır*." Nisa Suresi (4), 98.

[89] Hacı Zihni Efendi, **Nîmet-i İslâm**, İstanbul, Matbaa-i Amire, 1316, s.206.; Bu kelimeler hakkında tafsilatlı bir değerlendirme için bkz. Köse, **İslam Hukukunda Kanuna Karşı Hile**, s. 94 vd.

Istılah mânâsı ile hîle, pek çok farklı tanıma ve tasnife tâbi tutulmuş ve yapılan farklı tanımlar farklı hükümlerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. İlk olarak hîle, "kişiyi istediğine ulaştıran şey" mânâsında anlaşılmış ve hukukî muamelelerin pek çoğu bu şekilde değerlendirilmiştir. Mesela, bir kadını seven kimse "benim ona ulaşmamın hîlesi (çaresi) nedir?" dediğinde kendisine "onunla evlen" denilir.[90] Bu mânâda kullanılan hîlenin mevzumuzla alakası yoktur.

Hîle, bir hukukî neticeye farklı yollar kullanarak ulaşmak;[91] gayrimeşru bir neticeye meşru vasıtalarla ulaşmak[92] olarak basitçe tarif edilebilir ki hîle-i şer'iyye ve hîle-i bâtıla olmak üzere ikiye ayrılır.

Hîle-i şer'iyye, hukuka uymakta bir zorluk ile karşılaşıldığında, insanları içinde bulundukları zorluktan hukukun sınırları dâhilinde kalarak kurtarma faaliyeti[93] veya bir kimsenin kendisiyle haramdan kurtulup helale ulaştığı yollar[94] olarak; hîle-i bâtıla ise "*hukukî hükümleri kurnazca kullanarak başkasının hakkını iptal etmek, geçersiz kılmak, hukukun emrini yapmamak veya yasakladığını irtikâb etmek*"[95] ya da "*hakkı batıl, batılı hak göstermek*"[96] olarak tarif edilebilir.

Bu ayrımın sınırlarının tespiti çok mühimdir. Zira pek çok ihtilaf buradan kaynaklanmakta ve bir hîlenin şer'i mi, batıl mı olduğunun tespiti, o hukukî muamelenin hükmünü belirlemektedir. Hîle-i bâtıla, yukarıdaki tariften de anlaşılacağı üzere, hükümlerin arkasını dolaşarak, bir başkasının hakkına tecavüz veya hukukun emirlerini yerine getirmemektir. Hîle-i şer'iyye ise hukuka uygun davranmakta bir zorluk bulunduğunda, buna yine hukuka aykırı olmayan bir başka hal tarzı bulma arayışıdır. Daha müşahhas bir ifade ile hîle-i bâtılada "*kendisine itaat zarureti olan bir normla bundan kaçmaya çalışan yani bu norma itaat etmemek hem de bu itaatsizliğini gizlemek isteyen bir süje*"[97] vardır. Hîle-i

[90] Serahsî, **Mebsût,** C.30, s.272.

[91] Serahsî, **Mebsût,** C.30, s.272 vd.

[92] İbn Kayyım, **İ'lâmü'l Muvakkiîn**, C.3-4, s.279 vd.; Saffet Köse, "Hiyel", **DİA**, C.28, İstanbul, TDV, 1998, s.170-171.

[93] Mustafa Baktır, "Hile-i Şer'iyye", **İslâm'da İnanç, İbadet ve Günlük Yaşayış Ansiklopedisi**, C.2, İstanbul, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2006, s.796.; Ekinci, "*Eski Hukukumuzda Hîle-i Şer'iyyeye Dair*", s.4.

[94] Köse, **İslam Hukukunda Kanuna Karşı Hile**, s.105.

[95] Ekinci, "*Eski Hukukumuzda Hîle-i Şer'iyyeye Dair*", s.4.

[96] Köse, **İslam Hukukunda Kanuna Karşı Hile**, s.105.

[97] Hamide Topçuoğlu, **Kanuna Karşı Hile (Kanundan Kaçınma Yolları)**, Selüloz Basımevi, 1950, İzmit, s.3.

şer‘iyyede ise yine bir hüküm/norm vardır. Fakat bu hükme uymak (içinde bulunulan şartlar gereği) buna uyması beklenen kişiden beklenememektedir. Kişinin uyması gereken hükme karşı bir isyanı yoktur, aksine bu kişi, hukukun içinde kalmak istemekte fakat bu mümkün olmamaktadır.[98] İşte hîle-i şer‘iyye burada devreye girmekte ve bu yolla duruma münasip bir hal tarzı geliştirilmektedir.

Hîle-i şer‘iyye ve hîle-i bâtıla zâhiren birbirine benzemektedir. Her ikisinde de şeklî olarak hukuka uygun muamele/ler vardır. Fakat bunlar gerçekte yasaklanmış bir muameleyi/neticeyi de gizliden gizliye bünyesinde barındırır. Bu ikisini birbirinden ayıran en mühim unsur niyettir. Hîle-i bâtılada niyet, hukuktan kaçmak; hîle-i şer‘iyyede ise hukuka uymaktır.

Hîle-i şer‘iyye ile bâtılayı, benzer misaller üzerinden mukâyese etmek farkı anlamaya yardımcı olacaktır. Hîle-i bâtılaya misal vermek gerekirse, bir kimse zekât vermemek için sene dolmadan önce zekât mallarını muvâzaalı bir akitle bir başkasına devreder, daha sonra ondan geri alır. Dolayısıyla zekât konusu mal üzerinden bir sene geçmediği için o mala zekât düşmez. Böyle bir hîleye cevaz verilmemiştir.[99] Çünkü burada kişi zekât mesuliyetinden kurtulmak niyetiyle bunu yapmıştır. Hîle-i şer‘iyyeye misal vermek gerekirse, İslâm devletinde zekât devlet tarafından tahsil edilir.[100] Zekât toplayan idarecilerin, zekâtı sarf edilmesi gereken yerlere sarf etmedikleri biliniyorsa, zekât verecek olan kimse zekâtının gitmesi gereken yere ulaşması için yukarıdaki misalde yer alan muvâzaalı muameleyi yapar ve zekât borcundan, daha doğrusu bunu devlete ödemekten kurtulur. Sonra zekâtını verilmesi gereken yerlere kendisi verir ve ibadetini yerine getirmiş olur. Görüleceği üzere her iki muamelede de zekât verilmesi gereken mal sene dolmadan başkasına devredilerek zekât borcundan kurtulunmaktadır. Yani birbiri ile görünüşte aynı iki hukukî muamele ile karşı karşıyayız. Fakat bunlardan biri hukuka uygun, diğeri değildir. Bunlar arasındaki en mühim fark niyettir. Birinci misaldeki kişi zekât verme mesuliyetinden kurtulmak için bu muameleyi yapmakta; ikincisi ise bunu gereği gibi yerine getirebilmek için aynı usulü takip etmektedir. Yine mesela on altın zekât vermesi gereken bir zengin, zekât vereceği kadar altını bir çuval

[98] Topçuoğlu, **Kanuna Karşı Hile**, s.284.

[99] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc**, Beyrut, 1302, s.80.; Serahsî, **Mebsût**, C.2, s.227, s.275.; İbn Âbidîn, **Reddü'l-Muhtar**, C.5, s.155.

[100] Ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Erkal, "Zekât", **DİA**, C.44, İstanbul, TDV, s.197-207.; Celal Yeniçeri, **İslam'da Devlet Bütçesi**, İstanbul, Şamil Yayınevi, 1984, s.175 vd.

buğdayın içine koyar ve bir fakire verir. Bunu alan kimse çuvalın içinde altın olduğundan habersizdir. Daha sonra buğdayı alan kimseye "Sen bu kadar buğdayı ne yapacaksın? Bunu bana sat!" der ve içinde on altın da bulunan bu bir çuval buğdayı ondan satın alır ve zekât mesuliyetinden kurtulduğunu zanneder. Hâlbuki böyle bir hîle bâtıldır.[101] Zira niyet, zekât vermek değil, bu mesuliyetten kurtulmaktır. Bir başka örnekte ise zekât verecek kimsenin bir fakirden alacağı vardır. Zekâtın (mutlaka mevcut mal varlığından çıkması gerektiği için) bu alacak ile takası mümkün değildir. Hem zekâtını vermek isteyen hem de alacağını tahsil etmek isteyen kimse, zekâtını alacaklısı olduğu fakire verse, ardından zekâtı alan kimse de aldığı bu zekât ile borcunu ödese bu muamele hîle-i şer'iyye kapsamında değerlendirilip caiz görülmüştür.[102] Nitekim burada niyet, zekât mesuliyetinden kurtulmak değil; hem zekâtını ödemek bununla birlikte borçlusunu borcundan kurtarıp, alacağına da kavuşmaktır. Bu ayrım göz önüne alınmaksızın, sadece zâhire bakılarak söylenecekler eksik olacaktır.[103] Nitekim bir

[101] İbn Âbidîn, **Reddü'l-Muhtâr**, C.5, s.513 vd.

[102] **Fetâvâ-yı Hindiyye**, C.6, s.391.

[103] Bu mevzuda kaleme alınan pek çok çalışmada hîle-i şer'iyye ve hîle-i bâtıla ayrımı yapılmamıştır. Bunlar için bkz. Jon E. Mandaville, "Faizli Dindarlık: Osmanlı İmparatorluğunda Para Vakfı Tartışması", s.129-144.; Colin Imber, **Şeriattan Kanuna –Ebussuud ve Osmanlı'da İslami Hukuk-**, Çev. Murteza Bedir, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2004, s.156.; Ronald Jennings, "Loans and Credit in Early 17th Century Ottoman Judicial Records", **Journal of The Economic and Social History of the Orient**, C.16, 1973, s.168-216.; Osman Nuri Ergin, **Türkiye'de Şehirciliğin Tarihi İnkişafı**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1936, s.27 vd.; Osman Nuri Ergin, **Mecelle-i Umur-u Belediye**, C.1, İstanbul, İstanbul Büyükşehir Belediyesi, 1995, s.283.; Neşet Çağatay, **Güncel Konular Üzerine Makaleler**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1994, s.67.; Ömer Lütfi Barkan-Ekrem Hakkı Ayverdi, **İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri 953 (1546) Tarihli**, İstanbul, 1970, s.32.; Mustafa Akdağ, **Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi**, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2018, s.539 vd.; Şevket Pamuk, **Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi 1500-1914**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2015, s.76.; Şevket Pamuk, **Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Yayınları, 2016, s.6.; Süleyman Uludağ, **İslâmda Faiz Meselesine Yeni Bir Bakış**, İstanbul, Dergâh Yayınları, 2010, s.152 vd.; Abdülaziz Bayındır, **Ticaret ve Faiz**, İstanbul, Süleymaniye Vakfı Yayınları, 2007.; Abdülaziz Bayındır, "Osmanlılarda Nazari ve Tatbiki Olarak Faiz", **İslam Ekonomisinde Finansman Meseleleri Sempozyum Bildiri Kitabı**, İstanbul, Ensar Neşriyat, 1992.; Burada ayrıca zikri gereken bir eser, Saffet Köse tarafından hazırlanan "İslam Hukukunda Kanuna Karşı Hile" isimli doktora tezidir. Bu tez konuyu tafsilatlı bir şekilde anlatmış ve çok sayıda misal zikretmiştir. Yine fukahânın hîle meselesi ile ilgili görüşleri tafsilatlı bir biçimde zikredilmiştir. Müellif, meşhur hîle-i şer'iyye kitaplarından olan ve Ebû Hanîfe'ye nisbet edilen "el-Mehâric fi'l hiyel" isimli kitabın içeriğini ve Ebû Hanîfe'ye nisbetini tartışırken bu kitabın Ebû Hanîfe'ye nisbetinin mümkün olmadığını, fakat bazı güvenilir eserlerde Ebû Hanîfe'den nakledilen bazı hîlelerin mevcut olduğunu söylemekte,

vâkıa hakkında değerlendirmede bulunurken, bu vâkıanın gerçekleştiği şartları ve tarafların niyetini göz önünde tutmak zaruridir.

Hîle kelimesinin Türkçede kullanılan mânâsı ile Arapça karşılığının farklı olması, modern devirde yapılmış pek çok çalışmada hîle-i şer'iyye, hîle-i bâtıla ayrımının net şekilde yapılmaması ve bu ayrıma ilişkin kıstasların tam olarak tespit edilmemesi, hîle-i şer'iyye mefhumunun galat olarak şer'i-bâtıl bütün hîleler için ve kanuna karşı hîlenin karşılığı olarak kullanılıyor oluşu hîle-i şer'iyye mefhumuna karşı bir önyargı oluşturmuştur. Bu sebeple hîle-i şer'iyye ve hîle-i bâtılanın şartlarını tespit etmek gerekmektedir. Bu şartlar, hîlede şer'i ve bâtıl ayrımı yapan ulemânın, bu ayrımı yaparken kullanmış olduğu ölçüler dikkate alınarak oluşturulmuştur.

İslâm hukukuna göre caiz olmayan hîleleri ifade eden hîle-i bâtılanın şartlarını[104] şu şekilde sıralayabiliriz:

- Şeklen hukuka uygun bir muamelenin var olması. (Eğer yapılan muamele bizzat hukuka aykırı ise burada bir hîle değerlendirmesi yapmaya gerek yoktur. Zira hîlenin ilk şartı, şeklen de olsa hukuka uygun bir muamelenin var olmasıdır. Ortada şeklen dahi olsa hukuka uygun bir muamele yoksa bu zaten bir neticeye doğrudan haram bir yoldan ulaşmak mânâsına gelir ve haliyle doğrudan haram kategorisine girer. Mesela kocasından boşanmak isteyen kadına irtidat etmesini (böylece nikâhın fesholacağını) sonra tekrar Müslüman olmasını tavsiye etmek böyledir.)[105]

---

fakat bu hîlelerin hiçbirisinde "hikmet-i teşrie" aykırı bir hüküm olmadığını, bu hîlelerin bir hakkı iptal etmeksizin darlıktan kurtulmak için gösterilmiş çareler olduğunu belirtmektedir. Burada Köse, aslında hîle-i şer'iyye ile hîle-i bâtıla ayrımını yapmıştır. Yine eserde delillerin değerlendirildiği bölümde "*İslam Hukukunun Maksatlarına Aykırı Olmayan Hiyel'in Cevazına Dair Ortaya Konan Deliller*" ve "*İslam Hukukunun Ruhuna Aykırı Hilenin Caiz Olmadığına Dair Deliller*" başlığı altında aslında hîle-i şer'iyye ve hîle-i bâtıla ayrımı yapılmıştır. Fakat eserin devamında bazı yerlerde bu ayrım yapılmamış ve hîle-i şer'iyye ile hîle-i bâtıla bazı misallerde aynı kefeye konmuştur. Bunlar için bkz. Köse, **İslam Hukukunda Kanuna Karşı Hile**, s.118, s.173, s.235, s.313. Ayrıca bkz. Saffet Köse, "Hîle-i Şer'iyye Konusunda Ebû Hanîfe'ye Yöneltilen İthamlar", **İHAD**, S.19, 2012, s.161.

[104] Köse, "kanuna karşı hilenin" üç şartını şu şekilde tespit etmiştir: Şeklen kanuna uygun bir muamele, kanunun ruhuna aykırı bir netice ve hîle kasdı. Köse, **İslam Hukukunda Kanuna Karşı Hile**, s.112.

[105] Bir kısım ulemâ bu tür yolları da hîle-i bâtıla kapsamında değerlendirmiştir. Buna göre hîle-i şer'iyye sayılamayacak bütün hîleler hîle-i bâtıla kategorisine girer. Buradaki tasnife göre ise şeklen hukuka uygun

- Bu muamelenin içerisinde hîle iradesinin bulunması. (Hîle iradesi, yapılan muamelenin hîle kasdı ile yapılmasını ifade eder. Yani tabiî seyri içinde gerçekleşen hukukî muameleler şeklen bir hîle türüne benzese bile, kasıt bulunmadığı için hîle sayılmaz.)

- Nihai hedefe, araya başkaca hukukî muameleler sokularak ulaşılması.

- Hukuktan kaçma niyeti ve/veya bu muamele ile üçüncü şahısların haklarının haleldâr edilmesi. (Bir hîle ile üçüncü bir şahsın hakkı haleldâr edilmiyorsa, o hîleyi bâtıl yapan niyettir. Fakat bu hîle ile üçüncü bir kimsenin hakkı haleldâr ediliyorsa niyet göz önüne alınmaksızın, muamele doğrudan hîle-i bâtıla olarak değerlendirilir.)

İslâm hukukuna göre caiz olan hîleleri ifade eden hîle-i şer'iyyenin şartlarını da şu şekilde sıralayabiliriz:

-Şeklen hukuka uygun bir hukukî muamelenin var olması.

- Bu muamelenin içerisinde hîle iradesinin bulunması.

- Nihai hedefe, araya başkaca hukukî muameleler sokularak ulaşılması.

- Hukukun içerisinde kalma niyeti. (Bu niyet, bir kimsenin hukuka uymak istemesi fakat bu hususta bir zorluk bulunması münasebetiyle bunu yerine getirememesini ifade eder. Dolayısıyla burada niyet, zaruret halini de hâvi bir şekilde kullanılmıştır.[106])

- Üçüncü şahısların haklarının haleldâr edilmemesi.

Türkçede kullanılan iki tabir, hîle-i şer'iyye ve hîle-i bâtıla ayrımını anlamaya yardımcı olmaktadır. "Kitabına uydurmak", hîle-i bâtılayı; "kitapta yerini bulmak" ise hîle-i şer'iyyeyi tasvir etmekte ve bunların arasındaki ayrımı veciz bir şekilde ortaya koymaktadır.

Literatürde hîle-i şer'iyyenin umumiyetle bugünkü hukukumuzda kullanılan kanuna karşı hîlenin karşılığı olarak kullanılması, bu iki mefhum arasında bir mukayese yapılmasını zaruri kılmaktadır. Hamide Topçuoğlu'nun hazırladığı ve modern hukukta "Kanuna Karşı Hile"yi anlatan doktora tezinde bu mukayese yapılmıştır ve buradaki bazı değerlendirmeler ehemmiyetine binaen burada zikredilip açıklanmıştır. Topçuoğlu'na göre: *"Vakıa İslâmiyet'te Allah ile kul arasına giren bir ruhban sınıfı yoktur. Fakat müşkül durumda kalan fert, câiz olup olmadığında müteredddid olduğu bütün hareketlerinde ulemâya danışmak ihtiyaç ve itiyadındadır. İşte hîle-i şer'iyye dediğimiz usul bu iki zıt durumu telif zorunda kalan ferde müçtehid, müftî, kadı gibi yetkili kimselerin birtakım kurtarıcı meşru hareket tarzlarını tavsiye*

---

olmayan bir muamelede hîle değerlendirmesi yapmaya dahi gerek yoktur. Bu nazari farklılık, neticeyi değiştirmemektedir ve her iki yaklaşıma göre de bu tür muameleler caiz değildir.

[106] Hîle-i şer'iyye ile zaruret halinin münasebeti için bkz. Birinci Bölüm "1.3.4.1. Zaruret Hali" başlığı.

etmelerinden ibarettir. Görülüyor ki mefhumun esası bakımından kanuna karşı hileden çok uzaktayız. Burada bir şeriat hükmünden kaçınılmak istenmiyor ve fert böyle bir kaçınmayı emr-i vâki olarak yapmamıştır. O bütün bu şer'i hükümler dairesinde kendi husûsi hali ve içinde bulunduğu zaruretin karşılanması bakımından nasıl hareket etmesi gerektiğini, bu şer'i hükümlerin mütehassısı ve koruyucusu olan bir kimseye sormaktadır ve hattı hareketini bu yetkili kimse tayin edecektir. O da bu tavsiyeye göre hareket edecektir. Vakıa bu hareketler zamanla teâmül halini alır, fakat bu teamüllerin menşeleri daima böyle olmuştur. Görülüyor ki mefhumun esası bakımından "kanuna karşı hile" den çok uzaktayız. Bugün vazifesini müdrik bir avukatın müvekkili için göstereceği hukukî çare yani meşru hareket tarzı ne ise İslâmın da esas itibarile hîle-i şer'iyyesi oydu."[107] *"Hîle-i şer'iyyede tebârüz eden husûsiyet herhangi âmir hükmü bertaraf etmek arzusundan ziyade, tahaddüs etmiş olan karışık ve pürüzlü duruma en uygun hukukî hal suretini bulma vakıasıdır."*[108] *"Tetkiklerimizde kanuna karşı hile ile bu mefhum arasında tebarüz ettirdiğimiz farkı tekrar hatırlatalım ki yapılan muamelelerin şekil ve maksatları bakımından değil, bu hadiselere verilen hukukî değer ve mânâ bakımındandır. Kanuna karşı hile ferdin kanun hükümlerine karşı bir isyanını saklar. Yani bir tarafta bir hukuk nizamı öbür tarafta asî ve kurnaz bir fert vardır. Mücadele bu iki taraf arasındadır. Hâlbuki hîle-i şer'iyyede fert aynı hukuk nizamının muayyen emirlerinden kurtulmak için kendisine gene aynı hukuk nizamı tarafından (onun mümessili olan kadı veya müftî vasıtasile) gösterilen bir başka hal çaresini tercih etmektedir. Ona "bu muameleyi şöyle yaparsan müeyyideye mâruz kalırsın fakat bu şekilde de yapılabilir. Eğer bu şekli tercih edersen hem istediğin olur hem müeyyideden kurtulursun" denmektedir. Tabiri caizse ve hile-i şer'iyye kanuna hileye muadil telakki edilirse kanuna hileyi burada bizzat kanun yapmaktadır. Bu itibarla kanun koyanın iradesinin ferdi zekâların kurnazlıklarına, ferdi iradenin isyanına karşı himaye edilmesi meselesi burada rol oynamamaktadır. Ferdin karşısında bir tek hukuk sistemi vardır. Harekâtında takip edeceği vasıtalı veya vasıtasız gizli veya açık yolları esasen bizzat bu hukuk sistemi göstermektedir. Bu bakımdan kendisile hukuk nizamı namına mücadele edilecek bir problem olan kanuna karşı hileden çok uzakta bulunuyoruz. Hile-i şer'iyye tenkili gereken ferdi bir ihlal değil, olsa olsa suistimale fazla*

[107] Topçuoğlu, **Kanuna Karşı Hile**, s.284.

[108] Topçuoğlu, **Kanuna Karşı Hile**, s.287.

müsait hukukî bir müessese, hukukî bir usuldür."[109] Bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere kanuna karşı hîle, bir hukuk sisteminin koyduğu kâidelerden kaçmak, bu kâideleri delerek menfaat sağlamak isteyen bir kimse ile o hukuk sistemi arasındaki bir mücadeledir. Hîle-i şer'iyyede ise hukuka uymakta zorlanan bir kimse yine aynı hukuk sisteminin gösterdiği bir başka yoldan giderek, hem içinde bulunduğu zor durumdan kurtulmakta hem de hukuk sistemi ile karşı karşıya gelmemektedir. Bu münasebetle hîle-i şer'iyyeyi, kanuna karşı hîlenin ikâmesi olarak kullanmak doğru değildir. Belki hîle-i bâtıla, bugünkü hukukumuzda kullanılan *kanuna karşı hîle* mefhumunun karşılığı/benzeri olarak değerlendirilebilir. Nitekim kanuna karşı hîlenin de, hîle-i bâtılanın da temel maksadı hukuk sisteminin koymuş olduğu kâidelerden kaçarak menfaat elde etmek veya bu yolla üçüncü kimselerin haklarını haleldâr etmektir.

1.3.2. Hîlenin Delilleri

Hîlenin delilleri, Hanefîlerin temel yaklaşımı üzerine binâ edilen hîle-i şer'iyye, hîle-i bâtıla ayrımı göz önüne alınarak bir değerlendirmeye tâbi tutulmuş ve deliller hakkındaki tartışmalara girilmemiştir. Nitekim hîleyi caiz görmeyen mezheplerin/ulemânın aşağıda zikredilen delilleri farklı şekilde değerlendirdiği gözden uzak tutulmamalıdır. Fıkıh kitaplarında, hîle mevzuunda burada ele alınanlardan başka pek çok delil zikredilmiş ve tartışılmıştır. Fakat hem yukarıda belirtilen gerekçeler hem de mezkûr kitaplarda zikredilen delillerin bir kısmının burada ele alınan teknik mânâda hîle kapsamına girmemesi münasebeti ile burada sadece bazı deliller ele alınmış ve mevzunun tafsilatı alakalı eserlere havale edilmiştir.

1.3.2.1 Hîle-i Şer'iyyenin Cevazına Dair Deliller

İslâm hukuku kaynaklarında hîle-i şer'iyyenin cevazına dair pek çok delil zikredilmiştir. Bu delillerden bir kısmı zaruret-zorluk durumunda nasıl hareket edilmesi gerektiği ile alakalı iken diğer bir kısmı da aynı neticeye başka yollarla ulaşmanın farklı hükümlerinin olabileceği ile alakalıdır.

1.3.2.1.1. Kitap

[109] Topçuoğlu, **Kanuna Karşı Hile**, s.292.

Kurân-ı Kerîm'de Hz. Eyyûb ile karısı arasında geçen hadise, hîle-i şer'iyyenin cevazının en mühim delili olarak gösterilmektedir.[110] Buna göre Hz. Eyyûb hasta olduğu esnada karısına yüz değnek vurmaya yemin etmiş fakat daha sonra bu yeminden kurtulmak istemiştir. Bu durumdan kurtulması için "*Ona (Eyyûb'a) eline bir demet sap al da onunla vur ve yeminini bozma*"[111] emri nâzil olmuş ve Hz. Eyyûb'un bu şekilde yeminini yerine getirmiş olacağı bildirilmiştir. Burada dikkat edilmesi gereken husus bu yolla hem Hz. Eyyûb'un hem karısının içinde bulunduğu zor durumdan kurtarılması hem de yeminin yerine getirilmesidir. Bu emir ile yeminin bu şekilde yerine getirilmesi, yemini bozmaya müreccah kılınmıştır. Nihayetinde maksat Hz. Eyyûb'un yeminini bozmadan, bu yemini emredildiği şekliyle yerine getirmek ve onları içinde bulundukları zor durumdan kurtarmaktır. Bu misalde Allah, bu yeminin mesuliyetini Hz. Eyyûb'den kaldırdığını da bildirebilirdi ama böyle emredilmemiştir.

1.3.2.1.2. Sünnet

Hz. Eyyûb ile karısı arasında geçen hadisenin bir benzeri de Hz. Peygamber'den nakledilmiştir. Buna göre bir kişinin zina suçu işlediği sabit olmuş ve kendisine yüz değnek vurulmasına hükmedilmiştir. Fakat bu kişi cezaya dayanamayacak kadar hasta ve zayıftır. Hz. Peygamber durumu öğrenince, bu kişiye "*içinde yüz tane sap/filiz bulunan bir demet ile*" vurulmasını emretmiş ve ceza bu şekilde infaz edilmiştir.[112] Burada da maksat kişinin helâki değil, hükmün yerine getirilmesidir. Zira had suçlarının en mühim maksadı, ceza verilmesini temin değil, amme nizâmını muhafazadır.[113] Bu olayda Hz. Peygamber, hastadan cezanın

[110] Serahsî, **Mebsût**, C.30, s.272.; İbn Kayyım, **İ'lâmü'l Muvakkîn**, C.3-4, s.248 vd.; Semerkandî, **Cennetü'l-Ahkâm**, s.21.; İsmail Hakkı İzmirli, **İlm-i Hilâf**, Dersaadet, Hukuk Matbaası, 1330, s.148.; Önceki şeriatların İslâm hukukunda delil olması ile alakalı bilgi için bkz. İzmirli, **İlm-i Hilâf**, s.118-122.; Ekrem Buğra Ekinci, **İslam Hukuku ve Önceki Şeriatler**, İstanbul, Arı Sanat Yayınları, 2003.; İbrahim Kâfi Dönmez, "Şer'u Men Kablenâ", **DİA**, C.39, İstanbul, TDV, 2010, s.15-19.

[111] Sâd Suresi, 44.

[112] Ebû Dâvûd, "Hudûd", 34.; Ahmed b. Hanbel, Müsned, C.5, 222.; İbn Mâce, Hudud, 18.

[113] Had suçlarının en mühim maksadının ceza verilmesi değil, amme nizamının muhafazası olması had suçlarının özelliklerinden de görülebilmektedir. Nitekim hadler en ufak şüphe ile düşürülür; (kul hakkı bulunmayan durumlarda) şahitlik yapmamak yapmaktan iyidir; suçu bildirmemek bildirmekten iyidir; zamanaşımı ile ceza düşer; şikâyet hakkı varislere intikal etmez; şâhitlikten ve ikrârdan dönmek muteberdir. Bütün bunlardan anlaşılmaktadır ki had suçları insanları cezalandırmaktan ziyade suçun toplumda yayılıp amme nizamını tehdit etmesini önlemeye matuftur. Fakat işin içine kul hakkının girdiği kısas suçları için mezkûr ilkelerin geçerli olmadığı, hak sahibi haricinde kimsenin bu haklardan onun adına vazgeçemeyeceği ifade edilmelidir. Aydın,

kaldırılmasını da emredebilirdi. Ama böyle emretmemiş ve ceza belirtilen şekilde tatbik edilmiştir.

Benzer bir başka misalde de Hz. İbrahim'in hanımları arasında bir münakaşa olmuş ve Sâra, Hacer'in bir uzvunu kesmeye yemin etmiştir. Daha sonra pişman olmuş ve bu yeminden kurtulmak istemiştir. Bunun üzerine Cebrail, Hz. İbrahim'e, Sâra'nın Hacer'in kulağını delmesini ve bu şekilde yeminini yerine getirmiş olacağını bildirmiştir.[114] Burada da Hz. Eyyûb'un misalinde olduğu gibi, yemin mesuliyeti kaldırılmak yerine, farklı bir biçimde de olsa bu mesuliyetin yerine getirilmesi istenmiştir.

Talak ile alakalı olarak rivâyet edilen bir hîle-i şer'iyye misali şöyledir: Bir gün birisi Hz. Peygamber'e gelmiş ve kardeşim ile konuşursam karım üç talakla boş olsun diye yemin ettim demiştir. Bunun üzerine Hz. Peygamber "*karını bir talakla boşa, iddet süresi bitince kardeşinle konuş ve sonra onu tekrar nikâhla*" demiştir.[115] Bu yolla kişi karısını bir talakla boşamış olmaktadır. İddet bittikten sonra onunla tekrar bir nikâh kıyması da mümkündür.

Aynı neticenin, farklı hukukî muameleler ile elde edilmesinin, farklı hükümleri olabileceğine dair bir rivâyet ise şöyledir: Hz. Peygamber, Hayber'e bir kişiyi zekâtları toplamak üzere âmil olarak vazifelendirmiş, bu kişi dönüşte güzel bir cins hurma getirmiştir. Hz. Peygamber, Hayber hurmalarının hepsinin böyle mi olduğunu sual edince, bu kişi, kendisindeki başka bir cins hurmadan iki ölçek verip bundan bir ölçek aldığını söylemiştir. Bunun üzerine Hz. Peygamber, "*Böyle yapma! Elindeki hurmayı para ile sat. Sonra da bu parayla istediğin hurmayı al*" demiştir.[116] Zira (ribevî mallardan)[117] aynı cins malların değişiminde, mallardan birisi fazla olursa (malların kalitesi farklı bile olsa) bu fazlalık faiz

---

Türk Hukuk Tarihi, s.158 vd.; Ekinci, **Osmanlı Hukuku**, s.344.; Bu çerçevede modern ceza muhakemesi hukukunun temel hedefi/maksadı olan *maddi gerçeğe ulaşmak*, İslâm hukukunda had suçları için mutlak bir hedef olarak görülmez. Mehmet Akman, **Osmanlı Devleti'nde Ceza Yargılaması**, İstanbul, Eren Yayıncılık, 2004, s.17.

[114] **Fetâvâ-yı Hindiyye**, C.14, s.279.; İbn Kayyım el-Cevziyye, **Tuhfetü'l-Mevdûd bi-Ahkâmi'l-Mevlûd**, Beyrut, Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1403 (1983), s.147.; Köse, **İslam Hukukunda Kanuna Karşı Hile**, s.272.

[115] Serahsî, **Mebsût**, C.30, s.273.

[116] Buhârî, "Büyû", 89.; Müslim "Müsâkât", 95.

[117] Ribevî mal, faize tâbi mal olarak basitçe tarif edilebilir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Orhan Çeker, **İslâm Hukukunda Akidler**, Konya, Tekin Kitabevi, 2014, s.223 vd.; Beşir Gözübenli, "Keylî", **DİA**, C.25, Ankara, TDV, 2002, s.361-362.; Hasan Hacak, "Veznî", **DİA**, C.43, İstanbul, TDV, 2013, s.95-98.; İsmail Özsoy, "Faiz", **DİA**, C.12, İstanbul, TDV, 1995, s.110-126.

olur. Misalde hurmaların el değiştirmesinin bir trampa akdi ile gerçekleştirilmesinden, hurmaların miktarlarının farklı oluşundan ve hurmanın da ribevî mallardan olmasından mütevellit, farklı miktarlarda hurmalar üzerine yapılan bu trampa akdi caiz değildir.[118] Hz. Peygamber ise bunun iki satım akdi ile gerçekleştirilmesini emretmiştir. Buradan anlaşılıyor ki aynı neticenin, araya satım akdi sokularak yapılması caizdir. Mezkûr vâkıa: "Burada hedef, aynı kişiye bir miktar hurma verilip, karşılığında bu kişiden bir miktar hurma alınmasıdır. Bu muamelenin neticesi, hurmalar farklı miktarlarda değişilse de, farklı fiyatla karşılıklı olarak satılsa da aynıdır" şeklinde de düşünülebilirdi ama bu meşru görülmemiştir. Dolayısıyla iki mesele arasındaki hukukî fark, temel fark olarak karşımıza çıkmaktadır.[119]

---

[118] Serahsî, **Mebsût**, C.12, s.205 vd.; Semerkandî, **Cennetü'l-Ahkâm**, s.21.; el-Akhisârî, **Risâle fî Beyâni'r-Ribâ ve'l-Bey'i'l-Fâsid**, v.2-a vd.; Ekinci, "*Eski Hukukumuzda Hîle-i Şer'iyyeye Dair*", s.7.

[119] Bayındır, **Ticaret ve Faiz**, s.144.; Modern hukukta da, hukukî farkın temel fark olduğunu gösteren pek çok misal vardır. Nitekim neticesi aynı iki hukukî mesele arasında mevcut olan ve *basit* olarak görülebilecek farklar bu muamelelerin hukukî vasfını değiştirir. Mesela, mer'i hukukumuzda, bir kişi menkul bir eşyasının mülkiyetinden vazgeçse ve o eşyayı terk etse, ardından birisi de gelip malı ihraz etse mülkiyeti kazanır. Aynı netice bağışlama akdi ile de elde edilebilir. Fakat bu iki muamele hem kuruluşu, hem hükümleri bakımından birbirinden çok farklıdır. Bağışlama bir akittir; ihraz bir hukukî tasarruftur. Dolayısıyla sadece sözleşme ehliyeti hususunda bile bu iki muamele arasında çok sayıda fark vardır. Nitekim ihraz bir eşya hukuku; bağışlama ise bir borçlar hukuku bahsidir. Bkz. **TBK**, m.285.; **TMK**, m.767.; Bu meseleyi vuzuha kavuşturmak niyetiyle, somut bir misal üzerinden izahat yaparak meseleyi değerlendiren Bayındır'ın ifadelerine aynen yer vereceğiz. "*Aynı marka ve aynı model birer otomobil almak için Ahmet ile Mehmet birlikte bir oto galerisine giderler. Otomobilin peşin fiyatı 15.000 lira. Ahmet onu, bir yıl vadeli 18.000 liraya alır. O sırada Hasan gelir; Mehmet'e "15.000 lira vereyim, otomobili peşin al, bana bir yıl içinde 16.000 lira öde" der; Mehmet de kabul eder ve otomobili peşin 15.000 liraya alır. Bunun faizli borç olduğu açıktır. Ama otomobili Hasan alıp Mehmet'e satsaydı faiz olmazdı. Deniyor ki: "Asıl mesele finansman sağlamak değil midir? Hasan otomobili kendi adına alıp satsa bile onun niyeti otomobil almak değil, finansman sağlamaktır. Esas burayı aydınlatmak gerekir. Evet, burada şeklen bir farklılık var, ama işin aslı itibariyle faizli işlemle bunun arasında bir fark yokmuş gibi gözüküyor. İki şahıstan biri otomobili, ticarî yoldan daha pahalıya, diğeri faizli dediğimiz yoldan daha ucuza almış oluyor. İşin aslı bir araba almaktır. Bu bir hukukî fark gibi gözüküyor; ikisi arasında temel bir fark var mıdır?" **Hukukî fark, temel farktır. O fark bu iki şeyi ayırmakta, birine alım satım, diğerine de faizli işlem denmesine sebep olmaktadır.** Bu basit bir fark olmadığı için bankalar taşıt kredisi verme yerine taşıt satışı yapamazlar. Çünkü o zaman kredi kurumu değil, ticarî kurum olurlar. Bu onların ne yapısına ne de işleyişine uyar. "İşin aslı bir araba almaktır." deniyor. Doğru, ama biri faizli yoldan, diğeri de faizsiz yoldan almaktır. Meselâ bir elma ağacının yanına iki kişi gelse, biri kabını doldurup gitse, diğeri ağacın sahibinden izin aldıktan sonra kabını doldursa, birincisi hırsız sayılıp cezalandırılır, ama ikincisine bir şey denemez. Bu*

Buradan, aynı neticenin farklı yollardan elde edilmesinin, o şeyin hükmünü değiştirebileceği anlaşılmaktadır ki bu durum hîle-i şer'iyye ve muamele-i şer'iyye açısından da mühimdir. Zira tafsilatı ileride açıklanacağı üzere hîle-i şer'iyyede de, muamele-i şer'iyyede de aynı neticeye, farklı yollarla ulaşma mevzubahistir.

Bir başka bir rivâyete göre, Sahâbîlerden Berire, kendisine sadaka olarak verilen etin bir miktarını Hz. Âişe'ye hediye etmiştir. Hz. Peygamber bu etten yemek isteyince Hz. Âişe, etin tasadduk olduğunu hâlbuki kendisinin sadaka almasının haram olduğunu hatırlatmış, Hz. Peygamber ise "*-Bu Berire'ye sadaka bize hediyyedir*"[120] diyerek etin vasfının değiştiğini vurgulamış ve bu etten yemiştir. Burada da görüldüğü üzere araya başka bir hukukî muamelenin girmesi eşyanın vasfını ve dolayısıyla onun hükmünü değiştirebilir. Hîle-i şer'iyyenin temel usulü de araya başkaca hukukî muamele/ler sokarak, vasıf ve dolayısıyla hüküm değişikliği yaptırmaktır. Dolayısıyla bu misal ile hîle-i şer'iyye birbirine benzemektedir. Bir başka veçheden bakıldığında ise bu misalde etin vasfı, bundan istifade edecek kimsenin herhangi bir malumatı ve dahli olmaksızın kendiliğinden değişmiştir. Yani araya girip eşyanın vasfını değiştiren hukukî muamele ile bundan istifade eden kimse arasında herhangi bir irtibat ve dolayısıyla hîle iradesi mevcut değildir. Fakat hîle-i şer'iyyede vasıf değişikiliği, bundan istifade edecek kimsenin malumatı ve/veya dahli ile gerçekleştirilmekte yani hîle iradesi bulunmaktadır. Dolayısıyla bu misalin hîle-i şer'iyyenin meşrûiyetine delil olarak zikredilemeyeceği de söylenebilir.

1.3.2.1.3. Diğer Deliller

Hîle-i şer'iyyenin caiz olduğuna dair yukarıda zikredilen delillerden yola çıkan bazı müçtehidler, kıyas yaparak pek çok diğer meseleyi de bunlara benzetmiş ve hîle-i şer'iyyeyi caiz görmüştür.

---

hırsızlık olayı, "İşin aslı elma yemektir." denerek savunulamaz."; Bayındır, **Ticaret ve Faiz**, s.144. Müellif bu değerlendirmeyi yaptıktan sonra eserinin ilerleyen bölümlerinde bu kanaatin aksine ifadeler zikretmiştir. Burada "*Ama otomobili Hasan alıp Mehmet'e satsaydı faiz olmazdı*" değerlendirmesinden sonra, eserinin 241.sayfasında "*Muamele-i şer'iyyede mal, doğrudan veya dolaylı olarak satıcısına tekrar satılmak üzere alınır. Bunu alanların alım satım yapmayı amaçlamadıkları açıktır*" demiş ve muamele-i şer'iyyeyi faizli muameleler kategorisine sokmuştur. Hâlbuki her iki muamelede de maksat aynıdır.

[120] Buhâri, "Zekât", 62.; Müslim "Zekât", 170-172.; Ahmed b. Hanbel, Müsned, C. 6, 180. Buna benzer başka bir hadis ve değerlendirmesi için bkz. Köse, **İslam Hukukunda Kanuna Karşı Hile**, s.113.

1.3.2.2. Hîle-i Bâtılanın Caiz Olmadığına Dair Deliller

İslâm hukuku kaynaklarında hîle-i bâtıla'nın caiz olmadığına dair pek çok delil zikredilmiştir. Bu delillerden bir kısmı gayrimeşru bir neticeye ulaşmak niyetiyle meşru vasıtalar kullanmanın caiz olmadığını ifade ederken; diğer bir kısmı da mükellefiyetlerin hîle ile düşürülmesinin caiz olmadığını ifade etmektedir.

1.3.2.2.1. Kitap

Hîle-i bâtılanın caiz olmadığına dair zikredilen delillerden birisi, Yahudilerin sebt (cumartesi) yasağını nasıl çiğnediklerinin anlatıldığı ayetlerdir. Yahudilikte cumartesi günü mukaddes kabul edilir ve o gün iş yapmak onlara yasaktır ki avlanma yasağı da buna dâhildir. Cumartesi günü bolca gelen balıkları avlamak isteyen Yahudiler balıkları o gün havuzlara alıp ertesi gün avlamışlardır. Bu durum Kur'an'da "*İçinizden cumartesi günü hakkındaki hükmü çiğneyenleri elbette biliyorsunuz. Bu yüzden onlara "aşağılık maymunlar olun!" demiştik. Biz bunu hem çağdaşlarına hem de sonradan geleceklere ibret veren bir ceza, müttakiler için bir öğüt kıldık*"[121] şeklinde ifade edilmiştir. Bu meselede Hz. Peygamber de "*Yahudilerin yaptıklarını yapmayın. Onlar Allah'ın haram kıldığı şeyleri en bayağı hîlelerle helal kılmaya yeltenmişlerdir*"[122] demiştir. Burada bu yasağı çiğneyenlerin niyeti yasağı delerek menfaat elde etmektir ve bunu meşru vasıtalar kullanarak gayrimeşru neticeyi elde etmek suretiyle yapmışlardır.[123]

1.3.2.2.2. Sünnet

Yahudilerin sebt yasağını ihlal etmesi hakkında Hz. Peygamber "*Yahudilerin yaptıklarını yapmayın. Onlar Allah'ın haram kıldığı şeyleri en bayağı hîlelerle helal kılmaya yeltenmişlerdir*" buyurmuştur. Yukarıda da ifade edildiği üzere burada, gayrimeşru bir neticeye meşru vasıtalarla ulaşmak ve bundan menfaat elde etmek niyeti mevzubahistir.

Bey'u'l-ıyne ile alakalı hadis de hîle-i bâtılanın caiz olmadığını göstermektedir. Borç isteyen birine bir malı vadeli ve yüksek fiyatlı satıp peşin ve daha ucuza geri almak olarak tarif edilebilecek[124] bey'u'l-ıyne hakkında Hz. Peygamber "*Iyne satışı yaparsanız ve ziraatle*

[121] Bakara Suresi (2), 65-66.; Ayrıca bkz. A'râf Suresi (7), 163-166.

[122] Köse, "Hiyel", s.173.

[123] Yahudilerin sebt yasağını hîle ile çiğnemesi ile hîle-i şer'iyye arasındaki irtibat hususunda bkz. Birinci Bölüm, "1.3.4.1.3. Zaruret Hali ve Hîle-i Şer'iyye" başlığı.

[124] Apaydın, "Îne", s.284.

uğraşıp cihadı terk ederseniz düşman size galip gelir"[125] buyurmuştur. Iyne satışının mahiyeti ve hükmü hususunda yukarıda malumat verildiği ve ihtilaflara değinildiği için burada sadece hadiste tarif edilen ıyne türünün caiz olmadığının ve bâtıl bir hîle olarak tavsif edildiğinin zikri ile yetinilmiştir.

Zekâtı düşürmek için yapılan hîlelerin caiz olmadığı hadislerde bildirilmiştir. Bunu ifade eden bir hadis şöyledir: "*Zekât korkusuyla ayrı olan mallar bir araya toplanmaz, toplu bulunanlar da dağıtılmaz.*"[126] Bu hadisin ifade ettiği mânâ hususunda ihtilaf bulunmakla birlikte, mevzumuz açısından bu ihtilafın bir ehemmiyeti bulunmamaktadır. Zira ulemânın görüşlerinin her birisi, bir başka veçheden hîle-i bâtılanın caiz olmadığını göstermektedir. Hadiste geçen malların bir araya toplanması veya dağıtılması, hayvan zekâtı ile alakalıdır. İslâm hukukuna göre hayvan zekâtı 40-120 arası koyun-keçi için 1, 121-200 arası için 2, 201-399 arası için 3… koyun-keçidir.[127] Buna göre mesela üç farklı kişiye ait 40'ar koyun için her bir mal sahibinin birer koyun zekât vermesi gerekiyorken, zekât memuruna 120 koyunun hepsinin bir kişiye ait olduğu söylenirse, üç yerine bir koyun zekât verilir. Bir başka açıdan mesela bir karı kocanın 20'şer koyunu vardır. Bu sayı nisab miktarına ulaşmadığı için bu mallara zekât düşmez. Fakat zekât almak isteyen zekât memuru bunları tek kişinin mülkiyetinde sayarsa nisap miktarına ulaşılır ve bir koyun zekât vermek gerekir. İşte bu hadis, daha az zekât verebilmek için veya daha fazla zekât alabilmek için sürüleri bir araya toplamayı veya ayırmayı yasaklamaktadır. Esasında burada teknik mânâdaki hîle değil bir aldatma mevzubahistir. Bununla birlikte aynı neticeye teknik mânâdaki hîle suretiyle de ulaşılabilir. Fakat her iki halde de netice değişmemekte ve böyle bir muamele caiz görülmemektedir. Zekâtı düşürmek hususundaki hîlelerin bâtıl olduğu başka kaynaklarda da zikredilmiştir.[128]

1.3.2.2.3. Diğer Deliller

[125] Ebû Dâvud, "Büyû'", 54.; Ahmed b. Hanbel, Müsned, C.2, 84. Bu hadis diğer pek çok hadis kitabında da zikredilmiştir.

[126] Buhârî, "Zekât", 34.; Ahmed b. Hanbel, Müsned, C.2, 183.

[127] Buhârî, "Zekât", 38.; Serahsî, **Mebsût**, C. 2, s.220 vd.; El-Kudûrî, **Kudûrî**, s.46 vd.

[128] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc**, s.80.; Serahsî, **Mebsût**, C.2, s.227, s.275.; **Fetavâ-yı Hindiyye**, C.6, s.391.; İbn Âbidîn, **Reddü'l-Muhtar**, C.5, s.155.

Hîle-i bâtılanın caiz olmadığına dair yukarıda zikredilen delillerden yola çıkan müçtehidler, kıyas yaparak pek çok diğer meseleyi de bunlara benzetmiş ve hîle-i bâtılaya cevaz vermemişlerdir.

Hîle-i bâtılanın caiz olmaması ile alakalı olarak zikri gereken bir delil de harama sebep olması kuvvetle muhtemel olan mübah fiillerin yasaklanması demek olan sedd-i zerâidir.[129] Sedd-i zerâiyi dört mezhep de delil olarak kabul etmekle birlikte, her birisinin ona yüklediği mânâda farklılıklar görünmektedir. Buna göre sedd-i zerâi üçe ayrılarak incelenebilir.[130] Sedd-i zerâinin birinci türü, zarara vesîle olması mutlak olan hususlardır ki bunların yasaklanması ittifakla caizdir. İkinci tür sedd-i zerâi ise zarara vesîle olma ihtimaline binâen yasaklanması caiz olmayanlardır. Bunlarda da zarar ihtimali mevcuttur fakat bu, zann-ı gâlip teşkil etmez. Nitekim şarap yapılabilir diye bağcılık, haksız yere birisi öldürülebilir diye bıçak imalatı yasaklanamaz. Üzerinde ihtilaf bulunan üçüncü tür sedd-i zerâi ise kötülüğe vesile olması kuvvetle muhtemel olmakla birlikte kat'î olmayanlardır. Şarap yapan kimseye üzüm satmak veya ribâya sebep olabilecek vâdeli satışlar bu kabildendir.[131] Buna göre sedd-i zerâi delilini sıkça kullanan Mâlikîler ve Hanbelîler bu üçüncü tür, yani kötülüğe vesile olması kuvvetle muhtemel olmakla birlikte kat'î olmayan muameleleri caiz görmezken; Hanefî ve Şafiîler umumiyetle caiz görür.[132] Bu mevzuunun hîle ile de yakından alakası vardır. Nitekim hîle-i bâtılada zarara vesile olunması mutlak iken, hîle-i şer'iyyede mutlak değil muhtemeldir. Dolayısıyla bir kısım ulemâ sedd-i zerâiyi şer'i ve bâtıl tüm hîleler için nazara alıp hiçbir hîleyi caiz görmez. Bir kısmı da sedd-i zerâinin ihtilaflı türü hakkındaki farklı görüşü sebebiyle hîleleri bâtıl ve şer'i diye ikiye ayırmış ve sedd-i zerâiyi, hîle-i şer'iyyede nazara almamışlardır. Zira sedd-i zerâi ile hîle-i şer'iyye ekseriyetle birbirine zıttır.[133]

---

[129] İbn Kayyım, **İ'lâmü'l Muvakkiîn**, C.3-4, s.173.; Şâtıbî, **el-Muvâfakât**, C.2, s.309 vd., s.362 vd.; Dönmez, "Sedd-i Zerâi'", s.277.; Zekiyüddin Şâban, **İslâm Hukuk İlminin Esasları (Usûlü'l-Fıkh)**", Çev. İbrahim Kâfi Dönmez, Ankara, TDV, 2019, s.269.

[130] Bu hususta, çalışmada kullanılan tasniften daha farklı tasniflerin de olduğu hatırlatılmalıdır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Dönmez, "Sedd-i Zerâi'", s.277.

[131] Zekiyüddin Şâban, **İslâm Hukuk İlminin Esasları (Usûlü'l-Fıkh)**", s.270.

[132] İbn Kayyım, **İ'lâmü'l Muvakkiîn**, C.3-4, s.171 vd.; Dönmez, "Sedd-i Zerâi'", s.280.; Ekinci, **İslam Hukuku**, İstanbul, Arı Sanat Yayınevi, 2006, s.135.

[133] İbn Kayyım, **İ'lâmü'l Muvakkiîn**, C.3-4, s.198.

1.3.3. Hîlenin Mezheplerdeki Yeri

Hîle hükmü hususunda ulemâ ihtilaf etmiştir. Bu ihtilafın pek çok sebebi bulunmakla birlikte, esasında ihtilafın kaynağı tektir ve bu noktada karşımıza *"ameller niyetlere göredir"* hadisi çıkmaktadır.[134] Hîleye cevaz verenler de reddedenler de bu hadisi delil getirmişler, hîleye (bazı Hanefîler ve Şâfîler) haramdan kaçınmak maksadıyla cevaz verirken, (hîleye cevaz vermeyen Hanbelî ve Malikîler) bu yolların harama götürdüğünü iddia etmişlerdir.[135] Hîleye karşı çıkanlar, insanların bu yolları kullanarak harama ulaşmak niyetiyle hareket ettiğini varsaymakta; hîleye cevaz verenler ise hîlenin, zor durumda kalan kişiyi haram irtikâb etmekten kurtardığını, dolayısıyla bu kişinin haramdan kaçınmak niyetiyle bunu yaptığını varsaymaktadır. Netice itibarıyla her iki görüş de aynı ölçüyü (niyet) esas alarak farklı hükümlere ulaşmışlardır.[136]

1.3.3.1. Hanefîler

Hanefîler hîlede, şer'i ve bâtıl ayrımı yapmış ve meselelerin hükümlerini buna göre belirlemişlerdir. Müşahhas bir hîle üzerinde mezhep içindeki ulemâ arasında ihtilaf bulunabilmekle birlikte bu ihtilaf hîlelerin şer'i ve bâtıl olarak ikiye ayrılmasına dair değil, o hîlenin hangi tür hîle grubuna dâhil edilmesi ile alakalıdır.

Hanefî mezhebinin hîleye diğer mezheplerden daha ılımlı baktığı söylenebilir. Fakat bu, her hîleye cevaz verildiği veya hîlenin teşvik edildiği şeklinde anlaşılmamalıdır.[137] Nitekim Hanefîler, hîlelerin bir kısmını bâtıl görmüşler ve bunlara cevaz vermemişlerdir.

---

[134] Hadisin tam metni şöyledir: **"***Ameller ancak niyetlere göredir ve herkese ancak niyet ettiği şey vardır. Kimin hicreti Allah'a ve Resûlü'ne ise onun hicreti Allah'a ve Resûlü'nedir. Kimin de hicreti elde edeceği bir dünyalık yahut nikâhlayacağı bir kadın için ise, onun hicreti de hicret ettiği şeyedir.*" Müslim, "İmâret",155.; Buhâri, "Nikah", 5. Bu hadis diğer pek çok hadis kitabında da zikredilmiştir.

[135] İbn Kayyım, **İ'lâmü'l Muvakkîîn**, C.3-4, s.173.

[136] Şâfiî mezhebine mensup âlim olan Kastalâni bu durumu "*niyete dair hadisi hem hîlenin lehinde hem de aleyhinde olanlar kullandılar. Çünkü her ikisinde de esas olan kişinin niyetidir. Şayet niyet bir mazlumun kurtulması ise bu matlubdur. Fakat bununla bir hak zayi oluyorsa o da yerilmiştir.*" şeklinde ifade etmiştir. Kastalâni, **İrşâdu's-Sârî li Şerhî Sahihi'l-Buhârî**, C.10, Bulak, 1305, s.103.; Köse de bu konuyu şöyle izah etmektedir: "*Hiyele karşı çıkanların onlarla yasak olan şeylere ulaşılmak istendiği için hîlelere izin vermezlerken, hiyel taraftarları da yasak olanı işlemekten kurtardığı ve meşru neticelere ulaştırdığı için hîleleri kabul etmektedirler.*" Köse, **İslam Hukukunda Kanuna Karşı Hile**, s.239.; Gözübenli, "Türk Hukuk Tarihinde Vakıf Malların Faizli İşletilmesi Hakkında Tahlîli Bir Değerlendirme", s.51 vd.

[137] **Fetavâ-yı Hindiyye**, C.6, s.390 vd.; Ekinci, "*Eski Hukukumuzda Hîle-i Şer'iyyeye Dair*", s.5.

Şer‘i hîleleri ise zaruret durumlarında, insanları darlıktan kurtarma hedefine matuf olarak kabul etmişlerdir. Bu minvalde Hanefîler’e göre haramdan kaçıp helale ulaşmak, zulümden kurtulmak, kişinin güçlüğü, zorluğu kendisinden veya başkasından kaldırması hususunda hîleye başvurmada bir mahzur bulunmadığı; üçüncü şahısların haklarını haleldâr eden veya bâtılı hak gösteren hîlelerin ise gayrimeşru olduğu ifade edilmelidir.[138] Mısırlı Hanefî âlimi İbn Nüceym (v.970/1563) bu durumu “hîle ile kastedilen, sıkıntıya düşen bir kimse için dine uygun bir çıkış/kurtuluş yoludur”[139] şeklinde ifade etmiştir. Bununla birlikte Hanefîler, şer‘i hîlelerden bazılarını, şüpheli noktalar barındırması sebebiyle kerâhetle caiz görmüşlerdir. Bu çerçevede, ihtiyaç ve darlık olmaksızın, keyfi olarak hîleye başvurmanın uygun olmadığı ve mü’minlerin bundan kaçınması gerektiği temel Hanefî fıkıh kitaplarında ifade edilmiştir.[140] Hîle konusuna hasrettiği doktora tezinde Satoe Horii Hanefîlerin pratik hukukçu taraflarına işaretle, hîleler arasında şer‘i-bâtıl ayrımı yaptıklarını ve bu yolla İslâm hukukunun esasa bağlı kalarak gelişimine katkıda bulunduklarını ifade etmektedir.[141]

---

[138] Serahsî, **Mebsût**, C.30, s.282.; **Fetavâ-yı Hindiyye**, C.6, s.390.; Kazerûnî, **İşaratü Ba‘zı Ehli’l-Vefâ bi Cem‘i Ahkâm-ı Bey‘i’l-Vefâ**, v.1-b, v.5-a.; Baktır, “İslâm Hukukunda Hile-i Şerîyye”, s.72, s.74.; Köse, **İslam Hukukunda Kanuna Karşı Hile**, s.271.; Bu hususta Serahsî, kendisiyle bir kimsenin haramdan kurtulduğu veya helali elde ettiği hîle güzeldir. Başkasının hakkına tecavüz niteliğinde olan ve bâtılı hak gösterenler ise tahrîmen mekruhtur demektedir. Serahsî, **Mebsût**, C.30, s.274.; Aynı husus 17. asır ulemâsından Kazerûnî tarafından da ifade edilmiştir. Buna göre kişinin haramdan, zarardan sakınmak maksadıyla yaptığı hîlelerde bir mahzur yoktur. Fakat bu hîle bir başkasının hakkını haleldâr etmek için yapılıyorsa caiz değildir. Abdullah b. Hasan Kazerûnî, **İşaratü Ba‘zı Ehli’l-Vefâ bi Cem‘i Ahkâm-ı Bey‘i’l-Vefâ**, İstanbul Müftülüğü Kütüphanesi, 1166, No: 967, v.1-b.; 17. asır ulemâsından Kâtip Çelebi hîle-i şer’iyyeyi, insanları talep ettikleri şeylere ulaştıran ve duruma göre haram, mekruh ve mübah olabilen bir ilim olarak tavsif etmiştir. Kâtip Çelebi, **Keşf-el-Zunun**, C.1, İstanbul, MEB, 1971, s.695.; Ayrıca bkz. İbn Âbidîn, **Reddü’l-Muhtar**, C.5, s.184.; Muhammed Ebû Zehra, **Ebû Hanife**, Çev. Osman Keskioğlu, Ankara, DİB, 1997, s.436 vd.; Kaya, “17. Yüzyıl Sonlarında Muhalif Bir Metin: Muhammed b. Hamza el-Aydınî’nin Bey‘u’l-Îne Risalesi”, s.111.

[139] İbn Nüceym, **el-Eşbâh ve’n-Nezâir**, Kahire, y.y, 1968, s.477.

[140] İbn Âbidîn, **Reddü’l-Muhtar**, C.4, s.339.; Benzer ifadeler için bkz. Serahsî, **Mebsût**, C.30, s.274.; **Fetâvâ-yı Hindiyye**, C.6, s.390 vd.

[141] Satoe Horıı, “Reconsideration of Legal Devices (Hiyal) in Islamic Jurdisprudence: The Hanafis and Their “Exist” (Makharij)”, **Islamıc Law and Society**, C.9, S.3, 2002, s.312 vd. Bu makale müellifin “Die gesetzlichen Umgehungen im islamichen Recht (hiyal) unter besonderer Berücksictigung des hanafiten Sa’îd b. Ali as-Samarqandi (gest. 12. Jhdt.” (Berlin, Klaus Schwarz Verlag 2001) isimli doktora tezine istinad etmektedir.

Hanefî mezhebinin kurucusu Ebû Hanîfe, hîle hususunda ismi en çok zikredilen kişidir. Hîleye dair tartışmalarda kendisine nisbet edilen[142] "el-Mehâric fi'l-Hiyel" isimli kitap sebebiyle ismi çokça zikredilmiş, hatta bu hususta bazı âlimlerce tenkit edilmiştir.[143] Bu kitapta pek çok şer'i ve bâtıl hîle misali zikredilmekle birlikte bu kitabın Ebû Hanîfe'ye nisbeti şüphelidir. Zira bu kitaptaki bazı hîleler (kocasından boşanmak isteyen kadına irtidat tavsiye edilmesi gibi), Hanefîlerce hîle-i bâtıla kategorisinde görülüp caiz görülmemiştir. Hatta Hanefîler, insanlara bu şekilde yanlış fetvâ veren müftîlerin (müftî-i mâcin) hacredilip tâzir ile tedip edilmesi gerektiğine kâildirler.[144] Bu kitapta zikredilen bazı hîle örneklerine Ebû Hanife'nin isminin sonradan eklenmiş olması ve bunun kitapta "*Ebu Hanîfe'nin görüşüne göre*", "*Ebu Yusuf dedi ki: Ebu Hanîfe'ye… mevzuundaki hîle konusunda sordum*", "*Ebu Hanîfe ve diğer müçtehidler bunu mekruh görüyordu*" vb. şeklinde ifade edilmesi bu kitabın Ebû Hanîfe'ye nisbetinin mümkün olmadığını ve içindeki fetvâların da kâhir ekseriyetinin yine Ebû Hanîfe'ye ait olmadığı ifade edilmektedir.[145] Ebû Hanîfe'ye nisbeti mümkün olan hîlelerin de yukarıda belirtilen hîle-i şer'iyye kabilinden olduğu söylenebilir.[146]

Hanefî mezhebi içinde hîle mevzuunda Ebû Yusuf'un da adı sıkça zikredilmektedir. Ebû Yusuf'un her türlü hîleye, hatta zekâtın hîle ile düşürülmesine cevaz verdiği bazı kaynaklarda zikredilmiş ve bu sebeple Ebû Yusuf tenkîd edilmiştir.[147] Fakat Ebû Yusuf'a nisbet edilen hîlelerin ekseriyetinin aslının olmadığı söylenebilir.[148] Nitekim Ebû Yusuf'un Kitâbü'l-Harâc isimli eserinde zekâtı düşürmeyi hedefleyen hîlelerin caiz olmadığı açıkça ifade edilmektedir.[149] Ebû Yusuf'un hîleye bakışı, yukarıda da zikredildiği üzere zaruret

---

[142] Bu kitabın Ebû Hanîfe'ye nisbetinin mümkün olup olmadığı hakkındaki tartışmalar için bkz. Ebû Zehra, **Ebû Hanife**, s.433 vd.; Baktır, "İslâm Hukukunda Hile-i Şerîyye", s.79 vd.; Köse, **İslam Hukukunda Kanuna Karşı Hile**, s.29 vd.; Saffet Köse, "Hîle-i Şer'iyye Konusunda Ebû Hanîfe'ye Yöneltilen İthamlar", s.149-162.

[143] Saffet Köse, "Hîle-i Şer'iyye Konusunda Ebû Hanîfe'ye Yöneltilen İthamlar", s.149-162.

[144] Bu görüşlerin hîle-i şer'iyyeye cevaz veren temel Hanefî fıkıh kitaplarında yazması da ayrıca mânâlıdır. Bkz. İbn Âbidîn, **Reddü'l-Muhtar**, C.5, s.92.; İbn Nüceym, **el-Eşbâh ve'n-Nezâir**, s.281.; Ali Haydar, **Dürerü'l-Hükkâm**, C.3, s.1789.; Köse, **İslam Hukukunda Kanuna Karşı Hile**, s.234.

[145] Köse, **İslam Hukukunda Kanuna Karşı Hile**, s.29 vd.

[146] Ebû Zehra, **Ebû Hanife**, s.438.; Köse, **İslam Hukukunda Kanuna Karşı Hile**, s.35.

[147] Gazzâlî, **İhyâ-yı Ulûmi'd-Dîn**, C.1, s.18.; Ayrıca bkz. Şâtıbî, **el-Muvâfakât**, C.4, s.202.

[148] Baktır, "İslâm Hukukunda Hile-i Şerîyye", s.79 vd.; Köse, **İslam Hukukunda Kanuna Karşı Hile**, s.237 vd.; Ebû Zehra, **Ebû Hanife**, s.438 vd.; Ekinci, "*Eski Hukukumuzda Hîle-i Şer'iyyeye Dair*", s.5.

[149] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc**, s.80.

durumlarında, insanları darlıktan kurtarma hedefine matuf hîlelere cevaz vermek mânâsında anlaşılmalıdır. Cevaz verdiği bazı hîlelerde ise bunu kerâhetle caiz görmüştür.[150]

İmam Muhammed ise hîle mevzuunda daha ihtiyatlı davranmaktadır. Nitekim bey'u'l-ıyneye sıcak bakmaması ve bu hususta "*bu satım kalbimde dağlar ağırlığında bir yük gibi durmaktadır, onu faiz yiyiciler icâd etmişlerdir*" demesi buna işaret etmektedir.[151] Fakat bu onun hiçbir hîleye cevaz vermediği şeklinde anlaşılmamalıdır. Nitekim bir kimsenin haramdan kurtulmak, zararı/zulmü kendisinden def etmek için hîle-i şer'iyye yapması İmam Muhammed'e göre de caizdir. Fakat üçüncü kişilerin haklarını haleldâr eden, haksızlığı haklı çıkarmaya yönelik hîleler bâtıldır.[152]

1.3.3.2. Şâfiîler

Şâfiîlerin, akitlerde objektif nazariyeyi esas aldıkları bu münasebetle de zâhire bakarak hüküm verdikleri ve İmam Şâfiî'nin şekil şartlarını taşıyan muameleleri hukuken geçerli addetmek temâyülünde olduğu yukarıda ifade edilmişti. Buna göre İmam Şafiî, hîleli muameleleri hukuken geçerli saymakla birlikte, bunlardan bazılarına cevaz vermez.[153]

İmam Şafiî'den sonra gelen pek çok Şâfiî âlim, hîleyi çeşitli şekillerde tasnif etmişler ve hükmün hîlenin türüne göre değişeceğini ifade ederek Hanefîlerin görüşüne yaklaşmışlardır.[154] Hîlenin tasnifi mezheb ulemâsı arasında ihtilaflı olmakla birlikte, hîle türüne göre, haram, mekruh, mübah, müstehab veya vacip olabilir.

1.3.3.3. Mâlikî ve Hanbelîler

Malikîler ve Hanbelîlerin benimsediği sedd-i zerâi delili ve akitlerde sübjektif nazariyeyi esas almaları, onların hîleye en katı yaklaşan mezhepler olarak karşımıza çıkmasına sebep olmuştur. Bu mezhepler, kötülüğe vesile olması kuvvetle muhtemel olmakla birlikte kat'î olmayan muameleleri, sedd-i zerâiye dayanarak caiz görmezler. Yine bu mezheplerin akitlerde sübjektif nazariyeyi esas almaları, zâhiren meşru muameleleri bile belirli sebeplerle hem dinen hem hukuken gayrimeşru kategorisine sokmalarına sebep

---

[150] Bilmen, **Kamus**, C.6, s.100.; Ekinci, "*Eski Hukukumuzda Hîle-i Şer'iyyeye Dair*", s.5.

[151] İbn Âbidîn, **Reddü'l-Muhtâr**, C.4, s.279.; Zahidü'l-Kevserî, **Hüsnü't-Tekâdi**, s.70 vd.

[152] Semerkandî, **Cennetü'l-Ahkâm**, s.22, s.26.; Köse, **İslam Hukukunda Kanuna Karşı Hile**, s.238.

[153] İmam Şâfiî, **el-Ümm**, C.3, s.78 vd.

[154] Köse, **İslam Hukukunda Kanuna Karşı Hile**, s.242.; Baktır, "İslâm Hukukunda Hile-i Şerîyye", s.75.; Ekinci, "Eski Hukukumuzda Hîle-i Şer'iyyeye Dair", s.10.

olmuştur. Buna göre tarafların gerçek niyetinin gayrimeşru olması, akdi hem dinen hem hukuken gayrimeşru hale getirir.

Malikî ve Hanbelî ulemâdan pek çok kimse hîleyi tetkik etmiş ve bunlardan bazıları hîleyi tasnif etmişlerdir.[155] Fakat bu tasnifler yukarıda ele alınan hîle-i şer'iyye ve hîle-i bâtıla ayrımından farklıdır. Nitekim Hanefîlere göre hîle-i şer'iyye olarak değerlendirilip kerahetle de olsa cevaz verilen pek çok mesele, Malikî ve Hanbelîlere göre caiz değildir.

Hîle-i şer'iyyeyi tetkik edenlerden Hanbelî âlim İbn Kayyım (v.751/1350) maksadın mübah ise hîlenin mübah, değilse haram olduğunu belirtmiştir.[156]

Mâlikî âlim Şâtıbî (v.790/1388) ise bir hukukî muamelenin hîle olarak kabul edilmesini, bu tasarrufun şer'i bir hükmü iptal kasdıyla yapılmasına bağlamaktadır. Buna göre hîle, bâtıl olduğu kesin olanlar; caiz olduğu kesin olanlar ve birinci ve ikinci gruptan hangisine girdiği hususunda ihtilaf bulunanlar şeklinde üçe ayrılmaktadır.[157]

1.3.4. Hîlenin Hükmüne Tesir Eden Bazı Haller

İslâm hukukundaki bazı hukukî mefhumlar/haller hîle ve hükmü ile alakadardır. Dolayısıyla hîlenin anlaşılabilmesi, bunların hîle ile münasebetinin göz önünde tutulmasını gerektirmektedir. Bu münasebetle bunlar ve hîle ile münasebetleri alt başlıklar halinde izah edilmiştir.

1.3.4.1. Zaruret Hali

Mecelle'de "*Zaruretler memnu şeyleri mübah kılar*"[158] şeklinde ifade edilen zaruret hali, pek çok hukuk sisteminde olduğu gibi İslâm hukuk sisteminde de bir *hukuka uygunluk sebebi* olarak kabul edilmiştir.

Zaruretin memnu şeyleri mübah kılacağı hususunda ulemâ müttefik iken, hangi hallerin zaruret olduğu ve hangi zaruretin hangi fiili mübah kılacağı hususu ihtilaflıdır. İslâm hukukunda zaruret temelde iki mânâda kullanılmaktadır. Öncelikle zaruret, dar mânâsıyla, cana, mala, akla, namusa ve dine yönelmiş bir tehlike karşısında, bu tehlikeyi başka türlü

---

[155] Hanbelî ulemâsından Abdurrahman b. İbrahim b. Osman'ın hîle-i şer'iyye ve hususen faizli muameleleri gizlemek için yapılan hîleler hususunda yazdığı risâle için bkz. Saffet Köse, "Hile-i Şer'iyye Konusunda İlginç Bir Risâle", **İHAD**, S.1, 2003, s.231-255.

[156] İbn Kayyım, **İ'lâmü'l Muvakkiîn**, C.3-4, s.234.; Baktır, "İslâm Hukukunda Hile-i Şerîyye", s.77 vd.

[157] Şâtıbî, **el-Muvâfakât**, C.2, s.390. Ayrıca bkz. Şâtıbî, **el-Muvâfakât**, C.4, s.201 vd.

[158] **MAA**, m.21.; Mer'i hukukta da *zorunluluk hali* bir hukuka uygunluk sebebi olarak zikredilmiştir. **TBK**, m.63/2.

bertaraf etme imkânı olmaması ve bu tehlikenin mezkûr değerleri tamamıyla ya da telafisi mümkün olmayacak derecede tehdit etmesi durumunu ifade etmektedir.[159] Geniş mânâda zaruret ise şartları birinci tanımdaki kadar ağır olmayan; fakat karşılanmadığı zaman zorluk, sıkıntı, meşakkat doğuracak haldir ki *ihtiyaç*, *hâcet* olarak adlandırılır.[160] Dar mânâdaki zaruret halinde tehlike, mezkûr beş değerden biri veya birkaçını tamamıyla ya da telafisi mümkün olmayacak derecede tehdit ederken; geniş mânâdaki zaruret halinde (hâcet), ihtiyacın giderilmemesi bir zorluğa, meşakkate sebep olur. Dolayısıyla bu iki tarifin kullanım sahaları da birbirinden farklıdır ve zaruret haline yüklenen bu iki mânâ farklı neticeleri beraberinde getirmiştir.[161]

1.3.4.1.1. Azimet ve Ruhsat

Zaruret halinin yasaklar ile irtibatına geçmeden evvel zaruret hali ile yakın münasebeti bulunan azimet ve ruhsat mefhumlarının izahı gerekmektedir.

Azimet: İnsanların içinde bulunduğu zaruret, hâcet, meşakkat vb. ârızî hallere bağlı olmaksızın, normal şartlar altında herkesin uymakla mükellef bulunduğu, başta konan aslî hükümdür.[162] Azimet hükümlerinin üç temel hususiyeti vardır. Birincisi, azimet hükümleri aslî hükümdür. Dolayısıyla bir meselenin birincil ve temel hükmü azimet hükmüdür. İkincisi,

---

[159] Serahsî, **Mebsût**, C.24, s.42 vd.; Ali Haydar, **Dürerü'l-Hükkâm**, C.1, s.79.; Atıf Bey, **Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye'den Kavâid-i Külliye Şerhi**, İstanbul, Mahmud Beg Matbaası, 1327, s.27.; Bilmen, **Kamus**, C.1, s.265.; Halit Çalış, "*Zaruret*", **DİA**, C.44, İstanbul, TDV, 2013, s.142.; Mustafa Baktır, **İslam Hukukunda Zaruret Hali**, Ankara, Akçağ Yayınları, 1981, s.11 vd.

[160] Şâtıbî, **el-Muvâfakât**, C.2, s.10.; Ali Haydar, **Dürerü'l-Hükkâm**, C.1, s.79-89.; Atıf Bey, **Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye'den Kavâid-i Külliye Şerhi**, s.28.; Bilmen, **Kamus**, C.1, s.265.; Rahmi Yaran, "İhtiyaç", **DİA**, C.21, İstanbul, TDV, 2000, s.573-574.; Çalış, "*Zaruret*", s.142.

[161] Zaruretin dar ve geniş mânâdaki ayrımına dair pek çok farklı görüş bulunmakla birlikte mevzuyu dağıtmamak adına bunlara temas edilmemiştir. Bilgi için bkz. Şâtıbî, **el-Muvâfakât**, C.2, s.7 vd.; İbn Nüceym, **el-Eşbâh ve'n-Nezâir**, s.94 vd.; Ali Haydar, **Dürerü'l-Hükkâm**, C.1, s.78 vd.; Bilmen, **Kamus**, C.1, s.265.; Temel Kacır, "Bir Kaidenin Serencamı: Hâcet Umumi Olsun Husui Olsun Zaruret Menzilesine Tenzil Olunur", **Cumhuriyet İlahiyat Dergisi**, S.2, 2016, s.137-173.

[162] Serahsî, **Usûlü's-Serahsî**, C.1, Beyrut, Dâru'l-Mağrife, t.y., s.117.; Şâtıbî, **el-Muvâfakât**, C.1, s.301.; Sava Paşa, **İslâm Hukuku Nazariyatı Hakkında Bir Etüd**, Çev. Baha Arıkan, C.2, Ankara, Yeni Matbaa, 1956, s.251 vd.; Mustafa Baktır, "Azimet", **DİA**, C.4, İstanbul, TDV, 1991, s.330.; Şâban, **İslâm Hukuk İlminin Esasları (Usûlü'l-Fıkh)**", s.336.; Abdulkerim Zeydân, "*İslâm Hukukunda Zaruret Hali*", **Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi**, Çev. Hayreddin Karaman, C.13, S.3, s.163.

azimet hükümleri herkes için geçerlidir. Üçüncüsü, bu hükümler normal şartlar altında, bir özre dayanmaksızın tatbik edilmek üzere vazedilmiştir.[163]

Azimetin karşısında yer alan ruhsat[164] ise insanların içinde bulunduğu zaruret, hâcet, meşakkat vb. ârızî hallere bağlı olarak, aslî hükme uymamayı meşru hale getiren, azimet hükümlerinin istisnasını teşkil eden hükümdür.[165] Ruhsat, azimet hükümlerine getirilmiş istinsalar olduğu için azimet hükümlerinin zıddı olan hususiyetler taşır. Bu minvalde ruhsat hükümlerinin de üç temel hususiyeti vardır. Birincisi, ruhsat hükmü önceden vazedilmiş olan aslî hükümden istisna olmak üzere ikinci kez vazedilmiş bir hükümdür. İkincisi, ruhsat hükümleri herkes için değil, bu hükümden istifadeye hakkı olanlar için geçerlidir. Üçüncüsü, ruhsat istisnai hüküm olduğu ve buna dayanarak aslî hüküm hafifletileceği için ruhsatın bir özre dayanması gereklidir.[166] Lüzumlu şartların gerçekleştiği varsayıldığında, ruhsatın umumi hükmü mübahlıktır. Bununla birlikte, bazen belirli ruhsatlar vücûb da ifade eder.[167]

Azimete uymak ve ruhsattan istifade etmek durumunu bir misal üzerinden açmak gerekirse; sahte peygamber Müseyleme sahâbîden iki kişiyi kaçırıp, onları kendisinin peygamber olduğunu söylemeye zorlamıştır. Bunun neticesinde, bir sahâbî bunu yapmamış ve şehit edilmiş; diğeri de kalbi ile ikrâr etmeksizin bu sözü söylemiştir. Hz. Peygamber, şehit edilen sahâbînin iki kat sevap aldığını, diğerinin de zaruret hali içinde söylediği ve bu hususta ruhsat bulunduğu için söylediğinden mesul olmadığını ifade etmiştir. Şehit edilen sahâbînin davranışı azimete, ikincisinin davranışı ise ruhsata uymaya misaldir.[168]

1.3.4.1.2. Zaruret Halinin Yasaklar ile İrtibatı

---

[163] Serahsî, **Usûlü's-Serahsî**, C.1, s.116 vd.; Şâtıbî, **el-Muvâfakât**, C.1, s.301 vd.; Baktır, **İslam Hukukunda Zaruret Hali**, s.196 vd.

[164] Ruhsat, fıkıh usulünde pek çok farklı sahada kullanılmakla, farklı şekillerde tasnif edilmekle birlikte, mevzumuz açısından, bunlardan sadece aslî hükümden istisna edilerek kolaylık gösterilen durumlar ele alınmıştır.

[165] Serahsî, **Usûlü's-Serahsî**, C.1, s.118.; Şâtıbî, **el-Muvâfakât**, C.1, s.302.; Sava Paşa, **İslâm Hukuku**, C.2, Ankara, s.249.; İbrahim Kâfi Dönmez, "*Ruhsat*", **DİA**, C.35, İstanbul, TDV, 2008, s.207. Şâban, **İslâm Hukuk İlminin Esasları (Usûlü'l-Fıkh)**", s.336.

[166] Serahsî, **Usûlü's-Serahsî**, C.1, s.118 vd.; Şâtıbî, **el-Muvâfakât**, C.1, s.303 vd.; Baktır, **İslam Hukukunda Zaruret Hali**, s.196 vd.

[167] Serahsî, **Usûlü's-Serahsî**, C.1, s.118 vd.; Şâtıbî, **el-Muvâfakât**, C.1, s.320 vd.; Dönmez, "*Ruhsat*", s.210.; Şâban, **İslâm Hukuk İlminin Esasları (Usûlü'l-Fıkh)**", s.339.

[168] Şâtıbî, **el-Muvâfakât**, C.1, s.328.; Dönmez, "*Ruhsat*", s.208.

Ruhsatın istisnaî hüküm olması münasebetiyle bir özre dayanması gerekmektedir. Bu özür ise zaruret halidir. Zaruret halinin dar ve geniş mânâda iki türü vardır ve bunların yasaklar ile irtibatı da birbirinden farklıdır. Bu münasebetle dar mânâdaki zaruret halinde kullanılabilecek ruhsatların niteliği ile geniş mânâdaki zaruret halinde istifade edilebilecek ruhsatlar farklılık arz eder.

Zaruret halinin aslî ve hakiki mânâsı, dar mânâdaki zaruret halidir. *Zaruretler memnu şeyleri mübah kılar* kâidesinde zikredilen zaruret budur. Bu kâideden de anlaşılacağı üzere bu mânâdaki zaruret, yasak şeyleri prensip itibariyle mübah hale getirir. Bununla birlikte zaruret halinde bile yapılması caiz olmayan şeyler vardır.

Zaruretlerin yasakları kaldırmasında üç ihtimal mevzubahistir. Birinci ihtimalde, zaruret yasağı kaldırmaz ve zaruret hali içinde dahi olsa bazı fiillerin işlenmesi caiz olmaz. Nitekim bir kimsenin kendi hayatını kurtarmak için bir başkasını öldürmesi caiz değildir. Zira burada iki hayat hakkı çatışmaktadır ve bunların birbirine üstünlüğü yoktur. İkinci ihtimalde, zaruret yasağı kaldırır ve bu durumda haram olan fiillerin irtikâbına zaruret miktarınca izin verilmiştir. Fakat bu izin o fiilin yapılmasını mecbur kılmaz. Ölüm tehdidi altında küfür kelimesi söylemek bunun misallerindendir. Bu ihtimalde tehdit altında dahi olsa küfür kelimesi söylememek azimet; kalben tasdik etmemekle birlikte dili ile bunu söylemek ruhsattır. Üçüncü ihtimalde, zaruret yasağın işlenmesini vacip hale getirir. Açlıktan ölmemek için ölmeyecek kadar leş yemek, susuzluktan ölmemek için ölmeyecek kadar şarap içmek de bu durumun misallerindendir.[169] Zaruret hali içinde bir haramın irtikâbı mübah veya vacip hale gelse bile bu, zaruret miktarı ile sınırlıdır. Bu durum Mecelle'de "*zaruretler kendi miktarlarınca takdir olunur*" şeklinde ifade edilmiştir.[170] Yine zaruret hali içerisinde haramın irtikâbı mübah hale gelse bile, bu durum üçüncü kişilerin haklarını etkilemez. Nitekim bu hal içinde üçüncü kimselere verilen zarar tazmin edilmelidir. Bu da Mecelle'de "*ıztırar gayrın hakkını iptal etmez*" şeklinde ifade edilmiştir.[171] Zaruret hali ârızî, istisnâi bir hal olduğu için zaruret durumu ortadan kalkınca mübahlık da ortadan kalkar ve haramlık geri döner. Bu da Mecellede "*bir özür için caiz olan şey o özrün zevâliyle bâtıl olur*" şeklinde ifade edilmiştir.[172]

---

[169] Şâban, **İslâm Hukuk İlminin Esasları (Usûlü'l-Fıkh)**", s.335 vd.

[170] **MAA**, m.22.

[171] **MAA**, m.33.

[172] **MAA**, m.23.

Geniş mânâdaki zaruret yani hâcet sebebiyle haramları irtikâb etmek caiz hale gelmez. Nitekim hâcet, hakiki mânâda bir zaruret hali değildir. Bununla birlikte burada, karşılanmadığı zaman meşakkat doğuracak bir hal de mevcuttur. Dolayısıyla bu hallerde, hâcet sebebiyle aslî hüküm terk edilip kolaylık prensibi kullanılarak istisna yapılabilir, durumun şartlarına göre kıyasa aykırı bazı ruhsatlardan istifade edilebilir.[173] Bir kısım ulemâ, şahsi olmayıp bir bölgeyi, meslek grubunu, ülkeyi vb. alakadar eden geniş mânâdaki zaruret (hâcet) halini, (haramı irtikâb etme hususunda) dar mânâdaki zaruret gibi değerlendirmiştir. Buna göre umumi bir hal alan hâcet, dar mânâdaki zarurete inkılâb etmektedir.[174] Hâcet halinin, ruhsatlardan istifadeyi mümkün hale getirmesi Mecelle'de "h*âcet umûmi olsun hususi olsun zaruret menzilesine tenzil olunur"* temel kâidesi ile ifadesini bulmuştur.[175]

Hâcet halinde başvurulabilecek ruhsat hükümleri çok farklı şekillerde karşımıza çıkabilir ve hangi durumlarda hangi ruhsatlardan istifade edilebileceği hususu ihtilaflıdır. Bu ihtilaflara girmeksizin birkaç misal üzerinden mesele izah edilmeye çalışılacaktır. Bir meselede farklı mezheplerin veya bir mezhep içindeki ulemânın farklı kanaatleri olabilir ve bu hükümlerin çeşitliliğine yol açar. Belirli bir mezhep içinde, belirli bir meselede birden fazla görüş varsa bunlardan tercih edilen, daha güçlü görülen görüş/fetvâ, müftâbih olarak adlandırılır ve bu meselede o fetvâ esas alınır. Fakat hâcet durumunda, müftâbih olan görüş terk edilip daha zayıf kaville amel edilebilir.[176] Eğer tâbi olunan mezhep içindeki görüşler ihtiyaca kâfi gelmez ise diğer mezheplerin meşakkati ortadan kaldıracak görüşlerinden istifade edilip fetvâ/hüküm buna göre verilebilir. Osmanlı hukukunda da bunların misallerini bulmak mümkündür.[177] Nitekim para vakfı, Osmanlı Devleti'nin de resmî mezhebi olan Hanefî mezhebinin kuvvetli kavillerinden hiçbirisine göre caiz değilken hâcet sebebiyle mezhep içindeki zayıf kavil olan İmam Züfer'in kavline dayandırılarak meşru kabul edilmiştir. Yine Hanefî mezhebinde kocası mefkûd olan kadının evliliğini mahkeme kararı ile

---

[173] Kazerûnî, **İşaratü Ba'zı Ehli'l-Vefâ bi Cem'i Ahkâm-ı Bey'i'l-Vefâ**, v.3-a.; Döndüren, "Hîle-i Şer'iyye", s.294.; Yaran, "İhtiyaç", s.574.

[174] İbn Nüceym, **el-Eşbâh ve'n-Nezâir**, s.95 vd.; Ali Haydar, **Dürerü'l-Hükkâm**, C.1, s.88.; Çalış, "*Zaruret*", s.142.; Yaran, "İhtiyaç", s.574.

[175] **MAA**, m.32.

[176] Serahsî, **Mebsût**, C.30, s.274.; **Fetavâ-yı Hindiyye**, C.6, s.390 vd.; Süleyman Kaya, "Akifzâde'nin Mecelletü'l-Mehâkim İsimli Eseri Çerçevesinde Osmanlı Fetvasında Değişim", **MÜİFD**, S.40, (2011/1), s.98.

[177] Mesela, muamele-i şer'iyye, bey bi'l-vefâ, bey bi'l-istiğlâl, icarateyn, mukataa, para vakfı vb.

sona erdirebilmesi için mefkûdun akranlarının ölmesi veya belirli bir yaşı tamamlaması beklenir. Bu yaşın ne olduğu hususunda ihtilaflar bulunmakla birlikte umumiyetle 90 yaş kabul edilmiştir. Fakat hususen Birinci Cihan Harbinde, çok sayıda erkeğin cepheye gidip geri dönmemesi gibi dönemlerde ortaya çıkan içtimâi sıkıntıyı çözebilmek adına, Mâlikî mezhebinin hükümlerinden istifade edilerek, bekleme süresi duruma göre bir ve dört yılla sınırlandırılmış ve bu kanunlaştırılmıştır.[178]

Hâcet halinde başvurulabilecek ruhsat misallerini çoğaltmak mümkündür. Her bir misal için mezheplerin ve ulemânın farklı görüşlerinin farklılık arz edebilmesi münasebetiyle, bunlar kendi içinde bir değerlendirmeye tâbi tutulmalıdır. Dolayısıyla hîle ile bunun münasebeti ayrıca ele alınmıştır.

1.3.4.1.3. Zaruret Hali ve Hîle-i Şer'iyye Münasebeti

İslâm dini şüphelilere yaklaşmamayı tavsiye etmiş[179] ve normal şartlar altında herkes için geçerli azimet hükümleri koymuştur. Bu çerçevede, hâcet bulunsa bile ruhsatlardan istifade etmemek, şüphelilere yaklaşmamak kişinin dininin güzelliğinden, takvasındandır.[180] Fakat her durumda, herkesten bu şekilde davranmasını beklemek de mümkün görünmemektedir. Nitekim hayatta insanın karşısına çeşit çeşit zorluk, meşakkat, zorunluluk çıkabilir ve bunlar dinin emirlerini gereği gibi yerine getirmeye engel teşkîl edebilir. İşte bu sebeple İslâm kolaylık prensibini benimsemiş, "bir şey bütün bütün yapılamazsa bütün bütün terk edilmez" kâidesi gereği, zaruret veya hâcet/zorluk durumunda, ruhsatlardan istifade etmek, şüpheli yollara başvurmak İslâm'ın haricinde görülmemiştir.[181] Bu da Mecelle'de "*Meşakkat teysiri celbeder. Ya'ni suûbet sebeb-i teysir olur ve darlık vaktinde vüs'at gösterilmek lazım gelir… fukâhanın ahkâm-ı şer'iyyede gösterdikleri ruhas ve tahfifât hep bu kâideden istihraç olunmuştur*"[182] ve "*bir iş zıyk oldukta müttesi' olur. (Yani bir işte meşakkat görülünce ruhsat ve vüs'at gösterilir)*"[183] şeklinde ifade edilmiştir.

---

[178] Bkz. **Hukuk-i Aile Kararnamesi**, Takvîm-i Vakayî, No:3046, 1336, m.127.

[179] Buhâri, "İmân", 39, "Büyû'", 2.; Müslim "Müsâkat", 107-108.

[180] Bu çerçevede tasavvufun, bir azimet yolu olup ruhsat yolu olmadığı ve burada azimetin "şüpheli şeylerden uzak durmak" şeklinde de anlaşıldığı ifade edilmelidir. Bkz. Süleyman Uludağ, "Ruhsat", **DİA**, C.35, İstanbul, TDV, 2008, s.210.; Dönmez, "*Ruhsat*", s.210.

[181] Serahsî, **Mebsût**, C.30, s.274.; **Fetavâ-yı Hindiyye**, C.6, s.390 vd.

[182] **MAA**, m.17.

[183] **MAA**, m.18.

Hîle-i şer‘iyye de hâcet halinde[184] başvurulabilecek ruhsatlardan birisi olarak kabul edilmektedir.[185] Nitekim hîle-i şer‘iyyede bir kimse, içinde bulunduğu şartlar gereği hukuka uygun hareket etmek hususunda zorlanmakta ve hukuku çiğnemek de istememektedir. Hîle-i şer‘iyye ile müşkül durumda kalan kimseye başka hukukî yollar gösterilmekte ve böylece ihtiyacını karşılaması sağlanmaktadır.[186] Zararlı olan iki ihtimalden birisini seçmek durumunda kalan kimsenin, daha az zararlısını seçmesi gerektiği ile alakalı “*zarar-ı eşed zarar-ı ehaf ile izale olunur*”[187], “i*ki fesad teâruz ettikde ehaffı irtikâb ile a’zamın çaresine bakılır*”[188] ve “e*hven-i şerreyn ihtiyar olunur*”[189] kâideleri de uyarınca, bu kimsenin meşrûiyeti ihtilaflı olan hîle-i şer‘iyyeye başvurması, haramlığı kat’i olan bir yola müreccah görülmüştür. Bu sebeple müşkül durumda kalan kimsenin ihtiyacını, (içinde şüpheli noktalar bulunması sebebiyle) aslında tavsiye edilmeyen bir yolla karşılaması bir ruhsat olarak telakki edilmiştir.[190] Nitekim hîle-i şer‘iyye, zaruret sebebiyle haramların irtikâbını azaltıp kâidelerin açıkça çiğnenmesini engelleyebilmek niyetini taşır.[191]

Hîlenin zaruret haline inhisar ettirilmesinin sebebi, tarafların veya taraflardan birinin gayrimeşru bir neticeyi hedeflemiş olma ihtimalidir. Bu, kat’i olmasa da kuvvetle muhtemeldir. Bundan dolayı zaruret olmaksızın bu yola başvurmaya cevaz verilmemiştir. Hîlenin delillerinden de bunu anlamak mümkündür. Yukarıda ele alındığı üzere Hz. Peygamber bir ölçek hurmanın iki ölçek hurma ile trampasına izin vermemiş, aynı neticenin hurmaların karşılıklı satılarak elde edilmesini ise tasvip etmiştir. Bununla birlikte Yahudilerin sebt yasaklarını hîle ile düşürmeleri ise yerilmiştir. Bu iki hadise arasında şöyle bir fark mevcuttur. Hurma değişimi ile alakalı hadisede, trampa akdi ile de satım akdi ile de hedefelenen şey malların karşılıklı olarak el değiştirmesini sağlamaktır. Fakat olayda bunu

---

[184] Hâcet halinde kullanılabilecek ruhsatlardan biri olarak telakki edilen hîle-i şer’iyyeye, dar mânâdaki zaruret halinde başvurmak evleviyetle mümkündür. Nitekim bu halde haramı irtikâb etmek bile mübahken, şüphelilerden istifade etmek evleviyetle böyledir.

[185] Bu hususun mezhepler ve ulemâ arasında ihtilaflı olduğu yukarıda ifade edilmişti.

[186] “Müşkül” tabiri, bundan sonra geniş mânâdaki zaruret (hâcet) halini ifade etmek üzere kullanılmıştır.

[187] **MAA**, m.27.

[188] **MAA**, m.28.

[189] **MAA**, m.29.

[190] **Fetavâ-yı Hindiyye**, C.6, s.390 vd.; İbn Âbidîn, **Reddü’l-Muhtar**, C.5, s.120 vd.; Ekrem Buğra Ekinci, “*Eski Hukukumuzda Hîle-i Şer’iyyeye Dair*”, s.1.

[191] Döndüren, “Hîle-i Şer’iyye”, s.294 vd.

trampa ile yapmak caiz olmadığı için aynı netice satışla elde edilmiştir. Nihayetinde burada hedef meşrudur. Yahudilerin sebt yasağını hîle ile düşürmesinde ise hedef gayrimeşrudur. Yani birincide niyet hukuka uymak; ikincisinde ise hukuktan kaçmak, yasağı delmektir. Bu hadiselerde zikredilen usuller, hîlede kullanılan usuller ile şeklen aynıdır. Dolayısıyla bir hîlenin hükmü, birinci misale kıyasen meşru; ikincisine kıyasen gayrimeşru olabilir. Yani yukarıda da ifade edildiği üzere bir hîleyi şer'i ya da bâtıl yapan şey niyettir. Tarafların niyetinin objektif olarak tespiti ise mümkün değildir. İşte bu noktada zaruret hali devreye girmektedir. Eğer bir kimse zaruret hali içinde hîleye başvurmuşsa, haramı irtikab etmemek için bunu yaptığı; böyle bir hal olmaksızın, keyfi olarak bunu yapmışsa hukuktan kaçmak niyeti ile hareket ettiği varsayılmış ve hüküm buna göre verilmiştir. Dolayısıyla zaruret halinde hîle-i şer'iyyeye müracaat etmenin bir ruhsat olarak telakki edilmesi bu yaklaşımın bir neticesidir.

Fıkhî bir meselenin hükmünün, bunu talep eden kişilerin içinde bulundukları duruma göre değişebilmesi de bununla alakalıdır. Bu meselede Hz. Peygamber'den şöyle bir rivâyet nakledilmiştir: "*Bir adam, Resulullah'a (sav) oruçlunun hanımı ile mübaşeretinden*[192] *sordu. Resulullah (sav) müsaade etti. Arkadan bir başkası geldi, o da aynı şeyi sordu. Buna mübaşereti yasakladı. Resullah'ın (sav) müsaade ettiği kimse yaşlı birisiydi, yasakladığı kimse de gençti.*"[193] Görüldüğü üzere birbirinin aynı iki sual farklı şekilde cevaplanmış ve hüküm değişmiştir. Çünkü taraflar ve tarafların içinde bulundukları şartlar değişmiştir. Hatta aynı olay içinde, taraflardan birisi için caiz olan şey karşı taraf için caiz olmayabilir.[194] Hîlede de tarafların içinde bulundukları şartlara göre taraflardan birisi için zaruret olan şey, diğeri için olmayabilir ve bu muamelenin dini hükmü taraflar için farklılık arz edebilir. Yukarıda da ifade edildiği üzere, hîle-i şer'iyyeye cevaz veren ulemâ bu hususları göz önüne alarak ihtiyaç ve darlık olmaksızın, keyfi olarak hîleye başvurmayı uygun bulmamış ve mü'minlerin bundan

[192] Burada mübaşeret cinsel ilişki olmaksızın dokunmak, öpmek, sarılmak manalarında kullanılmıştır.

[193] Ebû Dâvud, "Savm", 35.

[194] Mesela müşkül bir durumda kalıp, zulümden kurtulmak için rüşvet vermek zorunda kalan kişi ile rüşveti alan kişinin hükmü farklıdır. İbn Âbidîn, **Reddü'l-Muhtar**, C.4, s.303 vd.

kaçınmaları gerektiğini ifade etmişlerdir. Bu da hükmün şartlara göre değişebilmesi ile alakadardır.[195]

1.3.4.2. Maslahat-ı Mürsele

Faydalı olanı elde edip zararlı olanı savuşturmak olarak tarif edilebilecek maslahat, kelime olarak iyi, faydalı, iyiye ulaştıran gibi mânâlara gelir.[196] Maslahatın tarifi, çeşitleri ve delil değeri üzerinde tartışmalar mevcuttur. Bu tartışmalar çalışmanın kapsamı dışındadır.[197] Maslahat "*şer'i delillerin içerdiği tümevarım yöntemine göre incelenmesi sonucunda ulaşılan ve bütün bu hükümlerde kulların dünya ve âhiretteki yararlarının gözetilmiş olduğu şeklinde özetlenebilecek olan kapsamlı düşünceyi ifade eden bir üst kavram*"[198] olsa bile, çalışmada, bugün kullanılan mânâsıyla amme menfaatinin (kamu yararı) karşılığı olarak kullanılan maslahat mefhumu üzerinden açıklamalar yapılacaktır.

Maslahat-ı mürsele "*hükmün kendisine bağlanması ve üzerine hüküm bina edilmesi, insanlara bir fayda sağlayan veya onlardan bir zararı gideren, fakat muteber veya geçersiz sayıldığına dair belirli bir delil bulunmayan mânâlar*" olarak tarif edilmiştir.[199] Buna göre hakkında kitap, sünnet, icmâ ve kıyas ile hüküm bulunmayan meselelerde maslahata dayanarak hüküm verilebilir. Maslahata dayanarak hüküm verme usulüne ise "istislâh" denir.[200]

Mecelle'de "*Ra'iyye, yani teb'a üzerine tasarruf maslahata menuttur*"[201] şeklinde ifadesini bulan maslahat, devletin tasarruflarında amme menfaatini esas alması gerektiğini ifade etmektedir. Bu tasarrufların, zaruri maslahatlar olarak kabul edilen, dinin, canın, aklın, neslin ve malın muhafazası hedeflerinden en az birine istinâd etmesi gerekmektedir.[202]

---

[195] Serahsî, **Mebsût**, C.30, s.274.; **Fetavâ-yı Hindiyye**, C.6, s.391 vd.; İbn Âbidîn, **Reddü'l-Muhtar**, C.4, s.339.; Fetvâ'nın şartlara göre değişebilmesi hakkında bkz. İbn Kayyım, **İ'lâmü'l Muvakkiîn**, C.3-4, s.36, s.84 vd.

[196] İbrahim Kâfi Dönmez, "Maslahat", **DİA**, C.28, Ankara, TDV, 2003, s.79.; Ekinci, **İslâm Hukuku**, s.116.

[197] Maslahatın farklı mânâları, türleri, delil değeri vb. ile alakalı tartışmalar için bkz. Dönmez, "Maslahat, s.79-94.; Şâban, **İslâm Hukuk İlminin Esasları (Usûlü'l-Fıkh)**", s.221 vd.; Şükrü Özen, "İstislâh", **DİA**, C.23, İstanbul, TDV, 2001, s.383-388.

[198] Dönmez, "Maslahat", s.89

[199] Şâban, **İslâm Hukuk İlminin Esasları (Usûlü'l-Fıkh)**", s.224.

[200] Özen, "İstislâh", s.383.

[201] **MAA**, m.58.

[202] **MAA**, m.58.

Maslahat, insanlara fayda temin etmeyi ve zararları da gidermeyi hedeflediği için, amme menfaatini ihlâl eden fiilerin engellenmesi ve ihlâle sebep olan şartların ortadan kaldırılması gerekmektedir. Dolayısıyla bir meşakkatin umumi bir hal aldığı ve içtimâi nizamı tehdit ettiği durumlarda, o meşakkatin giderilmesi amme menfaati gereğidir. İşte bu şekildeki darlık durumlarında, amme menfaati gereği kullanılan yollardan bir tanesi de hîle-i şer'iyyedir. Nitekim hîle-i şer'iyye ile müşkül durumda kalan kimseler hukuka uygun bir çıkış yolu bulabilmektedir. Bu yol insanların ihtiyaçlarının karşılanmasına, umumi darlık halinin ortadan kaldırılmasına ve içtimâi nizamın temin edilmesine yardımcı olmaktadır. Bu münasebetle meşakkati giderebilecek nitelikteki hîle-i şer'iyyelerin umumi darlık zamanlarında kullanılması maslahat icâbıdır.

1.3.4.3. Hükümlerdeki Dini ve Kazâi Ayrımı

İslâm hukukunun dini menşeli bir hukuk olmasından mütevellit, her hukukî muamelenin bir dini, bir de kazâi (hukukî) boyutu vardır.[203] Bu özellik iki açıdan değerlendirilebilir. Birincisi, hukukun ihlalinin aynı zamanda dini bir ihlal de olması (haram), yani müeyyidenin hem dünyevi hem uhrevî olmasıdır. Bu sebeple de Müslümanların bu kâidelere gönüllü ve titizlikle uyması beklenir. İkincisi ise bir meselenin hükmünün, dinen ve kazâen farklı olabilmesidir. Şöyle ki B, A'dan borç alsa, sonra mahkemede borcunu inkâr etse, A da alacaklı olduğunu ispat edemese mahkeme B lehine karar verecek, yani "borç yoktur" diyecektir. Aslında borç dinen vardır. Yani borçlunun mesuliyeti uhrevî olarak devam etmektedir. Ancak bu borç mahkemede ispat edilemediği için kazâen yoktur. Bu durumun tersi de mümkündür.[204]

Aynı meselenin hükmünün dinen ve kazâen farklı olması, hüküm verenlerin ve bunların hüküm verirken kullandıkları usullerin farklı olmasının tabiî bir neticesidir. Nitekim fetvâ ve kazâ arasında bazı farklılıklar mevcuttur. Bunları kısaca zikretmek gerekirse:

1. Fetvâ bağlayıcı değildir. Kazâî hüküm ise mahkeme kararı olması hasebiyle bağlayıcıdır.

---

[203] İbrâhim Kâfi Dönmez, "*Amel*", **DİA**, C.3, İstanbul, TDV, 1991, s.17 vd.; Aydın, **Türk Hukuk Tarihi**, s.95.; Ekinci, **Osmanlı Hukuku**, s.104. Bu çerçevede fetvâ/kazâ münasebeti de aynı ayrımın neticesidir. Bkz. Bilmen, **Kamus**, C.1, s.246 vd.

[204] Mesela, hata ile talak için kullanılan kelimelerden birini karısına söyleyenin nikâhı kazâen yok, dinen vardır. Bilmen, **Kamus**, C.2, s.196.; H. İbrahim Acar, "Talak", **DİA**, C.39, İstanbul, TDV, 2010, s.497.

2. Fetvâ umumidir. Bir fetvânın hükmü, aynı şartları taşıyan herkes için geçerlidir. Kazâî hüküm ise hususidir. Yani sadece hakkında hüküm verilen kimseleri bağlar.

3. Fetvâ verecek olan müftî sorulan suale sorulduğu şekliyle cevap verir. Bunların doğru olup olmadığı ile alakalı bir araştırma yapmaz. Kazâda ise kadı, tarafların iddialarını anlattıkları şekli ile kabul etmez ve bunların doğruluğu hususunda araştırma yapılır, taraflardan delil istenir.

4. Fetvâ bir meselenin uhrevî hükmünü açıklar. Bu sebeple soruyu soran şahsın niyeti mühimdir. Bu şahsın niyetinin ne olduğu, onun beyanından anlaşılır. Kazâ ise meselenin dünyevî hükmünün açıklanmasıdır. Niyet burada da mühimdir. Fakat bunun tespiti sadece o kimsenin beyanı ile değil hareketleri ve deliller ile yapılır.

5. Fetvâ, ehil olan herkesçe verilebilir. Kazâ ise devlet tarafından bu hususta vazifelendirilmiş bir kadı tarafından yürütülür.[205]

Fetvâ ile kazâ arasında burada zikredilenlerden başka farklar da mevcuttur. Fakat mevzumuz ile alakası bakımından bunlarla iktifâ edilmiştir.

Bir işin hukuken meşru (sahih) olmasının, dinen de caiz olacağı mânâsına gelmemesi hîle-i şer'iyyede ve dolayısıyla bir hîle tatbikatı olan muamele-i şer'iyyede anahtar rol oynar. Nitekim bir hîlenin şer'i mi bâtıl mı olduğunun tespitindeki en önemli kıstaslardan birisi, niyettir. Dolayısıyla bir hîlenin dini hükmü, bunu kullanacak şahısların niyetine ve içinde bulundukları şartlara göre değişebilir. Müşkül durumda kalmış bir kimsenin haramı irtikâb etmemek için, hîle-i şer'iyyeden istifade edip içinde bulunduğu bu durumdan kurtulmasına verilecek hüküm ile buna keyfi olarak müracaat eden kimseye verilecek dini hüküm farklıdır. Bu misalde müşkül durumda kalıpta ruhsatlardan istifade ederek bu durumdan kurtulan kimsenin davranışı dinen caiz iken; aynı muameleyi keyfi olarak yapan kimsenin davranışı dinen caiz değildir. Fakat görünüşte bu iki hukukî muamele birbirinin aynısıdır. Kazâi hükmün de zâhire bina edilmesi münasebeti ile bu iki muameleye verilecek hüküm aynıdır.[206]

---

[205] **Fetavâ-yı Hindiyye**, C.3, s.309 vd.; Bilmen, **Kamus**, C.1, s.253 vd.; Fahrettin Atar, "Fetva", **DİA**, C.12, İstanbul, TDV, 1995, s.487 vd.

[206] Hükmün zâhirdeki delillere göre verileceğinin delili olarak şu hadis gösterilmektedir. "*Şüphesiz ben de sizin gibi bir insanım. Sizin aranızda bir ihtilaf çıktığında, sizden bazınız delilinizi bazınızdan daha güzel anlatır. Ben de onun doğru söylediğini zanneder ve onun lehine hükmederim. O halde kimin lehine kardeşinin hakkından bir şey hükmedersem, onu almasın. Bu durumda ona ateşten bir parça kesmişimdir.*" Tirmizî, "Ahkâm", 11.; Buhârî, "Hiyel", 10.

Buradan da anlaşıldığı üzere, kazâen "meşru (sahih)" olan şey, dinen "mekruh" ve hatta "haram" olabilir.[207] Nihayetinde niyet esastır; fakat iş mahkemeye intikal ettiğinde delile ve zâhire itibâr edilir.[208] Dolayısıyla İslâm, bazı hususlarda kazâen o muameleyi meşru sayarak müşkül durumda kalan insanlara bir çıkış yolu göstermiş, bir taraftan da "m*üftî sana fetvâ verse de sen kalbinden fetvâ sor*"[209] hadis-i şerifinde olduğu gibi insanları daha dikkatli yaşamaya teşvik etmiştir.[210]

---

[207] Bilmen, **Kamus**, C.2, s.176, s.204.; İslâm hukukunda bunun pek çok misalini bulmak mümkündür. Mesela Hanefî mezhebine göre bid'i talak (bir defada verilen üç talak) hukuken sahih ama dinen tahrîmen mekruhtur.

[208] Mustafa Baktır, "Buhâri'nin Sahihindeki "Kitâbü'l-Hiyel"i Hakkında Bazı Mülahazalar", **EAÜİFD**, S.10, 1991, s.72.

[209] Ahmed b. Hanbel, Müsned, C.4, 208.; Suyûti, Câmi'u's-Sağîr, 1/40.

[210] Bu çerçevede, Osmanlı ulemâsından bazılarının muamele-i şer'iyyeye hukuken meşru hükmünü vermekle birlikte bu gibi işlere tevessül edilmemesi gerektiğine dair tavsiyeleri dikkate şayandır. Bu tavsiyeler için bkz. Kaya, "*XVIII..Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Nazari ve Tatbiki Olarak Karz İşlemleri*", s.16 vd.; Bu durum bu tavsiyeyi verenlerin muamele-i şer'iyyeyi kazâen meşru görmesi ile tenâkuz teşkil etmez. Çünkü kazâen meşru olan her şey dinen tavsiye edilmemektedir. Nitekim İslâm hukukunda, kazâi hükümlerde meşru-gayrimeşru (legal-illegal) gibi bir ayrıma gidilirken ve ikili mantık (binary logic) kullanılırken; meselelerin dini hükmü açıklanırken çok değerli/saçaklı/bulanık mantık sisteminin (fuzzy logic) kullanılması ve burada meşru-gayrimeşru'dan daha geniş bir değerler sisteminin (farz, vacip, sünnet, müstehab, mübah, mekruh, haram) mevcut olması da bununla alakadardır. İkili mantık, hükümleri, yasal-yasal olmayan veya meşru-gayrimeşru şeklinde ikili bir tasnife tâbi tutar. Çok değerli mantık sisteminde ise bu ikisi arasında gri alanlar vardır. Modern hukuk mantığında bulunmayan bu tasnif, İslâm hukukunun dini menşeli bir hukuk sistemi olmasının neticesidir. İslâm'ın, insanları "insan-ı kâmil" mertebesine getirmek gibi bir hedefi vardır. Bunun için sadece emir ve yasak değil, diğer ara normları da belirtir. "Yapmak zorunda değilsin ama yapsan iyi olur" veya "yapman yasak değil ama yapmasan iyi olur gibi" değerler İslâm'da tatbik sahası bulur. Bu durumun bir sebebi de İslâm Dininin "hukuku aşmak/geçmek" olarak adlandırılabilecek ve hukuk düzeni sana bir hak verse dahi, üçüncü kişiler, zor durumda kalanlar lehine o haktan feragât edebilmek, hatta hakkını gasbeden kişiye iyilikle mukabelede bulunabilmek erdemi olarak tarif edilebilecek de bir hedefinin olmasıdır. Bu çerçevede hukuk, mübâdele ve mukâbele üzerine kurulmuştur ki bu şeriattır. Yani, hak sahibinin hakkını her zaman talep edebilmesini ve bunun meşrûiyetini ifade eder. Fakat İslâm için, hak sahibinin hakkını alması nihâi hedef değildir. Bu, şeriat-tarikat-hakikat veya şeriat-tarikat-marifet-hakikat seviyeleri olarak meşhurdur. Mesela, şeriat kısası, tarikat (veya marifet) affetmeyi, hakikat kötülüğe iyilikle mukabeleyi emreder. Bu da, mübadele ve mukâbele ilişkisinin şahsi planda aşılarak, yerine sevgi ve fedâkarlık ilişkisinin hâkim olması demektir. Recep Şentürk, "Açık Medeniyet: Bir Fıkıh Medeniyeti Olarak İslam", **Ay Vakti**, S.82-83-84, 2007, s.31-51.; Alev Alatlı, **Aklın Yolu da Bir Değildir**, İstanbul, Destek Yayınları, 2003, s.1-21.; Süleyman Dönmez, "Saçaklı ya da Puslu Mantığın Eşiğinde Akıl Kavramı", **Bilim, Ahlak ve Sanat Bağlamında Çağdaş İslam Algıları**, 2011, s.139-150.Şentürk, "Fıkıh

Bu durumu hîle ile alakalı fetvâları değerlendirirken göz önünde tutmak gerekmektedir. Jean Baz'ın hîlenin menşeini İslâm hukukunun kazuistik metoduna ve somut vâkıaları şer'i şekillere uydurma zaruretine bağlaması da bununla alakadardır.[211] Nitekim hîle-i şer'iyyenin ilk şartı, şeklen hukuka uygun bir muamelenin bulunmasıdır. Yani bir kimsenin müşkül durum halinde ruhsatlardan istifade etmesi mümkün olmakla birlikte, bunun şeklen hukuka uygun muameleler ile gerçekleştirilmesi gerekmektedir. Burada somut vâkıa, geniş mânâda zaruret halinin (hâcet) bulunması ile ruhsatlara başvurması caiz hale gelmiş bir kimsenin içinde bulunduğu durumu; bunun hukuka uygun muameleler ile gerçekleştirilmesi ise vâkıaları şer'i şekillere uydurma zaruretini ifade etmektedir. Yani hâcet bulunması dinen hîleyi caiz hale getirmekte; bunu şeklen hukuka uygun muameleler ile yapmak da kazâi meşrûiyeti temin etmektedir. Joseph Schacht'ın, hîle-i şer'iyyenin İslâm hukukunda *teori-pratik* uyumunu sağladığına işaret etmesi de bu şekilde anlaşılmalıdır.[212]

Hîlenin kazâi meşrûiyeti hukuka uygun muameleler ile sağlanmaktadır. Ayrıca gerekli şartlar bulunduğunda hîle-i şer'iyye bir ruhsat olarak kabul edilmekte ve bununla amel etmek mübah hale gelmektedir. Mübah sahada da devletin düzenleme yapma imkânı bulunması, devletin hîleye müdahalesinin mümkün olduğunu göstermektedir. Nitekim maslahat varsa devlet mübah bir fiili yasaklayabilir veya emredebilir. Bu çerçevede devlet, belirli bir hîleyi yasaklayabilir veya sınırlayabilir.[213] Dolayısıyla belirli bir hîlenin dini hükmü tarafların

---

Medeniyeti", s.40.; Çok değerli mantık sisteminin kullanılması ile de bağlantılı olarak müftî bir fetvâ verirken bunun yanında bir de tavsiye verebilir. Mesela müftî önüne gelen bir meselede, sulh olmak hayırlıdır der, fakat mahkeme bu tavsiyeye istinaden insanları buna uymaya zorlayamaz. Bunun gibi takvayı önceleyen bir âlim, muamele-i şer'iyyeye cevaz vermekle birlikte bunu tavsiye etmeyip, "Böyle kazanılmış bir paranın bereketi olmaz, yapmayın" diyebilir. Ancak bu tavsiye hukuken bir mânâ ifade etmez. Hukuken bir mânâ ifade etmemesi de bunun İslâm hukuk sistematiği içinde olmadığını göstermez. Bu mânâda hîle-i şer'iyyenin kullanılıp kullanılmaması, kişinin dini hassasiyeti (takvası) ile ilgilidir denilebilir. Bütün bu hususlar İslâm hukukunun esnekliğini göstermesi bakımından da mühimdir.

[211] Jean Baz, **Essai sur la fraude a la loi en Droit Musulman**, Paris, 1938'den aktaran Topçuoğlu, **Kanuna Karşı Hile**, s.281.

[212] Schacht, **An Introduction to Islamic Law**, s.210.; Joseph Schacht, "al-Hiyal", **EI2**, C.3, s.512.

[213] Meşrûiyeti dinen ihtilaflı bir hîle örneğinde devlet, bu hîlenin, hukuktan kaçmak veya hukuka uymak için mi yapıldığını birkaç şekilde değerlendirebilir. Öncelikle mahkemeye tarafların niyetini tespit edip muamelenin akıbeti hakkında hüküm verme mükellefiyeti yüklemeksizin, bu hîlenin hukuktan kaçmak için yapıldığını varsayıp bunu yasaklayabilir veya bu hîlenin hukuka uymak maksadıyla yapıldığını varsayarak bu hîlenin meşrûiyetini tanıyabilir veya yapılan bu hîlenin, şer'i mi bâtıl mı olduğunun takdirini, olayın şartlarını göz önüne

niyetlerine ve içinde bulundukları şartlara; bu hîlenin kazâi hükmü ise devletin o hîle karşısındaki tutumuna bağlıdır.

1.3.5. Hîle Hakkında Umumi Değerlendirme

İslâm hukuku gibi dini menşeli hukuk sistemlerinde insanlar, hukuka uyarak hem işlerini dinen meşru dairede kalarak halletmek ve uhrevî müeyyideden kurtulmak hem de bu yolla dünyevî bir müeyyide ile karşılaşmamak ister. Fakat bazen hayat şartları insanları hukuka aykırı işler yapmaya zorlar. Hukukun bir vazifesi de insanların problemlerini çözmek olduğu için, bu noktada hukuk sistemi çeşitli düzenlemeler, müesseseler ile hukukun tıkandığı noktaları açar ve amme nizâmını sağlar. Nitekim zaruret halinde yasakların mübah hale dönüşmesi bunun en bariz misalidir. Bu noktada kullanılan yollardan bir tanesi de hîle-i şer'iyyedir.

İslâm hukukunda hîleler şer'i ve bâtıl olmak üzere ikiye ayrılmış olup, bâtıl hîleler caiz görülmezken, şer'i hîleler belirli şartlar altında caiz görülmüş ve tarihte de tatbik imkânı bulmuştur. Yukarıda da ifade edildiği üzere hîle-i şer'iyyenin meşrûiyeti zarurete dayanmaktadır. Nitekim zaruret varsa hîle caiz olmaktadır. Burada zaruret ile kastedilen hem dar mânâsıyla zaruret hali hem de geniş mânâdaki zaruret yani hâcet halidir. Bununla birlikte hâcet halinin umumi bir hal alması ve bu sebeple amme nizamının bozulması durumunda eğer bu hâcet bir hîle-i şer'iyye ile giderilecekse bunlara başvurmak maslahat icâbı olur. Bu sebeplerle böyle durumlarda şer'i hîlelere başvurmak bir ruhsat olarak telakki edilmiş, keyfi olarak hîleye başvurmak ise uygun görülmemiştir.[214]

Hîle hususunda her ne kadar Hanefî ve Şafiîler öne çıksa da, her mezhepten hukukçu az veya çok hîleye müracaat etmiştir. Burada ulemâ arasındaki görüş farkı tatbikatta ortaya çıkmaktadır.[215] Nitekim Hanbelî âlim İbn Kayyım hîleyi tafsilatıyla tetkik ettikten sonra

---

alması kaydıyla hâkime bırakabilir. Tarafların niyetinin nasıl tespit olunacağı, objektif/sübjektif nazariyenin niyete yaklaşımı vb. meseleler, hâkime bu hususta takdir yetkisi verilmesi ihtimalinde karşımıza çıkar. Osmanlı tatbikatında böyle bir durumla karşılaşılmaması ve esas mevzumuzun bu olmaması hasebiyle, bu hususta bir değerlendirme yapmaya gerek görülmemiştir. Hukukta niyet hakkında bkz. İbrahim Kâfi Dönmez, "Niyet", **DİA**, C.33, İstanbul, TDV, 169-172.; Necip Kocayusufpaşaoğlu, **Borçlar Hukukuna Giriş Hukukî İşlem Sözleşme**, İstanbul, Filiz Kitabevi, 2017.

[214] İbn Âbidîn, **Reddü'l-Muhtar**, C.4, s.339.; Benzer ifadeler için bkz. **Fetavâ-yı Hindiyye**, C.6, s.390 vd.; Serahsî, **Mebsût**, C.30, s.274.

[215] İsmail Hakkı İzmirli, **İlm-i Hilâf**, s.148 vd.; Burada, Hanefî mezhebince ortaya konulan, diğer mezheplerce de beğenilip tasvip edilen bazı hîle örnekleri esas mevzumuzla alakası göz önüne alınmaksızın zikredilmiştir.

"*maksadın mübah ise hîlenin mübah, değilse haram olduğu*" neticesine ulaşmıştır.[216] Yine Mâlikî âlim Şâtıbî bir hukukî muamelenin hîle olarak kabul edilmesini, bu tasarrufun şer'i bir hükmü iptal kasdıyla yapılmasına bağlamaktadır.[217] Dolayısıyla aslında her mezhep bu hususta niyeti esas almış; fakat niyete yüklenen farklı mânâlar sebebiyle farklı hükümlere ulaşmışlardır. Nitekim zulümden/haramdan kurtulmak maksadıyla hîleye her mezhep cevaz vermiştir. 12. Asırda yaşadığı düşünülen Hanefî âlim Saîd b. Ali es-Semerkandî bu durumu "*vesikaların te'kidi, haramlardan ve ribâdan kaçınmak, zararı ve zulmü def etmek hususunda*

Nitekim bu misaller her mezhebin farklı yoğunlukta da olsa hîle-i şer'iyyeye cevaz verdiğine delil teşkil etmektedir. "*Birisini hanımına "sen benden hul'* [muhâlea/anlaşmalı boşanma] *istediğinde, ben de seni hul' etmez isem, benden üç talakla boşsun dedi ve kadın da hul' istedi. Daha sonra her ikisi de pişman bir vaziyette Ebu Hanife'ye geldiler. Ebu Hanîfe kadına kocasından hul' istemesini söyledi kadın da bunu istedi. Kocası da "bana vereceğin 1000 dirhem karşılığında seni hul' ettim" dedi. Karısı da "hayır, kabul etmiyorum" dedi. Ebû Hanife onlara "Şimdi kalkıp gidiniz, her ikiniz de yemininizi yerine getirdiniz" dedi.*" Görüldüğü üzere bu misalde söyledikleri sözlerden pişman olan ve zor durumda kalan bir çift için her ikisinin de sözlerini yerine getirdiği, fakat boşanmanın gerçekleşmediği bir çözüm bulunmuştur. Serahsî, **Mebsût**, C.30, s.318.; Bir başka misal şöyledir: Bir grup hırsız bir kimsenin evine girip eşyalarını alıyorlar ve ev sahibini de tehdit ederek adlarını ebediyyen hiç kimseye söylemeyeceğine, söylerse hanımının boş olmasına dair yemin ettiriyorlar. Durum Ebû Hanîfe'ye aktarılınca o bölgedeki herkesin bir mescide veya eve doldurulmasını, sırayla herkesin dışarı çıkarılmasını ve ev sahibine "bu onlardan mıydı?" şeklinde sual edilmesini, ev sahibinin onlardan değilse "onlardan değil" demesini, şayet hırsızlardan birisi ise sükût etmesini, böylece isimlerini kimseye söylemediği için talakın vâki olmayacağını hem de hırsızların aldıkları malların iâde olabileceğini bildirmiştir. Görüldüğü üzere burada da haksız yere zor durumda bırakılan ve hakkına kavuşması engellenen bir kimsenin içinde bulunduğu zor durumdan kurtarılması ve hakkına kavuşması mevzubahistir. İmam Muhammed, **el-Mehâric**, s.43-44'den aktaran Baktır, "İslâm Hukukunda Hile-i Şerîyye", s.85. Benzer bir misal içi bkz. İbn Kayyım, **İ'lâmü'l Muvakkiîn**, C.3-4, s.380.; Zulümden kurtumak için hîle-i şer'iyye yapılabileceğine dair bir misal de şöyledir: Bir kimse, haksız ve zâlim bir başkasının şerrinden emîn olmak için gizlenir ve kendisi ile görüşmeye gelenlere şöyle söyler. "Size beni sorarlar ve *yemin teklif ederlerse, nerede olduğumu bilmediğinize dair yemin ediniz. Bununla benim nerede oturduğumu veya nerede durduğumu bilmediğinizi kastediniz (çünkü siz benim* [o anda] *nerede oturuduğumu, nerede uyuduğumu veya nerede durduğumu gerçekten bilmiyorsunuz). Böylece doğru söylemiş olursunuz*". Serahsî, **Mebsût**, C.30, s.281.

[216] İbn Kayyım, **İ'lâmü'l Muvakkiîn**, C.3-4, s.234.; İbn Kayyım'ın bu görüşü serdetmekle birlikte hîle-i şer'iyyeye muhâlif çok sayıda görüşü de bulunduğu bilinmektedir. İbn Kayyım'ın bir taraftan Hanefî mezhebinin hîle anlayışına toptan karşı çıktığını ifade ederken, Hanefîlerin pek çok hîle misalini, kitabının konuya hasrettiği bölümünde, meşru hîleler başlığı altında ele aldığı ve bu sebeple kendi içerisinde çelişkiye düştüğü iddiası için bkz. Baktır, "İslâm Hukukunda Hile-i Şerîyye", s.77 vd.

[217] Şâtıbî, **el-Muvâfakât**, s.391.

Hz. Peygamber'den günümüze kadar hîleye başvurulmuştur ve bu hususta (ne haleften ne de seleften) bir ihtilaf ortaya çıkmamıştır"[218] şeklinde ifade etmiştir.[219] Fakat mezhepler arasındaki fark, bir muamelenin haramdan kurtulmak maksadıyla mı; harama ulaşmak maksadıyla mı yapıldığının tespitindeki farktan kaynaklanmaktadır. Bunda ulemânın şahsi temâyüllerinin tesiri olduğu gibi, devrin şartlarının ve mezheplerin akitlerde esas aldıkları objektif/sübjektif nazariyenin de tesiri vardır. Yukarıda da ifade edildiği üzere, bir hîleye bazı âlimler/mezhepler haramdan kurtulmayı sağladığını düşündükleri için cevaz verirken; bazıları bu yolun harama ulaştırdığını düşündükleri için cevaz vermemişlerdir.

Nihayetinde hîle-i şer'iyye, şartların zorlaması sonucu hukuka uymakta zorlanan kimselere bir çıkış yolu bulabilmek, haramların irtikâbını azaltmak, amme nizâmını temin etmek gibi maksatlarla kullanılan, hukukî bir usul-müessese görünümü arz etmektedir.

1.3.6. Bir Hîle Tatbikatı Olarak Muamele-i Şer'iyye

Muamele-i şer'iyyenin bir hîle çeşidi olması ve hîlenin hükmünün de niyete ve şartlara göre değişebilmesi münasebetiyle, muamele-i şer'iyyenin hükmü niyete ve şartlara göre değişebilecektir. Zaruret halinde hîleye başvurmaya cevaz verilmesi, bu durumda muamele-i şer'iyyeye de cevaz verildiği anlamına gelir.

Muamele-i şer'iyyenin dini hükmünün tarafların niyetlerine ve şartlara göre değişebilmesi münasebetiyle, hükme varabilmek için tarafların bunu faizden kaçınmak için mi, yoksa faize ulaşabilmek için mi yaptığını tespit etmek gerekmektedir. Bu tespit yapılmadan bütün vâkıalar için umumi ve tek bir hüküm verilemez. Bu çerçevede, muamele-i şer'iyye ile borç veren açısından bir değerlendirme yapıldığında karşımıza pek çok ihtimal çıkar. Mesela bir kimse, ihtiyacı olanlara bu yolla borç vermeyi meslek haline getirmiş olabilir. Diğer taraftan bir kimse, vâsisi olduğu yetimin malını muhafaza etmek için veya mütevellisi olduğu hayır maksatlı bir vakıf için muamele-i şer'iyye ile borç veriyor olabilir.

[218] Semerkandî, **Cennetü'l-Ahkâm**, s.22.

[219] Saîd b. Ali es-Semerkandî'nin hîle-i şer'iyyeye dair Arapça kaleme aldığı "Cennetü'l-Ahkâm ve Cünnetü'l-Hisâm fî'l-Hiyel ve'l-Mehâric" isimli önemli bir risâlesi bulunmaktadır. Bu risâlenin arşivde çok sayıda yazma nüshası mevcuttur. Bu nüshalar Saffet Köse ve İlyas Kaplan tarafından karşılaştırmalı olarak Arapça neşredilmiştir. Bu esere yapılan atıflarda bu nüsha kullanılmıştır. Saîd b. Ali es-Semerkandî hakkında bilgi için bkz. Saîd b. Ali Semerkandî, **Cennetü'l-Ahkâm ve Cünnetü'l-Hisâm fî'l-Hiyel ve'l-Mehâric**, Haz. Saffet Köse- İlyas Kaplan, Beyrut, Dâru's-Sadr, 2011, s.9 vd.; Köse, **İslam Hukukunda Kanuna Karşı Hile**, s.51.; Necmettin Kızılkaya, "Saîd b. Ali es-Semerkandî'nin (v.500/1106 Civarı) "Cennetü'l-Ahkâm ve Cünnetü'l-Hisâm fî'l-Hiyel ve'l-Mehâric" İsimli Eseriyle "Hiyel"i Yeniden Düşünmek", **İHAD**, S.9, 2007, s.443-450.

Muamele-i şer‘iyye ile borç alan kimse açısından bir değerlendirme yapıldığında da pek çok ihtimal mevcuttur. Bununla birlikte bunlardan en kuvvetlisi bir kimsenin müşkül durumda kalıp, karz-ı hasen de bulamayıp ve bu şartlar altında muamele-i şer‘iyye ile borçlanmış olmasıdır. Şüphesiz hiç kimse karz-ı hasen bulabilecekken, borç aldığı miktardan fazlasını ödeyeceğini bilerek muamele-i şer‘iyye yapmaz. Dolayısıyla misallerde zikredilen herkesin faiz yasağını delip haramı elde etmek maksadıyla hareket ettiği söylenemez. Niyetin insanın iç dünyasına ait oluşu ve bunun tespitinin mümkün olmayışı da devrin şartlarını göz önüne alarak bir değerlendirme yapmayı zaruri kılmaktadır.

Günümüz literatüründe muamele-i şer‘iyye ekseriyetle, faiz alabilmek için bir kılıftan ibaret görülmektedir.[220] Ancak bu meselede öncelikle hîle-i şer‘iyye ve hîle-i bâtıla ayrımı yapılmamakta; muamele-i şer‘iyye değerlendirilirken tarafların niyeti ve bu niyetin tespiti için gerekli olan, muamelenin hangi durum ve şartlar altında yapıldığı ile alakalı bir değerlendirmede bulunulmamaktadır. Tarafların niyetini, vâkıanın hangi durum ve şartlar altında gerçekleştiği göz önüne almadan bir değerlendirme yapılırsa, bu değerlendirme işin esasına girmeden yapıldığından şekli bir değerlendirmenin ötesine geçemez ve yukarıdaki misallerin tamamına tek bir hüküm verilir. Hâlbuki bu misallerdeki kimselerin niyetleri birbirinden farklıdır. Dolayısıyla bunlara verilecek hüküm de farklı olmalıdır.

Belirli bir devir ve yerdeki muamele-i şer‘iyye tatbikatını ve muameleyi yapanların bunu hangi niyetle yaptıklarını anlamak da başta zamanın ulemâsının görüşlerine başvurmak ve devrin şartlarını göz önüne almakla mümkündür. Burada hedef, bu muameleyi yapanların bunu ne niyetle yaptıklarını devrin şartlarını göz önüne alarak anlamaya çalışmaktır. Bunlar yapılmaksızın muamele-i şer‘iyye tatbikatı hakkında söylenecekler eksik olacaktır. Bu minvalde Kaya’nın şu ifadeleri de zikre değerdir: “*Bir şeyin meşrûiyetinin tespiti noktasında içinde bulunulan şartların etkili olduğu düşünüldüğünde; o dönemde yaşamış ve ilmî kudretinde şüphe olmayan ulemânın kendi dönemleri için meşru gördükleri bir muamelenin, o dönem için meşru olmadığını söylemek imkân dâhilinde görülmemektedir. Yine o dönem hîle-i şer‘iyyelere başvurmak yerine kredi ihtiyacını karşılamak üzere nelerin yapılabileceğine dair günümüzde teklifler sunulduğu görülür. Hâlbuki bu tekliflerin, o dönemin şartlarında uygulanabilirliği ve dönemin ihtiyaçlarına cevap verebilirliğini test etme imkânı mevcut değildir. Üstelik bu tekliflerin o dönemde yaşayan insanlar tarafından düşünülmediği*

[220] Bkz. Birinci Bölüm “1.3.1. Hîle Mefhumu” başlığı.

varsayılamaz."[221] Bu çerçevede hîlenin dolayısıyla muamele-i şer'iyyenin hükmünün tarafların niyetine göre değişebileceği 18. Asır Osmanlı ulemâsından Mahmud Seydişehrî tarafından şu şekilde ifade edilmiştir: "*Bu muamele, mal biriktirmek, servet yığmak için yapılırsa mekruhtur diyenlerin görüşü tercih olunur. Yetim ve vakıf mallarında olduğu gibi iktiza hasebiyle yapılırsa caiz diyenlerin görüşü tercih olunur*".[222] Buna göre muamele-i şer'iyyenin mal biriktirmek için yapılması caiz görülmezken, yetim ve vakıf mallarında olduğu gibi bunların mallarının muhafaza edilmesi gibi "gereklilik" durumlarında yapılması caiz görülmüştür.

Muamele-i şer'iyyenin dinen ruhsat kategorisine girmesi,[223] bu ruhsatın umumiyetle mübahlık ifade etmesi, devletin de mübahları sınırlama hatta yasaklama hakkı bulunması münasebetiyle, gerektiğinde devlet belirli bir hîleye müdahale edebilir hatta yasaklayabilir. Yani belirli bir hîle kazâen gayrimeşru addedilebilir. Fakat devletin belirli bir hîleyi yasaklaması, onu her zaman ortadan kaldırabileceği mânâsına gelmemektedir. Nitekim bu yasak karşımıza çözülmesi gereken pek çok başka meseleyi de çıkarabilir. Muamele-i şer'iyye üzerinden misal vermek gerekirse mesela, iki kişi muamele-i şer'iyye yapsa, bunu da bir satış ve bir karz-ı hasen yaparak formüle etse, devlet nasıl ve neden bu muameleler hakkında hukukî bir süreç başlatacaktır. Taraflar iki farklı hukukî muamele yaptığını iddia ediyorken, mahkemenin bunların faizi gizlemek için yapılmış olduğunu ispata yeltenmesi hayatın tabiî seyrine aykırıdır. Nitekim bunu yapmak, aynı kimselerin aynı esnada veya yakın zaman

---

[221] Kaya, "*XVIII. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Nazari ve Tatbiki Olarak Karz İşlemleri*", s.12.

[222] Seydişehrî, **Şerh-i Bey' ve Şirâ**, v.137-a'dan aktaran Kaya, "*XVIII. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Nazari ve Tatbiki Olarak Karz İşlemleri*", s.19.; Aynı husus Kazerûnî tarafından "Zarardan, zorluktan, haramdan kurtulmak için hîleye başvurmak caizdir. Bey' bi'l-vefâ da ribâdan kurtulmak için başvurulan bir hîledir. Zamanımızda insanların çoğu buna ihtiyaç duymaktadır ve insanları ribâdan kurtardığı için hîle yasaklanamaz. Fakat bir hîle üçüncü kimselerin hakkını ihlâl ediyorsa o zaman bu câiz olmaz" ifadeleri ile vurgulanmıştır. Kazerûnî, **İşaratü Ba'zı Ehli'l-Vefâ bi Cem'i Ahkâm-ı Bey'i'l-Vefâ**, v.1-b.

[223] Bu çerçevede yukarıda zikredilen bu ifadelerin burada tekraren ifadesi elzemdir. "*Maamafih bu muamelede kerahetten hâli değildir. Hatta bazı zevata göre bu muamele haramdır, bir riba meselesidir. Fakat bu muameleler Ebu Yusuf'a göre caizdir. Ve bunlar bir emri hayra hizmet için yapıldığı ve ayrıca bir bey' ve şira' mahiyetinde bulunduğu cihetle memduhtur. Ribadan kurtulmak için bir mahlas-ı şer'i dir… Vakıa karz-ı hasen… pek müstahsendir. Fakat her zaman bu yüksek insani vazifeyi ifa edecek zâtlar bulunamaz. Artık nâssın ihtiyacını tehvin için böyle bir mahlas-ı şer'iye müracaat, azimet tarikine münâfî olsa da ruhsat tarikine muhalif olmaz."* Bilmen, **Kamus**, C.6, s.100.

aralığı ile yaptığı bütün satım ve karz akitlerinin mahkemece incelenmesi mânâsına gelir ki bunun mümkün olmadığı açıktır. Yine aynı kimselerin, aynı vakitte yapmış oldukları satım ve karz akitleri her zaman muamele-i şer'iyye yapıldığını da göstermez. Taraflar muamele-i şer'iyye yapma niyeti olmaksızın birbirinden bağımsız birer satım ve karz akdi yapmış olabilir. Bu durumda bunlarında hîle kapsamında değerlendirilmesi hukukî güvenliği tehdit eder. Ayrıca muamele-i şer'iyyede, üçüncü kişilerin hakkı haleldâr edilmemektedir. Dolayısıyla böyle bir muamele ancak taraflarca mahkeme önüne getirilebilir. Taraflar da bunu bilerek ve isteyerek yaptıkları için böyle bir ihtilafın dava konusu olması düşük bir ihtimaldir. Bu ihtimalin gerçekleşmesi durumunda da gerçek durumun ispatına dair yeni problemlerle karşılaşılmaktadır. Bir müesseseye işlerlik kazandıran şey, ona duyulan ihtiyaçtır. Bu ihtiyaç devam ettiği müddetçe tatbikat da bir şekilde devam eder. Bütün bunlar göz önüne alındığında devletin bu muameleyi kazâen gayrimeşru görmesi ve yasaklaması nazari olarak mümkün olmakla birlikte, şartlar bunu zorunlu kıldığı müddetçe tatbikatta bu mümkün görünmemektedir.

Neticede muamele-i şer'iyyenin dini meşrûiyeti, niyete bağlıdır. Kişilerin gerçek niyetinin bilinmesindeki güçlükler münasebeti ile kazâi hükmü bu niyetin dış dünyaya aksetme şekli olan hukukî muamelelere bakarak verme zarureti vardır. Bu sebeple Osmanlı Devleti, muamele-i şer'iyyenin (devr-i şer'i) yapılmasını, faizli muameleden kaçma iradesine bir karine olarak kabul etmiş ve kazâen bu muamelenin meşrûiyetini tanımıştır.

1.4. Muamele-i Şer'iyye İle Alakalı Diğer Hukukî Mefhumlar

Karz ve hîle-i şer'iyyenin ardından muamele-i şer'iyye ile alakalı diğer hukukî mefhumlar bu başlık altında ele alınmıştır. Bu çerçevede bu başlık gabin, akdin lafzî ve gâi tefsiri ve muvâzaa olmak üzere üç alt başlıktan müteşekkildir.

Buradaki her bir alt başlık müstakil çalışmalar yapılacak kadar geniş mevzulardır. Dolayısıyla bunlar burada mümkün mertebe ihtilaflara değinmeksizin, Hanefî mezhebi esas alınarak ve muamele-i şer'iyye ile alakası nisbetinde ele alınmıştır.

1.4.1. Gabin

Burada gabin, gabin mefhumu, gabnin akde tesiri ve gabin-muamele-i şer'iyye münasebeti şeklindeki üç alt başlık halinde ele alınmıştır.

1.4.1.1. Gabin Mefhumu

İslâm hukukunda gabin, karşılıklı borç yükleyen akitlerde edimler arası dengesizlik olarak tarif edilebilir. Gabnin gabn-i fâhiş ve gabn-i yesîr olmak üzere iki türü vardır.[224] Gabn-i fâhiş, edimlerarası dengenin bir taraf lehine olağan dışı, aşırı sayılabilecek şekilde bozuk olmasını ifade eder.[225] Gabn-i yesîr ise edimlerarası dengenin bir taraf lehine basit, önemsiz ölçüde bozuk olmasını ifade eder. Gabn-i fâhiş/gabn-i yesîr ayrımı, bu meseledeki en ehemmiyetli noktadır. Çünkü bunların akde tesirleri birbirinden farklıdır. Buna göre gabn-i fâhiş akdin feshine yol açabilecekken, gabn-i yesîrin akde tesiri prensip itibariyle yoktur.[226]

Gabn-i fâhiş/yesîrin tespitinde Hanefîler esas itibariyle örf/âdeti esas almışlardır. Bununla birlikte Hanefî mezhebindeki bir kavil, gabn-i fâhişin belirlenmesinde sabit bir oranın esas alınması gerektiğine kâildir. Fakat bu oranların ne olduğu hususunda ihtilaf vardır. İmam Muhammed'e göre bu oran 1/20'dir. Yani bir malın piyasa değerinin 1/20'sini aşan fiyatta gabn-i fâhiş bulunur. Mezhep içindeki bir diğer kavle göre ise bu oranlar malların cinsine göre değişir. Buna göre bir malın piyasa değerinden menkulde 1/20, hayvanda 1/10, gayrimenkulde 1/5 gabn-i fâhiş ölçüsü olarak kabul edilmiştir ki Mecellede bu oranlar kanunlaştırılmıştır.[227]

1.4.1.2. Gabnin Akde Tesiri

Gabnin akde tesiri gabnin türüne göre farklılık arz eder. Gabn-i yesîrin akde tesiri prensip itibarıyla yoktur.[228]

---

[224] Zengin fıkıh literatürümüzde, bu ayrıma ve bunların akde tesirine dair muhtelif görüşler vardır. Bu görüşler için bkz. İbn Âbidîn, **Mecmû'atü'l-Resail**, C.2, Beyrut, Dârü'l Kütübi'l-İlmiyye, s.65 vd.; Halid Kemal Elbir, "İslâm Hukukunda Gabin", **İstanbul Yüksek İslâm Enstitüsü Dergisi**, S.1, 1963, s.1-13.; Ali Bardakoğlu, "Gabn", **DİA**, C.13, İstanbul, TDV, 1996, s.270 vd.; Gökhan Atmaca, "İbn Âbidîn'in "Tahbîru't-Tahrîr fî İbtâli'l-Kadâ'i bi'l-Feshi bi'l-Ğabn'i'l-Fâhişi bi Lâ Tağrîr" İsimli Risâlesinin Tahlili", **Usul İslam Araştırmaları Dergisi**, C.12, 2009, s.43 vd.

[225] **TBK** m.28'de düzenlenen gabin, İslâm hukukundaki gabn-i fâhiş'e benzemektedir.

[226] İbn Âbidîn, **Mecmû'atü'l-Resail**, C.2, s.67.; Bardakoğlu, "Gabn", s.269.

[227] **MAA**, 164.

[228] Hanefî mezhebinde bunun on civarında istisnasının bulunduğu ve bu hallerde gabn-i yesîrin de akdin feshine sebebiyet verebileceği ifade edilmelidir. Bu haller ekseriyetle, ölüm hastasının mallarını satmasında olduğu gibi gabin sebebiyle üçüncü kişilerin haklarının haleldâr edildiği durumlarda karşımıza çıkmaktadır. Mevzumuz ile münasebeti bulunmadığı için bunlara değinilmemiştir. Ayrıntılı bilgi ve misaller için bkz. Ali Kumaş, "İslâm

Gabn-i fâhişin akde tesiri hakkında ise şunlar söylenebilir. Bir kısım ulemâ, akitte gabn-i fâhiş bulunmasını tek başına akdin feshine yeterli sebep olarak saymıştır. Buna göre gabn-i fâhiş bulunan akit başka herhangi bir sebep olmaksızın feshedilebilir.[229]

Diğer görüşe göre ise akitte gabn-i fâhişin bulunması akdin feshi için tek başına yeterli bir sebep değildir.[230] Gabn-i fâhiş ile birlikte tağrir (hile-aldatma) de bulunursa akit feshedilebilir.[231] Buna göre aldatma veya iradeyi sakatlayan herhangi bir durum olmadığı sürece, taraflar edimin miktarını diledikleri gibi tespit edebilir.[232] Tespit edilen bu miktar gabn-i fâhiş sayılan nisbetlerin üzerinde de olabilir. Fakat tağrir bulunmadıkça, gabn-i fâhiş tek başına akdi sakatlamaz.[233] Zira aksi bir durum, sözleşme hürriyetinin kısıtlanması ve sonu gelmez ihtilafların yolunu açmak demektir.[234] Nitekim 5 lira değerinde bir mal, başkasının ondan istifadesinin ve ihtiyacının büyüklüğü ile orantılı olarak, alıcıya 50 lira değerinde menfaat sağlayabilir ki bu, ticaretin doğası gereğidir. Kişi bilerek ve isteyerek (tağrir olmaksızın) 5 lira değerinde bir malı 20 liraya alıyorsa, sonradan bu muameleyi gabin sebebiyle fesh edemez. Hanefî mezhebinde kuvvetli olan görüş budur.[235] Osmanlı Devleti'nde fetvâlar buna göre verilmiş,[236] Mecellede de bu görüş kanunlaştırılmıştır.[237] Yetim-vakıf-devlet malları ile mecnun (akıl hastası) ve matuhların (akıl zayıfı) malları bu kâidenin

---

Borçlar Hukukunda Gabin", Yayınlanmamış Doktora Tezi, **SÜSBE**, 2011, s.117 vd.; Bardakoğlu, "Gabn", s.272.; **MAA**, m.357, m.394.

[229] İbn Âbidîn, **Mecmû'atü'l-Resail**, C.2, s.69.; Bilmen, **Kamus**, C.6, s.79. Kumaş, "İslâm Borçlar Hukukunda Gabin", s.118.; Elbir, "İslâm Hukukunda Gabin", s.6.

[230] İbn Âbidîn, **Mecmû'atü'l-Resail**, C.2, s.69.; İbn Âbidîn, **Reddü'l-Muhtâr**, C.4, s.159.; Bilmen, **Kamus**, C.6, s.79.

[231] **MAA**, m.164-m.357.

[232] Ali Haydar, **Dürerü'l-Hükkâm**, C.1, 588; H. Reşit Paşa, **Rûhu'l-Mecelle**, C.1, 221.; Nitekim Ebû Yusuf'a göre bir malın değerinin çok üzerine satılması, aldatma olmadığı müddetçe caizdir mekruh da değildir. İmam Muahmmed'e göre ise bu akit kazâen meşru olmakla birlikte, dinen mekruhtur. İbn Âbidîn, **Reddü'l-Muhtâr**, C.4, s.279.; Ankaravî Mehmed Emin Efendi, **Fetâvâ-yı Ankaravî**, C.1, Matbaa-i Âmire, 1281(1864), s.265 vd.

[233] **MAA**, m.356.

[234] İbn Âbidîn, **Mecmû'atü'l-Resail**, C.2, s.68 vd.; Bardakoğlu, "Gabn", s.271.

[235] İbn Âbidîn, **Mecmû'atü'l-Resail**, C.2, s.77. İbn Âbîdin, **Reddü'l-Muhtâr**, C.4, s.159.

[236] Çatalcalı Ali Efendi, **Fetâvâ-yı Ali Efendi**, Milli Kütüphane-Ankara, Arşiv no: 06 Mil Yz B 59, v.84.; Yenişehirli Abdullah Efendi, **Behcetü'l-Fetâvâ**, s.287-288.

[237] "*Bey'de bilâ tağrîr gabn-i fâhiş bulunsa, mağbûn olan kimse bey'i feshedemez*." **MAA**, m. 356.

istisnasını teşkil eder.[238] Bunların akitlerinde bulunan gabn-i fâhiş, tağrir aranmaksızın akdi sakatlar. Bu sakatlığın türü bir kısım ulemâya göre fesad, bir kısmına göre ise butlandır. Hanefî mezhebinde kuvvetli olan görüş bu akdin bâtıl olduğudur. Mecelle de bu görüşü benimsemiş ve akdi bâtıl saymıştır.[239]

Gabn-i fahiş sebebiyle akdi feshedebilmek için şart olarak görülen tağrir, sözlü veya fiili hîle-aldatmadan daha geniş bir mânâyı ihtiva etmektedir. Buna göre, taraflardan birinin ıztırar veya müzâyaka halinden istifade ederek edimler arası dengesizliği oluşturmak; müşterinin akde konu olan malın kıymeti hakkındaki bilgisizliğinden istifade ederek edimlerarası dengesizliği oluşturmak[240] da tağririn şümûlüne dâhil sayılmaktadır.[241]

Gabinden doğan fesih hakkı üç gün içerisinde kullanılmalıdır[242] ve bu hak belirli durumlarda ortadan kalkar. Buna göre hak sahibinin ölümü, gabin öğrenildikten sonra malda tasarruf edilmesi, malın telef olması, satıcının ibrâ edilmesi, malın mülkiyetinin üçüncü bir kimseye devredilmesi, malın vakfedilmesi fesih hakkını ortadan kaldırır.[243] Fakat misli bir malı alan kimse, malda tasarruf etse veya mal elinde helak olsa, ardından akitte gabn-i fâhiş olduğunu öğrense fesih hakkı ortadan kalkmaz. Bu durumda müşteri elinde kalan malı aynen, elinden çıkardığı veya telef olan kısmında mislini satıcıya iade ederek mal karşılığı ödediği bedelin tamamını geri alır.[244]

1.4.1.3. Gabin ve Muamele-i Şer‘iyye Münasebeti

Muamele-i şer‘iyyede (ekseriyetle) belirli bir para karz olarak verilmekte, bunun yanında belirli bir mal da vadeli olarak satılmaktadır. Satılan bu malın, gerçek değerinden epeyce yüksek olabilmesi de mümkündür. İşte böyle bir durumda değerlendirilmesi gereken

---

[238] **MAA**, m.356.; Ali Haydar, **Dürerü’l-Hükkâm**, C.1, s.586.; Bilmen, **Kamus**, C.6, s.79. Karaman, **Mukaayeseli İslâm Hukuku**, C.2, İstanbul, İz Yayıncılık, 2013, s.135.

[239] **MAA**, m.356.

[240] Bazı Hanefî, Mâlikî, Hanbelîlere göre. Karaman, **Mukayeseli İslâm Hukuku**, C.2, s.136.

[241] Karaman, **Mukayeseli İslâm Hukuku**, C.2, s.136.; M. Kâmil Yaşaroğlu, “İslâm Hukukunda Gabin”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, **MÜSBE**, 1990, s.49.; Nitekim abdest veya gusül için su temin edemeyen bir kimsenin fahiş fiyatla su temin edip abdest alması gerekmez. Bu kişi suyu bulana kadar teyemmümle iktifâ eder. Serahsî, **Mebsût**, C.1, s.208.

[242] Üç günlük bu süre Ebû Hanîfe’ye göredir. Ebû Yusuf ve İmam Muhammed malum olmak şartıyla hak sahibine daha uzun süreler tanınabileceğine kâildir. Bardakoğlu, “Gabn”, s.271.

[243] **MAA**, m.359-360.; Ali Haydar, **Dürerü’l-Hükkâm**, C.1, s.591 vd., s.1001 vd.

[244] Ali Haydar, **Dürerü’l-Hükkâm**, C.1, s.592 vd.

nokta bu satım akdinde gabn-i fâhişin bulunup bulunmadığı, şayet gabn-i fâhiş varsa bu sebeple muamele-i şer‘iyyenin feshedilip edilemeyeceğidir.

Bir kimse iradesini sakatlayan bir durum söz konusu olmaksızın bilerek ve isteyerek edimler arası dengesizlik içeren bir akde taraf olması durumunda bu akdin gabin sebebiyle feshedilemeyeceği yukarıda ifade edilmişti. Muamele-i şer‘iyyede borç alan taraf, bilerek ve farkında olarak bu muameleyi yapmaktadır. Bilerek ve farkında olarak yaptığı bu muameleyi, gabin gerekçesi ile feshetmesi de mümkün değildir. Bu sebeple, muamele-i şer‘iyyenin gabin sebebiyle feshedilmesi prensip itibariyle mümkün değildir. Fakat bu muamelenin, müşkül durumda kalmış kimseler için kötüye kullanılabileceği, bir sömürü aracı haline gelebileceği ve gabn-i fâhişin de bulunabileceği gözden uzak tutulmamalıdır. Nitekim müzayaka halindeki bir kimse, normal şartlar altında yapmayacağı bir akdi yapmak durumunda kalabilir ve bu muamele-i şer‘iyyenin yapılmasında da karşımıza çıkabilir. Bu durumda muamele-i şer‘iyye yapılırken kurulan satım akdinde hem gabn-i fâhişin bulunması hem de tağririn gerçekleşmesi nazari olarak mümkündür. Bununla birlikte Osmanlı tatbikatındaki düzenlemeler bu ihtimalin de gerçekleşmesine izin vermemektedir. Osmanlı Devleti bu muamelenin kötüye kullanılmasını engellemek için azâmi bir ribh nisbeti belirlemiş ve böylece bu kötüye kullanma ihtimalinin önüne geçmeye çalışmıştır.[245] Burada belirlenen ribh nisbeti her ne kadar satım akdindeki malın piyasa değerine göre değil, verilen karz miktarına göre hesaplanıyorsa da devletin belirlenen nisbete kadar ki muameleleri meşru gördüğü ve bu sınırlar dâhilinde tağrirden bahsetmenin mümkün olmadığı söylenebilir. Dolayısıyla meşru hadler dâhilinde yapılan bir muamele-i şer‘iyyenin gabin sebebiyle feshi mümkün görünmemektedir.

Muamele-i şer‘iyye dâhilinde yapılan satım akdinin gabin sebebiyle feshedilebileceği varsayıldığında bile bunun pratik bir mânâsı yoktur. Çünkü akdin gabin sebebiyle feshi üç gün ile sınırlıdır. Bu sebeple muamele-i şer‘iyyedeki satım akdinin üç gün içinde feshedilmesi gerekmektedir. Bu yapıldığında borçlu ödemekle mükellef olduğu ribhten kurtulmakla birlikte, alacaklı karz olarak verdiği miktarı herhangi bir vade beklemeksizin karşı taraftan talep edebilecektir. Dolayısıyla bu ihtimalin gerçekleştiği varsayıldığında bile, borçlu karz olarak aldığı miktarı hemen ifa edecektir ve borçlunun ifadan kurtulduğu ribh, en fazla üç günlük ribh olacaktır. Bunun için de mahkemede gabn-i fâhişi ve tağriri ispatlaması

[245] Bkz. Üçüncü bölüm “3.4.1. Ribh Nisbeti” başlığı.

gerekmektedir. Yani neticede en fazla üç günlük ribhi ifadan kurtulmak için bu davanın görülmesi gerekmektedir. Muamele-i şer'iyye ile borç alanın vadeden önce ödeme yapması durumunda sadece geçen zamanın ribhini ifâ ile mükellef olduğu göz önüne alındığında, borcu ifaya gücü yeten kimsenin bu muameleyi feshetmek için mahkemeye müracaat etmek yerine, borcu hemen ifa edip birkaç günlük ribhi ödemesi ve bu sebeple mahkemeye müracaat etmemesi hayatın tabiî seyrine daha uygun görünmektedir. Ayrıca tatbikatta, ribh karşılığı satılan mal ekseriyetle alan kişi tarafından satım veya bağışlama akdi ile elden çıkarılmakta ve ilk sahibine dönmektedir. Bu durumda da malı alan kimse mal üzerinde tasarrufta bulunduğu için akdi feshetme hakkını kaybetmektedir.

1.4.2. Akdin Lafzî ve Gâi Tefsîri Meselesi

Akitlerin tefsirinde dikkate alınacak kâidelerden bir tanesi tarafların gerçek niyetlerinin esas alınıp, kullandıkları kelimelere itibar edilmemesidir. Bir akdin ne akdi olduğunu, tarafların bu akde yükledikleri gerçek mânâ belirler. Bu durum Mecelle'de "*Bir işden maksat ne ise, hüküm âna göredir*"[246] ve "*Ukûdda i'tibâr makâsıd ve meânîyedir; elfâz ve mebânîye değildir*"[247] şeklinde ifadesini bulmuştur ki bu kâideler bir akdin gerçekte ne akdi olduğunun yorumlanmasında dikkate alınacaktır.[248] Bir kimse diğerine, bu malı sana 50 liraya hibe ettim dese, karşı taraf da bunu kabul etse yapılan muamele bir hibe değil satım olur. Çünkü tarafların iradeleri hibe üzerine değil satım üzerinde ittifak etmiştir. Dolayısıyla akitlerin tefsirinde, gerçek iradeler esas alınacaktır. Bununla birlikte hukuk, tarafların bir akdi ne için yaptığı ile yani akdin sâiki ile prensip itibariyle ilgilenmez.[249] Mesela bir kimse kullanmak, kiraya vermek, yatırım yapmak veya başkaca bir sâikle bir arazi satın alabilir.

---

[246] **MAA**, m.2.

[247] **MAA**, m.3.

[248] Mezkûr kâidelerin, külli kâideler olduğu, bunların pek çok istisnasının bulunduğu ifade etmeliyiz. Nitekim bir kimse latife beyanı ile bir satım akdi yapsa ve bu niyetinden karşı tarafı önceden haberdar etmese yaptığı akit hukuken geçerli olur. İbn Âbidîn, **Reddül-Muhtar**, C.4, s.7 vd.

[249] Abdüsselam Arı, "İslam Hukukunda Saik ve Hukuki İşlemlere Etkisi", **İÜİFD**, S.2, 2000, s.203-220.; H. Yunus Apaydın, "Hata", **DİA**, C.16, İstanbul, TDV, 1997, s.440.; H. İbrahim Acar, "Borçlar Hukukunda İradeyi Sakatlayan Sebepler-Hata-", **AÜİFD**, S.14, 1999, s.87.; İslam Demirci, "İslâm Borçlar Hukukunda Hata", Yayınlanmamış Doktora Tezi, **SÜSBE**, 2011, s.94 vd.; **TBK** m.32'ye göre de prensip itibariyle "saikte yanılma esaslı yanılma sayılmaz" ve bu sebeple akdin iptali mümkün değildir.

Fakat bu sâiklerin, kazâen akde tesiri prensip itibariyle yoktur.[250] Mühim olan, hukukun aradığı şartlar içinde gerçek bir akit yapılmış olmasıdır. Dolayısıyla akitlerde gerçek iradelerin esas alınması ile akdin sâikinin akde tesir etmemesi farklı şeylerdir.

Bu kâideler çerçevesinde muamele-i şer'iyyenin temel maksadının ribhe ulaşmak olduğu, dolayısıyla bu muamelenin lafzına değil gerçek maksadına bakılarak faizli muameleler kategorisine sokulması gerektiği düşünülebilir. Fakat muamele-i şer'iyyenin maksadının ribhe ulaşmak olduğu varsayılsa bile, bu akdin sâikidir. Muamele-i şer'iyyede karz akdinden başka, bir satım akdi mevzubahistir ve bu alım satım gerçek bir alım satımdır. Yani burada iki ayrı akid vardır. Tarafların gerçek iradesi bu iki farklı akdi yapmak hususunda uyuşmuştur. Bu alım satım muamelesinin bir başka maksatla yapılması, yani akdin sâiki, kazâen hukukun sahası dışındadır. Burada ehemmiyetli olan tarafların hukukun aradığı şartları hâiz gerçek bir satım akdi yapıp yapmadığıdır.[251] Dolayısıyla muamele-i şer'iyyenin, bu sebeple faizli muamele sayılıp gayrimeşru addedilmesi mümkün değildir.

1.4.3. Muvâzaa

Muvâzaa, tarafların çeşitli sebeplerle gerçek iradelerini yansıtmayan bir hukukî muamele yapmaları; fakat bu muamelenin geçerli olmayacağına dair kendi aralarında anlaşmalarıdır.[252] Burada tarafların gerçek iradeleri ile görünüşteki iradeleri arasında kasten bir uygunsuzluk meydana getirilmektedir. Son devir Osmanlı ulemâsından Ali Haydar Efendi,

---

[250] Bu mevzunun da mezhepler arasında ihtilaflı olduğu ifade edilmelidir. Bu hususta şâfiîler objektif kriterleri esas alırken, Hanefîler objektif kriterleri belirli şartlara bağlamış; hanbelîler subjektif kriterleri esas alıp belirli istisnalar getirirken, mâlikîler sübjektif kriterleri esas almışlardır. Dolayısıyla şâfiîlere göre tarafların hakiki niyetinin ne olduğunun tespiti mümkün olmadığı için, mevcut akitte akdi fasit kılacak başkaca da bir durum yoksa akit geçerlidir. Subjektif kriter esas alındığında ise sâikin harama ulaşmak olduğu ifade edilerek, akdin haram ve dolayısıyla geçersiz olduğuna hükmedilmiştir. Ayrıca burada zikredilen hükümler akdin kazâi hükmüdür. Kazâen meşru olan bir akdin, dinen mekruh hatta haram olmasının mümkün olduğu yukarıda ifade edilmişti. Tartışmalar için bkz. Arı, "İslam Hukukunda Saik ve Hukuki İşlemlere Etkisi", s.206 vd.

[251] Meselenin dini hükmünün niyete bağlı olarak değişebileceğinden yukarıda bahsedilmişti.

[252] **Fetavâ-yı Hindiyye**, C.3, s.209.; Serahsî, **Mebsût**, C.24, s.173.; İbn Âbidîn, **Reddül-Muhtar**, C.4, s.244.; Ali Haydar, "Kitabü'l-Muvâzaa ve'l-İstiğlâl", **el-Mecmûatü'l-Cedîde**, İstanbul, Hukuk Matbaası, 1332, s.45.; Köse, **Kanuna Karşı Hîle**, s.125.; Fahrettin Atar, **İslâm İcra İflâs Hukuku**, İstanbul, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1990, s.418.; Abdüsselam Arı, "İslam Hukukunda Rıza İle İrade Beyanı Arasında Uyumsuzluk", Yayınlanmamış Doktora Tezi, **MÜSBE**, 1996, s.101.; Abdulkadir Işık, "İslâm Hukukunda Muvâzaa", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, **SÜSBE**, Konya, 2004, s.62.; Cengiz Kallek, "Telcie", **DİA**, C.40, İstanbul, TDV, 2011, s.397-400.

muvâzaayı "*iki kimsenin bir hedef ve maksattan dolayı, aslı olmayan bir tasarrufu izhâr etmek üzere tenhada aralarında açıkça kararlaştıktan sonra, sözü geçen tasarrufu alenen izhâr ve inşâ etmektir"* şeklinde tarif etmiştir.[253]

Muvâzaada, bir gizli; bir de görünürdeki muamele bulunur. Bu iki farklı muamele arasındaki uygunsuzluk da tarafların bu hususta anlaşması (muvâzaa anlaşması) ile ortaya çıkar. Gizli muamele aslında tarafların gerçek iradelerinin uyuştuğu muameledir. Görünürdeki muamelede ise tarafların iradeleri uyuşmamış ve dolayısıyla gerçek bir akit yapılmamıştır. Ancak çeşitli sebeplerle görünüşte bir akit yapılmış gibi davranılır ve yapılan gizli (gerçek) muamele, görünürdeki (sahte) muamelenin arkasına gizlenir.

Gizli muamele ile görünürdeki muamele arası uygunsuzluk çeşitli şekillerde ortaya çıkabilir. Taraflar aslında hiçbir muamele yapmak istemiyorken, bir muamele yapmış gibi görünebilir (mutlak muvâzaa) veya taraflar aslında bir muamele yapmak istiyor; fakat bunu bir başka muamelenin arkasına gizliyor olabilir (nisbi muvâzaa). Hacizden mal kaçırmak için mallarını komşusuna satmış gibi davranmak birinciye, bir malı bir kimseye hibe etmek isterken çeşitli sebeplerle bunu satım akdi gibi göstermek ikinciye misaldir.

Muvâzaanın hükmü, akitlerde tarafların kullandıkları sözlere değil gerçek iradelerine itibar edilmesi kâidesi ile bağlantılıdır.[254] Nitekim mutlak muvâzaada görünürdeki muamele, taraf iradelerinin bu hususta uyuşmamış olması münasebetiyle geçersizdir. Çünkü tarafların iradeleri herhangi bir muamele hususunda uyuşmamıştır. Nisbi muvâzaada ise görünürdeki muamele aynı gerekçe ile geçersizdir. Ancak gizli muamele, o muamelenin geçerli olması için gerekli şartları taşıması şartıyla geçerlidir. Çünkü tarafların iradeleri gizli muamele hususunda uyuşmuştur.[255]

Muamele-i şer'iyye, muvâzaaya bu açıdan benzemektedir. Nitekim muamele-i şer'iyyede de, muvâzaada da iki tane hukukî muamele vardır ve muamele-i şer'iyyede de

---

[253] Ali Haydar, "Kitabü'l-Muvâzaa ve'l-İstiğlâl", s.45.

[254] Muvâzaanın hükmü ihtilaflıdır. Bu ihtilaf yapılan hukukî muamelenin türüne ve mezheplerin usullerine göre farklılık arz etmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. **Fetavâ-yı Hindiyye**, C.3, s.209 vd.; İbn Âbidîn, **Reddül-Muhtar**, C.4, s.244 vd.; Ali Haydar, "Kitabü'l-Muvâzaa ve'l-İstiğlâl", s.47 vd.; Arı, "İslam Hukukunda Rıza İle İrade Beyanı Arasında Uyumsuzluk", s.104 vd.; Işık, "İslâm Hukukunda Muvâzaa", s.36 vd.

[255] Serahsî, **Mebsût**, C.24, s.173.; **Fetavâ-yı Hindiyye**, C.3, s.209.; İbn Âbidîn, **Reddül-Muhtar**, C.4, s.244.; Ali Haydar, "Kitabü'l-Muvâzaa ve'l-İstiğlâl", s.49.; Arı, "İslam Hukukunda Rıza İle İrade Beyanı Arasında Uyumsuzluk", s.110.; Işık, "İslâm Hukukunda Muvâzaa", s.36 vd.

tarafların niyeti aslında satım sözleşmesi yapmak değil, borç verenin, verdiği borçtan ribh/kâr elde etmesi; borç alanın da nakit ihtiyacını karşılamasıdır. Bunun için bir satım sözleşmesi yapılmaktadır. Fakat bunu muvâzaalı muameleden ayıran husus, muamele-i şer'iyyede yapılan muameleler gerçek hukukî muamelelerdir. Yani muvâzaalı bir muamelede görünürdeki muamele hususunda tarafların iradesi uyuşmamıştır ve dolayısıyla bu hukukî muamele kurulamamıştır. Fakat muamele-i şer'iyyede yapılan her muamele gerçek bir hukukî muameledir. Dolayısıyla muamele-i şer'iyyeyi muvâzaa başlığı altında değil, "hîle" başlığı altında değerlendirmek gerekmektedir.

Muvâzaa ile muamele-i şer'iyye arasındaki bir diğer fark da bunların hedeflerinin birbirinden farklı olmasıdır Muvâzaalı bir hukukî muamele, ekseriyetle üçüncü kişileri aldatmak vb. için yapılmakta iken; muamele-i şer'iyye mevcut hukuk düzeninin sınırlamalarından kurtulmak maksadıyla yapılmaktadır. Fakat hukuk düzeni kendisine karşı yapılmış bu muameleyi geçerli ve meşru kabul ettiği için bu muamele geçerli sayılmaktadır.[256]

[256] Yine akdin muvâzaalı mı kurulduğu, yoksa tabiî seyri içerisinde mi kurulduğunun mahkemece tespiti için, yani kısaca muvâzaa iddiası için bunu iddia edecek bir kimseye ihtiyaç vardır. Bu kimse de ekseriyetle muvâzaalı muamele münasebetiyle hakkı haleldâr olan üçüncü kişidir. Muamele-i şer'iyyede ise hakkı haleldâr olan bir üçüncü kişi yoktur. Dolayısıyla üçüncü bir kişinin dahli de yokken tarafların niyetlerinin mahkemece tespit edilmeye çalışılması hayatın tabiî seyri dışında görülmelidir.

İKİNCİ BÖLÜM

2. DEVRİN İKTİSÂDÎ ve İÇTİMÂİ ŞARTLARI IŞIĞINDA OSMANLI ULEMÂSININ MUAMELE-İ ŞER'İYYEYE BAKIŞI

Tarihte tatbikatı olan bir mevzuu ele alınırken tarihî arka planı göz önünde tutmanın metodolojik açıdan bir zaruret olduğu ifade edilmişti. Bu minvalde, muamele-i şer'iyye mevzuu açısından da başta zamanın ulemâsının görüşlerine başvurmak ve zamanın şartlarını değerlendirmek gerekmektedir.[257]

Bir devirde yaşamış ulemânın kendi zamanının şartlarını bildiğini kabul etmek durumundayız. Bundan dolayı zamanın ulemâsının bu muameleye nasıl baktığı, nasıl tanımlayıp ne hüküm verdiği, mevzuyu anlayıp izah etmek için mühimdir.[258]

Hukuk tatbikatta şartlara göre şekil alır ve bu çok tabiîdir. Hukukun pek çok farklı görüşlerden müteşekkil olması da buna imkân tanır. Nitekim bir meselede zayıf görülen bir görüş, tarihin başka bir noktasında, ihtiyaçlar ve şartların değişmesi ile mânâ kazanıp ciddi tatbik sahası bulup ihtiyaçlara karşılık gelmiş olabilir. Keza tarihin belirli bir aralığında çok kullanılmayan bir müessese, başka bir devirde sık kullanılan bir usul olabilir ki tarihte bunun pek çok misali vardır.[259] Bu sebeple muamele-i şer'iyyenin, zamanın şartları göz önüne

---

[257] Bu hususta Topçuoğlu'nun şu ifadeleri zikre değerdir: "*Kanaatimizce bu meseleye doğru cevap verebilmemiz için, herşeyden evvel iki ehemmiyetli mülâhazayı hatırdan uzak tutmamamız lâzımdır:*

a) Herhangi bir hukukî hadise veya müesseseyi, daima dâhil bulunduğu hukuk sistemi ve hatta bu hukuk sisteminin mensup bulunduğu fikir âlemi, kıymetler dünyası içinde tetkik etmek ve bu ölçülere göre takdir etmek lüzumu.

b) Herhangi bir hukukî usulü, müesseseyi tenkidî bir şekilde tahlil ederken, yalnız onu suistimal halleri veya mahzurları bakımından değil, aynı zamanda bu müessesenin doğuş sebepleri ve karşıladığı ihtiyaçlar bakımından da muhâkeme yürütülmesi lüzumu. Tâki bir usulün yalnız kötü neticeleriyle veya zamanla tahrip ve tağyire maruz kalmış olan bünyesiyle ölçülmesi gibi bir kıstas hatasına düşülmesin. Her müessesenin kendi hukuk düzeninde oynadığı bir rolü vardır ki bunu inkâr ilmî bir hata olur." Topçuoğlu, **Kanuna Karşı Hile**, s.282.

[258] Muamele-i şer'iyyenin hükmünün açıklandığı ikinci başlık, çok sayıda alt başlığa ayrılarak incelenebilir. Fakat bu bölümdeki temel gaye, 17. asır Osmanlı ulemâsının meseleye bakışını ve devrin şartlarını ele almak olduğu için, bu muamelenin kuruluşu, sona ermesi, ispatı… vb. meseleler ayrı başlıklar halinde ele alınmamıştır. Bu alt başlıklar tatbikatın açıklandığı üçüncü bölümde yer alacaktır.

[259] Mesela, bidâa, elde edilecek kârın tamamının sermaye sahibine ait olması şartıyla, malı işletecek olana sermaye verilmesi mânâsında kullanılan, umumiyetle vakıf ve yetim mallarının işletilmesinde değinilen bir fıkıh terimidir. Osmanlı tatbikatında pek karşılaşılmayan bu usulün, Ortaçağda Akdeniz ticaretinde çok mühim bir

alındığında nasıl bir boşluğu doldurduğu, hayataki rolü vb. de değerlendirilmelidir ki bu da devrin iktisâdî ve içtimâi şartlarını anlamakla mümkündür. Bu münasebetle bu bölümde Osmanlı ulemâsının muamele-i şer'iyyeye bakışı ve devrin tarihî arka planı izah edilmeye çalışılmıştır.

2.1. 17. Asır Osmanlı Hukuk Kaynaklarında Muamele-i Şer'iyye

2.1.1. Muamele-i Şer'iyye Mefhumu

Muamele-i şer'iyye, bir karz/borç münasebetinde faiz yasağından kurtulmak maksadıyla yapılan bir hîle çeşidi; aynı zamanda da birden fazla akit yapılarak borçlanmayı sağlayan bir kredi temin usulü olarak tarif edilebilir.

İncelenilen 17. asır kaynaklarında muamele-i şer'iyyenin açık bir tanımına rastlanmamıştır. Fakat bu kaynaklarda muamele-i şer'iyyenin bey'u'l-ıyne yerine kullanıldığı ve bu muamelenin nasıl yapılacağı ile alakalı çok sayıda misal verildiği görülmüştür. Bu misallerde zikredilen usuller-biçimler birbirinden farklı olmakla birlikte, her birinin ana hedefi aynıdır.

2.1.2. Muamele-i Şer'iyyenin Yapılış Usulleri

Devrin fıkıh/fetvâ kitaplarında muamele-i şer'iyyenin yapılışı ile alakalı çok sayıda usul zikredilmiştir. Buradaki usuller hem ilk kez borç alınmasında hem de alınmış borcun vadesinin uzatılmasında (tecdîd-i muamele) kulanılmaktadır.

2.1.2.1. Karz+ Bey'+(Hibe+Hibe) Usulü

Muamele-i şer'iyyenin yapılış usullerinden birincisi, tatbikatta karşımıza çıkan hemen yegâne usul olan karz ve bey' akdi ile beraber borçlanmaktır. Burada önce bir miktar para muamele-i şer'iyye ile borçlanacak olan tarafa karz olarak verilmekte, ardından muamele-i şer'iyye ile borç verene ödenecek ribhi teşkil etmek üzere belirli bir mal vadeli olarak satılmakta, yani sırasıyla karz+ bey' akidleri ile muamele-i şer'iyye kurulmaktadır.

---

yeri vardır. Bkz. Abraham L. Udovitch, "Credit as a Means of investment in Medieval Islamic Trade", **Journal of the American Oriental Society**, C.87, 1967, s.260-264. (Çevrim İçi Erişim, 02.01.2020) https://www.jstor.org/stable/pdf/597719.pdf; Fethi Gedikli, "İbdâ'", **DİA**, C.19, İstanbul, TDV, 1999, s.262.; Aynı durum hîle mevzuunda da geçerlidir. Nitekim hîle yoluna en çok nazariyât ile tatbikat arasında uyuşmazlık çıktığı zamanlarda başvurulmuştur. Baktır, "İslâm Hukukunda Hile-i Şerîyye", s.83.; Aynı durum Osmanlı Vakıf Hukuku çerçevesinde icarateyn, mukataa gibi usullerin yaygınlaşmasında da karşımıza çıkmaktadır. Bkz. Kenan Yıldız, "1660 İstanbul Yangınının Sosyo-Ekonomik Tahlili", Yayınlanmamış Doktora Tezi, **Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü**, 2012.

Bu usul şer‘iyye sicillerinde karşımıza umumiyetle, borçlunun karzdan ve satılıp teslim alınmış malum bir maldan dolayı borçlu olduğunu ikrâr etmesi şeklinde çıkmaktadır. Mesela borç alan kişi "*üzerinde ve zimmetinde sıgār-ı mezbûrîn mâlından ve karz-ı şer‘î cihetinden râyicü'l-vakt yirmialtıbin akçe ve mikdârı ve vasfı beynlerinde ma‘lûm olan müşterâ-yı makbûz çuka bahâsından iki bin akçe lâzımü'l-edâ ve vâcibü'l kazâ deyni olduğu*" ikrâr etmiştir.[260] Görüldüğü üzere bu misalde çocukların malı üzerinden muamele-i şer‘iyye tesis edilmiştir. Bu maldan 26.000 akçe karz akdi ile karşıya teslim edilmiş ve belirli bir miktar "*çuka*" da 2000 akçe bedel ile karşı tarafa vadeli satılmıştır.

Muamele-i şer‘iyye ile borç alacak kimseye vadeli olarak satılan malın, daha sonra çeşitli muameleler ile borç verene (ilk sahibine) dönüp dönmediği hususunda şunlar söylenebilir. Şer‘iyye sicillerindeki kayıtlarda, muamele-i şer‘iyye tamamlandıktan sonra malın ilk sahibine döndüğü ile alakalı herhangi bir malumata rastlanmamıştır. Bununla birlikte başka kaynaklarda, malın hibe yoluyla üçüncü bir kişiye geçtiği, üçüncü kişinin de bu malı ilk sahibine hibe ettiğine dair malumatlar mevcuttur. Nitekim fetvâ kitaplarında yer alan bazı fetvâlardan, malın ilk sahibine hibe gibi yollarla bir şekilde döndüğü müşâhede edilmiştir.[261] Şeyhülislâm Ebussuud Efendi'nin Ma‘rûzât'ında yer alan bir fetvâdan da malın ilk sahibine döndüğü anlaşılmaktadır.[262] Aynı şekilde Birgivî, vakfedilen paranın tatbikatta muamele-i şer‘iyye ile nasıl işletildiğini tasvir ederken malın bir şekilde ilk sahibine döndüğünü ifade etmiştir. Buna göre kayyım borç isteyen kimseye belirli bir miktar karz verir ve aynı kimseye bir malı vadeli satar, malı satan alan o malı üçüncü bir kişiye hibe eder üçüncü kişide kayyıma hibe eder. Bu şekilde mal ilk sahibine dönmüş olur.[263] Ayrıca 18.

---

[260] Galata Mahkemesi 46 Numaralı Sicil v.38a-1.

[261] "*Zeyd, Amr'ın zimmetinde karzdan olan altı yüz guruş içün doksan guruş ribh ilzâm itmek istedükde bir kitabı doksan guruşa bir sene tamâmına dek* bey‘*-i sahîh ile Amr'a* bey‘ *ve teslim; Amr dahi kabz-ı semen etdükden sonra Amr ol kitabı Bekir'e hibe ve teslim idüp Bekir dahi Zeyd'e hibe ve teslim eylese Zeyd sene temâmında doksan guruş Amr'dan talep etdükde mücerred: "Kitab sana vâsıl oldu" deyu virmemeğe kâdir olur mu? El-Cevâb: Olmaz.*" Ali Efendi, **Fetâvâ-yı Ali Efendi**, v.95.

[262] *"... ilzâm-ı ribhin tariki esheli nedir? Beyan buyrula. El-Cevâb: Gerçi Kâdîhân'da birkaç tarik yazılmışdır. Amma tarik-i esheli mesela Zeyd Amr'a bin akça idane edüb ve yüz elli akça kıymetli bir metaı Amr'a üç altmış ecel ile* bey‘*u teslim edüb Amr dahi ol metâ'ı Bekr'e hibe ve teslim eder. Bekr dahi Zeyd-i dâyine hibe ve teslim eder.*" Ebussuud Efendi, **Ma‘rûzât**, s.125.

[263] Takiyyüddîn Mehmed el-Birgivî, **İnkâzü'l-Hâlikîn**, Cilâü'l-Kulûb (içinde), İstanbul, 1280, s.68.

asırda telif edilmiş bir fetvâ kitabında[264] bu hususta ehemmiyetli bir malumat verilmektedir. Buna göre muamele-i şer'iyye, malın ilk sahibine döndüğü bir misal üzerinden açıklanmış, bu fetvânın yanına da bu usulün mahkemelerde câri usul olduğu yazılmıştır.[265] Zikredilen bu malumatlara dayanarak, tatbikatta malın bir şekilde ilk sahibine döndüğü ifade edilebilir.

Malın sahibine dönüp dönmemesine göre bu başlığı ikiye ayırarak incelemek de mümkündür. Malın sahibine dönmediği usul: ***karz+bey'*** akdi; malın asıl sahibine döndüğü usul: ***karz+ bey'+hibe+hibe*** şeklinde formüle edilebilir.

2.1.2.2. Bey'+Bey'+Bey' Usulü

Muamele-i şer'iyyenin yapılış usullerinden ikincisi ise üç adet bey' akdinden müteşekkil olanıdır. Buna göre borç almak isteyen kimse bir eşyayı sahibinden vadeli olarak satın alır. Daha sonra aldığı malı üçüncü bir kişiye peşin ve daha ucuza satar. Malı alan kimse bu malı ilk sahibine aynı fiyata satar. Böylece üç adet bey' akdi bir araya gelerek muamele-i şer'iyye kurulmuş olur. Bunu ifade eden bir fetvâ şöyledir: *"Sıhhat üzre muamele-i şer'iyye ne veçhile olur? El-Cevâb: Zeyd-i mütevelli bir metâı şer' ile Amr'a 1100 akçeye bey' eyleyüb metâı Amr'a teslim eyledikten sonra Amr dahi ba'de'l-kabz metâı Bekir'e 1000 akçeye bey' eyleyüb akçesin Zeyd'e virmeyüb Bekir dahi aldıktan sonra 1000 akçeye tuta mütevellîye virse câiz görülmüştür."*[266] Bu usul ***bey'+bey'+bey'*** şeklinde formüle edilebilir.

2.1.2.3. Bey'+ Bey' Usulü

Muamele-i şer'iyyenin yapılış usullerinden üçüncüsü, iki bey' akdinden müteşekkil olanıdır ki buradaki usulün b. başlığındaki muameleden farkı araya üçüncü bir kimsenin girmemesidir. Buna göre borç almak isteyen kimse bir malını borç alacağı kimseye mesela 1000 akçeye satar ve malı teslim eder. Daha sonra aynı malı 1100 akçeye bir yıl vadeli satın alır. Bu usulde iki adet bey' akdi ile muamele-i şer'iyye yapılmış olur.[267] Bunu ifade eden bir

---

[264] Âkifzâde Abdürrahim b. İsmail b. Mustafa el-Âkif el-Amâsî (v.1223/1808) tarafından kaleme alınan Mecelletü'l-Mehâkim isimli fetvâ kitabıdır. Bilgi için bkz. Şükrü Özen, "Osmanlı Döneminde Fetvâ Literatürü", **TALİD**, C.3, S.5, 2005, s.272 vd.

[265] "*Murabaha, ... istidane ve istikraz eden kimesne aldığı nakdi rızasıyla bir miktar zamime ile eda eylemekdir ki ol ziyadeyi ribâdan tahlis için ol kadar kıymetli bir metaı sâhib-i nakidden iştira ve bahası olmak üzere nakde zam ve cümlesi deyn-i meşru' olup sonra ol metaı medyun dahi bir kimesneye hibe edüp ol dahi sahib olana ita eder*." Kaya, "*XVIII. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Nazari ve Tatbiki Olarak Karz İşlemleri*", s.23.

[266] Yahya Efendi'nin Nûru'l-Fetâvâsında zikredilen bu fetvâ Ebussuud Efendiye aittir. Yahya Efendi, **Nûru'l-Fetâvâ**, s.284.

[267] Bu usulün meşrûiyeti hakkında bkz. İkinci Bölüm "2.1.2.4. Bey'+Bey'+İkale (Bozma)+ Bey' Usulü".

fetvâ şöyledir: "*Onu, on bir hesâbı üzere muamele ile Zeyd'den 1000 akçe istikraz iden Amr, metâını Zeyd'e bey' ve teslim ve kabz-ı semen itdikden sonra Zeyd'den geru 1100 akçeye bir sene tamamına dek müeccel iştirâ ve kabz idüp Zeyd ecel-i mezkûr tamamlanana dek 1100 akçeye medyun olsa bu muamele-i şer'iyye olmuş olur mu? El-Cevâb: Olur.*"[268]

2.1.2.4. Bey'+Bey'+İkale (Bozma)+ Bey' Usulü

Muamele-i şer'iyyenin yapılış usullerinden dördüncüsü, üç adet bey' ve bir adet ikâle (bozma) akdinden müteşekkil olanıdır. Burada borç veren kimse bir malını vadeli olarak borç alana satar. Borç alan ise bu malı üçüncü bir kişiye satar. Daha sonra borç alan ile üçüncü kişi aralarındaki bu satım akdini anlaşarak ortadan kaldırırlar (ikâle) ve mal borç alan kimseye geri döner. Borç alan kimse bu malı peşin ve daha ucuz bir bedelle malın ilk sahibine satar. Böylece muamele-i şer'iyye kurulmuş olur. Bunu ifade eden bir fetvâ şöyledir: "*Zeyd metâını 1100 akçeye bir sene tamâmına semen-i müeccel olmak üzere Amr'a bey' ve teslim idüp Amr dahi ol metâı Bekir'e semen-i muayyeneye bey' idüp ba'dehû Bekir kable'l-kabz veya ba'de'l-kabz Amr ile ikâle itdikden sonra Amr Zeyd'e ol metâı 1000 akçeye bey' ve teslim ve kabz-ı semen itdikden sonra Zeyd'in Amr üzerinde akd-i evvelden o metâın 1100 akçe semen-i müeccel-mezkûr hulûlünde bâkî olsa işbu vech üzere olan muamele şer'i olmuş olur mu? El-Cevâb: Olur*"[269] Burada ***bey'+bey'+ikâle+ bey'*** şeklinde bir yol izlenir.

Bu usulde malı üçüncü bir kişiye satıp, sonra ikâle ile akdi bozmanın ve malı geri almanın maksadı, bir kısım ulemânın araya üçüncü bir kimse veya muamele girmeksizin, bir malın vadeli alınıp, aynı kişiye peşin satılmasını caiz görmemesidir. Bu sebeple araya üçüncü bir kimse ve akitler konulmaktadır.

Bunu ifade eden bir fetvâ şöyledir: "K*işinin sattığı bir malı, müşteriden ya da vârisinden parayı henüz almamışken, malda ziyadeleşme veya ayıpla bir azalma olmaması ve ikinci bedel birinci bedelin cinsinden olması halllerinde daha düşük bir bedelle kendisi veya vekâletle bir başkası için satın alması bize göre fasiddir. Bir yıl vadeyle satıp, iki yıl vadeyle satın alması da fasiddir. Velev ki dirhemle satıp dinarla satın alsa bile istihsanen caiz olmaz. Şayet mülkiyet bey' ya da hibe yoluyla bir başkasına intikal eder ve sonra daha az bir bedelle*

[268] Yahya Efendi, **Nûru'l-fetâvâ**, s.284.; Ayrıca bkz. Menteşizâde Abdurrahim Efendi, **Fetâvâ-yı Abdurrahim**, Süleymaniye Kütüphanesi Aşir Efendi, No:137, v.451.

[269] Yahya Efendi, **Nûru'l-Fetâvâ**, s.285.

satın alırsa caiz olur."[270] Buna göre borç vermek isteyen kimse belirli bir malını borç almak isteyene vadeli olarak satar ve parayı teslim almadan aynı malı sattığı kişiden peşin ve daha ucuza geri alır. Bu esnada malın kıymetinde de bir değişiklik olmamış ise böyle bir muamele fasid görülmüştür.

Yukarıda "Bey'+Bey' Usulü" başlığı altında ele alınan usulde iki adet bey' akdi ile muamele-i şer'iyye kurulduğu ifade edilmişti. Buna göre borç alacak kimse borç verecek kimseye bir malını peşin olarak satıyor; malı teslim alıp parasını kabz ettikten sonra aynı malı vadeli olarak daha pahalıya geri alıyordu. Bu usul, burada ele alınan, fetvâda zikredilen ve fasid görülen usulden farklıdır. Şöyle ki; öncelikle yukarıdaki başlıkta zikredilen usulde borç alacak kimse malını borç verecek kimseye satmakta; fasid görülen usulde ise borç verecek kimse, borç alacak kimseye bir mal satmaktadır.[271]

Ayrıca yukarıda ele alınan usulde mal teslim edilmekte ve karşılığında para kabz edilmektedir. Fasid görülen usulde ise para kabzı gerçekleşmemektedir. Bu iki usul arasındaki temel iki fark, akdin taraflarının farklı olması ve *mal-para* tesliminin gerçekleşip gerçekleşmemesidir. Dolayısıyla bunlardan birisi muamele-i şer'iyye sayılırken, diğeri fasid görülmüş ve muamele-i şer'iyye sayılmamıştır.

2.1.2.5. Karz+ Bey'+Takas+ Bey' Usulü

Muamele-i şer'iyyenin yapılış usullerinden beşincisi iki adet bey', karz ve takastan müteşekkil olanıdır. Buna göre muamele-i şer'iyye ile borç verecek kişi, borç talep edene önce karz olarak 1000 akçe verir. Sonra borçludan bir eşyasını 1000 akçeye satın alır ve karşılıklı borçları takas eder. Daha sonra borç alan kimse peşin sattığı eşyasını tekrar vadeli olarak 1300'e satın alır. Bunu ifade eden bir fetvâ şöyledir: "*Mes'ele: Onu onbirbuçuk hesabı üzere muamele ile Zeyd-i mütevellîden altıyüz guruş istikrâz iden Amr, bir meta'ını Zeyd'e altıyüz guruşa bey' ve teslim ve kabz-ı semen itdikden sonra, Zeyd'den altıyüz doksan guruşa, bir sene tamamına dek müeccelen iştirâ ve kabz idüb vakfa, sene tamamına dek altıyüz doksan*

[270] Kadızâde Muhammed Ârif b. Muhammed Erzurumî, **Bahru'l-Fetâvâ**, Süleymaniye Kütüphanesi, Hamidiye 605, v.164'den aktaran Kaya, "*XVIII. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Nazari ve Tatbiki Olarak Karz İşlemleri*", s.22.

[271] Bu hususta Hz. Âişe'den gelen rivâyet dolayısıyla kıyasın terk edilmesi hakkında bkz. Birinci Bölüm "1.1.1. Hanefîler'e Göre Bey'u'l-Iynenin Hükmü" başlığı.

guruş medyûn olsa, mu'âmele-i şer'iyye olmuş olur mu? el-Cevâb: Olur."[272] Bu usul de ***karz+ bey'+takas+ bey'*** şeklinde formüle edilebilir.

2.1.2.6. Bey'+Karz+ Bey'+Bey' Usulü

Muamele-i şer'iyyenin yapılış usullerinden altıncısı üç bey', bir karz akdinden müteşekkil olanıdır. Buna göre borç verecek kimse (B), 1000 akçe kıymetindeki bir malını 1100 akçeye A'ya vadeli satar. Daha sonra üçüncü bir şahsa (C) 1000 akçe karz verir. Bu üçüncü şahıs malı A'dan 1000 akçeye peşin satın alır. Aldığı malı B'ye 1000 akçeye satan C borcundan kurtulur. Böylece mal B'ye dönmüş ve A 1100 akçe borçlanmış olur.[273] Bu da ***bey'+karz+ bey'+bey'*** şeklinde formüle edilebilir.

2.1.2.7. Bey' Bi'l-Vefâ, Bey' Bi'l-İstiğlâl

Bey' bi'l-vefâ, geri alım şartıyla satış şeklinde tarif edilebilir.[274] Buna göre bir kimse malını bir üçüncü kimseye, parasını geri verdiğinde malı da geri almak üzere satar. Bu akdin mahiyeti ve hükmü ihtilaflıdır. Buna göre ulemânın bir kısmı bu akdi bir tür rehin, bir kısmı fasid bey', bir kısmı sahih bey' bir kısmı da nev'i şahsına münhasır bir akit olarak telakki etmiştir.[275] Bey' bi'l-vefâda para veren kimsenin kârı, devraldığı malın menfaatinden ibarettir.[276] Nihayetinde malını satan kimse satış bedelini iade edince malı geri alır. Bu şekilde de ihtiyaç duyduğu krediyi temin etmiş olur.

---

[272] Minkârîzâde Yahya Efendi, **Fetâvâ-yı Atâullah**, v.222.; Benzer bir fetvâ şöyledir: "*Zeyd'in Amr'da bin akçesi var idi… Zeyd Amr'ın bir ferrâcesin ya bir meta'ın bin akçeye tuta, satun alub haklaşur. Ba'dehû Amr yine feracesine tâlib olub bir sene va'de ile bin üç yüz akçe ile iştirâ ve kabul edüb tarafeynden bey' mün'akid olur.*" **Mecmû'atü'l-Letâif**, Süleymaniye Kütüphanesi Es'ad Efendi, No:3729, v.143a-144b. Mecmû'atü'l-Letâif'te bulunan muamele-i şer'iyyeye dair fetvâlar Akgündüz tarafından Vakıf Müessesesi kitabı içinde neşredilmiştir. Bkz. Akgündüz, **Vakıf Müessesesi**, s.242 vd.

[273] Ankaravî Mehmed Emin Efendi, **Fetâvâ-yı Ankaravî**, C.1, s.337.

[274] Beşir Gözübenli, "Bey' Bi'l-Vefa (vefâen satış) ve Bey' Bi'l-İstiğlâl", **Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C.9, 1990, s.109-119.; Kamil Yelek, "Bir Finansman Yöntemi Olarak Kullanılan Bey' Bi'-l-Vefânın İslam Hukuku Açısından Değerlendirilmesi", **İHAD**, S.27, 2016, s.257-286.; Recep Özdemir, "Ayni Teminatlar Bağlamında Bey' Bi'l-Vefânın Hukuki Durumu", **İHAD**, C.16, S.31, 2018, s.291-315.; Karaman, **Mukayeseli İslâm Hukuku**, C.3, s.172 vd.

[275] Âhizâde, **Risâle fî Tahkîki'l-Bey' Bi'l-Vefâ**, v.23-b vd.; Kazerûnî, **İşaratü Ba'zı Ehli'l-Vefâ bi Cem'i Ahkâm-ı Bey'i'l-Vefâ**, v.4-b.

[276] Süleyman Kaya, "XVIII. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Kredi", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, **MÜSBE**, İstanbul, 2003, s.19.; Karaman, **Mukayeseli İslâm Hukuku**, C.3, s.172 vd.

Bey‘ bi’l-istiğlâl ise Mecelle’de “*bayi’ bir malı isticar etmek üzere vefâen bey‘ etmektir*”[277] şeklinde tarif edilmiştir. Yani satıcı bir malını önce geri alım şartıyla karşı tarafa satar, daha sonra aynı malı kendisi için kiralar. Bey‘ bi’l-istiğlâl, umumiyetle krediye ihtiyaç duyan kimsenin malınının satın alınıp aynı kişiye kiralanması şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Yani aslında bu bir kredi temin usulüdür. Görüldüğü üzere bey‘ bi’l-istiğlâl, bey‘ bi’l-vefânın bir türüdür.

Nazari olarak birbirinden farklı olan muamele-i şer‘iyye, bey‘ bi’l-istiğlâl ve bey‘ bi’l-vefâ, tatbikatta birbiri ile aynı vazifeyi icra etmektedirler.[278] Hatta tatbikatta bey‘ bi’l-istiğlâl, muamele-i şer‘iyyenin yapılış usullerinden birisi olarak değerlendirilmiş, bazı kayıtlarda bu iki mefhum birbiri yerine kullanılmıştır.[279] İncelenen kayıtlardan anlaşıldığı kadarıyla, borç talep eden kişinin münasip bir evi, arsası vb.[280] varsa bey‘ bi’l-istiğlâl yapılmakta; bunlar yoksa veya (vakıflarca yapılan muamelelerde) vakfın şartları istiğlâle izin vermiyorsa muamele-i şer‘iyye yapılmaktadır.

İncelenen İstanbul şer‘iyye sicillerinde karşılaşılan toplam bey‘ bi’l-istiğlâl sayısı, toplam muamele-i şer‘iyyeden daha fazladır.[281] Bunun sebebi bey‘ bi’l-istiğlâlin alacaklıya daha güçlü bir teminat sağlaması olabilir. Nitekim muamele-i şer‘iyyede teminat ekseriyetle kefilden ibarettir. Bey‘ bi’l-istiğlâlde ise aynî bir teminat mevzubahistir. Dolayısıyla borcun ifa edilmemesi durumunda, borcu kefilden de tahsil edememe ihtimali bulunduğu halde, aynî teminatta böyle bir tehlike bulunmamaktadır. Çünkü alacaklının elinde, rehin olarak alınmış ve borçluya kiralanmış bir mal bulunmaktadır.

---

[277] **MAA**, m.119.

[278] Bkz. “Üçüncü Bölüm”. Ayrıca bkz. Mehmet Berkun Denli, “17. Yüzyıl Galata ve İstanbul Şer’iyye Sicilleri’nde Bey’ bi’l-istiğlâl Akitleri”, **MÜSBE**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2018.

[279] İstanbul Mahkemesi 12 Numaralı Sicil v.5a-7’de yer alan kaydın başlığı “istiğlâl” olmasına rağmen, yapılan muamele-i şer’iyyedir. Bkz. Üçüncü Bölüm “3.1. Muamele-i Şer’iyyenin Kuruluş ve İşleyişi” başlığı. Ayrıca bkz. Mehmet Berkun Denli, “17. Yüzyıl Galata ve İstanbul Şer’iyye Sicilleri’nde Bey’ bi’l-istiğlâl Akitleri”, **MÜSBE**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2018.

[280] İstiğlal muameleleri arasında rastladığımız bir kayıtta da istiğlâl suretiyle satılan mal bir “meyhâne”dir. Bkz. Eyüb Mahkemesi (Havâss-ı Refîa) 74 Numaralı Sicil, v.24a-2.

[281] Kaya’nın 18.asır üzerine yapmış olduğu çalışmada ise toplam muamele-i şer’iyye sayısı, bey‘ bi’l-vefâ ve bey‘ bi’l-istiğlâlden daha fazladır. Kaya, “*XVIII. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Nazari ve Tatbiki Olarak Karz İşlemleri*”, s. 67.

Bazı kayıtlarda karşılığında rehin verilen karz akdi, muamele-i şer‘iyyeye, bey‘ bi’l-istiğlâle veya bey‘ bi’l-vefâya karşılık gelecek şekilde kullanılmıştır.[282] Bu sebeple kayıtlarda “karz-ı hasen” ifadesi geçse dahi, eğer yapılan hukukî muamelede rehin varsa, bunun aslında muamele-i şer‘iyye, bey‘ bi’l-vefâ veya bey‘ bi’l-istiğlâl olma ihtimali vardır.[283]

2.1.3. Muamele-i Şer‘iyye Sayılmayan Haller

Muamele-i şer‘iyyenin nasıl kurulacağıyla alakalı malumatlardan sonra muamele-i şer‘iyye sayılmayan hallerin de zikri ve izahı gerekmektedir. Bununla alakalı devrin fıkıh/fetvâ kitaplarında çok sayıda misal zikredilmiştir. Bu misaller iki alt başlık halinde ele alınabilir.

2.1.3.1. İlzâm-ı Ribhin Fiilen Yapılmaması

Muamele-i şer‘iyye yapılırken borç alan taraf üzerine yüklenecek fazlalık için yapılan hukukî muameleye *ilzâm-ı ribh* denmektir. Muamele-i şer‘iyyenin sahih bir surette kurulması için de ilzâm-ı ribhin fiilen gerçekleştirilmesi gerekmektedir. Mesela, %10 ribh ile 100 liralık bir muamele-i şer‘iyye yapmak isteyen kimseye 100 lira karz olarak verilir ve bir mal 10

---

[282] Mesela bkz. Eyüb Mahkemesi (Havâss-ı Refîa) 90 Numaralı Sicil, v.26a-1, v.29a-2. İstanbul Mahkemesi 12 Numaralı Sicil, v.5a-7.; İstanbul Mahkemesi 18 Numaralı Sicil, v.156a-2.

[283] Yapılan hukukî muamelenin mahiyeti tam olarak tespit edilmeyen kayıtlar yapılan tasnife dâhil edilmemiş ve bunlardan bazıları yeri geldikçe kısaca izah edilmiştir. Nitekim bazı kayıtlardan, yapılan muamelenin karz mı, muamele-i şer’iyye mi olduğu anlaşılamamaktadır. Mesela, Rumeli Sadâreti Mahkemesi 56 Numaralı Sicil, v.2a-1’de yer alan kayıtta “*Diyarbakır eyâletinde Bârgiri sancağının elân beyi*” olan kişi “*mahmiye-i Kostantıniyye’de vâki‘ dergâh-ı âlî yeniçerileri odalarından yeni odalardan on dördüncü sekbanlar odasının düzen akçesini zabt ve tasarruf ve i‘mâle me’mûr olan*” kişiden “*kâmil dokuz yüz riyâl guruş al*”mıştır. Fakat yapılan bu muamelenin, muamele-i şer’iyye mi, karz mı olduğu anlaşılamamaktadır. Aynı defterde v.17b-3 de yer alan kayıtta ise yine “*Diyarbakır eyâletinde Mazkur [Mazgird] sancağının alaybeyi olan*” kişi “*dergâh-ı âlî yeniçerileri odalarından yeni odalarda on dördüncü sekbanlar odasının düzen akçesini zabt ve tasarruf ve i‘mâle me’mûr olan*” kişiden “*ba‘zı mesâlih-i mühimmesi için*” “*iki yüz elli riyâlî guruş alıp kabz edip, târih-i kitâbdan üç ay tamâmında meblağ-ı merkūmu edâ ve îfâya ta‘ahhüd eyle*”miştir. Fakat bu muamelenin de karz mı muamele-i şer’iyye mi olduğu hususunda bir malumat yoktur. Muamelenin para vakfı aracılığı ile yapılıyor oluşu ve (ikinci kayıtta) vade tespiti bunun muamele-i şer’iyye olduğu kanaatini güçlendirse de tam olarak tespit edilemediği için bunları muamele-i şer’iyye tasarrufları içinde zikredilmemiş ve tasnife dâhil edilmemiştir. 6 Numaralı Halep Şer'iyye Sicili’nde yer alan kayıtlarda borcun kaynağı hiç zikredilmemiş bütün borçlar için “*deyn-i şer’i*” ifadesi kullanılmıştır. Dolayısıyla bunların muamele-i şer’iyye olup olmadığı ile alakalı malumat edinmek mümkün olmamıştır.

liraya satılıp teslim edilir. İşte buradaki satım akdi, borçluya ribh ilzâm etmek için yapılmıştır ve kaynaklarda ilzâm-ı ribh olarak zikredilmiştir.

Muamele-i şer'iyye birden fazla akit yapılarak borçlanmayı sağlayan bir usuldür ve dolayısıyla ilzâm-ı ribh, (ribhin üzerine ilzâm edileceği) asıl borcun haricinde, yapılacak ikinci bir hukukî muamele ile mümkündür. Bu sebeple tek bir akit ile muamele-i şer'iyye kurulamaz. Bu hususta bir fetvâ şöyledir: "*Zeyd medyûni Amr'ın üzerine kırk guruş ribh ilzâm itmek iradesiyle bir atını Amr'a kırk guruşa nesîeten bey' ve teslim idüp ol meclisde bey'i feshidüp atı Amr'dan alsa Amr'ın üzerine ol kadar guruş ribh ilzâm itmiş olur mu? El-Cevâb: Olmaz.*"[284] Yani, yapılan bir adet bey' akdinin feshi ile muamele-i şer'iyye kurulmuş, ribh ilzâm edilmiş olmaz. Nitekim burada ilzâm-ı ribh için ikinci bir hukukî muamele yapılmamıştır.

İlzâm-ı ribhin fiilen gerçekleşmesi için muamele-i şer'iyyenin meşru görülen usuller dairesinde yapılması, satılan/alınan malın kabz edilmesi şart koşulmuştur. Yani bir kimsenin bedelini almadan sattığı malı aynı mecliste daha az bir bedelle satın alması muamele-i şer'iyye olarak değerlendirilmez.[285] Nitekim şer'iyye sicillerindeki kayıtlar incelendiğinde de muamele-i şer'iyye yapılırken malın teslim, semeninde kabz edildiğinin açıkça ifade edildiği müşâhede edilmiştir.[286] Yine bu sebeple ilzâm-ı ribh fiilen yapılmadan sadece ribh verileceğinin vaad edilmesi, (bu hususta yazılı bir teminat verilse dahi) muamele-i şer'iyye sayılmamış ve meşru görülmemiştir.[287]

Muamele-i şer'iyyenin sahih bir surette kurulması, ilzâm-ı ribhin fiilen yapılmasına bağlı olduğu için muamele-i şer'iyye ancak geleceğe yönelik olarak kurulabilir. Geçmişteki bir borç için, bu borç münasebeti kurulduğu zaman ilzâm-ı ribh yapılmamışsa, geçmişe dönük bir muamele-i şer'iyye yapmak mümkün ve meşru görülmemiştir.[288]

---

[284] Ali Efendi, **Fetâvâ-yı Ali Efendi**, v.95.

[285] Abdurrahman Efendi b. Hacı Mustafa el-Erzurumî, **Sefînetü'l-Fetâvâ**, İstanbul Müftülüğü Kütüphanesi, Arşiv No:169, İstanbul, 1254, v.108-b.

[286] Mesela bkz. 20 Numaralı Ayıntab Şer'iyye Sicili, v.7.; 78/1 Numaralı Kayseri Şer'iyye Sicili, v.50.

[287] Kaya, "*XVIII. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Nazari ve Tatbiki Olarak Karz İşlemleri*", s.26. Bununla alakalı bir misal için bkz. İstanbul Mahkemesi 12 Numaralı Sicil v.70b-4.

[288] Kaya, "*XVIII. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Nazari ve Tatbiki Olarak Karz İşlemleri*", s.26.

2.1.3.2. Muamele-i Şer‘iyyede Garar (Belirsizlik)

İslâm hukukunda akitlerde garar (belirsizlik, bilinmezlik), çok çeşitli tasniflere tâbi tutulmuş, garar durumları ve bunların akde tesiri tartışılmıştır.[289] Bu tartışmalar mevzumuz haricinde bulunmakla birlikte, akde konu olan malın veya semenin bilinmemesi prensip itibariyle akdi sakatlar.[290]

Muamele-i şer‘iyyenin de sahih bir surette kurulması için garar bulunmaması gerekmektedir. Bunun için borç miktarının, ribhin üzerine ilzâm edileceği asıl borcun ve ribh nisbetinin malum olması şarttır. Dolayısıyla borç miktarı bilinmeyen, ribh nisbeti anlaşılamayan muameleler meşru görülmemiştir. Böyle bir muamelenin iki taraf arasında olması veya araya üçüncü bir kimsenin sokularak yapılması da neticeyi değiştirmez. Bununla alakalı bir fetvâ şöyledir: “*Zeyd, Amr’ın üzerine şu kadar akçe deyn iltizâm etmek irâdesiyle adedi nâ- ma‘lûm bir mikdar akçe ile bir kîseyi Amr’a virüb : “Bana şu kadar akçe deynin var mıdır?” didikde Amr dahi “vardır” diyüb ba‘dehû kîseyi içinde olan akçe ile “Zeyd’e vir” deyu Bekir’e virüb Bekir dahi Zeyd’e virse mücerred Zeyd: “Üzerine devritdim!” deyu ol kadar akçeyi Amr’dan almağa kâdir olur mu? El-Cevâb: Olmaz.*”[291] Görüldüğü üzere burada yapılan muamelede asıl borcun miktarı, ilzâm edilen ribh nisbeti ve miktarında garar bulunmaktadır ve bu sebeple böyle bir muamele meşru görülmemiştir.

2.1.4. Muamele-i Şer‘iyyenin Hükmü

17. asır Osmanlı ulemâsına göre muamele-i şer‘iyyenin hükmü, devrin fetvâ kitaplarından ve bu mevzuda yazılmış müstakil risâlelerden takip edilmiştir. Bu başlık altında fetvâ kitapları ve mevzuya dair müstakil risâleler ayrı ayrı ele alınmıştır.

---

[289] Bunlar için bkz. Serahsî, **Mebsût**, C.13, s.8 vd. İbn Âbidîn, **Reddül-Muhtar**, C.4, s.27 vd, s.166 vd.; İbrahim Kâfi Dönmez, “Garar”, **DİA**, C.13, İstanbul, TDV, 1996, s.3366-371.; Karaman, **Mukayeseli İslâm Hukuku**, C.2, s.163 vd.

[290] Serahsî, **Mebsût**, C.13, s.1, s.8.; İbn Âbidîn, **Reddül-Muhtar**, C.4, s.27.; Dönmez, “Garar”, s.367.; Karaman, **Mukayeseli İslâm Hukuku**, C.2, s.164.

[291] Ali Efendi, **Fetâvâ-yı Ali Efendi**, v.95; Mezkûr fetvâ kitabında buna benzer başka misaller de mevcuttur.; Aynı minvalde bir fetvâ da şöyledir. “*Ehl-i örf taifesinden on nefer kimesneyi bir cürm ile ittiham ve habsidüb şu kadar akçe cürmiyyeyi kesdikde içlerinden Amr’a adedi nâ- ma‘lûm bir mikdar akçe ile bir kise vidüb: “Bana şu kadar akçe deynin var mıdır?” didikde Amr dahi “vardır” deyüb ba‘dehû sâirlerden her biri Zeyd’in emriyle ol kiseyi alub: “ol kadar akçe deynimiz vardur” didiklerinden sonra içlerinden Bekir, ol kiseyi içinde olan akçe ile Zeyd’e virüb Zeyd dahi alsa Zeyd mücerred “Üzerinize devrettim” didikde ol kimesnelerden nesne almağa kâdir olur mu? El-Cevâb: Olmaz.*” Ali Efendi, **Fetâvâ-yı Ali Efendi**, v.95.

17. asır Osmanlı ulemâsının muamele-i şer‘iyye hususundaki umumi kanaati bu muamelenin cevazı yönündedir. Fakat (tafsilatı aşağıda görülebileceği üzere) bu muamelenin kerâhetinin üzerinde duranların da bulunduğu ifade edilmelidir.

2.1.4.1. Fetvâ Kitaplarında

Devrin fetvâ kitaplarında muamele-i şer‘iyye ile ilgili çok sayıda fetvâ bulunmaktadır. Bu fetvâların bazısının birbirinin tekrarı kâbilinden olması münasebeti ile bütün fetvâları burada tek tek incelemek mümkün ve faydalı değildir. Bu sebeple mevzuya dair bazı fetvâlar seçilip değerlendirilmiş, diğerleri ise dipnotta zikredilmiştir.

Fetvâ kitaplarında muamele-i şer‘iyye ile bazen doğrudan bazen dolaylı olarak karşılaşmak mümkündür. Nitekim mevzuu ile alakalı fetvâlardan bir kısmında sualler ve cevaplar doğrudan muamele-i şer‘iyye hakkındadır. Bir kısmında ise sual (ekseriyetle) para vakfı hakkındadır. Para vakfı ile ilgili suallerde muamele-i şer‘iyye dolaylı olarak görünmektedir. Nitekim para vakfı ile ilgili hemen her fetvâdan, paranın muamele-i şer‘iyye tasarrufları[292] ile işletildiği ve bunun meşru kabul edildiği anlaşılmaktadır.[293] Bu sebepten para vakfının meşrûiyetine dair fetvâ ihtiva eden kitaplar, muamele-i şer‘iyye ile alakalı doğrudan fetvâ bulundurmasa dahi “muamele-i şer‘iyyeye cevaz verenler” kategorisinde değerlendirilmiştir.

İncelenen fetvâ kitaplarının ekseriyetinde muamele-i şer‘iyyenin cevazına ve/veya sıhhatine hükmolunmuştur.[294] Muamele-i şer‘iyyeye açıkça cevaz vermeyen bir fetvâ ile karşılaşılmamıştır. Bazı fetvâ kitaplarında ise bu mevzuda fetvâ bulunmamaktadır.[295]

---

[292] Muamele-i şer’iyye tasarrufları ifadesi ile muamele-i şer’iyye, bey‘ bi’l-istiğlâl ve bey‘ bi’l-vefâ kastedilmektedir. Bundan sonra da yeri geldikçe böyle ifade edilmiştir.

[293] Para vakfı tartışmaları su yüzüne çıkmadan önce şeyhülislâmlık yapanların bu vakıflara cevaz verdiğini, hatta bizzat para vakfettiğini veya bu vakfiyeleri tescil ettiklerini bilinmektedir. Para vakıflarının parayı işletme usullerinden en mühiminin de muamele-i şer’iyye olduğu göz önüne alındığında, ulemâ, muamele-i şer’iyyeyi meşru kabul ediyordu demek hata olmaz. Zira zamanın ulemâsının bu vakıfların nasıl işlediği ile ilgili malumatının olmaması düşünülemez.

[294] Bu muamele/lere cevaz veren fetvâ kitaplarından bazıları için bkz. Sâdeddin Efendi, **Mecmû‘u’l-fetâvâ**, Süleymaniye Kütüphanesi, Şehit Ali Paşa, no.2728, v.43b.; Minkârîzâde Yahya Efendi, **Fetâvâ-yı Atâullah (Fetâvâ-yı Minkârîzâde)**, v.156, v.215, v.222, (Çevrim İçi Erişim, 26/07/2019) https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=mdp.39015079125012&view=1up&seq=3, incelenen nüsha University of Michigan kütüphanesinde olup, uzaktan erişime açıktır.; Sâdık Muhammed b. Ali es-Sakızî, **Surretü’l-fetâvâ**, İstanbul Müftülüğü Kütüphanesi, No:314, v.125-a.; Ankaravî Mehmed Emin Efendi, **Fetâvâ-yı Ankaravî**, C.1,

Muamele-i şer‘iyye ile alakalı bazı fetvâlarda, muamele-i şer‘iyyenin meşrûiyetine dair ihtilaflara değinilmemiş ve muamelenin sıhhatine hükmolunmuştur. Ayrıca bazı fetvâlarda bu muameleden hâsıl olan ribhe, herhangi bir ihtirâzi kayıt olmaksızın dinen de helal fetvâsı verilmiştir.[296] Muamele-i şer‘iyye neticesinde hâsıl olan ribhin helal olduğu, vakfiye kayıtlarında da “*alâ vechi’l-helâl istirbâh/istiğlâl*” ifadesi ile vurgulanmıştır.

Muamele-i şer‘iyye ile alakalı bazı fetvâlarda ise bu meselenin ulemâ arasında ihtilaflı olduğu ifade edilerek bir değerlendirme yapılmıştır. Nitekim bir fetvâda, Ebû Yusuf ve Ebû Hanife’nin muamele-i şer‘iyyeyi caiz gördüğü; İmam Muhammed’in ise mekruh gördüğü zikredilmiştir. Aynı fetvâda İmam Muhammed’in mekruh gördüğü muamelenin karz verilerek yapılan şekle dair olduğu; borç isteyen kimseye bir şey satılır o da malı başkasına satarak istediği parayı elde ederse bunun ittifakla caiz olduğu belirtilmiştir.[297]

Muamele-i şer‘iyyeden doğan borcun mahkemeler vasıtasıyla takip edilebilmesi için ortada sahih surette kurulmuş bir muamele-i şer‘iyye bulunmalı ve devletin tayin etmiş olduğu ribh nisbetlerine uyulmalıdır. Muamele-i şer‘iyyedeki ribh nisbeti için dini bir hüküm/yasak/sınır bulunmamasına rağmen, devletin bir müdahalesi mevzubahisdir. Buna göre devletin tayin etmiş olduğu azamî ribh nisbetinden yüksek bir nisbet mahkemelerde dinlenmez ve azamî nisbetten yüksek kısım kazâen borç doğurmaz. Bu durum devrin

---

s.337-338-339.; Mehmet Fıkhî Aynî, **Ecvibetü’l-Kâni‘a**, İstanbul Müftülüğü Kütüphanesi, No: 176, v.60-b vd.; Sunullah Efendi, **Fetâvâ-yı Sunullah Efendi**: Süleymaniye Kütüphanesi, H. Hüsnü Paşa, nr. 502.; Ali Efendi, **Fetâvâ-yı Ali Efendi**, v.94 vd.; Feyzullah Efendi, **Fetâvâ-yı Feyziyye**, Haz. Süleyman Kaya, İstanbul, Klasik Yayınları, 2009.; Yahya Efendi, **Nûru’l-fetâvâ**, Bâlizâde Mustafa Efendi, **İlmiye Sâlnâmesi**, Haz. Seyit Ali Kahraman- Ahmet Nezih Galitekin- Cevdet Dadaş, İstanbul, İşaret Yayınları, t.y.; Hoca Sa’deddîn Efendizâde Mehmed Efendi, **İlmiye Sâlnâmesi**, Haz. Seyit Ali Kahraman- Ahmet Nezih Galitekin- Cevdet Dadaş, İstanbul, İşaret Yayınları, t.y.; Hoca Sa’deddîn Efendizâde Mehmed Es’ad Efendi, **İlmiye Sâlnâmesi**, Haz. Seyit Ali Kahraman- Ahmet Nezih Galitekin- Cevdet Dadaş, İstanbul, İşaret Yayınları, t.y.

[295] Bu muamele/ler hususunda fetvâ ihtiva etmeyen bir 17. asır fetvâ kitabı için bkz. Hayreddin b. Ahmed el-Eyyûbî er-Remlî el-Hanefî, **el-Fetâvâ’l-Hayriyye fî nef‘i’l-beriyye**, Milli Kütüphane Ankara, Arşiv no: 01 Hk 822.

[296] Mesela, “*Hind, Zeyd’e virdiği akçesi içün Zeyd’in üzerine bir sene tamamına dek onu, on bir buçuk hisâbı üzere muamele-i şer’iyye ile şu kadar ribh ilzam idüp sene tamâmında ribh-i mezbûri Zeyd’den alsa ribh-i mezbûr Zeyd’e helâl olur mu? El-Cevâb: Olur.*” Ali Efendi, **Fetâvâ-yı Ali Efendi**, v.95. Aynı minvalde başka bir fetvâ için bkz. Feyzullah Efendi, **Fetâvâ-yı Feyziyye**, s.223.

[297] Ankaravî Mehmed Emin Efendi, **Fetâvâ-yı Ankaravî**, C.1, s.338.

fetvâlarından da takip edilebilmektedir. Bu fetvâlarda ele alınan husus, muamele-i şer‘iyye neticesinde elde edilen fazla ribhin kazâî hükmüdür.[298]

2.1.4.2. Mevzuya Dair Müstakil Risâlelerde

Osmanlı Devleti’nde 17. asırda muamele-i şer‘iyye ile alakalı kaleme alınan bir; bey‘ bi’l-vefâ ile alakalı iki müstakil risâle mevcuttur. Muamele-i şer‘iyye, bey‘ bi’l-vefâ ve bey‘ bi’l-istiğlâl akitlerinin İslâm hukuk sistematiğinde aynı yeri paylaşması, tatbikatta aynı vazifeyi icra etmesi ve hatta bazı belgelerde bunların birbiri yerine kullanılması münasebeti ile bey‘ bi’l-vefâ ile alakalı risâleler mevzumuzla doğrudan alakalıdır. Bu münasebetle bu üç risâle alt başlıklar halinde bir değerlendirmeye tâbi tutulmuştur.

Mezkûr risâlelerden başka Osmanlı ulemâsının ribâ ve bey‘ akdi ile alakalı olarak yazdığı çok sayıda risâle bulunmaktadır. Bunlardan bazıları 17. asır öncesinde kaleme alınmış olmakla birlikte muamele-i şer‘iyye ile alakalı malumat bulunup bulunmadığının tespiti için ve 17. asırdaki görüşleri etkileme ihtimaline binâen taranmıştır. Bu risâleler de ayrı bir alt başlık altında değerlendirilmiştir.

2.1.4.2.1. Bey‘i’l-Iyne Risâlesi

17. asır Osmanlı ulemâsından Muhammed b. Hamza Güzelhisâri[299] tarafından Arapça olarak kaleme alınan *Bey‘i’l-Iyne Risâlesi* mevzumuz açısından çok ehemmiyetlidir.[300] Zira bu risâlede doğrudan muamele-i şer‘iyye ele alınmış ve tafsilatlı bir değerlendirmeye tâbi tutulmuştur.

Müellif risâlesine bey‘u’l-ıynenin meşrûiyetinin tartışmalı olduğuna değinerek başlamış, mevzuu hakkında mezheplerin görüşlerini zikretmiştir. Buna göre muamele-i

---

[298] “*Mütevellîsi olduğu nukûd-i mevkûfeden Amr’a muâmele ile virdiği akçesi içün bir sene tamamına dek Amr’ın üzerine onu, on bir buçuktan ziyâde ribh ilzâm idüp ba‘dehû sene tamâmında ribh-i mezbûrı Amr’dan dâvâ eylese onu on bir buçuktan ziyâdeyi dâvâsı mesmu’ olur mu? El-Cevâb: Memnû’dur, olmaz.*” Ali Efendi, **Fetâvâ-yı Ali Efendi**, v.96. Aynı minvalde başka fetvâlar için bkz. **Fetâvâ-yı Feyziyye**, 1389, s.221.; Yahya Efendi, **Nûru’l-fetâvâ,** s.285.; Minkârîzâde Yahya Efendi, **Fetâvâ-yı Atâullah**, v.222.

[299] Müellif hakkında tafsilatlı malumat elde edilememiştir. Fakat 1710 tarihinde vefât ettiği ve çok sayıda eserini 1679-1710 tarihleri arasında kaleme aldığı söylenebilir. Kaya, “17. Yüzyıl Sonlarında Muhalif Bir Metin: Muhammed b. Hamza el-Aydınî’nin Bey‘u’l-Îne Risalesi”, s.99.

[300] Mehmed b. Hamza el-Güzelhisâri, **Risâle fi Bey‘i’l-Iyne**, Manisa İl Halk Kütüphanesi, Arşiv No: 45 Ak Ze 268/4. Bu risâle Süleyman Kaya tarafından Arapça aslından tercüme edilip neşredilmiştir. Bu esere yapılan atıflarda bu tercüme kullanılmıştır. Süleyman Kaya, “17. Yüzyıl Sonlarında Muhalif Bir Metin: Muhammed b. Hamza el-Aydınî’nin Bey‘u’l-Îne Risalesi”, **Divan**, 2009, C.1, s.97-112.

şer‘iyye İmam Malik ve Ahmed b. Hanbel’e göre bâtıldır. Bu sebeple alınan fazlalık da faizdir ve dolayısıyla alınan bu fazlalığın iadesi gerekmektedir. İmam Muhammed ve İmam Şâfiî’ye göre ise bu kerâhetle birlikte sahih; Ebû Yusuf’a göre ise mutlak olarak sahihtir.[301] Müellifin muamele-i şer‘iyyeye dair kanaati ise bu muamelede kerâhet bulunduğu yönündedir.[302]

Güzelhisâri kanaatini bu şekilde ifade ettikten sonra, pek çok meşhur Hanefî fıkıh kitabının bu mevzudaki görüşlerini “*doğrunun ortaya çıkması”* için *“konunun uzamasına aldırmaksızın*” tek tek ele almıştır.[303] Müellifin ele aldığı kitapların hemen hepsinde bey‘u’l-ıynenin kerâhetine vurgu vardır.[304]

Ebu Yusuf’a nisbet edilen “*sahabenin birçoğu bu alışverişi yapmış ve faiz olarak kabul etmemişlerdir*” sözünü de değerlendiren Güzelhisâri, bu sözün Ebû Yusuf’a ait olduğu varsayılsa bile, hususen usul ilmi gereği bu sözün tercihe şâyan olmadığını belirtmiştir.[305] Ebû Yusuf’a nisbet edilen bey‘u’l-ıynenin bir benzerinin Hz. Peygamber’den rivâyet edildiğine[306] dair sözünü de değerlendiren müellif yine bu sözü usul açısından inceler ve bey‘u’l-ıynenin bu hadisdeki alışverişe kıyasının yanlış olduğunu ifade eder.[307] Yine “*İbn Ömer ve Enes’in (ra) Resûlullah’dan (sav) rivâyet ettikleri hadise göre bey‘u’l-ıyne yapan kimse; mendup olan karz-ı hasenden kaçıp hîle yoluyla faiz almaya yönelmiş ve helak edicilerden sayılan, zemmedilmiş nefsinin ihtiraslarına tâbi olarak bu akit neticesinde faiz almayı hedeflemiş olur*”[308] ifadesinden bu hîlenin faize ulaşabilmek niyetiyle yapıldığı ve karz-ı hasenden yüz

[301] Kaya, “Bey‘u’l-Îne Risalesi”, s.103.

[302] Kaya, “Bey‘u’l-Îne Risalesi”, s.103.

[303] Kaya, “Bey‘u’l-Îne Risalesi”, s.104.

[304] Bu eserler Burhaneddin el-Merğinanî’nin (v.593/1197) el-Hidâye, Hâkimü’ş-Şehîd’in (v.334/945) Kâfi, Fahreddin ez-Zeylaî’nin (v.743/1343) Tebyinü’l-hakâik, Siğnakî’nin (v.711/1311) el-Hidâye’ye yazdığı şerh, Cemaleddin el-Kurlanî’nin (v.767/1366) el-Hidaye’ye yazdığı şerh, Emir Kâtib el-îkkânî’nin (v.758/1357) el-Hidâye’ye yazdığı şerh, Şeyh Ekmeleddi’in (v.786/1384) el-Hidâye’ye yazdığı şerh, İbnü’l-Hümam’ın (v.861/1457) el-Hidâye’ye yazdığı Fethu’l-Kadîr isimli şerhlerdir.

[305] *“Açıktır ki Ebu Yusuf bey‘u’l- ıyneyi bu hadisteki alışverişe kıyas etmiştir. Fakat bunun kıyas ma‘al-fârık olduğu görülür.”* Kaya, “Bey‘u’l-Îne Risalesi”, s.110.

[306] Hayber hurmaları hadis-i şerifi. Bu rivâyet için bkz. Birinci Bölüm “1.1 Bey‘u’l-Iyne ve 1.3.2.1.2. Sünnet” başlıkları.

[307] Kaya, “Bey‘u’l-Îne Risalesi”, s.110.

[308] Kaya, “Bey‘u’l-Îne Risalesi”, s.107.

çevirmek olduğu; ayrıca bu hîle ile karzdan menfaat elde edildiği, hâlbuki Hz. Peygamber'den menfaat sağlayan her karzın faiz olduğuna dair bir hadisin rivâyet olunduğu da vurgulanmıştır.

Görüldüğü üzere Güzelhisâri risâlesinde muamele-i şer'iyyenin kerahetine vurgu yapmış, bu kerâhetinde tahrîmen olduğunu ifade etmiştir. Bu çerçevede onun bu hususta tercih ettiği görüş devrin ulemâsınca umumiyetle tercih edilen görüşten farklılık arz etmektedir.

Güzelhisâri'nin mezkûr risâlesine 18. asırda iki adet şerh yazılmıştır.[309] Bunlardan birincisi Tarikatçı Emir Mustafa tarafından kaleme alınmıştır. Emir Mustafa şerhinde bey'u'l-ıynenin hükmünün ihtilaflı olduğunu ifade etmekle birlikte ve bu muameleden hem kazâen hem dinen borç doğacağını ifade etmiştir. Daha sonra da muamele-i şer'iyyenin karz-ı hasenden yüz çevirmek mânâsına geldiğini, muamele-i şer'iyyenin kuruluşundaki kusur sebebiyle kişinin kaçtığı tehlikeye yani ribâya düşebileceğini, bu sebeple muamele-i şer'iyyenin mekruh olmasının tercih edildiğini ifade etmiş; fakat yine de buna haram dememek gerektiğini Ebusuud Efendi'ye atfen belirtmiştir.[310]

Emir Mustafa, Ali Çelebi'nin Sadru'ş-Şeria haşiyesine atıfla "*bu babda kâmillerin sözlerini müşâhededen sonra benim katımda mütekarrir olan budur ki, Rabbisinin makamından havf eden kimse bu mubayaanın yanına uğramaz ve hil ve hürmeti ile hükmetmez ve ona mübaşeret etmez ve edeni nehyetmez ve ona kandırmaz ve ondan tenfir etmez ve mümkün olan mertebe ol mübayaa meclisinde hazır olmaz, kavlen ve fiilen ona taarruz etmez, bizzat veya bi'l-vesata ve nefyen ve ispaten ona taarruz etmez*" demiş ve nihâi kanaatini "*bu konuda birçok görüş vardır ama evlâ olan sükût etmektir*" şeklinde ifade etmiştir.[311]

---

[309] Tarikatçı Emir Mustafa, **Tebyînü'l-merâm**.; Seydişehrî, **Şerh-i Bey' ve Şirâ**.; Bu eserler hakkında bkz. Kaya, "*XVIII. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Nazari ve Tatbiki Olarak Karz İşlemleri*", s.7.

[310] "*Mülk akçe ile muâmale-i şer'iyye edüp ribh almak haramdır dese şer'an mezbûr Zeyd'e ne lazım olur. Cevap: Muamele-i sahiha olucak haram dememek gerekdir" ve "Asl-ı maldan ziyadesini almak haramdır diyen kimseye şeran ne lazım gelir. Cevap: Küfür lazım olmaz, mectehed fihtir, hilline zahibler vardır."* Tarikatçı Emir Mustafa, **Tebyînü'l-merâm**, v.75-a, 75-b'den aktaran Kaya, "*XVIII. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Nazari ve Tatbiki Olarak Karz İşlemleri*", s.18.

[311] Kaya, "*XVIII. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Nazari ve Tatbiki Olarak Karz İşlemleri*", s.18.

Güzelhisâri'nin risâlesine yazılan ikinci şerh, Mahmud Seydişehrî tarafından kaleme alınmıştır. Seydişehrî muamele-i şer'iyyenin hükmü hakkında "*bu muamele, mal biriktirmek, servet yığmak için yapılırsa, mekruhtur diyenlerin görüşü tercih olunur. Yetim ve vakıf mallarında olduğu gibi iktiza hasebiyle yapılırsa caiz diyenlerin görüşü tercih olunur*"[312] diyerek, muamele-i şer'iyyenin hükmünün tarafların niyetine bağlı olarak değişebileceğini ifade etmiştir.

2.1.4.2.2. Risâle fî Tahkîki'l-Bey' Bi'l-Vefâ

17. asır Osmanlı ulemâsından Âhizâde Hüseyin Efendi[313] tarafından Arapça kaleme alınan "Risâle fî tahkîki'l-bey' bi'l-vefâ"[314] isimli risâlede, müstakilen bey' bi'l-vefâ akdi ele alınmıştır.

Âhizâde Hüseyin Efendi bu risâlede, bey' bi'l-vefânın hükmü hususunda ulemânın ihtilaf ettiğini ifade etmiştir. Buna göre, Buhara ulemâsı bu akdi ikrah altında yapılan akde (bey'u'l-mükreh) benzetmiş, dolayısıyla fâsid hükmünü vermiştir. Çünkü bu akit, satım gerçekleştikten sonra tarafların o mal üzerinde tam olarak tasarruf etmelerine mâni olduğu için, bir mânâda rızayı öldürmektedir.[315]

---

[312] Seydişehrî, **Şerh-i Bey' ve Şirâ**, v.137-a'dan aktaran Kaya, "*XVIII. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Nazari ve Tatbiki Olarak Karz İşlemleri*", s.19.; Kerâhet bildiren görüşlere rağmen, muamele-i şer'iyyenin meşrûiyetini tanıyan ve bunu teâmüle dayandıran bir 18. asır kaynağı da Akifzâde'nin Mecelletü'l-Mehâkim isimli eseridir. Burada müellif, muamele-i şer'iyye ile alakalı olarak, "*bu suret tekarrur edüp teâmül-i nâs bin seneye karîbdir ki böyle olagelmişdir. Teâmül-i nâs icmâ menzilesindedir. Teâmülde kıdem bulunan emri inkâr da hatar-ı mukarrerdir*" diyerek teâmüle vurgu yapmış ve bunu meşru görmüştür. Kaya, "Akifzâde'nin Mecelletü'l-Mehâkim İsimli Eseri Çerçevesinde Osmanlı Fetvasında Değişim", s.98.

[313] Hüseyin Efendi H. 980 (M. 1572) yılında doğmuştur. Sultan II. Selim devri kazaskerlerinden Mehmed Efendi'nin oğludur. Müderrislik, kadılık, kazaskerlik ve nihayet şeyhülislâmlık yapmıştır. Mehmet İpşirli, "Ahîzâde Hüseyin Efendi", **DİA**, C.4, İstanbul, TDV, 1988, s.548.

[314] Âhizâde Hüseyin Efendi, **Risâle fî Tahkîki'l-Bey' Bi'l-Vefâ**, İstanbul Millet Kütüphanesi, Ali Emiri Koleksiyonu, Arşiv no: 34 Ae Arabi 1122/2. Bu risâle Arapça olup dört sayfadan müteşekkildir ve şimdiye kadar Türkçeye tercüme edilmemiştir. Risâlenin tercümesi tarafımızca yapılmış olup müellifin bey' bi'l-vefâya dair görüşleri burada ele alınmıştır.

[315] Âhizâde, **Risâle fî Tahkîki'l-Bey' Bi'l-Vefâ**, v.23-b.

Bir kısım ulemâ[316] ise bu akdi rehin akdinin bir türü olarak değerlendirmiş ve bu akde cevaz vermiştir. Bu durumda satın alan aldığı şeyin zevâidinden[317] istifade ederse (rehin akdinde olduğu gibi) bunu tazmin etmesi gerekir.

Semerkand ulemâsı ise ihtiyaç ve teâmül sebebi ile bu akde cevaz vermiştir. Nitekim olmayan şeyin satılması caiz olmamasına rağmen, ihtiyaç ve teâmül sebebi ile istisna akdi nasıl caiz oldu ise bu akitte ihtiyaç ve teâmül sebebi ile caiz olmuştur.

"*Sâhibi'n-Nihâye*"ye[318] göre ise bu akit bir şartlı satıştır ve dolayısıyla fasittir. Ancak normal bir satım akdi gerçekleştirildikten sonra, karşılıklı rıza ile malı istediğinde ilk sahibine geri satacağını vaad etmesi suretinde yapılırsa *söz vermek borçtur*[319] hadis-i şerifi gereğince yerine getirilmesi lazım bir hal alır.[320]

Bey' bi'l-vefânın hükmü hususunda bu görüşleri zikreden Âhîzade kendi kanaatini açıkça ifade etmemiştir. Fakat risâlesinin sonunda yer alan ifadeleri onun da bu akdin cevazına kâil olduğunu düşündürmektedir. Nitekim müellif bu akdin Mısır'da da mevcut olup bununla amel edildiğini ve bey'u'l-emânet olarak adlandırıldığını, kendisinin ise bu akdin bütün beldelerde ve şehirlerde mevcut olup bey' bi'l-vefâ olarak adlandırıldığını müşâhede ettiğini ifade etmiştir.[321]

2.1.4.2.3. İşaratü Ba'zı Ehli'l-Vefâ bi Cem'i Ahkâm-ı Bey'i'l-Vefâ Risâlesi

17. asır Osmanlı ulemâsından Kazerûnî[322] tarafından 1670'te Arapça kaleme alınan "İşaratü Ba'zı Ehli'l-Vefâ bi Cem'i Ahkâm-ı Bey'i'l-Vefâ"[323] isimli risâlede, müstakilen bey'

---

316 Bunlar Seyyidü'l-İmam Ebû Şuca', Alî es-Suğdî ve İmamü'l-Kâdi Hasan el-Mâturîdi'dir. Âhizâde, **Risâle fî Tahkîki'l-Bey' Bi'l-Vefâ**, v.23-b.

317 Zevâid, bir eşyada sonradan meydana gelen fazlalığı ifade eden bir fıkıh terimidir. Bir hayvanın yavrusu veya ağacın meyvesi buna misal olarak zikredilebilir. Mehmet Boynukalın, "Zevâid", **DİA**, C.44, İstanbul, TDV, 2013, s.302.

318 Âhizâde, **Risâle fî Tahkîki'l-Bey' Bi'l-Vefâ**, v.23-b.

319 Taberâni, **el-Mu'cemu's-Sağîr**, C.1, Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, 1983, s.150.

320 Kâdihan'a göre de baştan geri alım şartı ile yapılan akit fâsiddir. Ama bu akit şartsız yapılır, daha sonra karşılıklı vaad suretiyle geri alım şartı akde eklenirse bu satış caiz olur. Nitekim Ebû Hanife'de fasit şartın akit bittikten sonra akde eklenebileceği görüşündedir. Âhizâde, **Risâle fî Tahkîki'l-Bey' Bi'l-Vefâ**, v.23-b.; Kazerûnî, **İşaratü Ba'zı Ehli'l-Vefâ bi Cem'i Ahkâm-ı Bey'i'l-Vefâ**, v.4-a.; Bayındır, **Ticaret ve Faiz**, s.218.

321 Âhizâde, **Risâle fî Tahkîki'l-Bey' Bi'l-Vefâ**, v.23-b.

322 Müellif hakkında tafsilatlı malumata ulaşılamamıştır.

bi'l-vefâ akdi ele alınmıştır. Bu risâle bey' bi'l-vefâ hakkındaki farklı kavilleri bir araya getirmek maksadıyla yazılmıştır. Bu münasebetle öncelikle teamül sebebiyle aslî hükmün terk edilebileceği,[324] darlık zamanlarında hükümlerin genişletileceği,[325] haramdan kurtulmak için başvurulan hîlelerin kul hakkını ihlal etmediği müddetçe caiz olduğu ve engellenmeyeceği[326] vurgulanarak bey' bi'l-vefânın hukukî temelleri ifade edilmiş, ardından bey' bi'l-vefâya dair görüşler sıralanmıştır. Risâlede haramdan kurtulmak için hîlenin tavsiye edildiği ve insanların bu zamanda böyle hîlelere ihtiyaç duydukları pek çok kez vurgulanmıştır.

Kazerûni risâlesinde bey' bi'l-vefânın hükmüne dair sekiz görüşü zikretmiştir. Buna göre bey' bi'l-vefâ 1. Rehin hükmündedir. 2. Sahih bir bey' hükmündedir. 3. Akit geri alım şartı ile yapılırsa fâsid bey'; akit baştan şartsız kurulur, vefâ şartı akdin kuruluşundan sonra vaad suretiyle yapılırsa "bey'i câiz" hükmündedir. 4. Fâsid bir bey' hükmündedir. 5. Akitte gabn-i fâhiş varsa rehin; yoksa "bey'i bât" (kesin satış) hükmündedir. 6. Müşteri için sahih bir bey, satıcı için rehin hükmündedir. 7. Mükrehin satımında olduğu gibi fâsid bir bey' hükmündedir. 8. Bazı hükümleri açısından fâsid bey', bazı hükümleri açısından sahih bir bey', bazı hükümleri açısından rehin hükmündedir.[327]

Kazerûnî bu görüşleri sıraladıktan sonra akdin mahiyeti üzerindeki görüşünü ilginç bir örnek üzerinden açıklar. Buna göre bey' bi'l-vefâ üç akitten müteşekkildir. Nasıl ki zürafa, devenin, ineğin ve kaplanın sıfatlarını bünyesinde taşıyorsa bu akit de üç farklı akdin özelliklerini bünyesinde taşımaktadır ve insanlar bu akde ihtiyaç duymaktadır.[328]

Kazerûnî bey' bi'l-vefânın hükmü hususunda ise zamanının ulemâsının bu akdi ittifakla câiz, faydalı, kendisiyle amel edilen, kendisine meyledilen bir akit olarak gördüğünü ve fetvânın da bu görüş üzere olduğunu ifade etmiştir.[329]

2.1.4.2.4. Diğer Risâleler

---

[323] Kazerûnî, **İşaratü Ba'zı Ehli'l-Vefâ bi Cem'i Ahkâm-ı Bey'i'l-Vefâ**, İstanbul Müftülüğü Kütüphanesi, 1166, No: 967.

[324] Kazerûnî, **İşaratü Ba'zı Ehli'l-Vefâ bi Cem'i Ahkâm-ı Bey'i'l-Vefâ**, v.3-a.

[325] Kazerûnî, **İşaratü Ba'zı Ehli'l-Vefâ bi Cem'i Ahkâm-ı Bey'i'l-Vefâ**, v.3-a.

[326] Kazerûnî, **İşaratü Ba'zı Ehli'l-Vefâ bi Cem'i Ahkâm-ı Bey'i'l-Vefâ**, v.1-b.

[327] Kazerûnî, **İşaratü Ba'zı Ehli'l-Vefâ bi Cem'i Ahkâm-ı Bey'i'l-Vefâ**, v.4-a vd.

[328] Kazerûnî, **İşaratü Ba'zı Ehli'l-Vefâ bi Cem'i Ahkâm-ı Bey'i'l-Vefâ**, v.4-b.

[329] Kazerûnî, **İşaratü Ba'zı Ehli'l-Vefâ bi Cem'i Ahkâm-ı Bey'i'l-Vefâ**, v.5-a.

Osmanlı ulemâsının ribâ ve bey‘ akdine dair kaleme aldığı eserlerde muamele-i şer‘iyyeye dair açık bir malumata rastlanmamıştır. Bu, müelliflerin muamele-i şer‘iyyeyi ribâ olarak değerlendirmediği şeklinde yorumlanabileceği gibi, bu hususta bir değerlendirme yapmadıkları ve sadece ribâ meselesine odaklandıkları şeklinde de yorumlanabilir. Bu münasebetle muamele-i şer‘iyyeye dair doğrudan-dolaylı herhangi bir malumat ihtiva etmeyen risâleler dipnotta zikredilmekle yetinilmiştir.[330]

Mehmed Hilmi el-Akhisârî tarafından kaleme alınan “Risâle fî Beyâni’r-Ribâ ve’l-Bey‘i’l-Fâsid”[331] isimli risâlede de doğrudan muamele-i şer‘iyye ile alakalı bir meseleye rastlanmamıştır. Fakat Akhisârî’nin muamele-i şer‘iyyeyi ribâ kategorisine sokmadığı söylenebilir. Zira müellif eserinde, ribânın hemen her türünü misallerle, tafsilatlı olarak açıklamış fakat bu misaller arasında muamele-i şer‘iyyeye yer vermemiştir. Ayrıca risâlede sarf satışı ile alakalı izahat yapılırken, sarf satışında ribâdan kurtulmak için bazı hîle-i şer‘iyye misalleri zikredilmiş ve bunlara cevaz verilmiştir. Müellifin hem hîle-i şer‘iyyeye cevaz

[330] Kemâlpaşazâde Şemseddin Ahmed bin Süleymân (İbn Kemal), **Risâle fi Beyâni Hakikatü’r-Ribâ**, Milli Kütüphane-Ankara, Yazmalar Koleksiyonu, Arşiv No: 60 Hk 123/43. Bu risâlenin çok sayıda yazma nüshası mevcuttur. Bu nüshalar Hasan Özer tarafından mukayeseli biçimde Arapça olarak da neşredilmiştir. Bkz. Hasan Özer, “İbn-i Kemâl ve “Riba” Adlı Risâlesi”, **İHAD**, S.16, 2010, s.157-186.; Abdüllatîf b. Sadullah el-Kocevî, **Risâle fî Ahkâmi’r-Ribâ**, Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi, Arşiv No: 15 Hk 1610/9.; **Risâle fî Beyâni Keyfiyeti’r-Ribâ**, Kastamonu İl Halk Kütüphanesi, Arşiv No: 37 Hk 1593/10. Bu risâle başka bir risâlenin kenarına yazılmıştır ve müellifi meçhuldür. Müstensih, ortada yazılı risâlenin Mustafa Efendi el-Amâsî eş-Şehîr bi Akdağî tarafından yazıldığı notunu ilave etmiştir. Fakat ribâ ile alakalı eserin müellifine dair herhangi bir malumat yoktur.; Cemâleddin İshâk Çelebî el-Üskûbî, **Risâle fi Beyâni'r-Ribâ**, Milli Kütüphane-Ankara, Yazmalar Koleksiyonu, Arşiv No: 06 Mil Yz A 1032/20.; Kıvamüddin el-İtkânî, **Faide fi'l-Bey'i ve'r-Riba**, Köprülü Yazma Eser Kütüphanesi, Fazıl Ahmed Paşa Koleksiyonu, Arşiv No: 34 Fa 1596/27. İtkânî (14. Asır’da Şam ve Kahirede yaşaması münasebetiyle) Osmanlı ulemâsından olmasa bile, eseri yazmalar arasında bulunduğu için ve arap beldelerindeki muamele-i şer’iyye tatbikatına dair malumat bulabilmek maksadıyla taranmıştır.; Mehmed Hilmi el-Akhisârî, **Risâle fî Beyâni'r-Ribâ ve'l-Bey'i'l-Fâsid**, Manisa İl Halk Kütüphanesi, Manisa Akhisar Zeynelzade Koleksiyon, Arşiv No: 45 Ak Ze 5844/1.

[331] Mehmed Hilmi el-Akhisârî, **Risâle fî Beyâni'r-Ribâ ve'l-Bey'i'l-Fâsid**, Manisa İl Halk Kütüphanesi, Manisa Akhisar Zeynelzade Koleksiyon, Arşiv No: 45 Ak Ze 5844/1. Bu risâlenin tercümesi/yazı çevrimi tarafımızca yapılıp neşredilmiştir. Bkz. Salih Korkmaz, “Mehmet Hilmi el-Akhisârî’nin “Risâle Fî Beyâni’r-Ribâ ve Beyü’l-Fâsid” Adlı Risâlesi ve Tahkiki”, **Süleyman Demirel Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, C.10, S.2, 2020, s.309-330.

vermesi hem de muamele-i şer‘iyyeyi ribâ türlerinin içerisinde zikretmemesi onun muamele-i şer‘iyyeyi ribâ kategorisine sokmadığına işaret etmektedir.

2.2. Osmanlı Devleti’nde 17. Asırda Tarihî Şartlar

Hukuk tatbikatının, pek çok farklı müessirin bir araya gelerek oluşturduğu bir bütünün son parçası olduğu ve tarihî şartların hukuk tatbikatına tesir edeceği yukarıda ifade edilmişti. Yani hukukun tatbikatta aldığı şekil, o devrin tarihî şartlarından bağımsız değerlendirilemez. Dolayısıyla Osmanlı Devleti’nde muamele-i şer‘iyye tatbikatının tarihî arka planını görebilmek, bu tatbikatın hangi tarihî şartlar üzerinde geliştiği ve bunların hukuka tesirinin ne olduğunu izah etmek gerekmektedir. Bu çerçevede devrin şartları 3 alt başlık altında ele alınmıştır.

2.2.1. Para Darlığı

Osmanlı Devleti’nin yaşadığı iktisâdî (ve dolayısıyla içtimâi) sıkıntıların en önemlilerinden birisi, ülkede yaşanan para darlığıdır. Para darlığı, o devirde para olarak kullanılan altın ve gümüşün Osmanlı Devleti’nde yeterli miktarda bulunmayışı mânâsına gelmektedir. Bu, bütün iktisâdî nizâma tesir etmiş ve ülkedeki sermaye ihtiyacının karşılanmasında sıkıntılara yol açmıştır.

Para darlığı sebebiyle 16. asrın sonuna kadar, hususen köylük yerlerde ahali, ihtiyaç duyduğu mal ve hizmetlerin bedelini buğday ile ödemiş ve alışverişte takas usulünü kullanmıştır. Alışverişte kullanılan takas usulü sadece köylük yerlerde yaşayanlar arasında değil; büyük yerli ve yabancı tacirlerce de yaygın olarak kullanılmıştır.[332]

Devlet hazinesinin zaman zaman para darlığına düşmesi ve bu sebeple gerek devletin gerek şehzadelerin tüccarlardan, sarraflardan borç almaları yaşanan para darlığının boyutlarını göstermesi bakımından mühimdir.[333]

Osmanlı Devleti’nin yaşamış olduğu para darlığının sebeplerinden birisi, Osmanlı Devleti’nin dünya ekonomisindeki yeridir. Osmanlı Devleti’nin 16. asırda dünya ekonomisi içindeki yeri, büyük bir hammadde alıcısı olan Avrupa ile bol ve ucuz işlenmiş mal satıcısı olan doğu ülkeleri (bunların en mühimleri Hindistan, Rusya ve İran’dır) arasında bocalayan;

---

[332] Halil İnalcık, **Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi-I 1300-1600**, Çev. Halil Berktay, İstanbul, Türkiye İş Bankası Yayınları, 2017, s.251.

[333] Ahmet Tabakoğlu, **Osmanlı Mali Tarihi**, İstanbul, Dergâh Yayınları, 2016, s.518, s.576 vd.; İnalcık, **Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi-I 1300-1600**, s.255 vd.; Pamuk, **Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları**, s.133 vd.

Avrupa'dan gelen altının/gümüşün doğuya aktığı ve giden bu kıymetli madenlerin gelenden daha fazla olduğu, bu sebeple ciddi bir para darlığı çeken; iâşe ve üretim sıkıntısı yaşayan bir devlet olarak özetlenebilir.[334] Ayrıca Osmanlı Devleti'nin yaşamış olduğu para darlığı kısa zamanlı olmayıp uzun yıllar, hatta asırlar boyunca Osmanlı ekonomisini zor durumda bırakmıştır.[335] Devletin bu sıkıntılı iktisâdî tablo karşısında takındığı tavır ise doğuya kıymetli maden çıkışını; Avrupayada belirli memnu maddelerin satışını yasaklamaktır.[336]

Hindistan ve bazı orta doğu bölgelerinde gümüş ve altın fiyatının Batı'ya ve Anadolu'ya nazaran yüksek olması, büyük Osmanlı pazarlarındaki altın ve gümüşün buralara gitmesine sebep olmuştur.[337] Bu da zaten az olan altın ve gümüş varlığının üretime girmeden elden çıkmasına sebebiyet vermiştir. Bu konuda devletin koyduğu kıymetli madenlerin ülke dışına çıkarılması yasağının da faydalı neticeler verdiğini söylemek mümkün

---

[334] Mustafa Akdağ, **Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası "Celali İsyanları"**, Ankara, Bilgi Basımevi, 1975, s.36.; Halil İnalcık, "Osmanlı Tarihinde Dönemler", Çev. Ferhan Kırlıdökme-Mollaoğlu, **Osmanlı Tarihi Araştırmaları Merkezi**, S.10, 1999, s.346 vd.; Suraıya Faroqhı, "Eyüp Kadı Sicillerine Yansıdığı Şekliyle 18. Yüzyıl "Büyük İstanbul"una Göç", **Eyüp'te Sosyal Yaşam**, Ed. Tülay Artan, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998, s.34.; Robert Mantran, **XVI-XVII. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu**, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Ankara, İmge Kitabevi, 1995, s.132 vd.; Antonie Olivier, **18.Yüzyılda Türkiye ve İstanbul**, Haz. Aloda Kaplan, İstanbul, Kesit Yayınları, 2007, s.129 vd.; Robert Mantran, "XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Ticaretin Değişmesi", **Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih İncelemeleri Dergisi**, C.3, 1987, s.163.

[335] Bu darlık inişli çıkışlı bir seyir izlemekle birlikte her zaman devleti meşgul edecek kadar büyük bir sorun olmuştur. 13.asırda başlayan bu sorun, Rumeli ve Batı Anadolu'nun fethi devrinde geçici bir ferahlık devri yaşasa da hususen 16. asrın ortalarında para darlığı çok hızlı bir biçimde artmıştır. Bkz. Mantran, **17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul**, C.1, s.230 vd.; İnalcık, "Osmanlı Tarihinde Dönemler", s.346 vd.; bkz. Philip Mansel, **Konstantinopolis**, Çev. Şerif Erol, İstanbul, Sabah Yayınları, 1996, s.102 vd.; Cemal Kafadar, "Osmanlı Tarihinde Gerileme Meselesi", Çev. Cengiz Şişman, **Osmanlı Tarihini Yeniden Yazmak**, Haz. Mustafa Armağan, s.122.

[336] Akdağ, **Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası "Celali İsyanları"**, s.36; Mantran, "XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Ticaretin Değişmesi", s.163.

[337] "*Osmanlı İmparatorluğu bir gümüş bölgesidir… Altın nadirdir; ya iddihar edilmiştir, ya da Hindistan ve Uzak Doğu'ya gitmiştir.*" Mantran, **17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul**, C.1, s.230. Ayrıca bkz. Olivier, **18.Yüzyılda Türkiye ve İstanbul**, s.193.

görünmemektedir.[338] Çünkü Osmanlı çok geniş sınırları olan ve *kapalı bir ekonomi görünümü arz etmeyen* bir ekonomidir. Dolayısıyla bu kadar geniş bir coğrafya ve ticaret ağı içinde değerli madenlerin hareketinin denetimini tam olarak yapmak mümkün olmamıştır.[339]

Bu mesele sadece Osmanlı Devleti için değil bütün Yakın ve Orta Doğu'yu etkileyecek kadar büyük bir tarihî hadisedir.[340] Para darlığının ciddi bir problem halinde ortaya çıkması 13. asrın sonlarına kadar gitmektedir.[341] Bu tarihten itibaren Avrupa Devletleri servet ve refahını her geçen gün artırmıştır. Hususen, dışarıdan getirilen kıymetli madenler bunda ciddi bir âmil teşkil etmiştir. Yakın Doğu ve Orta Doğu ise aynı yıllarda günden güne fakirleşmiş ve hususen kıymetli madenler açısından gitgide sıkıntılı duruma düşmüştür.[342] Yine batı dünyasının yapmış olduğu sanayi ve ticareti geliştirme hamlesi, eskiden doğudan alınan pek çok malın bizzat Avrupa tarafından imal edilmeye başlanması, hatta belirli bir vakit sonra eskiden doğuda imal edilip batıya satılan eşyaların batıda imal edilip doğuya satılır hale gelmesi, hem doğunun imalatına zarar vermiş hem de doğudan ciddi bir hammadde çıkışına sebep olmuştur.[343]

Osmanlı Devleti'nin, daha doğrusu Doğu Roma da dâhil yakın ve orta doğu memleketlerinin karşı karşıya kaldığı para darlığının ortaya çıkmasının sebeplerinden birisi de 13. asrın en büyük hadiselerinden olan Moğol istilasıdır. Bu istilanın siyasi ve içtimâi düzeni mahvetmesine ek olarak, Moğolların daimi surette aldığı ağır vergiler, soygunlar vs. yollarla el edilen altın ve gümüşün İran'a götürülmesi, iktisâdî sıkıntıların ve para darlığının başlangıç

---

[338] Akdağ, **Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası "Celali İsyanları"**, s.36 vd. ; Akdağ, **Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi (1243-1453)**, s. 355 vd.; Mantran, "XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Ticaretin Değişmesi", s.163 vd.

[339] Pamuk, **Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları**, s.45 vd.

[340] Mustafa Akdağ, **Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi (1243-1453)**, s.95.

[341] Pamuk, **Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları**, s.45 vd.; Akdağ, **Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi (1243-1453)**, s.95.

[342] Mantran, **17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul**, C.1, s.230.; Akdağ, **Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi (1243-1453)**, s.313.; Ayrıca bkz. Robert Mantran, **XVI. ve XVII. Yüzyılda İstanbulda Gündelik Hayat**, İstanbul, Eren Yayıncılık, 1991, s140 vd.

[343] Akdağ, **Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi (1243-1453)**, s.313.

noktası olarak belirlenebilir.[344] Böyle bir tahribat üzerinde cereyan eden iktisâdî hayatın, Avrupa'da yaşanan gelişmeler de göz önüne alındığında parlak olmayacağı aşikardır.

Osmanlı Devleti'nin Anadolu birliğini kurmasının ve Rumeli'de fetihlerin başlamasının bu iktisâdî hayata geçici bir ferahlık devri yaşattığı söylenebilir. Fakat bu geçici ferahlık devrinden sonra iktisâdî sıkıntı ve hususen kıymetli maden bulmadaki güçlük devleti hep meşgul etmiştir.

2.2.1.1. Fiyat Devrimi ve Para Darlığı

Osmanlı Devleti'nde yaşanan para darlığı, 16. asırda Avrupa'da meydan gelen ve literatürde "fiyat devrimi" olarak anılan süreç ile yakından alakalıdır. Bu süreç Osmanlı Devleti'nde fiyatların artmasına, akçenin vezninin küçültülmesi/ayarının düşürülmesine ve enflasyona sebep olmuştur. Bu çerçevede fiyat devriminden ve bunun Osmanlı Devleti'ne tesirinden bahsedilmelidir.

Tarihî süreç içerisinde bakıldığında 15. asırda Avrupa'da fiyatların sabit kalmasına; enflasyon, o devir için pek de karşılaşılmayan bir durum olmasına rağmen, 16. asrın başından 17. asrın ortalarına kadar gelen devirde, fiyatlarda hızlı bir artış gözlenmiştir. Bu fiyat artışları, bugünkü enflasyon ile karşılaştırıldığında çok düşük düzeyde kalmıştır. Fakat bu durum, o devirde fiyat artışına alışık olmayan ve para olarak altın ve gümüşün kullanıldığı ekonomiler için mühim değişikliklere/dönüşümlere sebebiyet vermiştir. Literatürde bu durum fiyat devrimi olarak anılmaktadır.[345]

---

[344] Misal kabilinden zikretmek gerekirse Selçuklu devrinde kullanılan anapara olan "dirhem" denilen madenî para, Osmanlı anaparası olan "akçe"den iki kat ağırdır. Akdağ, **Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi (1243-1453)**, s.315.

[345] Bu meselenin tafsilatına, mevzumuzla doğrudan alakası olmaması sebebiyle değinilmemiştir. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Earl Jefferson Hamilton, **American Treasure and The Price Revolution in Spain, 1501-1650**, Harvard University Press, 1965.; Ömer Lütfi Barkan, "XVI. Asrın İkinci Yarısında Türkiye'de Fiyat Hareketleri", **Belleten**, C.34, S.136, 1970, s.567 vd.; Ahmet Tabakoğlu, **Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi**, İstanbul, Dergah Yayınları, 1985.; Pamuk, **Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi**, s.105 vd.; Akdağ, **Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi**, s.320 vd.; Suraıya Faroqhı, **Osmanlı'da Kentler ve Kentliler**, Çev. Neyyir Kalaycıoğlu, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1994, s.1 vd.; Heberer, **Osmanlıda Bir Köle Brettenli Michael Heberer'in Anıları 1585-1588**, Suraıya Faroqhı tarafından kaleme alınan önsözden s.12 vd.; İnalcık, "Osmanlı Tarihinde Dönemler", s.347.; Afşin Şahin- Sibel Cengiz, "16'ncı Yüzyıl Fiyat Devrimi ve Osmanlı İran Savaşlarının Osmanlı İpekçilik Endüstrisi Üzerine Etkileri", **İşletme ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi**, C.1, S.1, 2010, s.69-82.; Bora Demirci, "16.yy'da Avrupa'daki Fiyat Devrimi İle Osmanlı'daki Fiyat

Avrupa'da yaşanan bu fiyat artışının en önemli sebebi, sömürgecilik faaliyetleri sonucunda Avrupa'ya çok büyük miktarlarda altın/gümüş getirilmesidir. Bu süreçte Avrupa yaşadığı kısmî para darlığından kurtulmuş ve aniden para bolluğuna geçmiştir. Bununla birlikte bu devirde Avrupa nüfusu ciddi biçimde artarken, tarım/tüketim ürünlerine duyulan ihtiyaç da bununla beraber artmıştır ve dolayısıyla fiyatlar yükselmiştir. Bu durum hususunsan sabit maaşla çalışan memur, asker gibi kimseleri zor duruma sokarken, büyük tacirlerin kârları artmış, Avrupa burjuvasisi güçlenmiş ve bunlar ülkelerin idaresinde söz sahibi olmuşlardır.[346]

Bu süreç her ne kadar Avrupa menşeli olsa da esas yıkıcı tesirini Osmanlı ve Doğu ülkeleri üzerinde göstermiştir. Çünkü Avrupa'da yaşanan bu fiyat artışları dalgalar halinde diğer bölgelere de yansımıştır.[347] Avrupa bu fiyat artışlarının olumsuz tesirlerinden sömürgelerinden getirdiği altın/gümüş sayesinde daha az etkilenmiştir. Hatta belirli gruplar bu artışlar sayesinde servetlerini ve nüfuzlarını artırıp yeni bir güç grubu teşkil etmişlerdir. Fakat Osmanlı Devleti gibi zaten para darlığı çeken devletler bu fiyat artışlarından çok fazla etkilenmiştir.

Bunun Osmanlı Devleti'ne tesiri ise şöyle bir seyir izlemiştir: Yukarıda da açıklandığı üzere Osmanlı Devleti'nin yaptığı bütün yasaklamalara rağmen Avrupalı tüccarlar, Osmanlı'dan ciddi miktarda tarımsal mahsul/hammadde satın almışlardır. Çünkü hem Avrupa'nın nüfusunun artması sebebiyle tarımsal ürüne/hammaddeye duyulan ihtiyaç artmış ve ithalat zaruri bir hal almış hem de Avrupalı tacirler için fiyatların Avrupa'ya nisbetle ucuz olduğu Anadolu'dan mal alıp fiyatların yükseldiği Avrupa'ya götürmek karlı bir ticaret

---

Devriminin Karşılaştırılması", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, **Bahçeşehir Üniversitesi SBE**, 2018.; Ahmet Utku Özensoy, "15 ve 16. Yüzyıllarda Sömürgecilik Hareketleri, Fiyat Devrimi ve Sömürgecilik İdeolojisi", **Tarih ve Gelecek Dergisi**, C.5, S.3, 2019, s.819-834.

[346] Barkan, "XVI. Asrın İkinci Yarısında Türkiye'de Fiyat Hareketleri", s.567.; Tabakoğlu, **Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi**, s.180.;

[347] Barkan, "XVI. Asrın İkinci Yarısında Türkiye'de Fiyat Hareketleri", s.567.; Tabakoğlu, **Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi**, s.180.; Afşin Şahin- Sibel Cengiz, "16'ncı Yüzyıl Fiyat Devrimi ve Osmanlı İran Savaşlarının Osmanlı İpekçilik Endüstrisi Üzerine Etkileri", **İşletme ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi**, C.1, S.1, 2010, s.74.

mânâsına gelmiştir. Talepte yaşanan bu artış Anadolu'daki fiyatların yükselmesine sebep olmuştur.[348]

Avrupa'ya yapılan tarımsal mahsul/hammadde satışları, Osmanlı şehirlerinde iâşe/hammadde sıkıntısına yol açmış ve üretime sekte vurmuştur. Aynı devirde Osmanlı nüfusunda Avrupa'da olduğu gibi ciddi artış yaşanmış, dolayısıyla tarımsal mahsule ve hammeddeye duyulan ihtiyaç iç piyasada da artmıştır. Ayrıca bu devirde merkezi ordunun güçlendirilmesi münasebeti ile de ciddi bir nakdî kaynağa ihtiyaç duyulmuştur.[349] Coğrafi keşifler neticesinde ticaret yollarının değişmesi ile ülkenin gelirlerin azalması da bütün bunlara eklenince Osmanlı'da fiyatlar artmış ve Avrupadaki enflasyonist ortam Osmanlıya yansımıştır.[350]

Bu süreçte Avrupalı tüccarlara satılan mallar, Osmanlı topraklarına bol miktarda değerli maden girişini sağlamıştır. Fakat bu maden girişi Osmanlı Devleti'nin çektiği kıymetli maden darlığına çare olmamıştır. Zira Osmanlı ile Avrupa arasındaki fiyat farkları, Osmanlı ile doğu bölgeleri arasında da câri olduğu için batıdan giren değerli madenler, Osmanlı ülkesinden de doğuya akmıştır.[351] Dolayısıyla hem ülkeye giren altın/gümüş elden çıkmış hem de fiyatlar ciddi oranda artmış ve bu bir içtimâi probleme dönüşmüştür.

Enflasyonist ortamın Osmanlı'ya yansıması akçe tedâvülü/tağşişi üzerinden de izlenebilmektedir. Osmanlı Devleti'nde ihtiyaç duyuldukça ve her padişah değişikliğinde yapılan akçe tedavülü/tağşişi ile ülkenin pek çok yerinde bulunan darphaneler, eski sikkeleri toplayıp yerine yenilerini vermişlerdir.[352] Bu süreçte hemen her para değişiminde devlet

---

[348] Barkan, "XVI. Asrın İkinci Yarısında Türkiye'de Fiyat Hareketleri", s.567.; Tabakoğlu, **Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi**, s.180 vd. Yaklaşık 150 yıllık bu süreçte pek çok ürünün fiyatı beş-altı kat artmıştır. Üstelik yapılan akçe tağşişleri bunlara dâhil değildir. Tağşişler de dâhil edildiğinde fiyat artışıları on katı geçmektedir. Halil Sahillioğlu, **Bir Asırlık Osmanlı Para Tarihi 1640-1740**, İstanbul, 1965.

[349] Bkz. İkinci Bölüm "2.3.3. Askeri Nizâmın Değişimi" başlığı.

[350] Osmanlı tarihindeki en hızlı enflasyon ise tanzimat öncesi II. Mahmud'un saltanatı esnasında ortaya çıkmıştır. Ayrıntılı bilgi ve konu hakkındaki tartışmalar içib bkz. Pamuk, **Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi**, s.44 vd.

[351] Olivier bu durumu "*Türkiye, ticaret dengesi bakımından Hindistan'a borçlu göründüğü gibi, biz de Türkiye'ye karşı açık vermekteyiz. Avrupa'nın Türkiye'ye olan ticaret açığını kapatmak için ödemek durumunda kaldığı altınlar, Kızıldeniz'den İran Körfezi'nden ve İran'dan geçerek Hint Okyanusu'nun verimli ülkelerine akar*" şeklinde ifade etmiştir. Olivier, **18.Yüzyılda Türkiye ve İstanbul**, s.134.

[352] Ayrıntılı bilgi için bkz. Pamuk, **Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi**, s.116 vd.; Barkan, "XVI. Asrın İkinci Yarısında Türkiye'de Fiyat Hareketleri", s.557-607.; Halil Sahillioğlu, "Osmanlı Para Tarihinde Dünya Para ve

akçenin veznini küçülttüğü için halkın elindeki akçe kayba uğramış, haliyle devlet buradan bir gelir sağlamıştır.[353] Bir vakit sonra akçenin vezninin küçültülmesi olanaksız hale gelince, darphanelerce bu gümüş akçelerin içine bakır gibi başka madenler karıştırılarak akçenin ayarını düşürmüşlerdir.[354] Avrupa'daki fiyat devrimi sürecinde Osmanlı'da bu tağşişler hız kazanmış ve akçenin değeri ciddi biçimde düşmüştür. Dolayısıyla akçe tedavülü/tağşişi meselesi de yaşanan enflasyonun hem amili hem neticesi olmuştur.[355] Birkaç misal vermek gerekirse, 16. asrın başından son çeyreğine kadar akçenin içindeki gümüş miktarının hemen hemen sabit kaldığı müşâhede edilmiştir. Nitekim 1500 yılında 100 dirhem gümüşten 420 akçe kesilirken, bu sayı 1580'de 450 akçeye çıkmıştır. Fakat 1584 yılındaki tağşişte gümüş içeriği neredeyse yarıya düşmüş ve aynı miktar gümüşten 800 akçe kesilmeye başlanmıştır.[356] Bu durumda, İran'la girişilen harbin de etkisi vardır. Nitekim aynı durum İran için de câridir. İran'da da aynı tarihlerde paranın içindeki gümüş miktarı yarı yarıya düşürülmüştür. Fakat tağşiş burada bitmemiş ve bu tarihlerden sonra dalgalı bir seyir izleyerek devam etmiştir. Hususen 17. asırda akçenin içindeki gümüş miktarı, büyük dalgalanmalar ve istikrarsızlıklar

---

Maden Hareketlerinin Yeri 1300-1750", **Orta Doğu Teknik Üniversitesi Gelişme Dergisi**, Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar 1978 Özel Sayısı, 1978, s.1-38.; Halil Sahillioğlu, **Bir Asırlık Osmanlı Para Tarihi 1640-1740**, İstanbul, 1965.; Mantran, **17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul**, C.1, s.220.

353 Ahmet Tabakoğlu, "İslâm'da Para Politikası Hakkında Bir Deneme", **Para, Faiz ve İslâm**, İSAV, 1987, s.84.; Halil Sahillioğlu, "Akçe", **DİA**, C.2, İstanbul, TDV, 1989, s.225.

354 Akdağ, **Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi (1243-1453)**, s.529.; Bu durum Koçi Bey risâlesinde "*sikke hususunda tekayyüd umûr-ı mu'azzamadandır. Sikke bozulmuşdur, ol ecilden cümle halk ızdırabdadır. Gerek reâyâ, gerek kullarınız fakîr olmuşlardır*" şeklinde ifade edilmiştir. Bkz. Akgündüz, **Osmanlı Kanunnameleri**, C.10, s.132.; Koçi Bey, **Koçi Bey Risâlesi**, Haz. Zuhuri Danışman, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1985, s.119 vd.

355 Burada bahsedilen enflasyon oranları bugün ile karşılaştırılamayacak kadar azdır. Nitekim bu oran uzun vadede (yaklaşık dört yüz yıl) yaklaşık %1 ile %3 arasında dalgalanmaktadır. Bu süreçte kısa vadedeki enflasyon dalgalanmaları ise daha sert olabilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Pamuk, **Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi**, s.182 vd.; Pamuk, **Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları**, s.103 vd.; Pamuk, **İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler 1469- 1998**, Ankara, Devlet İstatistik Enstitüsü Yayını, 2000, s.7 vd.; Barkan, "XVI. Asrın İkinci Yarısında Türkiye'de Fiyat Hareketleri", s.570 vd.; Akçe tedavülü/tağşişinin halk üzerindeki tesrileri hakkında bkz. Baron De Tott, **Türkler ve Tatarlara Dair Hâtıralar -18. Yüzyılda-**, Çev. Mehmet R. Uzmen, yy., Tercüman, ty, s.70 vd.; Mansel, **Konstantinopolis**, s.102 vd.; William Wittman, **Osmanlı'ya Yolculuk 1799-1800-1801**, Çev. Belkıs Dişbudak, Ankara, ODTÜ Yayıncılık, 2011, s.20.

356 Barkan, "XVI. Asrın İkinci Yarısında Türkiye'de Fiyat Hareketleri", s.574 vd.; Oğuzoğlu, "Osmanlı Şehirlerindeki Halkın Vergi Yükü Üzerine Bir Araştırma (1680-1700)", s.162.

yaşamıştır. Bu zaman diliminde akçeye olan güvensizlik sebebi ile Avrupa ülkelerinin paraları Osmanlı ülkesini adeta istila etmiştir. 17. asrın sonundan 18. asrın sonuna kadar ise Osmanlı, dalgalanmanın önüne geçip kendi parasının egemenliğini tekrar ele alabilmiştir.[357]

Bu kötü iktisâdî durumun 18. asrın başlarında da devam ettiği devrin tarihçilerince ifade edilmiştir.[358]

2.2.1.2. Para Vakıfları ve Para Darlığı

Para vakıflarının sayısında 16. asrın başlarından itibaren hızlı bir artış yaşandığı bilinmekle birlikte, bu artışın sebeplerinin neler olduğu şimdiye kadar yeterince ortaya konmuş değildir.[359] Bu artışın sebeplerinin ortaya konması ve değerlendirilmesi, çalışmamızın kapsamını aşmaktadır. Fakat burada, para darlığı ile para vakıflarının yaygınlaşmasının münasebetine ilişkin bir hususa değinilmiştir.

16. asırda para vakıflarının sayısında yaşanan artış için pek çok sebep akla gelmektedir. Para vakıflarına duyulan ihtiyaç, para vakıflarının bir parçasını teşkil etmiş olduğu iktisâdî nizâmın yerleşmesi ve para vakıflarının hukukî istikrar kazanması, devletin vakıflara destek vermesi bu sebeplerden ilk akla gelenlerdir. Burada sayılanların temeline inildiğinde ise karşımıza iktisâdî ve içtimâi şartlar çıkmaktadır. Nitekim 13. asırdan itibaren Osmanlı'yı etkisi altına alan para darlığı, hususen 16. asrın ortalarında çok hızlı bir biçimde artmıştır. Bu artışla beraber ribâhorların, hususen ziraat ile uğraşan halkı yüksek faizle borçlandırdığı ve bu muameleler esnasında resmi hadlere uyulmadığı çokça şikâyet konusu olmuştur. İşte para vakıflarının buradaki rolü, "*ribâhorların zulüm derecesini bulan bu yoldaki yeliştirmelerinin kötü etkilerini önemli çapta azaltmak*"[360] olmuştur.

Ribâhorların faaliyetleri göz önüne alındığında, 16. asırda hızla artan para darlığı ile para vakıflarının hayır maksatlı müesseseler olarak aynı asırda yaygınlaşması arasında bir irtibat vardır. Para vakfının bir hayır müessesesi telakki edilmesi ve para vakfetmenin bir

[357] Pamuk, **Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi**, s.168 vd.; Bunda o devirdeki barış ortamının da etkisi büyüktür. Nitekim 18. asır Osmanlı ekonomisi açısından nisbeten iyi bir devir olarak adlandırılmaktadır. Bu devirde Osmanlı "kendi kendine yetebilen bir devlet" olma vasfını sürdürüyordu. Ayrıntılı bilgi için bkz. Pamuk, **Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi**, s.168 vd. Krş, Wittman, **Osmanlı'ya Yolculuk 1799-1800-1801**, s.20 vd.; Oğuzoğlu, "Osmanlı Şehirlerindeki Halkın Vergi Yükü Üzerine Bir Araştırma (1680-1700)", s.162.

[358] Naîmâ Mustafa Efendi, **Naîmâ Târihi**, C.1, İstanbul, Zuhuri Danışman Yayınevi, 1967, s.29 vd.

[359] Mandaville, "Faizli Dindarlık: Osmanlı İmparatorluğunda Para Vakfı Tartışması", s.131.; Özcan, **Osmanlı Para Vakıfları Kanûnî Dönemi Üsküdar Örneği**, s.12.

[360] Akdağ, **Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi (1243-1453)**, s.543.

hayır işi olarak görülmesinin temel nedeni de bu olmalıdır.[361] Zira hukukî ve iktisâdî bakımdan zor durumda bulunan halkın *meşru* vasıtalarla ihtiyacının giderilmesi, insanların tefecilerin eline düşmekten kurtarılması ve bunun belirli bir nizâma bağlanması bir hayır işi olarak görülmüştür.

2.2.2. Zirâi Kriz

Osmanlı Devleti'nin 16. ve 17. asırda karşı karşıya kaldığı problemlerden birisi de ziraî krizdir. Ziraî kriz Osmanlı Devleti gibi ekonomisi büyük ölçekte tarıma dayanan ülkeler için ciddi sonuçlar doğurabilecek bir hadisedir. Dolayısıyla ziraî kriz, tarihî süreç içerisinde esas mevzumuza tesiri kadar ele alınmıştır.

16. asrın başlarında Anadolu toprakları, yeterli nüfus olmaması sebebi ile ekilemiyordu. Bu devirden sonra yaşanan nüfus artışı ile birlikte bu topraklar ekilmeye başlanmış ve tarımsal üretimde artışlar meydana gelmiştir.[362] 16. asrın ortalarından itibaren ise belirli bölgelerde ekilebilecek alan kalmamış ve üretim, nüfus artış hızının gerisine düşmeye başlamıştır.[363] Aynı devirde Avrupa'da da aynı durum gerçekleşmiş, Avrupa nüfusu tarımsal üretim artışından daha yüksek biçimde artmış ve iâşe-hammadde sıkıntısı baş

---

[361] Burada hukukî değerlendirmesine katılmadığımız, fakat müessesenin iktisâdî şartlar içerisinde oynadığı role ilişkin ehemmiyetli görülen Akdağ'ın aşağıdaki ifadelerini zikredilmiştir: "*Aslında, bu tür sahtecilik* [muamele-i şer'iyye kastediliyor] *bu sıralardaki sosyal ve ekonomik sıkıntıdan yararlanarak ortaya çıkan din baskısı karşısında, "murabahacının=tefecinin" kendisini gizlemesi yolu olarak kullanılmaktaydı.*" "*Hükümetin fermanla sınırlandırdığı faiz fiyatı en yüksek olarak %15'i geçmediği için (%20'ye kadar çıktığı çok az görülmüştür), halk kitlelerinin büyük bir para darlığı çektiği Türkiye'de, böyle düşük bir fiyatla parasını faize verecek özel kişilere çok az rastlanmaktaydı.*" Akdağ, **Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi (1243-1453)**, s.540.

[362] Nüfus meselesi de Osmanlı Devleti açısından hayati ehemmiyet taşıyordu. Hususen Osmanlı klasik devri bakımından, nüfusun, zirâi üretimle denge içinde olması hayati bir ehemmiyeti haizdi. Anadolu topraklarında, 16. asrın başından itibaren nüfus artmış (ki bu yukarıda ifade edildiği üzere ekilemeyen arazilerin ekilebilmesi demektir); bu artış 16. asrın ortalarına kadar sürmüştür. 16. asrın sonu ve 17. asırda ise nüfusta bir azalma görülmektedir. Bu durumun sebebi şimdilik net olarak ortaya konmuş değildir. Fakat hastalıklar, eşkıyalık sebebiyle göç, savaşlar ilk akla gelen sebeplerdir. 18. asrın başları Anadolu nüfusu için sınırlı bir artış devri olmuş, bu asrın sonu ve 19. asrın başı savaşların da etkisi ile bu artış devrinin sonu olmuştur. Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı Mâli Sayımları Üzerine Araştırma", Çev. Mehtap Özdeğer, **İÜİFM**, C.51, S.1, 2001, s.18 vd.; Ömer Lütfi Barkan, "Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi", **Türkiyat Mecmuası**, C.10, 1953, s.10 vd.; Pamuk, **Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi**, s.154.; İnalcık, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi-I 1300-1600**, s.21 vd.

[363] Pamuk, **Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi**, s.110.

göstermiştir. Bu sıkıntıyı aşmak maksadıyla Avrupalı tüccarlar, Akdeniz üzerinden Anadolu'ya gelmiş ve tarımsal mahsulleri yüksek fiyatla satın almışlardır. Osmanlı Devleti'nde câri narh tatbikatı sebebiyle iç piyasada zirâi mahsul ucuza gittiği için üretici de malını dış piyasaya satmak istemiştir. Devlet bunu yasaklasa bile denetim gerçekleşememiş kaçakçılık/ihracat devam etmiştir.[364] Bu, üreticinin cebine daha çok para girmesini sağlamıştır. Fakat bu durum Osmanlı şehirlerinde ve hususen İstanbul'daki iâşe sıkıntısını artırmış, malların fiyatları iç piyasada da ciddi oranda yükselmiştir. Yine bu sebeple şehirlerde yaşanan hammadde sorunu üretime ve loncalara da darbe vurmuş ve işsizliği artırmıştır.

İşsizliğin, akçe tağşişinin ve fiyat artışlarının neticesinde sabit gelirli çalışan kimseler ve hususen yeniçeriler arasında problemler çıkmış, pek çok yeniçeri ayaklanması görülmüştür. Celali İsyanları ve çiftçiler üzerindeki vergilerin artması sebebiyle Anadolu'da karışıklıklar çıkmış, bu da çiftçilerin topraklarını terk ederek şehirlere göç etmesine yol açmıştır. Bunlardan bazıları eşkıyalık hareketlerine katılmış ve Anadolu'nun güvenliği bozulmuştur. Bu da tarımsal üretimin düşmesine, ziraî krize, Osmanlı ekonomik ve içtimâi düzenin alt üst olmasına sebebiyet vermiştir. Neticede, nüfusun artması sebebiyle tarımsal mahsule ve hammaddeye ihtiyaç artarken, bunların Avrupa'ya satılması ve tarımsal üretimin azalması ile elde kalan mahsul/hammadde azalmıştır.

16. asrın son çeyreğine gelindiğine Osmanlı Devleti, iç ticaretin daraldığı, şehirlerdeki üretimin gerilediği, köy ve şehir arasındaki iktisâdî bağların zayıfladığı bir portre çizmektedir.[365]

Bu şartlarda bile üretici bölgeler kendi kendini rahatlıkla doyurabilecek seviyede üretim yapmışlardır. Fakat şehirlere gönderilecek üretim fazlası azalmaya başlamıştır. Bu da hususen İstanbul için iâşe ve hammadde sıkıntısına yol açmıştır. İstanbul'un iâşesinin karşılanması, Osmanlı'nın her devrinde mühim bir mevzuu olarak karşımıza çıkmaktadır. İstanbul hem başkent olması hem de üretim-tüketim dengesi cihetinden, tüketimin üretimden çok daha fazla olması hasebiyle, iâşe İstanbul için hep mühim bir gündem olarak karşımıza çıkmıştır.[366] Bu sebeple soruna çözüm bulabilmek için sürekli bir gayret müşâhede

[364] Mantran, **17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul**, C.1, s.173.

[365] Pamuk, **Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi**, s.105 vd.

[366] Bkz. Mantran, **17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul**, C.1, s.167 vd.; Mansel, **Konstantinopolis**, s.107 vd.; İnalcık, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi-I 1300-1600**, s.215 vd.

edilmiştir.[367] Nitekim başkentte halkın, ordunun ve sarayın iâşe sıkıntısı yaşaması çeşitli siyasi sıkıntıların da doğmasına sebebiyet vermiş ve bu sert sayılabilecek tedbirlerin alınmasına yol açmıştır.[368]

Osmanlı Devleti için hayati ehemmiyeti hâiz, zirâi ekonomide yaşanan krizlerin ve para darlığının "faizciliğe" sebep olduğu hatta Anadolu coğrafyasında ciddi sermaye sahibi "ribâhorların" (faiz yiyici) ortaya çıktığı da ifade edilmelidir.[369] Bu ribâhorlardan çok fazla şikâyet gelmekte, bunların resmi hadlerinden de üzerinde "faiz" aldıkları, bu sebepten bazı çiftçilerin topraklarını terk etmek, kimilerinin ise faizcilere hizmet etmek zorunda kaldığı şikâyet vesikalarında görülmektedir.[370] Devletin bu kişilerle sürekli mücadele etmesine ve belirli bir hadden fazla miktarın mahkemelerde dinlenilmesini yasak etmesine rağmen

---

[367] Veziriâzamın en mühim vazifelerinden birisinin İstanbul'un iâşe meselesi ile ilgilenmek olduğu ve bu sebeple veziriâzamların tebdil-i kıyafet denetime çıkmaları meselenin ehemmiyetine işaret etmektedir. İnalcık, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi-I 1300-1600**, s.217.

[368] Bu mesele Üçüncü Bölüm "3.4.3. Ribâhorların Kasap Olarak Vazifelendirilmesi" başlığı altında ayrıca ele alındığı için burada bu kısa malumat ile iktifâ edilmiştir.

[369] Akdağ, **Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası "Celali İsyanları"**, s.62.; Mustafa Akdağ, "Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluş ve İnkişaf Devrinde Türkiye'nin İktisadî Vaziyeti II.", **Belleten**, C:XIV, S.55, 1950, s.364.; Ömer Lütfi Barkan, "Balkan Memleketlerinin Zirâi Reform Tecrübeleri", (Çevrim İçi Erişim, 18/08/2019) https://dergipark.org.tr/download/article-file/8767, s.512.; Pamuk, **Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi**, s.92-94.

[370] Bkz. Mora sancağında timar ve zeamet sahipleri ile bazı zenginlerin fakir halka selem akdiyle para verip ancak hasat zamanında anaparayı almadan üzerine ilave yaparak bir sonraki sene için yeniden kesim yapmak sûretiyle halkı iki üç yılda, verdiklerinin on katı oranında borçlandırdıkları, bunun sonucunda da halkın perişan olduğu ve ne borçlarını ödeyebildikleri ne de ziraat yapabildikleri; ayrıca bazı sipâhilerin de ispençe vergisini buğday ve ipekten aynî olarak tahsil edip halka zulmettikleri… hakkında bkz. **COA**, A.{DVNSMHM.d... / 5 - 78 – 0, H.14/01/973.; Ayrıca bkz. Selanik kadısına hüküm: Sabıka hazine defterdarlığından mazul olan Hasan mektup gönderip Berka nam karye ahalisinden isimleri yazılı faizci Yahudiler yetmiş üç bin akça talep edip köyün dağılmasına sebep olduklarını bildirmekle teftiş edip ona on birden fazla faiz aldırmaması ve almışlar ise iade ettirmesi. **COA**, A.{DVNSMHM.d... / 21 - 118 – 0, H.19/09/980.; Ayrıca bkz. Halka fahiş faizle para verip ziraat olunan yerleri cebren zabteden Kulak Ali'nin Kıbrıs'a sürgün edilmesi hakkında Selendi kadısına hüküm. **COA**, A.{DVNSMHM.d... / 23 - 558 – 0, H.11/10/981.; Ayrıca bkz. Kırçova kadısına hüküm: Kırçova'da İshak Bey Mescidi'nin İmamı Halil halka fazla faizle para verip köylünün terk-i vatan etmesine sebeb olduğu bildirilmekle teftiş edip sabit olan cürmünün bildirilmesi. **COA**, A.{DVNSMHM.d... / 24 - 72 – 0, H.21/11/981. Bu hususda Ebussuud Efendi'nin maruzatındaki şu ifade mühimdir. *"... hatta bazı köyler bu husus içün harab olmuşdur..."* Ebussuud Efendi, **Ma'rûzât**, s.125.

ribâhorların zirâi ekonomiyi tahrip ettiği de müşâhede edilmiştir.[371] Ribâhorlar hakkındaki şikâyetlerden toplumdaki nakit ihtiyacının ne kadar fazla olduğuna dair bir çıkarım yapılması da mümkündür. Zira meşru hadlere, bu hadlerde borç veren vakıflara ve kişilere rağmen nakit ihtiyacı tam olarak karşılanmamış olacak ki insanlar ribâhorlardan yüksek ribh ile borç almıştır.[372]

2.2.3. Askeri Nizâmın Değişimi

Osmanlı iktisâdî düzeninin bozulmasının bir sebebi de askeri sebep olarak adlandırılabilecek, tımar sisteminin artık ihtiyaçlara kâfi gelmemesiydi. Bunda ateşli silahların savaşlarda etkin olarak kullanılmaya başlanması en mühim âmil olmuştur.

Tımarlar, Osmanlı ekonomisi ve ordusu açısından önemli vazifeler ifa etmiş müesseselerdir. Buna göre topraklar hizmet karşılığında belirli kimselere (sipâhi) tahsis edilmiş, bunlar da oradaki arazi kirası ve vergileri devlet adına toplayıp bunun karşılığında belirli sayıda asker beslemişlerdir. Bu askerler savaş zamanlarında orduya katılmışlardır. Böylece hem ulaşım imkânlarının kısıtlı olduğu dönemlerde vergi toplama gibi muameleler kolaylıkla yapılmış hem de ordunun büyük bölümü için nakdi bir ödemede bulunulmamıştır. Fakat zamanla ateşli silahların yaygınlaşması ve düzenli orduların kurulması tımarların sonunu hazırlamıştır. Çünkü tımarlarda beslenen askerler süvari idi ve düzensiz bir ordu teşkil

---

[371] Akdağ, **Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası "Celali İsyanları"**, s.63. Bu meselede 1572 (9 Zilkade 979) tarihli bütün Rumeli Sancakları için yayınlanan bir fermandaki ifadeler konu için mühimdir. Bu sebepten burada aynen zikredilmiştir: "*ribahurların reayaya onunu on beşe veya on altıya ve belki daha ziyade akçe verüp zamanı gelince reâyada akçe bulunmamakla, emlak ve bağ ve bahçelerini vesair yerlerini ve yurtlarını rehin tarikiyle alup reayayı kendi çift ve çubuk vesair hizmetlerinde meccanen istihdam idüp, akçe deyu tazyik eylemekle mameleklerini sattırup envaı teaddi eylemekle reaya bu yüzden fakir ve müflis olup, cilâyı vatan edüp memleketin harabe olmasına bâis olmuşlardır*." Bu ifadelerden sonra onu on bir buçuktan ziyade muameleye müsaade edilmediği, bu muamelenin kadı huzurunda yapılıp sicil olunması gerektiği, ancak bundan sonra "faiz"in işlemeye başlayacağı, şimdiye kadar ki muamele davalarında da on bir buçuktan ziyadeye müsaede edilmeyeceği ve reâyanın "emlâkinin gerü kendilerine istirdadı" emrolunuyor aksine hareket edecek olan olursa Kıbrıs'a sürgün olunacağı ifade ediliyordu. Akdağ, **Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası "Celali İsyanları"**, s.63.; Ayrıca 1609'da zirâi krizin önüne geçebilmek maksadıyla ve köylüleri ehl-i örf ve tefecilerin elinden kurtarmaya matuf bir Adaletnâme yayınlnamıştır. Bkz. Halil İnalcık, **Devlet-i Aliyye**, C.1, İstanbul, Türkiye İş Bankası Yayınları, 2012, s324 vd.; İbrahim Kâfi Dönmez, "Murâbaha", **DİA**, C.31, İstanbul, TDV, 2006, s.151.

[372] Bu mesele üçüncü bölümde ayrıca ele alınmıştır. Bkz. Üçüncü Bölüm "3.4. Muamele-i Şer'iyyeye Devlet'in Müdahalesi" başlığı.

ediyordu. Ayrıca bu askerlerin toplanmasında bazen sıkıntılar yaşanmış ve bu savaş zamanlarında zaafiyete yol açmıştır.

Avrupa'da orduların ateşli silah kullanan, düzenli ve koordineli hareket edebilen bir hal alması, Osmanlı Devletini de bu şekilde bir orduyu kurmaya/güçlendirmeye itmiştir. Fakat bu durum devletin üzerine çok daha fazla bir iktisâdî yük binmesi demekti. Çünkü bu ordunun maaşının merkezden nakden verilmesi gerekiyordu. Bu sebeple artık devlet gelirlerinin merkezde toplanması icâp ediyordu. Bütün bunlar ise tımar sisteminin sonunu hazırlamıştır.[373]

Merkezde, sürekli maaş alan düzenli ve güçlü bir ordu ihtiyacı da devletin ihtiyaç duyduğu nakit miktarını ciddi ölçüde artırmıştır.[374] Diğer bir taraftan, tımar düzeninin bozulması ile beraber, merkezi ordunun güçlendirilmesinin ve sürekli maaşlı askerlerin bulunmasının getirdiği ekonomik yükler için devlet, hususen savaş zamanlarında, halktan avarız-ı divâniyye veya tekâlif adı altında yeni vergiler talep ediyordu.[375] Bununla birlikte tımar sistemi de yerini iltizama terk etmiştir. Bütün bunlar hususen kırsal/tarım alanlarında yaşayanların üzerindeki yükü artırmıştır.[376]

2.3. Devrin Şartları ve Muamele-i Şer'iyye

Meşruluğu, şer'i olarak ihtilaflı bir meselede, ulemânın neden zayıf kavilleri tercih ederek para vakıflarına ve muamele-i şer'iyyeye cevaz verdiğini, şimdiye kadar ele alınan şartlar göz önüne alındığında daha sağlıklı değerlendirilebilmektedir. Devrin tarihî şartları göz önüne alındığında üç temel problem göze çarpmaktadır. Bunlardan birincisi, para darlığı; ikincisi, zirâi kriz; üçüncüsü ise devlet harcamalarının (hususen askeri alanda) artması ile

---

[373] Tabakoğlu, **Osmanlı Mali Tarihi**, s.506 vd.; Halil İnalcık, "Tımar", **DİA**, C.41, İstanbul, TDV, 2012, s.172.; Ayrıca bu süreçte güçlenen merkez ordusu (yeniçeriler) artık yeni bir güç grubunu temsil edecektir. Burada ortaya çıkan/güçlenen bir başka grup da âyanlar olacaktır. İnalcık, "Tımar", s.172.

[374] Tabakoğlu, **Osmanlı Mali Tarihi**, s.459 vd.; Yusuf Oğuzoğlu, "Osmanlı Şehirlerindeki Halkın Vergi Yükü Üzerine Bir Araştırma (1680-1700)", **Osmanlı Araştırmaları Dergisi**, C.15, 1995, s.157, s.162.; Bu durum Koçi Bey Risâlesinde "*hâlâ ulûfeli tâ'ifesi ziyâde olub, kul ziyâde oldukça masraf ziyâde olub, masraf ziyâde oldukça teklif ziyâde olub, teklif ziyâde oldukça re'âyâya te'addî ziyâde olub âlem harâb olmuşdur*" şeklinde ifade edilmiştir. Akgündüz, **Osmanlı Kanunnameleri**, C.10, s.88.; Koçi Bey, **Koçi Bey Risalesi**, s.68.

[375] Oğuzoğlu, "Osmanlı Şehirlerindeki Halkın Vergi Yükü Üzerine Bir Araştırma (1680-1700)", s.158.; Nitekim ileride "tatbikat" başlığı altında tafsilatıyla açıklanacağı üzere, hususen Anadolu'da muamele-i şer'iyye yapan grupların başında avarız vakıfları gelmektedir. Bkz. Üçüncü Bölüm "3.3.3. Avarız Vakıfları" başlığı.

[376] Pamuk, **Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi**, s.140 vd.; Genç, **Devlet ve Ekonomi**, s.47 vd.; İnalcık, "Osmanlı Tarihinde Dönemler", s.346 vd.

birlikte halka yüklenen vergi yükünün artmasıdır. İşte muamele-i şer'iyye tasarrufları ve para vakıfları tatbikatta bu sıkıntıları bertaraf edebilmek gayesine hizmet etmiştir. Nitekim bu, zenginlerin kontrollü ekonomi ve risk sebebiyle ticari hayata dâhil etmediği *yastıkaltı* parasını bir şekilde ticari hayata dâhil etmiş ve birinci problemi bertarafına yardımcı olmuştur.

Para vakıflarının meşru kabul edilmesi de temelde iki vazifeyi icra etmiştir. Birincisi, amme hizmetlerinin bu vakıflar eliyle görülmesi ve devlet hazinesinden bu kalemler için para çıkmaması; ikincisi, ticari ve zirâi hayatta krediye ihtiyaç duyan kimselere bu vakıflar vasıtasıyla borç verilerek, bunların, "tefeci" vb. gibi kimselerin eline düşmekten kurtarılmasıdır. Bu da yukarıda zikredilen birinci ve ikinci problemin bertarafına yardımcı olmuştur.

Para vakıflarının meşru kabul edilmesi ile hususen Anadolu'da çok sayıda avarız vakfının kurulduğu bilinmektedir. Avarız vakıfları da paralarını ekseriyetle muamele-i şer'iyye tasarrufları ile işletmiştir. Bu da yukarıda zikredilen birinci ve hususen üçüncü problemin bertaraf edilmesine hizmet etmiştir. Zira bu yolla hem piyasaya kredi sağlanmış hem de beklenmedik zamanlarda gelen ek ve ağır vergilerin yükü hafifletilmiştir.

Devrin ulemâsı da bazı fetvâlarında muamele-i şer'iyyeyi izah ederken, zarurete ve şiddetli ihtiyaca vurgu yapmıştır. Bununla alakalı mühim ve uzunca bir fetvânın[377] ilgili bölümleri de tarihî arka planı göstermesi hasebiyle burada zikredilmiştir. Fetvânın sual bölümünün ilgili kısmı şöyledir: "*Bu mes'ele beyânında Eimme-i Hanefîyeden cevâb ne veçhiledir ki, fî zamanına nâs beyninde bir muamele vardır. Meselâ Zeyd, Amr'a karz bir mikdar akçe vermek murâd edinüb, onu on birden ziyadece ribh hâsıl olmak içün, on bin akçe karz ve bin akçe bahalı bir dâbbeyi altı yedi ay vâde ile altı bin akçeye verüb ol ribhi helaldir deyû zannederler. Bu makûle mübâya'ât ise, karza munzam olmağın fâside olub hîn-i edâda Amr on bin akçe ve dâbbe durursa dâbbeyi ve ilâ değer bahâsını vermek eylese şer'an kâdir olduğuna meşâyıh-ı islâmdan müte'addid fetâvây-ı şer'iyye olucak, ashâb-ı mal fâide olmayacak erbâb-ı hâcâta imdâd ve ikrâzdan imtina etmekle ihtiyaç ve zarûrât-ı dünyeviyye sebebiyle muhtâcîn her niceye olursa râzı olub beşeriyyet muktezasıyla yine lâzım olmak ihtimaliyle inzimâm-ı karz da'vâsına mutasaddi olmakdan ibâ etmekle mev'ûd olan akçeyi bi't-tamam edâ eyleseler, lakin Sultân-ı Enbiya (sav) Hazretlerinden mervî olan hadis-i şerifinde âkil-i ribâya ve mu'tiye ve şâhide ve kâtibine la'net olunsun deyu buyurulıcak*

[377] **Mecmû'atü'l-letâif**, v.143a-144b.

erbâb-ı hâcat vesile-i murâdat olan meblağa eşedd-i ihtiyaç ile muhtâc oldukda, erbâb-ı mal ribh-i kalîl ile kanâ'at etmeyüb bi'zzarure muradına müsaadeye cevaz göstermek icâb edicek, tarafeyn hadîs-i şerifte olan la'nete mazhâr olmayub dâfi' malından müntefi' olub muhtâc def'i zarûrât etmekle ne minvâl üzere muamele olunmak lâzımdır? Alet-tafsîl beyân buyurulub müsâb oluna." Görüldüğü üzere burada insanların ihtiyaç ve zaruret sebebiyle, muamele ile borç verecek kimsenin istediği ribhe razı olmak zorunda kaldığı ve ihtiyaç sahiplerinin bu paraya "*eşedd-i ihtiyaç ile muhtaç"* olduğu vurgulanmakta, bu durumda kalarak bu muameleyi yapan kimsenin de faizli muamele yapanlara lanet edilen hadisin şümûlüne girip girmediği sual edilmektedir. Buna cevap olarak ise şöyle fetvâ verilmiştir: "*El-Cevâb: Allah-u Teâlâ A'lemu Bi Hakikatihî. Bu bâbda müçtehidin-i e'âzım birkaç vecih yazmışlar ve mahall-i zarûretde amel olunmasına zâhib olmuşlar…*" dedikten sonra bu meselede görüş bildiren ulemânın söylediklerine yer verilmiş[378], ardından "*haramdan firâr için ihtiyât mendûbdur*" denilmiş ve zaruret hali içinde kalan kimselerin bu muameleyi yapmalarının "*mercûh*" olduğu

[378] "*Allah-u Teâlâ A'lemu Bi Hakikatihî. Bu bâbda müçtehidin-i e'âzım birkaç vecih yazmışlar ve mahall-i zarûretde amel olunmasına zâhib olmuşlar… Filhakika bu zamanda tâife-i tüccar bey' ve şirâlarında ribâdan salim oldukları müsellem değildir… Binâen alâzalik Meşâyih-i Belh'in akvâli müstahsendir. Mühşî'-i sadrüşşeri'a Ahi Çelebi merhum müellifi olan kitâbında "bey'u'l-ıyne" dedüği mahalde Sâhibü'l-Hidâye, ıynenin kerahetine zâhib olduğun ve illetinde ashâb-ı mal erbâb-ı hâcâta mutâvâ'aten karzdan i'râz ederler. Ol takdirce buhl lâzım gelür. Buhl ise mezmûmdur deyû buyurub Şârih-i Hidâye Şeyh Ekmel Hazretleri, ıyneyi tasvîr eyledükden sonra "Mezmûmdur, anınla ribâ ihtirâ'dır. Sultân-ı Enbiyâ zem eylemişlerdir" deyû Kadîhan sâhibi gibi celîlü'ş-şânın hilâfına zâhib olmuşdur. Lakin Bahr-i Kurumi'r-Rûm Müftiis-Sekaleyn Kemal Paşazâde merhum Tabakât Risâlesinde İmâm-ı Kadîhân Hazretlerini tabaka-i sâlisede müctehid fi'l-mezheb kaydları zâhir olucak tarafeynin akvâli daha bâhir olur. Ahi Çelebi merhum, İmam Ebu Yusuf Hazretlerinden ıyne câize ve me'cûre olmasın nakleder. Ve şârih-i Kudurî İmam Zâhidî, Muhît'ten nakleder ki, haramdan firâr için ihtiyât mendûbdur. Ahi Çelebi merhum bu mikdâr fuzalâ-i kümmelînin akvâlini tetebbu' edüb kitâbdab nakl eyledükden sonra semt-i takvaya sâlik olub buyururlar ki; şol kimesne ki, Rabbü'l-izzet'den havf eyleye, bu makule mübâyaa ve mu'âmelenin yanına uğramaz, hillü hürmetine hükmeylemez ve mübâşeret etmez, edeni dahi nehyeylemez ve tahrid ve tenfîr ettirmez. Mehmâ-imkân mün'akid olduğu meclise hâzır olmaz, fiilen ve kavlen taarruz dahi eylemez deyu buyurmuşlardır. Mahsûl-ı kelâm budur ki, fî zemânına ribâ-horlar karz inzimamıyla etdükleri mübâya'ât-ı fâsidedir. Edenler sâ'î bi'l-fesâd zümresine lâhık olmak ile nefy an'il-beled olmalarına merhum Ebüssuud Efendi Hazretleri fetvâ vermişdir. Bi'l-ıztırâr muhtaç olıcak bâlâda zikrolunan akvâl-i kümmelîne mütâlaa olunsun. Ba'de-iz'ân tarafeyne enfa' olan ile amel olunursa, ashâb-ı mal müntefi' ve erbâb-ı hâcât makdiyyü'l-merâm olmağla dâfi' me'cûr olmak dahi mercûhdur. Ketebehu el-Fakîr Muhammed Eş-Şehîr Bi Bostanzâde*." **Mecmû'atü'l-letâif**, v.143a-144b.

ifade edilerek cevaz verilmiştir. Görüldüğü üzere hususen sual kısmındaki şiddetli ihtiyaç ve zaruret vurgusu, tarihî şartları göstermesi bakımından mühimdir.

Muamele-i şer'iyyenin cevazına ve kurumsallaşmasına sebep olarak değerlendirilmesi gereken bir durum da enflasyondur. 16. asırda Avrupa'da başlayıp Osmanlı'yı da etkileyen fiyat devrimi süreci, Osmanlı ekonomisini de enflasyonist ekonomiler kategorisine soksa da bu durumun, muamele-i şer'iyyenin meşrûiyeti ile bir alakası tespit edilememiştir. Zira uzun vadedeki enflasyonun yıllık %1 ile %3 arasında olduğu yukarıda ifade edilmişti. Muamele-i şer'iyye tasarruflarındaki ribh nisbetleri ise bundan çok daha yüksektir. Nitekim devrin ulemâsı arasında bu mevzuya temas eden de yoktur.

Neticede, muamele-i şer'iyyenin meşrûiyeti hususundaki fıkhi ihtilaflara, mezhep imamlarının ekseriyetinin olumsuz kanaatine rağmen, bu müesseseye Osmanlı ulemâsınca geniş bir hüsnü kabul gösterilmesinin ve bunun tatbikatta yoğun bir biçimde kullanılmasının en mühim sebebinin tarihî şartlar olduğu müşâhede edilmiştir.

Osmanlı Devleti'nde halkın yanında, askeri ve ilmiye sınıfından çok sayıda kimsenin muamele-i şer'iyye yaptığı ve hatta pek çok şeyhülislâmın bizzat para vakfettiği bilinmektedir. Eğer bu müesseseler gerçek bir ihtiyacın/zaruretin neticesi olmasaydı, en azından hayır işi olarak telakki edilmez ve ulemâ bizzat para vakfetmezdi. Nitekim devrin iktisâdî şartları bu yorumları haklı kılmaktadır. Eğer bu muameleye cevaz verilmese idi, para darlığı sebebiyle pek çok kişinin tefecilerin eline düşeceği; zenginlerin elindeki paranın yastıkaltında kalıp ekonomiye dâhil olmayacağı; var olan zirâi krizin daha da derinleşeceği; beklenmedik zamanlarda gelen ek vergiler halkın sırtına fazladan bir yük bindireceği söylenebilir. Ayrıca toplumun bir ihtiyacı meşru yollarla giderilemediği için gayrimeşru yollara tevessül edileceği ve yeraltına ineceği; ayrıca devletin müdâhil olabileceği alanın dışına çıkacağı da ifade edilmelidir. Meşru imkân ve hadlere rağmen devletin zaman zaman *kanun dışı murabahacılık* yapanlarla mücadele etmek durumunda kaldığı göz önüne alındığında aksi bir vaziyetin daha büyük problemlere yol açacağını tahmin etmenin spekülasyon olmayacağı söylenebilir. Osmanlı ulemâsı bu ve bunun gibi mahzurları bertaraf edebilmek gayesine matuf olarak, fıkhın esnekliğinden istifade ederek bu muameleye hüsnü kabul göstermiştir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. OSMANLI DEVLETİ'NDE MUAMELE-İ ŞER'İYYE TATBİKATI

Osmanlı Devleti'nde muamele-i şer'iyye tatbikatı esas itibariyle şer'iyye sicilleri ve Osmanlı arşivi üzerinden takip edilmiştir. Bu çerçevede 23'ü İstanbul'a, 17'si İstanbul haricindeki yerlere ait olmak üzere toplamda 40 şer'iyye sicilinin ve Osmanlı arşivinden mevzuu ile alakalı belgelerin taranıp tasnif edilerek değerlendirildiği ifade edilmişti. Burada ilk olarak ifade edilmelidir ki şer'iyye sicillerine yansımayan çok sayıda muamele-i şer'iyye vardır. Bu çerçevede sicillerde alacak/borç sebebi bildirilmeyen kayıtlar ve mahkemeye hiç yansımayan muameleler değerlendirilmelidir.

Sicillerde yer alan çok sayıda borç kaydının sebebi bildirilmemiştir. Yani kayıttan taraflar arasında bir borç münasebeti bulunduğu ve bu münasebet sebebiyle bir borcun varlığı anlaşılmakla birlikte, bu borcun hangi hukukî muamele neticesinde doğduğu zikredilmemiştir. Bu şekildeki sebebi bildirilmeyen kayıtların muamele-i şer'iyye olmadığı prensip itibariyle söylenebilir. Zira tatbikatta muamele-i şer'iyye, umumiyetle belirli bir usulde yapılmıştır ve dolayısıyla bir borcun kaynağının muamele-i şer'iyye olduğu ekseriyetle anlaşılmaktadır. Fakat istisnâen, sebebi zikredilmeyen borçlardan bir kısmının kaynağının, muamele-i şer'iyye tasarrufları olduğu söylenebilir. Nitekim borcun kaynağı zikredilmeyen kayıtların bir kısmında alacaklı taraf para vakfı, yeniçeri ortası gibi müesseselerdir. İleride tafsîlen açıklanacağı üzere bu müesseselerin muamele-i şer'iyye tasarrufları ile borç vermesi asıldır. Dolayısıyla bu müsseselerin alacaklı olduğu borç münasebetlerinin bir kısmının kaynağının muamele-i şer'iyye tasarruflarınan birisi olması muhtemeldir. Fakat bu kayıtlar şüphe sebebiyle yapılan tasnife dâhil edilmemiştir. Kaynağı belli olmayan borçların bazılarının kaynağının karz-ı hasen olması da kuvvetle muhtemel olmakla birlikte, bunlar da aynı şüphe sebebiyle tasnife dâhil edilmemiştir.[379]

[379] Mesela, İstanbul Mahkemesi 12 Numaralı Sicil v.79a-5'da yer alan kayıtta bir borç münasebeti vardır ve bu borç, deyn-i şer'i şeklinde ifade edilmiştir. Fakat bu kayıttan borcun kaynağına dair herhangi bir malumat edinmek mümkün değildir. "*Mahmiye-i İstanbul'da Deniz Abdal mahallesi sükkânından el-Hâc Mehmed b. Abdülmelik nâm kimesne meclis-i şer'-i hatîr-i lâzımü't-tevkīrde Ömer Çelebi b. Ahmed nâm kimesne mahzarında üzerine da'vâ ve takrîr-i kelâm edip mezbûr Ömer Çelebi zimmetinde cihet-i deyn-i şer'îden mukassat yirmi bir riyâlî guruş hakkım vardır hâlâ suâl olunup alıverilmesi matlûbumdur dedikde gıbbe's-suâl mezbûr Ömer Çelebi cevâbında fi'l-vâki' müdde'î-i mezbûra cihet-i mezbûreden zimmetimde yirmi bir riyâlî guruş deynim vardır deyû bi tav'ihî ikrâr etmeğin ikrârı mûcebince meblağ-ı mezbûr yirmi bir riyâlî guruşu*

Sebebi anlaşılamayan kayıtlardan başka, bazı muamele-i şer‘iyye misalleri mahkemeye hiç yansımamaktadır. Çünkü muamele-i şer‘iyyenin mahkemede yapılma zarureti yoktur.[380] Her ne kadar Osmanlı arşivinde, muamele-i şer‘iyyenin mahkeme huzurunda yapılması ile alakalı belirli kadılıklara yazılmış emirler[381] mevcutsa da bu emir umumi olmayıp sadece belirli bir bölge ve zaman için câridir.[382] Nitekim bazı vakfiye kayıtlarında muamele-i şer‘iyyenin hâkim katında tescili şart koşulmuştur. Böyle bir şartın varlığı, bu muamelenin mahkemede yapılma zaruretinin olmayışına bir delildir. Zira böyle bir zaruret olsaydı, vâkıfın bu şekilde bir şart koymasına gerek olmazdı. Ayrıca şer‘iyye sicillerinde rastlanan bazı kayıtlarda, kendi aralarında muamele-i şer‘iyye yapan kimselerin daha sonradan çeşitli sebeplerle mahkemeye başvurduğu ve mahkemenin bu muameleleri mahkeme huzurunda yapılmadığı gerekçesi ile reddetmediği görülmüştür.[383] Hatta ölen kimselerin terekelerinin yazıldığı muhallefât defterleri,[384] mahkemede huzurunda yapılmayan muamele-i şer‘iyye tasarruflarının, huzurda yapılanlardan daha fazla olduğunu düşündürmektedir. Zira muhallefât defteri hüviyeti taşımayan, ortalama bir şer‘iyye sicilinde karşılaşılan muamele-i şer‘iyyelerden oransal ve sayısal olarak çok daha fazlası, muhallefât defterlerinde yer almaktadır. Bu defterlerde murisin mal varlığının bir sayım dökümü yapıldığı için, o kimsenin bütün borçları burada görünmektedir. Bu defterlerde muamele-i şer‘iyye umumiyetle “*vakfa muameleden borç*” ve “*muameleden borç*” şeklinde karşımıza

---

mezbûr el-Hâc Mehmed’e edâ ve teslîme tenbîh birle mâ hüve’l-vâki‘ bi’t-taleb ketb olundu. Fi’l-yevmi’s-sâmin aşer min şehri Rebî‘ilevvel li sene erba‘a ve seb‘în ve elf. Şuhûd[ü’l-hâl]: Resûl b. Rıdvan, Mehmed b. Rıdvan, Osman b. Abdullah, Mustafa b. İsâ, Gazanfer b. Abdullah, Yusuf b. Mahmud ve gayruhüm.”

[380] Özcan, muamele-i şer’iyyenin ancak “*kadının tescili halinde geçerli kabul edileceğini*” ifade etmiştir. Fakat bu ifade doğru değildir. Bkz. Özcan, **Osmanlı Para Vakıfları Kanûnî Dönemi Üsküdar Örneği**, s.61.; Aksi görüş için bkz. Kaya, “*XVIII. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Nazari ve Tatbiki Olarak Karz İşlemleri*”, s.37.

[381] “*Mora sancağı kadılarına hüküm: … ve muamele ile akça verilmek lazım geldikde mahkemede şuhud-ı udul huzurunda verilip tescil olunması ve hariçte muamele ile akçe verenlerin davalarının istima olunmaması… hakkında olup İsa Çavuş'a verilmiştir. (Birer sureti Selanik ve Köstendil ve Yanya ve Tırhala ve Avlonya ve Delvine ve Bosna kadılarına yazılmıştır)*”. **COA**, A.{DVNSMHM.d... / 16 - 525 – 0, H.29/11/979.; Aynı minvalde bir emir için bkz. **COA**, {DVNSMHM.d…/ 16 – 507 – 0, H.19/09/979.; Bkz. Üçüncü Bölüm “3.4.1. Ribh Nisbeti” başlığı.

[382] Bkz. Üçüncü Bölüm “3.4.1. Ribh Nisbeti” başlığı.

[383] Bâb Mahkemesi 3 Numaralı Sicil v.29b-1’de yer alan kayıtta bir zımmî ile para vakfı kendi aralarında bir muamele-i şer’iyye yapmış, bundan 209 gün sonra kefâlet için mahkemeye müracaat edilmiştir.

[384] Bkz. Tahsin Özcan, “Muhallefât”, **DİA**, C.30, İstanbul, TDV, 2005, s.406-407.

çıkmıştır.[385] Mesela muhallefat defteri niteliği taşıyan S 12 numaralı Sofya Şer'iyye Sicili'nde, 299 muhallefât kaydı içinde 66 adet muamele-i şer'iyye vardır ki bu diğer sicillere nazaran yüksek bir rakamdır. Bu kadar fazla sayıda kayıtla diğer sicillerde karşılaşılmamış olması, bu muamelelerin bir kısmının mahkeme huzurunda yapılmadığına işaret etmektedir. Ayrıca yine bu defterlerde yer alan, kaynağı belli olmayan ve umumiyetle "*deyn-i şer'i*" ile ifade edilen borçların bir kısmının da muamele-i şer'iyye tasarruflarından olması da muhtemeldir. Çünkü bu şekildeki kayıtların bazılarında hiçbir borcun kaynağı zikredilmemektedir. Bununla birlikte bu borçların bir kısmının alacaklısı para vakfı niteliğindeki müesseselerdir ve yukarıda da ifade edildiği üzere bunların muamele-i şer'iyye tasarrufları ile borç vermeleri asıldır. Dolayısıyla tutulan kayıtta hiçbir borcun kaynağı zikredilmemişse ve bu borçlardan bir kısmının alacaklısı para vakfı niteliğindeki müesseseler ise bunun kaynağının muamele-i şer'iyye tasarruflarından birisi olması muhtemeldir. Neticede şer'iyye sicillerinden alınan malumatlar muamele-i şer'iyyenin yaygınlığı hususunda fikirler verse de, gerçekte yapılan muamele-i şer'iyye sayısının bu defterlere yansıyandan daha fazla olduğu söylenebilir.

3.1. Muamele-i Şer'iyyenin Kuruluş ve İşleyişi

Fıkıh ve fetvâ kitaplarında muamele-i şer'iyyenin kuruluşuna dair pek çok farklı usul görmemize rağmen, tatbikatta karşılaşılan hemen yegâne usul, bir miktar nakit paranın karz verilişi, bunun yanında da bir başka eşyanın (kumaş, kitap vs.) da vadeli olarak satılmasıdır. Bu usul hem muamele-i şer'iyyenin ilk kez yapılmasında hem de vade uzatılmasında kullanılmıştır. Bazı kayıtlarda asıl borç ve ribh belirtilmesine rağmen hangi usulün kullanıldığı açıkça ifade edilmemiştir. Yine bazı kayıtlarda bey' bi'l-istiğlâl ve muamele-i şer'iyye mefhumları birbiri yerine kullanılmıştır.[386]

Muamele-i şer'iyyenin tatbikatta nasıl kurulduğunu izah edebilmek maksadıyla, birkaç muamele-i şer'iyye misali burada zikredilip açıklanmıştır. İki zımmî yetimin malından karz+bey' usulü kullanılarak yapılan bir muamele-i şer'iyye ile verilen borca ilişkin misalde

[385] Mesela, Galata Mahkemesi 46 Numaralı Sicil v.12a-1'de yer alan kayda göre merhum "*Hüsameddin Efendi'nin*" muamele kaynaklı borçları şu şekilde sayılmıştır: "*Deyn-i müsbet be vakf-ı Cafer Paşa ma'a murâbaha 15.120*", "*Deyn-i müsbet be vakf-ı Saçlı Emir ma'a murâbaha 32.000*", "*Deyn-i müsbet be vakf-ı Tercüman ma'a murâbaha 10.500*".

[386] Mesela İstanbul Mahkemesi 12 Numaralı Sicil v.5a-7'de yer alan kaydın başlığı "istiğlâl" olmasına rağmen, yapılan hukukî muamele, muamele-i şer'iyyedir.

"*hâlik olan Vartak v. Todor nâm Ermeni'nin sulbî sagīr oğlu Gabril ve sulbiye sagīre kızı Maryem nâm sagīrlerin"* vasîsi, yetimlerin malından *"dört yüz on iki buçuk kıt'a esedî"*yi karz olarak vermiş, bununla birlikte belirli bir miktar "*çuka*" da bir yıl vadeli olarak karşı tarafa "*kırk bir tamâm ve bir rub' esedî guruş*"a satmıştır. Borcu alan kimse de bu yetimlere toplamda "*dört yüz elli üç buçuk tamâm ve bir rub' esedî guruş*" borçlu olduğunu ikrâr etmiş ve durum sicile kaydolunmuştur.[387]

Bir başka misalde ise bir yetimin malından muamele-i şer'iyye ile borç verilmiştir ve durum deftere kaydolunmuştur. Bu kayıtta, muamele-i şer'iyyenin hangi usulle yapıldığına dair bir malumat yoktur. Bununla birlikte muamele-i şer'iyyenin hangi ribh nisbeti ile

[387] Bâb Mahkemesi 3 Numaralı Sicil, v.62a-3.; Muamele-i şer'iyye yapan kişiler/gruplar değişse de tatbik edilen usulün değişmediğini ve bu hususta bir tatbikat birliği olduğunu göstermek maksadıyla iki muamele-i şer'iyye kaydı daha burada zikredilmiştir. Yeniçeri vakfınca yapılan bir muamele-i şer'iyye şöyledir: "*Dergâh-ı âlî yeniçerilerinin altmışıncı ağa bölüğü odası ahâlîsinden Abdurrahman Beşe b. Abdurrahim nâm râcil meclis-i şer'-i hatîr-i lâzımü'ttevkīrde zikr olunan oda[ya] vakf olan akçenin bi'l-fi'l mütevellîsi olan Ahmed Beşe b. Bâli mahzarında tav'an ikrâr ve takrîr-i kelâm edip vakf-ı mezbûr malından zimmetimde beş yüz dokuz dirhem riyâlî guruş asl-ı mâl ile yetmiş beş riyâlî guruş ribh-i şer'î ki vakf-ı mezbûra cem'an beş yüz yetmiş beş riyâlî guruş deynim olup meblağ-ı mezbûru târih-i kitâb şehri gurresinden bir sene tamâmına değin edâya ta'ahhüd eyledim dedikde gıbbe't-tasdîki'l-mu'teber meblağ-ı mezbûra oda-i merkūme odabaşısı işbu hâzır bi'l-meclis Osman Beşe b. Mahmud mezbûr Abdurrahman Beşe Efendi ile kefîl olmağın mâ vaka'a bi'ttaleb ketb olundu. Fi'l-yevmi's-sâdis ve'l-ışrîn min Şevvâli'l-mükerrem li sene selâse ve seb'în ve elf. 1. [20a] Şuhûdü'l-hâl: el-Hâc Mehmed Beşe b. Abdülgani, Ali Beşe b. Mehmed, Mehmed Beşe b. Muharrem, Ali Beşe b. Derviş Dede, Mehmed Beşe b. Ahmed, İbrahim Beşe b. Uzun İshak Beşe, çukadar Ali Beşe, Türbedâr Ahmed Hoca*" İstanbul Mahkemesi 12 Numaralı Sicil, v.19b-5.; Yine para vakfınca yapılmış bir muamele-i şer'iyye şöyledir: "*Kabz-ı asl-ı mâl-ı vakf ve ribh Merhûm Kızlarağası Abdülkerim Ağa vakfına bi'l-fi'l mütevellî olan el-Hâc Halil b. Hanefî meclis-i şer'de Sofya kazâsından münfasıl mefharü'l-mevâliyyü'lkirâm Hasan Efendi b. Süleyman tarafından tasdîk-i âti'l-beyâna sâbitü'l-vekâle vekîl olan Abdülkerim Efendi b. Ebûbekir muvâcehesinde bi't-tevliyye ikrâr ve i'tirâf edip müşârün-ileyh Hasan Efendi'ye altmışyedi Saferi gurresinde ikrâz ve teslîm ettiğim asl-ı mâl-ı vakf-ı mezbûrdan yüz elli üç bin akçe ve gurre-i mezbûreden târih-i kitâba gelince murâbaha-i şer'iyyeden yüz on dört bin yedi yüz elli akçe ki cem'an asl-ı mâl ve ribh iki yüz altmış yedi bin yedi yüz elli akçeyi mûmâ-ileyh Hasan Efendi yedinden tamâmen vakf için bi't-tevliyye alıp kabz eyledim min ba'd asl-ı mâl-ı vakf ve târih-i kitâba gelince ribhinden merkūm Hasan Efendi zimmetinde bir akçe ve bir habbe hak ve alâkam kalmadı dedikde mütevellî-i mezbûru cemî' kelimâtında vekîl-i merkūm vicâhen tasdîk etmeğin mâ vaka'a bi't-taleb ketb olundu. Fi'l-yevmi'r-râbi' aşer min şehri Ramazâni'l-mübârek sene 1073. Şuhûdü'l-hâl: Hasan Çavuş el-Mübâşir, Mahmud Efendi b. Abdullah, Abdurrahman Çelebi b. el-Hâc Ahmed, Mehmed Efendi b. el-Hâc Abdüsselam, Osman Çelebi b. Ali, Abdurrahman b. Abdullah, Yusuf Çelebi b. Abdullah."* İstanbul Mahkemesi 12 Numaralı Sicil, v.2b-1.

yapıldığı açıkça ifade edilmiştir. Buna göre borç alacak kimse mahkemeye gelmiş ve yetimin velîsi huzurunda küçüğün malından "*elli kıt'a esedî guruş asl-ı mâl ve onu on bir buçuk hesâbı üzre târih-i kitâbdan üç yüz altmış gün tamâmına dek üzerime devr-i şer'î ile ilzâm ribh olunan yedi buçuk esedî guruş"* aldığını, böylece toplamda *"elli yedi buçuk esedî guruş*" borçlu olduğunu ikrâr etmiş ve durum sicile kaydolunmuştur.[388]

3.1.1. Taraflar ve Ehliyet

Muamele-i şer'iyyenin birden fazla akit yapılarak borçlanmayı sağlayan bir usul olmasından mütevellit ehliyet kâideleri de muamele-i şer'iyyenin yapılış usulüne göre farklılık arz etmektedir. Muamele-i şer'iyyenin kurulduğu usul hangi akitleri hâvi ise tarafların o akitleri yapmaya ehil olması gerekmektedir. Muamele-i şer'iyyenin kurulmasında ekseriyetle bey' ve karz akdi kullanıldığı için ehliyet hususunda gerekli izahat bu akitler üzerinden yapılmıştır.

Tam ehliyetli kimseler her türlü hukukî muameleyi kendi başlarına yapabilirler. Dolayısıyla bu kimseler herhangi bir izne/icazete gerek olmaksızın muamele-i şer'iyyenin ihtiva ettiği akitleri yapabilirler.

Tam ehliyetli olmayan kimselerin taraf ehliyeti noktasında durumları ise yapılan akdin türüne göre farklılık arz etmektedir. Muamele-i şer'iyyenin kurulmasında kullanılan akitlerden birisi olan satım akdi kâr ve zarar ihtimalini ihtiva ettiği için mümeyyiz çocuğun/mahcurun yaptığı satım akitleri ancak velî/vasî izni ile geçerli olur. Mümeyyiz olmayanların ise kendi başlarına akit yapmaları mümkün olmadığı için bu akit onlar adına velî/vasî tarafından yapılır.[389] Fakat bu akitlerde gabin bulunmamalıdır.[390]

Karz akdinde ehliyet yukarıda izah edildiği için burada tekrarlanmamıştır.[391] Burada sadece yetim mallarından yapılan muamele-i şer'iyyeler zımnındaki karz akitlerinde ehliyet durumu ele alınmıştır.

Osmanlı hukuk tatbikatında bazı yetim malları muamele-i şer'iyye ile işletilmektedir. Muamele-i şer'iyyede ise teberru niteliğinde bir karz akdi mevcuttur. Yani muamele-i şer'iyye kurulurken bu kimselerin mallarından belirli bir miktar karz olarak verilmektedir. Bu çerçevede velî/vasînin bu karz akdini hangi salahiyete dayanarak yaptığını izah etmek

[388] Bâb Mahkemesi 3 Numaralı Sicil, v.47b-2.

[389] Ali Bardakoğlu, "Bey'", **DİA**, C.6, İstanbul, TDV, 1992, s.14..

[390] **MAA**, m.356.

[391] Bkz. Birinci Bölüm, "1.2.2.1. Akdin Tarafları ve Ehliyet" başlığı.

gerekmektedir. Zira velî/vasî, çocuk/mahcur adına prensip itibariyle teberrua ehil değildir. Bununla birlikte, çocuğun/mahcurun haklarına halel gelmeyeceğinin garanti altına alınması veya karz akdinin çocuğun/mahcurun menfaatine olması hallerinde hâkime teberrua ehil olmayanlar adına karz verme salahiyeti verildiği ifade edilmişti.[392] İşte yetim mallarında da aynı durum mevzubahistir. Yetim mallarının muamele-i şer'iyye ile işletilebilmesi için hâkimden izin alınmakta ve alacağı garanti altına alabilmek maksadıyla kefil ve/veya rehin talep edilmektedir.[393] Bu çerçevede yetim mallarından yapılan muamele-i şer'iyyeler çocuğun lehine olmaktadır ve bu durumda velî/vasînin bu şekilde bir karz akdi yapma hakkı mevcuttur.

3.1.2. Muamele-i Şer'iyyenin Üzerine Bina Edildiği Borç

Muamele-i şer'iyye, yapısı gereği üzerine ribh ilzâm edilecek bir asıl borca ihtiyaç duyar. Yani muamele-i şer'iyyede en az iki farklı borç/akit mevcuttur. Bunlardan birisi asıl borçtur ki ekseriyetle karz olarak verilir; diğeri de bu asıl borç üzerine bina edilmiş ribhtir. Asıl borç olmadan ribh ilzâmı mümkün değildir. Nitekim "*deyn vacip olmadığında murabaha (ribh) da bağlayıcı olmaz. Çünkü mübayaa deynin vücuduna binaendir. Deynin ademi ortaya çıktığında ona bina edilen şey de sâkıt olur.*"[394] Burada deyn umumiyetle nakit paradır ve karz kaynaklıdır. Fakat nakit para dışındaki aynî bir borç üzerine de ribh ilzâm edilebilir.[395] Burada mühim olan bir kimsenin zimmetinde bir asıl borcun bulunmasıdır. Bu borç tatbikatta umumiyetle karzdan kaynaklanmaktadır, fakat bu şart değildir.

Asıl borç olmadan ribh ilzâmının caiz ve mümkün olmaması ile alakalı fetvâ kitaplarında çok sayıda misal zikredilmiştir. Alacaklının kefilden habersiz asıl borçludan borcu tahsil ettikten sonra, kefil ile muamele-i şer'iyye yapıp ribh ilzam etmesi[396]; ehl-i örfün bir kimseye ceza kestikten sonra kestiği ceza üzerine ribh ilzâm etmesi[397] bu kâbildendir. Zira

---

[392] Bkz. Birinci Bölüm, "1.2.2.1. Akdin Tarafları ve Ehliyet" başlığı.

[393] Yetim malından karz verileceğinde mahkemeden izin alınmasına dair misaller için bkz. Üçüncü Bölüm, "3.3.2. Yetim Malları" başlığı.; Ayrıca bkz. Esra Çetinkaya, "Tokat Şer'iyye Sicillerine Göre Osmanlı Hukukunda Karz Sözleşmesi (1805-1843/1220-1258)", **Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi**, C.21(2), 2016, s.296-297.

[394] Erzurumî, **Sefînetü'l-fetâvâ**, v.112-b.

[395] Ali Efendi, **Fetâvâ-yı Ali Efendi**, v.97.

[396] Kaya, "*XVIII. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Nazari ve Tatbiki Olarak Karz İşlemleri*", s.32.

[397] "*Ehl-i örf taifesinden on nefer kimesneyi bir cürm ile ittiham ve habsidüb şu kadar akçe cürmiyyeyi kesdikde içlerinden Amr'a adedi nâ- ma'lûm bir mikdar akçe ile bir kise vidüb: "Bana şu kadar akçe deynin var mıdır?" didikde Amr dahi "vardır" deyüb ba'dehû sâirlerden her biri Zeyd'in emriyle ol kiseyi alub: "ol kadar akçe*

bu misallerde ribhin üzerine ilzâm edileceği bir asıl borç bulunmamaktadır. Dolayısıyla bu şekilde bir muamele-i şer'iyye kurulması mümkün değildir.

3.1.3. Ribhi Teşkil Eden Mal

Muamele-i şer'iyyenin, tatbikatta bir miktar nakit paranın karz verilişi bunun yanında da bir başka eşyanın da vadeli olarak satılması şeklinde karşımıza çıkması münasebetiyle, burada vadeli olarak satılan eşyanın niteliğine dair izahat yer almaktadır.[398] Ribh ilzâm etmek iradesi ile satılan eşya ekseriyetle "çuka" (çuha) şeklinde ifade edilmekle birlikte; kitap, değerli taşlar, kürk gibi çok farklı şeyler de akde konu olmuştur. Bu eşyalar kayıtların bir kısmında sadece ismen zikredilirken, bir kısmında ismen zikredilmekle kalmamış, malın niteliği, özelliği, miktarı da belirtilmiştir. Ribhi teşkil etmek üzere satılan mal kitap ise bu kitabın ismi ve fiziki durumu açıkça yazılmıştır. Bu kitaplar ekseriyetle fıkıh ve fetvâ kitaplarıdır.

Ribh ilzâmı için satılan eşyalara birkaç misal vermek gerekirse İstanbul Mahkemesi 12 Numaralı Sicil v.124b-1'de yer alan kayıtta karz verilen para haricinde kalan, yani ribhi oluşturan eşya "*bir cild Çârperdî nüshası Keşşâf ve bir cilde mükemmel Kadı ve bir Mushaf-ı şerîf hediyesinden*" şeklinde ifade edilmiştir. Hasköy Mahkemesi 10 Numaralı Sicil v.20-b'de yer alan kayıtta ribhi oluşturan eşya "*bir kitâb-ı Fetâvâ-yı Hidâye*"dir. Bâb Mahkemesi 3 Numaralı Sicil v.91a-4'de yer alan kayda göre ribhi oluşturan eşya "*on altısı la'l ve üçü yâkut*" taştır. Aynı defterde v.136a-2 de yer alan kayda göre ribhi oluşturan eşya "*çukaya kaplı bir samur kürk*"tür. Yine aynı defterde v.138b-2'de yer alan kayıtta ribhi oluşturan eşya "*bir Mushaf-ı şerîf hediyesi*" şeklinde ifade edilmiştir. İstanbul Mahkemesi 18 Numaralı Sicil v.164b-1'de yer alan kayıtta ribhi oluşturan eşya "*yakut taşlı iki paftalı bir ön kuşak*" tır.

3.1.4. Vade

Muamele-i şer'iyye malum bir vade ile yapılır ve tespit edilen vade dolmadan, alacaklı alacağını talep edemez. Bunu ifade eden bir fetvâ şöyledir: "*Zeyd Amr'a muamele ile virdüği akçası içün Amr'ın üzerine bir sene tamamına dek onu on bir buçuk hisâbı üzere muamele-i şer'iyye ile şu kadar akçe ribh ilzâm eylese Zeyd, ribh-i merkûmı sene tamamından evvel*

---

deynimiz vardur" didiklerinden sonra içlerinden Bekir, ol kiseyi içinde olan akçe ile Zeyd'e virüb Zeyd dahi alsa Zeyd mücerred "Üzerinize devrettim" didikde ol kimesnelerden nesne almağa kâdir olur mu? El-Cevâb: Olmaz." Ali Efendi, **Fetâvâ-yı Ali Efendi**, v.95.

[398] Ribhi oluşturan malın ilk sahibine dönüp dönmediği yukarıda açıklandığı için burada tekrar ele alınmamıştır.

Amr'dan almağa kâdir olur mu? El-Cevâb: Olmaz."[399] Görüldüğü üzere alacaklı vade dolmadan parayı talep edememektedir.

Hanefî mezhebine göre, karzda vade caiz olmamasına rağmen, muamele-i şer'iyye ile karz olarak verilen malın vadesinden önce talebinin mümkün olmadığı devrin kaynaklarında ifade edilmiştir. Fakat bunun gerekçesinin ne olduğuna dair herhangi bir malumata rastlanmamıştır.[400] Muamele-i şer'iyye ile verilen karzın, bir satım akdine dayanması münasebetiyle vade hususunda satıma kıyasla böyle fetvâ verilmiş olabileceği gibi,[401] karzda vadeyi caiz gören mezhep görüşleri de bu hususta dayanak alınmış olabilir.

Borçlu ise vade dolmadan ödeme yapmak isterse alacaklı buna engel olamaz. Yani burada vade, sadece alacaklı açısından bağlayıcıdır. Vade dolmadan borçlunun ölmesi durumunda ise borç muaccel hale gelir. Dolayısıyla muamele ile borç alan bir kimse borcunu erken öderse veya ölür de borç terekesinden vade dolmadan tahsil olunursa, sadece geçen günlerin ribhi ödenir. Eğer ribh, başta peşinen ödenmişse ve vade dolmadan borcun tamamı ifa edilirse kalan kısmın ribhini alacaklının iade etmesi gerekir.[402]

Tatbikatta muamele-i şer'iyyelerin çoğu bir yıllık yapılmakla birlikte bundan daha kısa ve daha uzun sürelere de rastlanmıştır. Sicillerde karşılaşılan en kısa vade yirmi günlük[403], en uzun vade ise altı yıllıktır.[404] Bu misaller haricinde çok sayıda, bir yıldan uzun ve kısa süreli muamele mevcuttur.[405]

---

[399] Ali Efendi, **Fetâvâ-yı Ali Efendi**, v.95.

[400] Ali Efendi, **Fetâvâ-yı Ali Efendi**, v.95.; Aynı minvalde fetvâlar 18. asır kaynaklarında da bulunmaktadır. Mesela bkz. Erzurumî, **Sefînetü'l-fetâvâ**, v.108-a.

[401] Kaya, "*XVIII. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Nazari ve Tatbiki Olarak Karz İşlemleri*", s.43 vd.

[402] Ankaravî Mehmed Emin Efendi, **Fetâvâ-yı Ankaravî**, C.1, s.338-339.; İbn Hümam, **Fethu'l-Kadîr**, C.7, s.148.; İbn Âbidîn**, Reddü'l-Muhtar**, C.4, s.156.; İbn Kayyım, **İ'lâmü'l Muvakkiîn**, C.3-4, s. 385 vd.; Özsoy, "Faiz", s.119.; Zuhaylî, **Hanefî Fıkhı**, C.2, s.382. Kaya, "*XVIII. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Nazari ve Tatbiki Olarak Karz İşlemleri*", s.44. Krş. Serahsî, **Mebsût**, C.13, s.178.; Muhammed Ebû Zehra, **Faiz (Ribâ) Araştırmaları**, Çev. Yunus Araz, Bursa, Emin Yayınları, 2016, s.60.; Bayındır, "İslâm'da Faiz Mefhumu ve Unsurları", **Para, Faiz ve İslâm**, İSAV, 1987, s.138.

[403] Eyub Mahkemesi (Havass-ı Refıa) 19 Numaralı Sicil v.53b-3.

[404] İstanbul Mahkemesi 12 Numaralı Sicil v.2b-1.

[405] Eyüb Mahkemesi (Havâss-ı Refîa) 74 Numaralı Sicil v.19b-2'de yer alan kayıtta borç münasebeti yirmi sekiz aylıktır. 21 Numaralı Ayıntab Şer'iyye Sicili Defteri v.174-2'de yer alan kayıtta borç münasebeti dört yıllıktır. Misalleri çoğaltmak mümkündür.

Borcun vadesinin uzatılması ise yeni bir muamele-i şer‘iyye yapılmasına bağlıdır. Yani borçlunun zimmetindeki borç asıl borç kabul edilerek yeni bir devir yapılmalıdır. Bununla alakalı bir misal şöyledir: Mehmet Ağa, para vakfından muamele-i şer‘iyye ile borç almıştır. Mehmed Ağa’nın ölümünden sonra borç vârislerden talep edilmiş, borcun bir kısmı ödenmiş ve geriye “*10.000” guruş* borç kalmıştır. Bu borcun vadesini uzatmak için yeni bir devir yapılmış ve “*bin esedî guruşa levn ve zirâ‘ı beynimizde ma‘lûm çuka ve kumaş iştirâ ve kabz”* edilip borç toplamda 11.000 guruş olarak kaydedilmiştir.[406] Görüldüğü üzere burada borcun ödenmeyen kısmı olan 10.000 guruş asıl borç kabul edilerek, “*bin guruşluk*” yeni bir satım akdi yapılmış ve vade uzatılmıştır. Aynı usul bey‘ bi’l-istiğlâlde de kullanılmaktadır. Nitekim bir kayıtta, bey‘ bi’l-istiğlâl kaynaklı bir borcun zamanında ifa edilememesi üzerine kalan kısım için tekrar bir istiğlâl yapılmış ve vade uzatılmıştır.[407]

3.1.5. İspat

Müddei iddiasını ispatla mükelleftir umumi kâidesi gereği, davacının, iddia ettiği şeyleri ispat etmesi gerekmektedir. Eğer bunu yapamazsa davalıya yemin teklif edilir. Davalı yemin ederse davayı kazanır.[408] Muamele-i şer‘iyye ile alakalı bir ihtilaf vukuunda da aynı ispat kâideleri geçerlidir ve şer‘iyye sicillerinde bunlarla alakalı çokça misal mevcuttur. Buna göre, bir kimse kendisinden muamele-i şer‘iyye yapılmaksızın ribh alındığını iddia ediyorsa iddiasını ispatlamalıdır. Eğer ispat edemezse karşı tarafa yemin teklif edilir.[409]

Bir kimse karzdan kaynaklandığını iddia ettiği borcunu talep için mahkemeye başvurduğunda, borçlu borç münasebetini kabul etmekle birlikte bu borcun bir kısmının karz kaynaklı, diğer kısmının ise muamele-i şer‘iyye yapılmaksızın alınan ribh olduğunu iddia etmiş ise bu iddiasını ispatlamalıdır. İspatlayamazsa alacaklı yemin ederek davayı kazanır. Görüldüğü üzere burada davalı borç münasebetini ikrâr etmekle birlikte yeni bir iddiada bulunmaktadır ve dolayısıyla kendisinden bunu ispat etmesi beklenmektedir. Bununla alakalı bir misal şöyledir: “*Kalos*” isimli zımmî “*Sanfesi*” isimli zımmîden karzdan olduğunu iddia ettiği borcunu talep etmiştir. Sanfesi talep edilen borcun bir kısmını kabul edip diğer kısmı için “*lâkin meblağ-ı bâkī-i mezbûr otuz guruş ribâdır deyu def ‘le mukabele*” edip itiraz etmiş

[406] Bâb Mahkemesi 3 Numaralı Sicil v.88a-3.

[407] Bâb Mahkemesi 46 Numaralı Sicil v.26b-2; Vade uzatmak için yapılan diğer bir istiğlâl misali için bkz. Galata Mahkemesi 20 Numaralı Sicil v.29b-1.

[408] **MAA**, m.76-77.

[409] Kaya, “*XVIII. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Nazari ve Tatbiki Olarak Karz İşlemleri*”, s.75.

fakat bu iddiasını ispatlayamamıştır. Bunun üzerine "*Kalos*" yemin ederek talep edilen miktarı almaya hak kazanmıştır.[410]

Borçlunun davacı konumunda olup kendisinden muamele-i şer'iyye yapılmaksızın para alındığını iddia etmesi ihtimalinde, alacaklı borç münasebetini ve ifayı ikrâr etmiş, bununla birlikte bu borcun kaynağının muamele-i şer'iyye olduğunu iddia etmiş ise bu iddiasını ispatlamalıdır. İspat edemezse borçluya yemin teklif edilir. Bununla alakalı bir misal şöyledir: Bir grup zımmî "*Uzun*" isimli zımmîden "*üç def'ada yüz on iki kuruş istidâne ve ahz ü kabz*" ettiklerini ikrâr etmiş; fakat Uzun'un "*vech-i şer'î üzerime devr-i şer'i etmeden birkaç sene bizden ribh nâmı ile cem'an yüz elli üç kuruş"* aldığını söyleyerek "*meblağ-i mezkûru merkum Uzun'dan istirdâd olunmasını*" talep etmiş ve bu konuda ellerinde "*fetvâ-i şerîfe*" olduğunu söylemişlerdir. Uzun'un "*devr*" yapıldığını ispat edememesi üzerine mezkûr zımmîler "*devr*" olmadığına dair yemin etmiştir. Daha sonra "*ellerinde olan fetvâ-i şerîfeye nazar"* olunmuştur. Fetvâ şu şekildedir: "*Kaç sene bî gayr-i muamele geçmekle karye-i sâbıka kethüdâsı olan Agob'dan asl-ı deyni zı'fı mikdârı akçe aldıkdan sonra birkaç sene dahi mürûr edib karyenin hâlen kethüdâsı olan Yakub'dan dahi şu kadar akçeleri alınsa kavm-i karye zeydi bî gayr-i muamele ribh nâmına evvela ve sâniyen aldığı akçelerden ziyâde ale'l-asıl olan istirdâd edib geri almağa kadir olur mu? El-cevâb Allahü â'lem olurlar. Hâk zannedib verenler bî gayr-i hak aldığına vâkıf olduklarında taleb ederlerse alırlar.*" Bunun üzerine "*ber-mûceb-i fetvâ-i şerîfe asıl mâldan ziyâde aldığı yüz elli üç kuruşu zımmiyun-i mezbûruna geri red etmek üzere merkum Uzun'a tenbih"* olunmasına karar verilmiştir.[411]

3.1.6. Teminat

Şer'iyye sicillerinde muamele-i şer'iyye ile borç verilirken ekseriyetle bir teminat talep edildiği müşâhede edilmiştir. Hususen para vakıfları teminatsız borç vermemiştir. Bu hem incelenen vakfiye kayıtlarında[412] hem de vakıfların mahkeme huzurunda verdikleri borçların kayıtlarında[413] karşımıza çıkmıştır.

---

[410] Bâb Mahkemesi 54 Numaralı Sicil v.55b-1.

[411] 78/1 Numaralı Kayseri Şer'iyye Sicili v.67-b.

[412] Mesela İstanbul Mahkemesi 3 Numaralı Sicil, v.85b-1'de yer alan vakfiye kaydında bu durum "*meblağ-ı mezbûr her senede rehn-i kavî ve kefîl bi'l-mâl-ı melî ile veya ikisinden biri ile onu on bir akçe ve iki pul üzre ale'l-vechi'ş-şer'i'l-helâl yed-i mütevellî ile istirbâh ve istiğlâl olun*"ması şeklinde karşımıza çıkmıştır.

[413] Mesela *Eyüb Mahkemesi (Havâss-ı Refia) 74 Numaralı Sicil,* v.34b-3'da yer alan kayıtta bu durum "*benim ve kızım mezbûre Ayşe'nin mütevellî-i merkūm yedinde rehn-i makbûzum var iken…*" şeklinde karşımıza çıkmıştır.

Muamele-i şer'iyyede teminat iki şekilde alınmıştır. Birincisi "rehn-i kavî" olarak ifade edilir ki borç miktarına kâfi gelecek kadar mal demektir. İkincisi ise "kefil-i mel'î" olarak ifade edilir ki borç ödenemediğinde borcu ödemeye gücü yetecek kefil demektir. Bazı vakfiyelerde ve/veya davalarda her iki teminat usulünün de aynı anda kullanıldığı vâkidir.[414]

Teminat başlığı altında değinilebilecek bir husus da bazı vakfiyelerde karşımıza çıkan muamele-i şer'iyyenin hâkim katında tescilinin şart koşulmasıdır.[415] Muamele-i şer'iyyenin mahkeme huzurunda yapılması zarureti olmamasına rağmen, bazı vâkıfların daha sonradan ortaya çıkabilecek ihtilafları baştan ortadan kaldırmak maksadıyla bu muamelenin mahkemede yapılmasını şart koşmuştur ki bu da bir nevi teminattır.

Bazı vakfiyelerde karşılaşılan bir durum da teminat gösterip göstermemesi nazara alınmaksızın belirli sınıf kimselere borç verilmemesi talimatıdır. Mesela, bir vakfiyede de "*Ali Reis b. Kasım*", "*otuz bin akçe-i Osmânîyi vakf*" etmiştir. Fakat "*mu'âmelenin zenginlerle ve tüccâr ile yapılmasını, asker tâifesi ve fukarâ ile yapılmamasını*" da ayrıca şart koşmuştur.[416] Bu minvalde bir düzenleme ise 1643'te "*vakfın nükud akçesinin mün'im ve mütemevvil kimesnelere verilip… müflis kimesnelere verilmemek için*" bir "*Kanun-u Sultânî*" çıkarılarak yapılmıştır.[417]

3.2. Muamele-i Şer'iyyenin Hukukî Neticeleri

3.2.1. Ribh

Faizden kurtulmak için kullanılan bir hîle-i şer'iyye çeşidi olması münasebeti ile muamele-i şer'iyyenin en mühim hukukî neticesi, yapılan muamele sonunda alınan fazlalığı meşrulaştırmasıdır.[418] Yani bir karz münasebetinde muamele olmadan, ilzâm-ı ribh yapılmadan talep edilecek fazlalık faizdir ve dinen haram sayılır. Muamele-i şer'iyye ise

---

[414] Mesela Bâb Mahkemesi 46 Numaralı Sicil, v.42b-1'de yer alan vakfiye kaydında bu durum "*meblağ-ı mezbûr rehn-i kavî ve kefîl-i melî ve senede onu on bir hesâbı ile istirbâh ve istiğlâl olunup…*" şeklinde ifade edilmiştir. Yine 100 Nolu Manisa Şer'iyye Sicili, v.9b-2'de yer alan vakfiye kaydında aynı durum "*meblâğ-ı mezbûr yed-i mütevellî ile onu on bir buçuk hesâbı üzre rehn-i kavî ve kefîl-i melî ile istirbâh ve istiğlâl olunub*" şeklinde karşımıza çıkmıştır.

[415] Akgündüz, **Vakıf Müessesesi**, s.233.

[416] Galata Mahkemesi 37 Numaralı Sicil v.8a-1.; Askeri sınıftan olan vali, paşa vb. nüfuz sahipleri ile peşin alışverişten başkasını yapmamak gerektiği tavsiyesi için bkz. Olivier, **18.Yüzyılda Türkiye ve İstanbul**, s.192.

[417] **Mecmua-i Kavanin-i Atîka**, Süleymaniye Kütüphanesi, Turhan Valide Sultan No:326, v.155-a'dan aktaran, Akgündüz, **Vakıf Müessesesi**, s.233.

[418] Kaya, "*XVIII. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Nazari ve Tatbiki Olarak Karz İşlemleri*", s.36.

çeşitli usullerle bu fazlalığın hukukî mahiyetini ve dolayısıyla ona verilecek hükmü değiştirir. Vakfiye kayıtlarında bu husus "*alâ vechi'l-helâl istirbâh ve istiğlâl*" ifadesi ile vurgulanmıştır.

Muamele-i şer'iyye tasarrufları neticesinde alınan fazlalık ekseriyetle ribh veya murâbaha olarak adlandırılmıştır. Bunun yanında nemâ[419], güzeşte[420], faide[421] gibi kavramlarla da nadiren karşılaşılmıştır.[422]

Muamele-i şer'iyye yapılarak elde edilen ribhin meşru bir kazanç olarak telakki edilmesi münasebetiyle, bir muamele-i şer'iyye münasebetinde ribh için ödenilen miktar daha sonra ne borçlu ne de mirasçıları tarafından anaparadan düşülemez. Bununla alakalı bir fetvâ şöyledir:*"Hind, Zeyd'e muamele ile virdiği akçesi içün birkaç sene Zeyd'in üzerine onu on bir buçuk hesâbı üzere muamele-i şer'iyye ile şu kadar akçe ribh ilzâm idüp ribh-i mezbûri Zeyd'den aldıktan sonra Zeyd, fevt olsa veresesi ribh-i mezbûri asla hisâbınâ kâdir olur mu? El-Cevâb: Olmaz.*"[423] Görüldüğü üzere ribh için ödenen bedeli daha sonra anaparadan düşmek mümkün değildir.

Osmanlı ulemâsı, muamele-i şer'iyyede ribhin nasıl hesaplanacağı ile ilgili pek çok eser kaleme almış ve bu eserlerde umumiyetle %10-%15-%20 ribh nisbetleri üzerinden hesabın nasıl görüleceği ile ilgili misaller vermiştir.[424] Burada dikkat çekici olan husus, bir yıldan uzun süreli muamele-i şer'iyyelerde veya vadenin uzatılması ihtimalinde, ribhin

---

[419] Mesela bkz. İstanbul Mahkemesi 12 Numaralı Sicil, v.43b-3.; Bâb Mahkemesi 3 Numaralı Sicil, v.77a-2.; 78/1 Numaralı Kayseri Şer'iyye Sicili, v.50, v.51.; 78/2 Numaralı Kayseri Şer'iyye Sicili, v.189.

[420] Mesela bkz. İstanbul Mahkemesi 18 Numaralı Sicil, v.183b-1.

[421] Mesela bkz. 78/1 Numaralı Kayseri Şer'iyye Sicili, v.50, v.51.

[422] Krş. Kaya, "*XVIII. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Nazari ve Tatbiki Olarak Karz İşlemleri*", s.36.

[423] Ali Efendi, **Fetâvâ-yı Ali Efendi**, v.95.

[424] Bu eserleri şu şekilde sıralayabiliriz: Muhyeddin Muhammed (Hacı Atmaca), **Mecmâ'u'l-Kavâid**- Hamza Bâli b. Aslan, **Misbâhu'l-Künûz**- Matrakçı Nasuh, **Umdetü'l-Hisâb**- Hacı Muhammed el-Akpınari, **Şems-i Leylan**- Sadi b. Halil, **Miftâhu'l-Müşkilât fi'l-Hisâb**- Mustafa el-İstanbulî, **Madenü'l-Esrâr fî İlmi'l-Hisâb**- Yusuf b. Muhammed (kâtib-i müşâhere), **Kenâniye Risâlesi.** Ayrıntılı bilgi için bkz. Ekmeleddin İhsanoğlu, **Osmanlı Matematik Literatürü Tarihi**, C.1, İstanbul, IRCICA, 1999, s.28vd.; Tuba Oğuz, "Muhasebecilerin Eserlerinde Muamele-i Şer'iyyenin Yeri: Çözüm Yöntemleriyle Murabaha Problemleri", **Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi**, S.13, Temmuz 2017.

(bugünkü bileşik faiz hesaplamasında olduğu gibi) anaparaya katılarak bir sonraki yılın anaparası şeklinde işlem görmesidir.[425]

Bir yıldan fazla süreli yapılan muamelelerde eğer vade baştan bir yıldan uzun süreli kararlaştırılmış ise mürekkep ribh uygulanmamaktadır. Fakat borç vadesinde ödenmeyip tecil istenir ise toplam borca, yani içinde geçen yılın ribh miktarının da dâhil olduğu borca ribh alınmakta yani bugünkü kullanılan mânâsı ile bileşik faize (hesaplama usulü itibariyle) benzer bir usul uygulanabilmektedir. Fakat böyle bir muamelenin mürekkep ribh olarak tavsif edilip edilemeyeceğinin tartışılabilir olduğunu söylemek gerekir. Bir misal üzerinden açmak gerekirse sicillerde karşılaşılan bir kayıtta, bir kimse para vakfından muamele-i şer'iyye ile borç almıştır. Borçlunun ölümünden sonra borç vârislerden talep edilmiş, borcun bir kısmı ödenmiş ve geriye 10.000 guruş borç kalmıştır. Bu borcun vadesini uzatmak için yeni bir muamele-i şer'iyye yapılmış ve "*bin esedî guruşa levn ve zirâ'ı beynimizde ma'lûm çuka ve kumaş iştirâ ve kabz*" edilip borç toplamda 11.000 guruş olarak kaydedilmiştir. Bu misalde vade bir yıl uzatılmış ve mürekkep ribh söz konusu olmuş gibi görünmektedir. Fakat aslında yukarıdaki misalde birbirinden bağımsız iki muamele-i şer'iyye vardır ve dolayısıyla mürekkep ribhten bahsetmek mümkün görünmemektedir.

Nitekim mürekkep ribh Osmanlı arşiv vesikalarında "kanun dışı murabahacılık" olarak tavsif edilmiş ve bunun yapılmaması emredilmiştir. Bununla alakalı bir misalde bir yeniçerinin köylü halka muamele-i şer'iyye ile borç verdiği fakat faiz üstüne faiz aldığı şikâyet konusu edilmiştir.[426] Benzer bir misalde "*İnebahtı Kalesi'ndeki bazı müslümanların verdikleri borca karşılık faiz üstüne faiz*" istedikleri şikâyet konusu edilmiştir.[427] Dolayısıyla incelenen devir açısından mürekkep ribhin meşru olmadığı söylenebilir. Aynı durum 18. asır için de câridir.[428]

3.2.2. Muamele-i Şer'iyye Yapılmaksızın Ribh Talebinin Reddi

Bir karz akdinde devir yapılmadan, yani muamele-i şer'iyye olmaksızın ribh talebinin meşru ve mümkün olmadığı devrin fetvâ/fıkıh kitaplarından, kanunnamelerden ve şer'iyye sicillerindeki kayıtlardan anlaşılmaktadır.

---

[425] Oğuz, "Muhasebecilerin Eserlerinde Muamele-i Şer'iyyenin Yeri: Çözüm Yöntemleriyle Murabaha Problemleri", s.16 vd.

[426] **COA**, A.{DVNSMHM.d... / 85 - 637 – 0, H.18/07/1040.

[427] **COA**, AE.SMHD.I.. / 67 - 4332 – 0, H.29/09/1162.

[428] Kaya, "*XVIII. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Nazari ve Tatbiki Olarak Karz İşlemleri*", s.45.

Muamele-i şer'iyyenin, ribh talep edebilmek için bir formaliteden ibaret olup olmadığı ile alakalı olarak bazı müellifler, bu muamelenin bir formaliteden ibaret olduğunu, böyle bir muamele yapılmadan da faiz talep edilebileceğini iddia etmişlerdir.[429] Nitekim Pamuk, bu durumu "*Mahkeme önüne gelen kişiler, faiz uygulamasını gizlemek veya hukukî engellemeleri aşmak için herhangi bir oyuna başvurmak zorunda hissetmiyorlardı*"[430] şeklinde ifade etmiştir. Fakat bu ve benzeri ifadelere dair herhangi bir delil veya kaynak zikredilmemiştir. Genç, konu ile alakalı olarak "*Faiz, vakıflardan başka, yetimlere ait nakdî servetin incelenmesinde ve maliyenin iltizam sektörü ile sarraf muamelelerinde de, belli oranları aşmamak şartı ile fiilen serbest tutulmuş, bunların dışında kalan alanlarda ise yasak statüsü içinde bırakılmıştır*"[431], "*Büyük çapta sermaye gerektiren maliye-iltizam sektöründe de önce yabancıları, daha sonra da yerli azınlıkları tercih ettiler. Sermayenin bu sektörde yoğunlaşmasını ve orada kalmasını sağlamak üzere, bu sektöre mahsus olarak, İslâmî mevzuata rağmen faize de izin vermekte tereddüt etmediler*"[432] demektedir.

Tetkik edilen kayıtlarda böyle bir durumun bahis mevzuu olmadığı görülmüştür. Muamele-i şer'iyye yapılmadan faiz/ribh talebi meşru ve mümkün değildir.[433] Devrin

---

[429] Bkz. Jennings, "Loans and Credit in Early 17th Century Ottoman Judicial Records", s.168-216.; Akdağ, **Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi**, s.539 vd.; Genç, **Devlet ve Ekonomi**, s.54.; Pamuk, **Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi**, s.76.; Pamuk, **Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları**, s.6.; İsmail Otar, **Üsküdar Hace Hasna Hatun Mescidi ve Arslanağa Çeşmesi Vakıflarının H.1197 Yılı Muhasebe Kayıtları ve Faiz Konusu**, İstanbul, Lebib Yalkın Yayınları, 1999, s.22 vd.; Neşet Çağatay, "Osmanlı İmparatorluğunda Riba-Faiz Konusu Para Vakıfları ve Bankacılık", **Vakıflar Dergisi**, S.9, 1971, s.51 vd.; Paul Ricaut, **Türklerin Siyasi Düsturları**, Çev. M. Reşat Uzmen, yy. Tercüman, t.y., s.180.; Yavuz Cezar, "18. Yüzyılda Eyüp'te Para ve Kredi Konuları Üzerine Gözlemler", **Eyüpte Sosyal Yaşam,** Ed. Tülay Artan, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998, s.25 vd.; Cezar, mahkemede yapılan "faizli" muamelelerin tespitinin, bunların dolambaçlı yollar kullanılarak yapılması münasebetiyle güç olduğunu ve faiz miktarının kolayca tespit edilemeyeceğini ifade etmiştir. Fakat müellifin ifadeleri de gerçeği tam olarak yansıtmamaktadır. Nitekim muamele-i şer'iyye tasarrufları nazâri olarak bilinmek şartıyla bu muamelelerin mahkeme kayıtlarından tespitinde herhangi bir zorluk olmadığı gibi; ribh nisbetinin tespitinde de umumi bir zorluktan söz etmek mümkün görünmemektedir. Bkz. Cezar, "18. Yüzyılda Eyüp'te Para ve Kredi Konuları Üzerine Gözlemler", s.27.

[430] Pamuk, **Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi**, s.76.

[431] Genç, **Devlet ve Ekonomi**, s.54. Krş. Kaya, "XVIII. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Kredi", s.10.

[432] Genç, **Devlet ve Ekonomi**, s.80. Krş. Kaya, "XVIII. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Kredi", s.10.

[433] "*Zeyd, Amr'a karz virdiği buğday içün ilzâm-ı ribh itmeden Amr'dan ribh nâmına nesne almağa kâdir olur mu? El-Cevâb: Olmaz*" Ali Efendi, **Fetâvâ-yı Ali Efendi**, v.97. "*Zeyd, mütevellisi olduğu nukûd-i mevkûfeden*

fetvâ/fıkıh kitaplarında ve şer'iyye sicillerinde bununla alakalı çok sayıda misal mevcuttur.[434] Bu bakımdan vakıflar, yetim malları, sarraflar vs. arasında da herhangi bir fark yoktur. Yani devir yapılmışsa, ribh talebi herkes için mümkün; yapılmamışsa hiç kimse için mümkün değildir. Bu sebeple borç veren kimse, ilzâm-ı ribh yapılmadan, borçludan ribh olarak bir fazlalık alırsa bunu alan kimse bu malı/parayı tazmin etmek zorundadır.[435]

Kanunnâme-i Sultân Selim Hân'da bu husus "*Ve mu'âmele-i şer'iyye edenin onu on birden ziyadeye etdürmeyeler ve şer'i muamele etmeden kat'â ribâ etdürmeyeler…*"[436] ifadesi ile vurgulanmış ve muamele-i şer'iyye yapılmadan ribh talep eden kişilerin talebi mahkemelerce kabul edilmemiştir. Şer'iyye sicillerinde bununla alakalı çok sayıda kayda rastlanmıştır.[437] Hatta bazı kayıtlarda muamele olmadan ribh talep eden kişinin talebi meşru

---

Amr'a şu kadar akçe karz virdikde Amr'ın üzerine bir sene tamâmına dek şu kadar akçe ribh ilzâm idüp sene tamâmında ribh-i merkûmi Amr'dan aldıkdan sonra asıl mâli iki sene Amr'ın zimmetinde kalub ribh ilzâm olunmasa, Zeyd: "Sene-i sâbıkaa ilzâm olunan ribh kifâyet ider" deyu ilzâm-ı ribh olunmayan seneler içün Amr'dan ribh nâmına nesne almağa kâdir olur mu? El-Cevâb: Olmaz" Ali Efendi, **Fetâvâ-yı Ali Efendi**, v.97.; Aynı minvalde başka bir fetvâ için bkz. Feyzullah Efendi, **Fetâvâ-yı Feyziyye**, 1386, s.220.

434 "*Zeyd, Amr'a karz virdiği akçesi içün ribh ilzâm itmeden Amr'dan ribh nâmına şu kadar buğday ahz ü istihlâk eylese Amr meblağ-i mezbûr buğdayı Zeyd'e tazmine kâdir olur mu? El-Cevab: Olur.*" Ali Efendi, **Fetâvâ-yı Ali Efendi**, v.96.

435 "*Zeyd, Amr'a karz virdiği buğday içün ilzâm-ı ribh itmeden Amr'dan ribh nâmına nesne almağa kâdir olur mu? El-Cevâb: Olmaz*". Ali Efendi, **Fetâvâ-yı Ali Efendi**, v.97.

436 Akgündüz, **Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri**, C.3, İstanbul, Fey Vakfı Yayınları, 1990, s.93.

437 Mesela, Bâb Mahkemesi 3 Numaralı Sicil v.41b-'de yer alan kayıtta "*Osman Ağa b. Halil*" "*Beşir Ağa b. İbrahim*" den alacağını talep etmiştir. Fakat "*Beşir Ağa*" "*müdde'î-i mezbûra cihet-i mezbûreden deynim ancak iki bin riyâlî guruş iken iki yüz riyâlî guruş ribh verecek olmağla cihet-i mezbûrdan iki bin iki yüz elli riyâlî guruş deynim vardır deyû ikrâr etmiş idim, vech-i muharrer üzre ikrâr ettiğim iki bin iki yüz elli riyâlî guruşun iki yüz elli riyâlî guruşu ilzâm olunmadık ribhdir*" ifadesi ile borca itiraz etmiş ve "*gıbbe's-suâl mezbûr Osman Ağa mezbûr Beşir Ağa'nın vech-i mübeyyen üzre ikrâr ettiği iki bin iki yüz elli riyâlî guruşun iki yüz elli riyâlî guruşu* ***ilzâm olunmadık ribh olduğunu ikrâr***" etmiştir. Bu durum üzerine "*merkūm Osman Ağa dahi iki yüz elli riyâlî guruş taleb ile mu'ârazadan men' olun*"muştur. Görüldüğü üzere muamele-i şer'iyye yapılmadan; yani "ilzam olunmayan ribh" talebi mahkemece meşru görülmemektedir.; Bâb Mahkemesi 54 Numaralı Sicil v.55b-1'de yer alan kayda göre "*Kalos*" isimli zımmî "*Sanfesi*" isimli zımmîden karzdan olduğunu iddia ettiği borcunu talep etmiş, Sanfesi talep edilen borcun bir kısmı için "*lâkin meblağ-ı bâkī-i mezbûr otuz guruş ribâdır deyu def 'le mukabele*" edip itiraz etmiş fakat bu iddiasına delil getirememiştir. Bunun üzerine "*Kalos*" yemin ederek talep edilen miktarı almaya hak kazanmıştır.; Eyüb Mahkemesi (Havâss-ı Refîa) 49 Numaralı Sicil v.18b-1'de yer alan kayda göre "*Dimitri*" isimli zımmî "*Süleyman b. Abdullah*"dan borç almıştır. Daha sonra "merkūm

olmadığı gerekçesi ile doğrudan reddedilmiş; davalıya "*suâl dahi teveccüh*" etmeye gerek olmadığı açıkça ifade edilmiştir.[438]

Muamele-i şer'iyye olmaksızın ribh talebinin meşru olmadığı ile alakalı bir kayıt hem muamele-i şer'iyye olmaksızın ribh talebinin meşru olmadığını ifade eden bir fetvâ ihtiva etmesi bakımından hem de bu talebin belirtilen sebeple mahkemece reddedildiğini göstermesi bakımından mühimdir. Şöyle ki bir grup zımmî "*Uzun*" isimli zımmîden "*üç def'ada yüz on iki kuruş istidâne ve ahz ü kabz*" ettiklerini ikrâr etmiş, fakat Uzun'un "*vech-i şer'î ile üzerime devr-i şer'î etmeden birkaç sene bizden ribh nâmı ile cem'an yüz elli üç kuruş"* aldığını söyleyerek "*meblağ-i mezkûru merkum Uzun'dan istirdâd olunması*"nı talep etmiş ve bu konuda ellerinde "*fetvâ-i şerîfe*" olduğunu söylemişlerdir. Uzun'un devir yapıldığını ispat edememesi üzerine mezkûr zımmîler, devir olmadığına dair yemin etmiştir. Daha sonra "*ellerinde olan fetvâ-i şerîfeye nazar"* olunmuştur. Fetvâ şu şekildedir: "*Kaç sene bî gayr-i muamele geçmekle karye-i sâbıka kethüdâsı olan Agob'dan asl-ı deyni zı'fı mikdârı akçe aldıkdan sonra birkaç sene dahi mürûr edib karyenin hâlen kethüdâsı olan Yakub'dan dahi şu kadar akçeleri alınsa kavm-i karye zeydi bî gayr-i muamele ribh nâmına evvela ve sâniyen aldığı akçelerden ziyâde ale'l-asıl olan istirdâd edib geri almağa kadir olur mu? El-cevâb Allahü â'lem olurlar. Hâk zannedib verenler bî gayr-i hak aldığına vâkıf olduklarında taleb ederlerse alırlar.*" Bunun üzerine "*ber-mûceb-i fetvâ-i şerîfe asıl mâldan ziyâde aldığı yüz elli üç kuruşu zimmiyun-i mezbûruna geri red etmek üzere merkum Uzun'a tenbih*" olunmasına

---

Süleyman bi-gayr-ı vech-i şer'î mu'âmele nâmına benden on beş bin cedîd ve ceyyid râyic fi'l-vakt akçe taleb" etmiş ve "*fekk-i rehin*" etmemiştir. Dimitri bu davası için "*Yanaki*" isimli zımmîyi vekil tayin etmiş ve durum sicile kaydedilmiştir.; Diğer bir misal için bkz. Eyüb Mahkemesi (Havâss-ı Refîa) 82 Numaralı Sicil v.20a-3.

[438] İstanbul Mahkemesi 12 Numaralı Sicil v.70b-4 "*Men' Mahmiye-i İstanbul'da Topkapısı kurbunda sâkin Cafer b. Abdullah nâm kimesne meclis-i şer'-i hatîrde Ebûbekir Beşe b. Mehmed muvâcehesinde takrîr-i da'vâ edip mezbûr Ebûbekir Beşe'ye mukaddemâ karz kırk bin akçe verip hâlâ meblağ-ı mezbûr kırk bin akçeyi mezbûr Ebûbekir Beşe bana tamâmen teslîm eyledi. Lâkin mezbûr Ebûbekir Beşe* ***hîn-i istikrâzda bana altı bin akçe vermeye va'd eylemiş idi****, da'vâ ederim suâl olunsun dedikde* ***mezbûr Cafer'in vech-i muharrer üzre bîvech altı bin akçe da'vâsı meşrû'a olmayıp mezbûra suâl dahi teveccüh etmemeğin*** *mezbûr Cafer da'vâdan men' birle mâ vaka'a bi't-taleb ketb olundu. Fi'l-yevmi'r-râbi' aşer min Saferi'l-hayr li sene 1074. Şuhûdü'l-hâl: Şükrullah b. Mustafa, el-Hâc Ahmed b. Mahmud, Abdi Çelebi b. Hüseyin, Osman b. Abdullah.*" Bu kayıttan da anlaşıldığı üzere muamele-i şer'iyye yapılmaksızın sadece ribh verileceğinin vaad edilmesi ile muamele-i şer'iyye kurulmuş sayılmaz.

karar verilmiştir.[439] Görüldüğü üzere muamele-i şer'iyye olmaksızın ribh talebi meşru ve mümkün olmadığı gibi bu şekilde borçludan alınmış bir para/mal varsa bunun da tazmini gerekmektedir.

Burada izahı gereken bir husus da hediye/ribh farkıdır. Bir kimse önceden anlaşma olmaksızın, kendi rızası ile alacaklısına fazla ödeme yaparsa bu ödeme ribh kategorisine girmez. Bununla alakalı bir fetvâ şöyledir: "*Zeyd, mütevellisi olduğu mâl-i vakıfdan Amr'a muamele ile virdiği akçe içün ilzâm-ı ribh itmeden Amr: "Ribihdir, al; masârif-i vakfa sarfeyle!" deyu Zeyd'e şu kadar akçe virüb Zeyd dahi masârif-i vakfa sarfeylese Amr ribh-i mezbûri, asla hisâba kâdir olur mu? El-Cevâb: Olmaz.*"[440] Görüldüğü üzere burada borçlu önceden bir anlaşma olmaksızın, borç aldığı para vakfına bir miktar para bağışlamıştır. Dolayısıyla bu muamelenin hukukî mahiyeti farklıdır ve bu fetvâ ilzâm-ı ribh etmeden ribh alınabildiğine delil teşkil etmemektedir.

Bir borç için, ilzâm-ı ribh yapılarak bir senelik muamele-i şer'iyye yapılsa, senenin sonunda ribh ödense, asıl borç ödenmeyip borçlunun elinde bir müddet daha kalsa, kalan bu süre için ribh talep edilemez. Zira bu süre için yeni bir ilzâm-ı ribh yapılmamıştır.[441] Ayrıca yukarıda da ifade edildiği üzere, ribhin tahakkuk etmesi için ilzâm-ı ribhin yani devr-i şer'inin de hukuka uygun bir surette yapılması gerekmektedir. Borcun miktarının belli olmadığı, ribh nisbeti anlaşılamayan, ribhin üzerine ilzâm edileceği asıl borcun bulunmadığı bir ilzâm-ı ribh meşru görülmemiştir.[442]

---

[439] 78/1 Numaralı Kayseri Şer'iyye Sicili, v.67-b.

[440] Ali Efendi, **Fetâvâ-yı Ali Efendi**, v.97.; Aynı minvalde fetvâlar için bkz. Yahya Efendi, **Nûru'l-fetâvâ**, s.284.; Fetâvâ-yı Sunullah Efendi, **Nûru'l-fetâvâ**, s.285.

[441] Bunu ifade eden bir fetvâ şöyledir: "*Zeyd, mütevellisi olduğu nukûd-i mevkûfeden Amr'a şu kadar akçe karz virdikde Amr'ın üzerine bir sene tamâmına dek şu kadar akçe ribh ilzâm idüp sene tamâmında ribh-i merkûmi Amr'dan aldıkdan sonra asıl mâli iki sene Amr'ın zimmetinde kalub ribh ilzâm olunmasa, Zeyd: "Sene-i sâbıkaa ilzâm olunan ribh kifâyet ider" deyu ilzâm-ı ribh olunmayan seneler içün Amr'dan ribh nâmına nesne almağa kâdir olur mu? El-Cevâb: Olmaz.*" Ali Efendi, **Fetâvâ-yı Ali Efendi**, v.97.; Aynı minvalde başka fetvâlar için bkz. Feyzullah Efendi, **Fetâvâ-yı Feyziyye**, 1386, s.220.; Ankaravî Mehmed Emin Efendi, **Fetâvâ-yı Ankaravî**, C.1, s.338-339.

[442] Bkz. Ali Efendi, **Fetâvâ-yı Ali Efendi**, v.95.; Bkz. İkinci Bölüm "2.1.3. Muamele-i Şer'iyye Sayılmayan Haller" başlığı.

3.3. Muamele-i Şer'iyye ile Borç Alıp Veren Şahıs ve Müesseseler

Bu başlık altında, muamele-i şer'iyye tasarrufları ile borç alıp verenler, tatbikatta oynadıkları farklı roller göz önüne alınarak bir tasnife ve incelemeye tâbi tutulmuştur.

3.3.1. Para Vakıfları

Vakıfların Osmanlı toplumu için ne kadar ehemmiyetli olduğu ehlinin malumudur. Bugün amme hizmeti olarak devlet tarafından yerine getirilen pek çok hizmet, Osmanlı Devleti'nde ekseriyetle vakıflar vasıtasıyla yerine getirilmiştir.[443] Para vakıfları ise Osmanlı hukuku ve İslâm hukuku münasebeti noktasında en çok tartışılan mevzulardan bir tanesidir.[444] Bu tartışmalar doğrudan mevzumuz olmamakla birlikte, yapılan araştırmalar para vakıflarının

[443] Akgündüz, **Vakıf Müessesesi**, s.375 vd.; Özcan, **Osmanlı Para Vakıfları Kanûnî Dönemi Üsküdar Örneği**, s.6 vd.; Osmanlı Devleti kurulmadan evvel bile Anadolu'da, hususen kırsal bölgelerde, vakıf ve zaviye merkezli bir yerleşim tipi oluşmuştur. Barkan'ın ilgili makalesinde ifade ettiği üzere *"umumiyetle bizim şehirlerde gördüğümüz türbe ve mezarlar, sahiblerinin ölümden sornaki hayatlarının temini için, birtakım hayır işleri ve umumi hizmetlere tahsis edilen gelirlerle vakıflandırılmışlardır. Bu suretle âyende ve revendenin yâni gelenin geçenin çeşmesinden su içip hayır sahibi için dua ettiği türbeler olduğu gibi, vakit vakit fukaraya yiyecek ve giyecek dağıtmak, yolcu ve misafirlere yiyecek ve yatacak yer temin etmek için vakıfları olan türbeler de vardır. Bu hususta en müteammim olan usullerden birisi de, bırakılan vakıf para ile türbeyi bekleyen kimselerin ölünün istirahat-i ruhi için gece gündüz ibadete yahut Kur'an okumağa memur edilmelidir."* Ömer Lütfi Barkan, "İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler", **Vakıflar Dergisi**, S.2, 1942, s.294.; Faroqhı, **Osmanlı'da Kentler ve Kentliler**, s.56 vd.; Yine Barkan'ın ilgili makalesinde ifade ettiği gibi vakıflar, Osmanlı Devletini'nin kuruluşundan önce bile mühim vazifeler ifa etmişlerdir.; Büyük vakıfların şehre rengini vermesi ve şehirlerin vakıf merkezli bir gelişim göstermesi hakkında bkz. Halime Doğru, **XVII. Yüzyıla Kadar Osmanlı Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Görüntüsü**, Eskişehir, Anadolu Üniversitesi Yayınları, 1995, s.94 vd.

[444] Bu tartışmalar temelde iki noktaya yoğunlaşmaktadır. Bunlardan birincisi para vakfının meşrûiyeti; ikincisi ise para vakıflarının işletilme usulleri ve bu usullerin meşrûiyetidir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Özcan, **Osmanlı Para Vakıfları Kanûnî Dönemi Üsküdar Örneği**.; İsmail Kurt, **Para Vakıfları Nazariyat ve Tatbikat**, İstanbul, Ensar Neşriyat, 2015.; Fethi Gedikli, "İstanbul'da Para Vakıfları Ve Mudârebe", **Hak-İş**, S.51, 1999.; Murat Çizakça, "Cash Waqfs of Bursa 1550-1650", Journal of the Economic and Social History of Orient, C.38, S.3, 1995, s.313-354.; Murat Çizakça, **Risk Sermayesi Özel Finans Kurumları ve Para Vakıfları**, Haz. Murat Çizakça-İsmail Kurt, İstanbul, İlmî Neşriyat, 1993.; Mandaville, "Faizli Dindarlık: Osmanlı İmparatorluğunda Para Vakfı Tartışması", s.129-144.; Hamdi Döndüren, **Risk Sermayesi Özel Finans Kurumları ve Para Vakıfları**, Haz. Murat Çizakça-İsmail Kurt, İstanbul, İlmî Neşriyat, 1993.; Akgündüz, **Vakıf Müessesesi**.; Emrullah Dumlu, "XVI. Yüzyıl Osmanlı Uleması Arasında Para Vakıfları Etrafında Cereyan Eden Tartışmalar (Ebussuûd, İbn Kemal - Çivizâde, Birgivî)", **İlahiyat Tetkikleri Dergisi**, S.44, 2015/2, s.303-337.

işletilme usullerinden en çok kullanılanın muamele-i şer'iyye ve bey' bi'l-istiğlâl olduğunu ortaya koymuştur.[445] Ayrıca bu vakıfların yaygınlığı göz önüne alındığında yapılan toplam muamele-i şer'iyye sayısı içinde, para vakıfları aracılığı ile yapılanların ciddi bir yekûn tuttuğu anlaşılmaktadır. Bu sebeple burada para vakıflarına mevzumuz ile münasebeti kadar değinilmiştir.

3.3.1.1. Osmanlı Hukukunda Para Vakfı Tartışmaları

Para vakfı hususundaki tartışmaların tarihi çok gerilere uzansa da bu vakfın ne zaman tatbikata geçirildiği tam olarak ortaya konmuş değildir. Bazı müellifler bu vakfın tatbikata geçirilmesini Osmanlıların buluşu olduğunu ifade etmişlerdir.[446] Bununla birlikte Osmanlı Devleti'nde de bu tatbikatın ilk olarak ne zaman başladığı tam olarak ortaya konmuş değildir. Bugüne kadar tespit edilebilen en eski tarihli para vakfı kaydı 1423 tarihlidir.[447] 16. asır âlim ve mutasavvıflarından olan Bâlî Efendi (v.960/1553) para vakıflarının Rumeli'nin fethinden beri uygulandığını söylemektedir.[448] Para vakıflarının sayısının 16. asır başlarına kadar çok fazla olmadığı fakat bu tarihten sonra hızlı bir yükseliş yaşadığı ve vakıflar içinde büyük bir yekûn tuttuğu görülmektedir.[449]

---

[445] Özcan, **Osmanlı Para Vakıfları Kanûnî Dönemi Üsküdar Örneği**, s.290, s.373vd.

[446] Mandaville, "Faizli Dindarlık: Osmanlı İmparatorluğunda Para Vakfı Tartışması", s.129 vd.; Özcan, **Osmanlı Para Vakıfları Kanûnî Dönemi Üsküdar Örneği**, s.10.; Ayrıca Selçuklu'da "*faizle para ikrâzı*" ile alakalı olduğu iddia edilen bir belge ve hakkındaki tartışmalar için sırasıyla bkz. Osman Turan, "Selçuk Türkiyesi'nde Faizle Para İkrazına Dair Hukukî Bir Vesika", **Belleten**, C.16, S.62, 1952, s.251-260.; Coşkun Üçok, "Selçuk Türkiyesi'nde Faizli Para İkrazına Dair Hukukî Bir Vesika" Hakkında", **AÜİFD**, C.4, S.3, 1953, s.84-97.; Osman Turan, "Selçuklular'da Faizli Para İkrazı Münasebetiyle Zoraki Bir Tenkit", **AÜİFD**, C.4, S.1, s.20-30.; Coşkun Üçok, "Bir Tenkîde Verilen Zoraki Bir Cevâp Hakkında", **AÜİFD**, C.4, S.3, 1955, s.84-97.

[447] M. Tayyib Gökbilgin, **XV-XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livaâsı Vakıflar-Mülkler-Mukataalar**, İstanbul, Üçler Basımevi, 1952, s.272 vd.; Mandaville, "Faizli Dindarlık: Osmanlı İmparatorluğunda Para Vakfı Tartışması", s.129.

[448] Sofyalı Bâlî Efendi, "Padişah'a Mektup", Süleymaniye Kütüphanesi, Şeyhülislâm Esat Efendi Medresesi, n.188, v.39a. Bu mektup ve Bâlî Efendi'nin mevzuu ile ilgili diğer mektupları Tahsin Özcan tarafından neşredilmiştir. Bkz. Tahsin Özcan, "Sofyalı Bâlî Efendi'nin Para Vakıflarıyla İlgili Mektupları", **İslâm Araştırmaları Dergisi**, S.3, 1999, s.125-155.

[449] Mandaville, "Faizli Dindarlık: Osmanlı İmparatorluğunda Para Vakfı Tartışması", s.131.; Özcan, **Osmanlı Para Vakıfları Kanûnî Dönemi Üsküdar Örneği**, s.12.; Para vakıflarının sayısının değişimi hakkında ayrıca bkz. Mehmet İpşirli, "İstanbul Vakıfları Tahrîr Defteri, 1009/1600 Târîhli", **TALİD**, C.3, S.5, 2005, s.826.

Osmanlı Devleti'nde para vakfı tartışmaları Çivizâde'nin (v.954/1547) Rumeli Kazaskerliği yaptığı sırada bu vakıfları yasaklatması ile alevlenmiştir. Fakat bu tartışmanın daha önceye uzandığı söylenebilir.[450] Zira hiç tartışılmamış bir şeyin birden tatbikata geçirilmesi makul görünmemektedir. Bu olaydan sonra bu tartışmalar su yüzüne çıkmıştır diyebiliriz. Para vakfı tartışmaları çerçevesinde, bu tartışmalar su yüzüne çıkmadan önce şeyhülislâmlık yapanların buna cevaz verdiğini hatta bizzat para vakfettiğini veya bu vakfiyeleri tescil ettikleri bilinmektedir.[451] İbn Kemal tarafından (v.940/1533) para vakfı ile ilgili olarak yazılan kısa bir risâle elimizdedir. Bu risâlede İbn Kemal, muhtelif fıkhî rivâyetleri değerlendirmiş ve para vakfının cevazına hükmetmiştir.[452] İbn Kemal'in bu mevzuda müstakil bir risâle kaleme aldığı dikkate alındığında bu tartışmanın daha önceye gittiği ile ilgili kanaat güçlenmektedir. Para vakıflarının yasaklanması Çivizâde'nin Rumeli kazaskeri olduğu 952/1545 yılı ile vefat tarihi olan 4 Şaban 954/1547 tarihleri arasında bir tarihte başlamış ve 955/1548 yılı Rebiülevvel ayı sonlarında sona ermiştir.[453]

Konu hakkındaki tartışmalara girmeden evvel devletin resmî görüşünün para vakfının cevazı yönünde olduğu, tatbikatta da bu müessesenin ciddi bir yekün tuttuğu, bugünkü mânâda devlet memuru olarak adlandırılabilecek müderris, imam gibi vazifelilerin bu vakıflardan ücret/maaş aldığı ve pek çok amme hizmetinin bu yolla karşılandığı belirtilmelidir. Mesela, Sultân II. Bâyezid (1481-1512), İstanbul'daki medresenin vakfiyesine, medreselerde şeyhülislâmların bir gün ders vermesi karşılığında medrese vakıflarından para alması şartını koymuştur.[454] Şeyhülislâmlardan bazıları bizzat kendisi para vakfı kurmuş olup bu vakfın muamele-i şer'iyye yolu ile işletilmesini şart koşmuştur. Mesela, Şeyhülislâm Sa'dî Efendi (v.942/1538) 10.000 akçelik bir vakıf kurmuş ve bu paranın muamele-i şer'iyye ile işletilmesini, ribhinin ise her gün iki kişinin anne babasının mezarı başında birer cüz okuması

[450] Nitekim menkul ve para vakfı tartışmaları daha erken devir ulemâsınca da yapılmıştır. Bkz. Murteza Bedir, **Buhara Hukuk Okulu -Vakıf Hukuku Bağlamında X-XIII. Yüzyıl Orta Asya Hanefî Hukuku Üzerine Bir İnceleme-**, Ankara, İSAM Yayınları, 2019, s.199 vd.

[451] Özcan, **Osmanlı Para Vakıfları Kanûnî Dönemi Üsküdar Örneği**, s.29.

[452] İbn Kemal, **Risale fî Cevâz-ı Vakfı'd-Derâhim ve'd-Denânîr**, Süleymaniye Kütüphanesi, n.708/36, v.90. Bu risâle Tahsin Özcan tarafından tercüme edilip neşredilmiştir. Bkz. Tahsin Özcan, "İbn Kemal'in Para Vakıflarına Dair Risâlesi", **İslam Araştırmaları Dergisi,** S.4, 2000, s.31-41.

[453] Özcan, **Osmanlı Para Vakıfları Kanûnî Dönemi Üsküdar Örneği**, s.31.

[454] İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı**, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2014, s.210.; Mehmet Şimşek, "Osmanlı Cemiyetinde Para Vakıfları Üzerine Münakaşalar", **AÜİFD**,C.27, S.1,1986, s.217.

karşılığında, bir dâru'l-kurrâ' (hafızlar mektebi) şeyh ve talebelerine verilmesi şartını koymuştur.[455] Neticede para vakıfları bir hukukî müessese olarak fonksiyonunu icra etmiş, geniş bir kullanım sahası bulmuş ve büyük bir ihtiyaca cevap vermiştir. Devletin ve ulemânın ekseriyetinin bu vakıfları desteklemesi bu vakfın bu derece oturmuş olmasını temin etmiştir.[456]

Para vakıflarının yasaklanması ile ilgili tartışmalara mevzumuz çerçevesinde özet olarak yer vermek gerekmektedir. Zira bu tartışmalarda muamele-i şer'iyye ile de ilgili doğrudan-dolaylı malumat mevcuttur. Osmanlı ulemâsından Molla Hüsrev, konu hakkındaki ihtilaflara girmeden para vakfının İmam Züfer'in talebesi Ensâri tarafından caiz görüldüğünü belirtir.[457] Molla Hüsrev'in şeyhülislâmlık yaptığı esnada para vakıflarını tescil ettiği elimize ulaşan malumatlar arasındadır.[458] Molla Hüsrev'in talebesi Ahi Çelebi ise meseleyi hocasından daha detaylı ele almış, ihtilaflara yer vererek para vakfının cevazını örfe dayandırmıştır.[459] İbn Kemal'in *Risâle fî Cevâz-i Vakfi'd-Derâhim ve'd-Denânir* isimli eseri doğrudan bu mevzuda yazılmış ve elimize ulaşan ilk risâledir.[460] Bu eserde mevzuu icmâlen ele alınmış ve para vakıflarının cevazına hükmedilmiştir. İbn Kemal, para vakıflarının meşrûiyetinin müçtehitler arasında ihtilaflı olduğunu, bu ihtilafın hakiki bir ihtilaf olmayıp zamanın değişmesine bağlı olduğunu, para vakfına cevaz vermeyen müçtehitlerin bugün yaşasalardı İmam Züfer'in görüşünü paylaşacaklarını, tatbikatta para vakıflarının gittikçe yaygınlaşmış olduğunu, yangınlar nedeniyle vakıflara ait gayrimenkulün zarar görüp harap

---

[455] Barkan- Ayverdi, **İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri**, s.32,; Şimşek, "Osmanlı Cemiyetinde Para Vakıfları Üzerine Münakaşalar", s.217.

[456] Şimşek, "Osmanlı Cemiyetinde Para Vakıfları Üzerine Münakaşalar", s.219.

[457] Molla Hüsrev, **Dureru'l-hükkâm fî Şerh-i Gureri'l-ahkâm**, C.2, İstanbul, 1319, s.137.; Kaşif Hamdi Okur, "Para Vakıfları Bağlamında Osmanlı Hukuk Düzeni ve Ebussuud Efendinin Hukuk Anlayışı Üzerine Bazı Değerlendirmeler", **GÜÇİFD**, C.4, S.7-8, 2005, s.41.

[458] Mandaville, "Faizli Dindarlık: Osmanlı İmparatorluğunda Para Vakfı Tartışması", s.134.

[459] Okur, "Para Vakıfları Bağlamında Osmanlı Hukuk Düzeni ve Ebussuud Efendinin Hukuk Anlayışı Üzerine Bazı Değerlendirmeler", s.41.; Nasi Aslan, "Osmanlı Toplumunda Para Vakıflarının Kurumsallaşmasında Rol Oynayan Faktörler", **Dini Araştırmalar Dergisi**, C.1, S.2, Eylül-Aralık 1998, s.100.; Bir tatbikatın örf/teâmül haline gelmesi ile meşrûiyeti arasında sıkı bir bağ vardır. Nitekim teâmül haline gelen (yani insanlarca örf haline getirilen meşru şeyler) menkullerin vakfının câiz olduğunu pek çok muteber fıkıh kitabı ifade etmiştir. İbn Âbidîn**, Reddü'l-Muhtar**, C.5, s.364.; Akgündüz, **Vakıf Müessesesi**, s.223.

[460] Özcan, **Osmanlı Para Vakıfları Kanûnî Dönemi Üsküdar Örneği**, s.32.

olduğunu fakat para vakıflarında böyle bir tehlike olmadığını ve maksadın hâsıl olması açısından kendisinin cevazı tercih ettiğini ifade etmiştir.[461] Bu risâle para vakfı konusundaki resmi görüşün özetidir ve kendisinden sonraki risâlelere öncülük etmiştir. Nitekim Ebussuud Efendi'nin kaleme aldığı *Risâle fî Vakfi'l-Menkûl*[462] isimli eserde İbn Kemal'in görüşlerini benimsemiş fakat konuyu daha tafsilatlı bir şekilde delillendirip değerlendirmiştir. İbn Kemal risâlesinde vakıf paranın nasıl işletileceği ile ilgili Hanefî âlim Kadîhan'a (v.592/1196) atıfla mudârebe[463], bidâa[464] ve karz-ı hasen usullerini zikretmiştir. Bu usuller arasında muamele-i şer'iyyenin olmayışı dikkate değerdir.

Bu mevzuda yazılan bir başka risâle Ebusuud Efendi'nin risâlesidir ki o da İbn Kemal gibi menkullerin vakfının (belirli şartlarla) caiz olduğunu, paranın *mislinin bakası aynının bakası hükmündedir*[465] gerekçesi ile menkullere dâhil olduğunu ifade etmiştir. Ebusuud Efendi bu paranın nasıl işletileceği ile ilgili tartışmalara girmemiş; İmam Züfer'den yapılan nakle atıfla bidaâ ve mudârebe usullerini zikretmiştir.

Devrin Kazaskeri Çivizâde, Ebussuud Efendi'nin risâlesine bir reddiye yazarak para vakfının caiz olmadığını savunmuştur.[466] Çivizâde reddiyesinde paranın diğer menkul mallar gibi kabul edilemeyeceğini, İmam Züfer'in rivâyetinin zayıf olduğunu; bu zayıf rivâyetinde lüzum değil, cevaz ihtiva ettiğini ve bu konuda teârüf ile hüküm vermenin doğru olmadığını ifade etmiştir. Ayrıca Çivizâde, Ebussuud'un risâlesinde ortaya konulan görüşleri tek tek tahlil etmiş ve bunlarda usul açısından bazı hatalar olduğunu ve kuvvetli kavil varken zayıf ile

[461] Özcan, "İbn Kemal'in Para Vakıflarına Dair Risâlesi", s.33-34.

[462] Bu eserin kütüphanelerde çok sayıda yazma nüshası mevcuttur. Bilgi için bkz. Özcan, **Osmanlı Para Vakıfları Kanûnî Dönemi Üsküdar Örneği**, s.33 vd.

[463] Emek-sermaye ortaklığı olarak basitçe tarif edilebilecek bir şirket türüdür. Ayrıntılı bilgi için bkz. Fethi Gedikli, **Osmanlı Şirket Kültürü XVI.-XVII. Yüzyıllarda Mudârebe Uygulaması**, İstanbul, İz Yayıncılık, 1998.; Cengiz Kallek, "Mudârebe", **DİA**, C.30, İstanbul, TDV, 2005, s.359-363.

[464] Elde edilecek kârın tamamının sermaye sahibine ait olması şartıyla, malı işletecek olana sermaye verilmesi mânâsında kullanılan, umumiyetle vakıf ve yetim mallarının işletilmesinde değinilen bir fıkıh terimidir. Gedikli, "İbdâ'", s.262.

[465] Özcan, **Osmanlı Para Vakıfları Kanûnî Dönemi Üsküdar Örneği**, s.35.

[466] Çivizâde Muhyiddin Mehmed Efendi, **Ebussuud'a Reddiye**, Süleymaniye Kütüphanesi, Reşid Efendi, No:1177, v.158-b- v.161-a.; Bu eserin kütüphanelerde çok sayıda yazma nüshası mevcuttur. Bunlar hakkında bilgi için bkz. Özcan, **Osmanlı Para Vakıfları Kanûnî Dönemi Üsküdar Örneği**, s.36. Ayrıca bkz. Ahmed Akgündüz, "Nakid Para Vakfı İle İlgili Çivi-zâde'nin Ebussu'ûd'a Yazdığı Reddiye Risâlesi", **Vakıflar Dergisi**, 80.Yıl Özel Sayısı, 2019, s.87-100.

fetvâ verildiğini ifade etmiştir.[467] Çivizâde'nin rivâyetin lüzum değil cevaz ifade ettiğini belirtmesi bu müessesenin yasaklanmasında bir beis bulunmadığını ifade etmek için olmalıdır. Nitekim mübah fiiller maslahat icabı devletçe yasaklanabilir. Bu çerçevede Çivizâde, konuyu nazari alandan tatbiki alana taşıyarak para vakıflarını yasaklatmış ve tartışma daha da büyümüştür.

Bu yasağa bir kısım ulemâ tepki göstermiştir. Bunların başında Halveti Şeyhi Sofyalı Bâlî Efendi nâm-ı diğer Bâlî Baba gelmektedir. Para vakıflarının yasaklanmasından sonra Bâlî Baba devrin padişahı Kanuni'ye, Rumeli Kazaskeri Çivizâde'ye ve Çivizâde'nin talebesi Şah Çelebi'ye[468] mektup/lar[469] yazmıştır. Mektuplarda özetle Çivizâde'nin görüşünün doğru olmadığı, para vakıflarının üç yüzyıla yakındır uygulanmakta olduğu ve buna itiraz olmadığı, geçmiş ulemânın kendi zamanlarında bu hususu araştırdıkları ve ittifakla cevazına hükmettikleri padişahın da bu kavli kabul ettiği ve buna göre amel edilegeldiği, bu sebeple Çivizâde'nin bu meselede yalnız kaldığı, ulemânın bir yanlış üzerinde üç yüz yıl ittifak etmiş olmasının mümkün olmadığı, bu sebeple ya Çivizâde'nin veya üç yüz yıldır buna cevaz veren ulemânın hatalı olması gerektiği, şer'i meselelerde ulemânın tercih ettiği kavlin kuvvetli olduğu ve onunla amel edilmesi gerektiği, para vakıflarında zamanın ulemâsının *ehl-i zamanın haline münasip olarak* cevazına hükmettiği, zamanın değişmesi ile hükümlerin değişebileceği kâidesi hatırlatılarak belirtilmiştir.[470]

Çivizâde, yapılan bu muhalefet üzerine Ebussuud Efendi'den önceki Şeyhülislâm Fenarizâde Muhyiddin Çelebi'den görüş sormuş; sâbık Şeyhülislâm Muhyiddin Efendi *"... ve şimdiye değin gelen ulemâ akçenin sahih olmasına hükmedüp on bin miktarı vakıfnameler yazılup cümlesi bilmeyüp hemân Çivioğlu mu bildi ve memleketinizde iken çok vakıf akçe vardır anlar ile çok medreseler ve mescidler ve muallimhâneler ve imâretler mâmûr olur akça vakfı bozulacak cümlesi harap olur ve ehl-i kesbin ekseri vakıf akçeleri muamele-i şer'iyye*

[467]Mandaville, "Faizli Dindarlık: Osmanlı İmparatorluğunda Para Vakfı Tartışması", s.138.; Özcan, **Osmanlı Para Vakıfları Kanûnî Dönemi Üsküdar Örneği**, s.37.

[468] Şah Çelebi Çivizâde'nin yetiştirdiği en önemli talebelerden biridir. Uzun yıllar Çivizâde'nin yanında bulunmuş, müderrislik ve kadılık yapmıştır. Nev'îzâde Atâî, **Hadâiku'l-Hakâik fî Tekmileti'ş-Şekâik**, Haz. Abdülkadir Özcan, İstanbul, Çağrı Yayınları, 1989, s.137 vd.

[469] Bu mektuplar Tahsin Özcan tarafından yazı çevrimi/tercümesi yapılarak neşredilmiştir. Bkz. Tahsin Özcan, "Sofyalı Bâlî Efendi'nin Para Vakıflarıyla İlgili Mektupları", **İslam Araştırmaları Dergisi**, S.3, 1999, s.125-155.

[470] Özcan, **Osmanlı Para Vakıfları Kanûnî Dönemi Üsküdar Örneği**, s.41.

etmekle meâş ederler ziyâde muzâyaka iderler ve kafirler dahi ta'na (kınamaya) başlamışlar eyyâm-ı saadetinizde bu fesad layık değildir"[471] diyerek yasağın mânâsız olduğunu belirtmiş, onu görüşünden dönmeye çağırmıştır.[472] Çivizâde'nin vefatından sonra ise önde gelen ulemâdan teşekkül etmiş bir heyet mevzuyu yeniden ele almış ve para vakıfları tekrar serbest bırakılmıştır.[473] Daha sonra Birgivî, Çivizâde'nin görüşlerini tekrar gündeme getirmiş ve

[471] Özcan, **Osmanlı Para Vakıfları Kanûnî Dönemi Üsküdar Örneği**, s.45.

[472] Özcan, "Sofyalı Bâlî Efendi'nin Para Vakıflarıyla İlgili Mektupları", s.154.

[473] Özcan, "Sofyalı Bâlî Efendi'nin Para Vakıflarıyla İlgili Mektupları", s.154. Bu belgeyi Tahsin Özcan neşretmiştir bkz. Tahsin Özcan, "Para Vakıfları İle İlgili Önemli Bir Belge", **İLAM Araştırma Dergisi**, C.3, S.2, 1998, s.107-112. Ayrıca bkz. Mehmet Gel, "Kanûnî'nin Para Vakfı Yasağını Kaldıran 1548 Tarihli "Hükm-i Şerîf'inin" Yeni Bir Nüshası, **Akademik Bakış Dergisi**, C.4, S.7, Kış 2010, s.185-192. Kanûnî'nin para vakfı yasağını kaldıran emri şöyledir: "*Mefâhiru'l-kudât ve'l-hukkâm meâdinü'l-fadl-i ve'l-kelâm memâlik-i mahrûse sancakları ve kâdîları -zîde fadluhüm- tevkî-i refî-i Hümâyun vâsıl olıcak malum ola ki: Bundan akdem derâhim ve denânîr vakfı hususunda sâbıkâ kazasker olan merhûm Mevlânâ şeyh Mehmet rivâyet-i zaîfedir ekser-i müctehidîn adem-i sıhhat üzerine zâhib olub ve tescili dahi mümkün değildir ve mütevellîleri dahi ekser muamele-i şer'iyye etmedikleri sebebden bâb-ı ribâ meftûh olmak lazım gelür deyu pâye-i serîr-i alem masîrıma arz itmeğin memâlik-i mahrûsemde kîmesne derâhim ve denânîr vakf etmeye deyu ve kudât dahi tescil itmeyeler deyu fermân-ı şerîfim sâdır olmağın bazı yerlere ahkam-ı şerife irsal olunmuştu.* ***Hâliyâ memâlik-i mahmiyetü'l-eknâfımda şimdiye değin vâki olan akçe vakfının mütevellileri ve vâkıfının veresesi bu haysiyet ile vakıf akçe ekl ve bey' ettikleri sebeb ile mesâcid ve meâbid ve sâir vücûh-ı hayrât harap ve muattal olup ve ashâb-ı hayrât ekseri vakf etmek içün akara kadir olma[ma]ğın taklîl-i hayrâta bâis olduğun*** *şayi olduğu ecilden sâbıkâ kazaskerim olup fetvadan mütekaid olan a'lemül ulemâi'l-ı'zam Mevlânâ Abdülkadir -edâmellahü teâla fezâilehû- ve a'lemü'l-ulemâi'l-mütebahhirîn Müftî Mevlana Ebüssuûd -zîdet fezâilühü- ve a'lemu'l-ulemâi'l-mütebahhirîn kazaskerlerim olup -edâmellahu teâlâ fezâilehümâ- ve sâbıkâ Anadolu [kaz]askeri olan Mevlânâ Emir Mehmet -zîdet fezâilehu- ve sâir mevâli-i ı'zâm -kesserallahu teâlâ emsâlehüm ila yevmi'l-kıyâme-* ***merhûm-ı müşârü ileyhin hilâfına müttefik olup derâhim ve denânîr vakfının sıhhatine ve lüzûmuna fetva verüp ve bunun emsâlinde rivâyet-i zaîfe ile amel olunmakta zarar yoktur dedikleri*** *Rikab-ı Hümayun'a mufassalan arz olunup ve temşît-i umûr-ı dîn ve takviyet-i şer'i müstakîm sünnet-i seniyye-i şâhâne ve âdet-i merdıyye-i padişâhânem olduğu ecilden fermân-ı celîlü'l-mikdârım bu minvâl üzre sâdır oldu ki memâlik-i mahrûsemde kadîmü'l-eyyâmdan câri olduğu üzre cânib-i hayrâta nâil olup vakf etmek isteyen erbâb-ı hayrât akçeden ve floriden her kangisini ihtiyâr ederlerse vakf eyleyeler buyurdum ki hükm-i şerîf-i lâzımu'l-ittibâ'ım her birinize varıcak bu emr-i hümâyunu taht-ı kazânızda olan âmme-i halka tenbih ve ilan edesiz ki erbâb- ı hayrâttan her kim akçe ve altın vakfetmek isterse vakfedeceği eğer derâhim ve eğer denânirdir mevâli-i izâm tarîkını tebyîn ve tayîn edüp fetva verdikleri üzre evvela malından ifrâz edüp sonra her nesneye vakfetmek isterse ol nesneye vakfedüp teslim ile'l-mütevellî ede tescil maslahatı içün eimme-i selâsenin katlarında derâhim ve denânir vakfı sahih olmadığına binâ giru vakf ettiği akçeyi kendi mesârifime sarf ederin deyu talep ede.*

"*Risâle li ibtâl-i vakfi'n-nükûd*"/"*Seyfü's-Sârim fî Adem-i Cevâzi Vakfi'd-Derâhim ve Denânir*" isimli bir risâle kaleme almıştır.[474] Bu risâle Ebussuud Efendi'nin risâlesine reddiye olup, para vakıflarının işletilme usulleri ile ilgili eleştirileri ele almaktadır. Bu risâlenin tatbikatı etkilemediği söylenebilir. Fakat mevzumuz açısından doğrudan muamele-i şer'iyye tatbikatını ele alıp bunun ribâya kapı açtığını ifade etmesi mühimdir ki aşağıda tekrar ele alınmıştır.

3.3.1.2. Para Vakfı Tartışmaları ve Para Vakfı Tatbikatı

Osmanlı ulemâsının para vakfına dair tartışmalarında da Bâlî Baba'nın ve Birgivî'nin ifadeleri mevzumuz cihetiyle daha ehemmiyetlidir. Zira hem Bâlî Baba'nın mektuplarından hem de Birgivî'nin risâlesinden para vakıflarının tatbikatı anlaşılabilmektedir. Ayrıca bu konuda bu iki isim dışında zikredilen herkesin görüşü *resmi görüş* olarak vasıflandırılabilecek niteliktedir ve nazaridir. Bâlî Baba ise tatbikattan misaller vererek meseleyi izah etmekte ve para vakıflarının içtimâi ve iktisâdî hayattaki yeri hakkında mühim malumatlar vermektedir. Bu münasebetle Bâlî Baba'nın Padişâh'a, Çivizâde'ye ve Âhi Çelebi'ye yazdığı mektup/lardan yola çıkılarak para vakfı tatbikatının ne gibi vazifeler üstlendiği ve bunun yasaklanması ile ne gibi olumsuzlukların meydana geldiği açıklanmıştır.

Bâlî Baba, para vakfı hususunda ihtilaf bulunduğunu, ihtilaflı bir meselede bir tercih yapılırken "*ehl-i zamanın haline en uygun ve en faydalı*" olana itibar edileceğini, "*İhtilâf-ı*

Mütevellî dahi imam Züfer'den Ensarî rivâyeti üzre sıhhat-i vakfa nazar edüp iptaline rıza vermedikten sonra hâkimü'lvakt bu rivâyet üzre sıhhat-ı vakfa hükmedüp bu sebepten sıhhat mücmeun aleyhâ olmuş olup sirâcü'l-ümme ve mesnedü'l-eimme İmam-ı A'zam Kûfî -rahmetullahi aleyh- mezhebi muharrer vakf eyledim deyup mütevellîye teslim etmekle vakf lâzım olmadığına binâ rücu' ve giru mülküne avdet kastedüb ve hâkim-i vakt dahi imâmeyn-i hümâmeyn Hazreti İmam Ebû Yusuf ve Hazreti Muhammed mezhepleri üzerine hükmeyleye hâliyâ bu kavl ile amel idüp min ba'd bu kavle muhâlif amel etmeyeler. Tahrîran fî evâhır-ı rabî'u'l-evvel sene hams ve hamsin ve tis'a mie [H.955/M.l548]." Özcan, "Para Vakıfları İle İlgili Önemli Bir Belge", s.109.; Görüldüğü üzere burada para vakıflarının tekrar serbest bırakıldığı hüküm altına alınmakta, buna gerekçe olarak ise yıllardır hayır işlerinin bu vakıf paralar ile yapıldığı, herkesin vakfedilebilecek bir malı bulunmadığı, yasak olması münasebeti ile para da vakfedemediği, dolayısıyla bu vakfın yasaklanması ile hayır işlerinin durduğu ifade edilmektedir. Dolayısıyla bunun gibi meselelerde zayıf kavil ile amel etmekte bir mahzur bulunmadığı vurgulanmıştır.

[474] Takiyyüddîn Mehmed el-Birgivî, **Seyfü's-Sârim fî Ademi Cevâzi Vakfi'd-Derâhim ve Denânir**, Cilâü'l-Kulûb (içinde), İstanbul, 1280, s.182-218. Bu risâle hakkında bir değerlendirme için bkz. Özcan, **Osmanlı Para Vakıfları Kanûnî Dönemi Üsküdar Örneği**, s.47 vd.

edyânın ihtilâf-ı zamandan kaynaklandığını" vurgulamıştır.[475] Bu meselede de zamanın ahalisinin haline uygun olanının bu vakfın meşru olması ve ulemânın da buna destek vermesi sebebiyle bu görüşün tercih edilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Çünkü bu müessese pek çok hayır işinin görülmesini sağlamaktadır ve yokluğu halinde büyük bir eksiklik doğuracaktır.[476] Bunun cevazı ve tatbikatı hususunda "*... vakf-ı derâhimin sübûtu müçtehid iledir, lüzûmu vukuu teâmül-i nâs iledir*"[477] diyen Bâli Baba, bu vakfın serbest bırakılmasının Müslümanların dünya ve ahireti için faydalı; yasaklanmasının ise Müslümanlar için zararlı olduğunu ve hayır kapılarının kapanmasına sebep olduğunu ifade etmiştir.[478]

---

[475] Özcan, "Sofyalı Bâlî Efendi'nin Para Vakıflarıyla İlgili Mektupları", Padişaha Mektûb-II, s.135.

[476] "*… yine aynı şekilde vakf-ı derâhim konusunda da, bazı hususlarda dîn-i İslâm için pek çok menfaat bulunması ve dünyevi zaruretler nedeniyle İmam Züfer'in görüşünü tercih etmişlerdir…. **Şeriatta, kuvvet ve za'fda sayıya ve görüş sahiplerinin faziletine itibar edilmez, bilakis ehl-i zamanın haline en uygun ve en faydalı olana itibar edilir**…. Allah'ın şeriatla koyduğun esaslar zamanın gereklerine göre kulların halini kolaylaştırmak üzeredir. Bazı şer'i hükümler zamanın değişmesi ile kolaylık ve zorluğa bağlı olarak değişir. İmamlık için ücret caiz olmadığı halde (sonradan) yine aynı delille caiz olmuştur. Bu hususta ehl-i zamanın haline daha uygun olduğu için bir müddet adem-i cevazla amel olunmuş iken sonra yine ehl-i zamanın haline uygun olarak hilafıyla amel olunmuştur. **Abdurrahman b. Ebi Leylâ'dan rivâyet edildiğine göre kendisine iki fâkihin aynı meselede iki farklı fetva vermesi durumunda hangi fetvaya uyulacağı sorulmuş, o da şöyle cevap vermiştir: İnsanların haline en muvafık olanı, ehl-i zamana en uygun ve güzel olanına. Biz de vakf-ı derâhim mevzuunda iki fakih müftîden birini cevâza diğerinin adem-i cevâza hükmettiği durumu sorduğumuzda dini ve dünyevi işlerimizde zamanımızın ahalisinin haline daha uygun olması ve ulemâ-i zaman ve selefin cumhurunun tercihi olması nedeniyle cevâza tâbi olduk. Çünkü bu Osmanlı ülkesinde kendisiyle ibadetlerin kemâle ulaştığı ve yokluğu halinde eksik kalacağı önemli bir meseledir.** Adem-i cevâza delalet eden görüşlerin, günümüzde hilâfında teâmül-i nâs câri olduğu için metruk olduğunda şüphe yokdur.* Ma'*mûlün bihi metrûk ile iptâl etmek nâsihi mensûhla neshetmek gibidir. İhtilâf-ı edyân ihtilâf-ı zamandan kaynaklanır…"*Özcan, "Sofyalı Bâlî Efendi'nin Para Vakıflarıyla İlgili Mektupları", Padişaha Mektûb-II, s.135.

[477] "Sofyalı Bâlî Efendi'nin Para Vakıflarıyla İlgili Mektupları", Padişaha Mektûb-III, Özcan, s.137.

[478] Özcan, "Sofyalı Bâlî Efendi'nin Para Vakıflarıyla İlgili Mektupları", Padişaha Mektûb-II, s.135.; "*vakf-ı nukudun men'i içün ol kimesne bu hususda gayet hatâ eylemiş, erkân-ı İslâm'ın rükn-ü a'zamını helâk eylemiş… Ümmet-i Muhammed'in ulemâsının ve fukarâsının rızkın kesmeye ve hayır kapuların kapamağa sebep oldu… fukahâ-i ashâb-ı tercîh*…[para vakfını]*maslahat-ı İslâm'a nâfi'dir deyû vücudunu tercih eylediler.*" Özcan, "Sofyalı Bâlî Efendi'nin Para Vakıflarıyla İlgili Mektupları", Padişaha Mektûb-I, s.130.; *"... vakf-ı derâhimin sübûtu müçtehid iledir, lüzûmu vukuu teâmül-i nâs iledir… Padişahım bizim hüccetimiz vücûduur, hayr-ı mahzdır, merhamettir. Mü'minlerin dünyasına ve ahiretine enfa' ve eyserdir ve cumhur-ı ulemâya muvâfıkdır. Çivizâde'nin hücceti men'dir, ademdir, mü'minlere dıykdır, 'usrdur, cumhûra muhalefettir. Padişahım meselenin aslını beyan idelim: İbtida amel olunmasına sebeb budur ki ulemâ bir mes'elenin dîn-i islâma*

Bâlî Baba bu vakfın meşrûiyetini İmam Züfer'e dayandırmaktadır.[479] Bâlî Baba, İmam Züfer'in mezhepte müçtehid olması sebebiyle, fetvâsı ile amel edilebileceğini vurgulamış, görüşünde hata etmiş olsa bile, "*müçtehidin hatâsı dahi şer'îdir, ehl-i ilme layık mıdır şer'i değildir dimek?...*"[480] diyerek buna uymakta bir beis olmayacağını ifade etmiştir.

Bâlî Baba, Çivizâde'ye yazdığı mektupta ona "*eğer dîrsen mesâil-i şer'iyyenin akvâsıyla amel olunsun, kâdî ve kazasker olmaktan olmamak akvâdır, eğer dirsen fî zemânınâ üzerime lâzımdır; bu za'îfe ile amel etmek fî zemânına lâzımdır*"[481] diyerek mezhep içindeki kuvvetli kavlin şartlar sebebiyle terk edilebileceğini, öyle olmasaydı kendisinin kazaskerlik vazifesini reddetmesi gerektiğini hatırlatmıştır.[482] Bu mektupta ayrıca Rumeli'nin bazı imaretlerinin, medreselerinin, cami ve mescidlerin ekseriyetinin para vakfı ile ayakta durduğunu yine su yollarının masraflarının para vakıflarınca karşılandığını ifade etmiş[483];

---

fâidesine vâkıf oldular, amel olunmasına hükmettiler... [Çivizâde bu yasakla] *bi'l-fi'l vakf-ı derâhimle* ma'*mûr olan hayrâtı harâb eyledi...*" Özcan, "Sofyalı Bâlî Efendi'nin Para Vakıflarıyla İlgili Mektupları", Padişaha Mektûb-III, s.137.

[479] "*... Züfer müctehid fi'l-mezhebdir, bazı akvâli müftâ bihdir; husumete vekîl kabza vekîldir e'imme-i selâse katında, İmam Züfer katında câiz değildir. Fî zemânına kudât ânınla amel ederler. Gâyeti bu ki hatâ eylemiş ola, müçtehidin hatâsı dahi şer'îdir, ehl-i ilme layık mıdır şer'i değildir dimek?...*" Özcan, "Sofyalı Bâlî Efendi'nin Para Vakıflarıyla İlgili Mektupları", Çivizade'ye Mektûb-II, s.147.

[480] Özcan, "Sofyalı Bâlî Efendi'nin Para Vakıflarıyla İlgili Mektupları", Çivizade'ye Mektûb-II, s.147.

[481] Özcan, "Sofyalı Bâlî Efendi'nin Para Vakıflarıyla İlgili Mektupları", Çivizade'ye Mektûb-III, s.150.

[482] "*...eğer dîrsen mesâil-i şer'iyyenin akvâsıyla amel olunsun, kâdî ve kazasker olmaktan olmamak akvâdır, eğer dirsen fî zemânınâ üzerime lâzımdır; bu za'îfe ile amel etmek fî zemânına lâzımdır... Mü'min kardaş, Rumeli'nin ba'zı imaretleri ve ba'zı medârisi ve ekser mesâcidi ve câmi'i evkâf-ı nükûddur. Cümle at ahırı olmak mukarrer oldu. Ve şehirlerin suları vakf-ı nükûddur, kurumak mukarrer oldu. İslâm'ın erkânından bir rükn-i a'zâmı kesdin, Hakk'ın la'netin ve halkın bedduâsın aldın; bu hatâ-i fâhişi hâs ve âm bildi sen bilmedin... Mü'min kardâş, vakf-ı nükûdun hâli senin hâlinden dahî za'îf ve dahî hatâ mı oldu? İmâm-ı A'zam kavli mukarrer akvâdır ya nîçün kazasker olursun? Yıkduğun nükûddan dahî mi akvâdır?... İslâma zararlû hatâ ümmet-i Muhammed'in içinde üç gün karâr eylemez. Bu mes'ele* ma'*mûlün bih olalıdan üç yüz yıla karîb târîh bulundu. Olacak maslahat değildir...*" Özcan, "Sofyalı Bâlî Efendi'nin Para Vakıflarıyla İlgili Mektupları", Çivizade'ye Mektûb-III, s.150.

[483] "*... vakf-ı nükûdda teâmül-i nâs cârî olmuşdur, akvâl-i müctehidle ve zübdetü'l-fetvâ kelamıyla men' olunmaz... İstidâre-i zamâna tâbi olmak lâzımdır, bazı ahkâmda şerî'atın ba'zı ahvâli muktezây-ı zamâna tâbidir... Mü'min kardaş, Rumeli'nin ba'zı imaretleri ve ba'zı medârisi ve ekser mesâcidi ve câmi'i evkâf-ı nükûddur. Cümle at ahırı olmak mukarrer oldu ve min ba'd* ma'*mûr olmak müyesser olmaz ve şehirlerin ve kasabâtın suları evkâf-ı nükûddur, kurumak mukarrer oldu ve min ba'd yeniden imâret ve mesâcid ve medâris ve*

şimdi bunların ayakta duramadığını, bu sebeple kendisinin "*Hakk'ın la'netin ve halkın bedduâsın aldığı"*nı söylemiştir.[484] Yine Bâlî Baba'ya göre bu yasak ulemânın ve fukaranın rızıklarının kesilmesine, hayır işlerinin durmasına/azalmasına sebep olmuştur.[485]

Para vakıflarının neden yaygınlaşıp hususen hayır işlerinde kullanıldığını Bâli Baba "*Vâkıâ bir zamân oldu ki vakf-ı emlâk esbâb-ı ibâdâta müsaade eylemedi. Ol zamânda olan ulemâ cem' oldular ve vakf-ı nükûdın cevâzına hükm itdiler. Def'an li'z-zarûre an dîni'l-İslâm ol zamânın halifesi tâbi' olup icazet virdi. Maslahat hatm oldu*"[486] şeklinde ifade etmiştir. Buna göre para vakfı sayesinde vakfedecek gayrimenkulü olmayan kimseler de vakıf kurabilmiş ve bu yolla belirli zorluklar ortadan kaldırılmıştır.

Bâlî Baba, Şah Çelebi'ye yazdığı mektupta "*Çivizâde Efendi Rumeli'nde âyîn-i İslâm ne vecihle ikâmet olunmuş bileydi, vakf-ı derâhimle hatâ eylemüş bilürdü. Ne kadar hayrât-ı vakfiyye vâr ise ekseri sâfî vakf-ı nükûddur*"[487] diyerek Çivizâde'nin bu vakfın tatbikattaki vazifesini tam olarak anlamadığını söylemiş; mübah bir fiili zaruret olmadan yasaklamanın da vebal olduğunu "*Emr-i mübâhı harâm eylemek bi-lâ zaruret-i şer'iyye şer'i değildir vebaldir…*" şeklinde ifade etmiştir.[488]

---

dahi bunların emsâli hayrâttan, ne kim vâr olursa gayet az vâki' olur. Ve dahi nice yerler ola ki halkı ne din ve ne islâm ömürleri behâyim gibi gele geçe. Vakf-ı nükûdu men' etmekten hâsıl budur, bilmiş olasız…" Özcan, "Sofyalı Bâlî Efendi'nin Para Vakıflarıyla İlgili Mektupları", Çivizâde'ye Mektûb-II, s.145.; Bâb Mahkemesi 3 Numaralı Sicil v.88a-3'de alan kayda göre "Baltacı Mahmud Ağa"nın "medîne-i İzmir'de binâ eylediği yirmi bir çeşmenin suyolları ta'mîrine şart eylediği nukūd" bulunmaktadır.

[484] Özcan, "Sofyalı Bâlî Efendi'nin Para Vakıflarıyla İlgili Mektupları", Çivizade'ye Mektûb-III, s.150.

[485] Özcan, "Sofyalı Bâlî Efendi'nin Para Vakıflarıyla İlgili Mektupları", Padişaha Mektûb-I, s.130.

[486] Özcan, "Sofyalı Bâlî Efendi'nin Para Vakıflarıyla İlgili Mektupları", Şah Çelebi'ye Mektûb, s.152.

[487] Özcan, "Sofyalı Bâlî Efendi'nin Para Vakıflarıyla İlgili Mektupları", Şah Çelebi'ye Mektûb, s.152.

[488] "*Çivizâde Efendi Rumeli'nde âyîn-i İslâm ne vecihle ikâmet olunmuş bileydi, vakf-ı derâhimle hatâ eylemüş bilürdü. Ne kadar hayrât-ı vakfiyye vâr ise ekseri sâfî vakf-ı nükûddur. Hak Teâla'nın ümmet-i Muhammed'e in'âm ve ziyafetidir, bunun gibi azîmü'ş-şân emrin helakine kasd eyleyenin hâli bir âhada mahfî değildir… İmâm-ı A'zam menkul vakfı batıldır didi, men' itti, İmâm Züfer câiz didi. Beher hâl ba'zı nehy mezâyıkı mutazammındır, ba'zı zamân da hâlet ıztırara yetişüb ibâhat derecesine varmak ihtimalinden hâlî değildir. Vâkıâ bir zamân oldu ki vakf-ı emlâk esbâb-ı ibâdâta müsaade eylemedi. Ol zamânda olan ulemâ cem' oldular ve vakf-ı nükûdın cevâzına hükm itdiler. Def'an li'z-zarûre an dîni'l-İslâm ol zamânın halifesi tâbi' olup icazet virdi. Maslahat hatm oldu… Nice yıllar amel olduktan sonra kimdürür Hakk'ın ilmin zuhurun men' eyleye ve Hakk'ın hükmüne mukâbil ola, hatâdır, hatâdır. Esbâb-ı ibâdattan kılındı, memleket-i Rûm'da dîn-i İslâm'ın çerâğı yakıldı ve dinin direği dikildi. Dîn-i İslâm'da olan ibadât bunula tekmîl oldu… Emr-i mübâhı harâm*

Uzun süredir tatbik edilen bir usulün yasaklanması ile ortaya çıkan karışıklık ve bu yasağın mahzurları da Bâlî Baba tarafından Padişah'a beyan edilmiştir. Buna göre devrin kazaskeri Çivizâde'nin bu vakıfları yasaklatması ile insanlar ne yapacaklarını bilemez bir hale düşmüş; bu vaziyet hususen ulemâ, fukara ve hayır yapacak kimselere tesir etmiştir. Çünkü kazasker bunu yasaklatmıştır; ama şeyhülislâm ve diğer ulemâ buna cevaz vermektedir. Yine bu vakfın yasaklanması ile birlikte bu tartışmalar halka da aksetmiş ve bu vakfın haram olduğu halk arasında konuşulmaya başlanmıştır. Hâlbuki bu vakıflar, ulemânın fetvâsı ve padişah emri ile üç yüzyıla yakındır tatbik edilmekte idi. Bâlî Baba bu duruma "*İslâma zararlû hatâ ümmet-i Muhammed'in içinde üç gün karâr eylemez. Bu mes'ele ma'mûlün bih olalıdan üç yüz yıla karîb târîh bulundu."*[489] diyerek itiraz etmektedir. Meseleyi bir misal üzerinden somutlaştıran Bâlî Baba, para vakıflarının yasaklanmasından sonra bir caminin gelirsiz kalması yüzünden imamsız, hatipsiz ve harab olduğunu, bir kişinin otuz bin akçeyi bu caminin ihyasına tahsis ettiğini, ancak bu para ile gayrimenkul satın alınmak istendiği zaman bulunamadığını, hal bu iken para vakfının kabul edilerek caminin ihyasının mı yoksa caiz değil diyerek caminin harap olmasının mı efdal olduğunu "*Padişah hazretleri ne buyururlar, İmam Züfer kavliyle amel olunsun, ol akça vakf olsun, ol câmi anınla ihyâ olsun mu yoksa İmâm A'zam kavliyle amel olunsun, ol akça vakf olmasın, ol câmi' kapansun, namaz kılınmasun, harâba müteveccih olsun?"* şeklinde sormaktadır.[490]

---

eylemek bi-lâ zaruret-i şer'iyye şer'i değildir vebaldir…" Özcan, "Sofyalı Bâlî Efendi'nin Para Vakıflarıyla İlgili Mektupları", Şah Çelebi'ye Mektûb, s.152.

[489] Özcan, "Sofyalı Bâlî Efendi'nin Para Vakıflarıyla İlgili Mektupları", Çivizade'ye Mektûb-III, s.150.

[490] Özcan, "Sofyalı Bâlî Efendi'nin Para Vakıflarıyla İlgili Mektupları", Padişaha Mektûb-II, s.133. "*Vakf-ı derâhim mes'elesi içün padişah hazretleri canibinden Rumeli Kazaskeri etrâf memâlike hükm-i şerîf irsâl eyledi, min ba'd amel olunmasın, sahih değildir deyû, semi'nâ ve eta'nâ, müftî'z-zaman ve ulu mollalar fetvâ gönderirler, sahihdir amel olunsun deyû. Bu sebebden ulemânın ve sulehânın ve fukaranın ve sâhib-i hayrâtın ahvâli müşevveş oldu ve hâtırları perişandır. Ne tarafa gidesin bilmezler. Cümle hayrette dururlar ve avâmu'n-nâs bu bir bâtıl ve haram fi'ildir diğeme sebeb oldu, hâşâ ki eyle ola. Rumeli feth olalı amel olunur ulemâ ittifakıyla ve padişahlar emriyle, üç yüz yıla karîb tarih bulundu, amel olagelmiş… Padişahım bir hüccet getürelim, anınla şüphe kat' olsun. Padişahımdan istifsâr iderim ne buyururlar ol cum'anın hakkında ki vakfına müstehak çıktı, şer'le sâbit oldu, mülküne hükm olundu yâhud vakfı zâyi' oldu, Cuma cihetsiz kaldı ol sebebden hatîb ve müezzin ferâgat eyledi, cum'a namazı terk olundu, bir kimesne malından otuz bin akça ifraz eyledi, cum'anın ihyâsı içün emlâk taleb eyledi, ol akça ile satun alup ol cami'a vakf eylemek içün mümkin olmadı, bulunmadı. Padişah hazretleri ne buyururlar, İmam Züfer kavliyle amel olunsun, ol akça vakf olsun, ol câmi anınla ihyâ olsun mu yoksa İmâm A'zam kavliyle amel olunsun, ol akça vakf olmasın ol câmi' kapansun namaz*

Birgivî ise Bâlî Baba'nın savunduklarının aksini savunmakta ve o da tatbikattan misaller vermektedir. Birgivî, vâkıfın kendisinin veya bir başkasının ruhu için Kur'an okutulmasını hedefleyen para vakıflarının yaygın olduğunu belirtmekte, bunların bid'at olduğunu ifade etmekte[491] ve vakfedilen bu paranın muamele-i şer'iyye ile işletilmesini hoş karşılamamaktadır.[492] Yine bazı mütevellilerin fetvâ kitaplarında belirtilen usulleri bilmeyip veya tatbik etmeyip doğrudan faizli muamele yaptıklarını zikreder.[493]

Birgivî daha sonra 979/1571 tarihinde Ebussuud Efendi'nin risâlesine bir reddiye kaleme almıştır. Bu reddiyede, Ebussuud Efendi'nin risâlesinde pek çok hataya düştüğünü belirtmiş, vâkıfların buna güvenerek sevap kazanacağım derken günaha düşmemeleri için bu hususların tek tek izah edilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Ayrıca cehâlet, korkaklık ya da zayıflıktan dolayı kimsenin bu hususları beyana teşebbüs etmediğini, kalem ve lisan ile bu münkerden nehyin şart olduğunu belirtmektedir.[494]

Birgivî burada hususen vakıf paraların işletilme usulleri ile ilgili mahzurları belirtmiştir. Mesela, kitaplarda para vakıflarının mudârebe ve bidâa gibi usullerle işletileceğinin belirtilmesine rağmen, bugün Hz. Peygamberce ve ulemâca zemmedilmiş bey'u'l-ıyne usulü ile işletildiğini belirtmektedir. Ayrıca mütevellilerin ekseriyetinin cahil kişilerden olduğu ve kitaplarda zikredilen hukukî muamele çeşitlerini bilmedikleri, karz ve bey' akdi ile nukûd-ı mevkûfeyi istiğlâl ettikleri, hâlbuki menfaat sağlayan her karzın ribâ olduğunu, bazı mütevellilerin de fâsık olduğunu, aldırmayıp faizli muamele yaptıklarını, bunu da ehl-i vezâyife verip onların da ribâ yemesine sebep olduklarını belirtmiştir.[495]

İbn Kemal'in ve Ebussuud Efendi'nin risâlelerinde paranın nasıl işletileceği ile ilgili tartışmalara girmediğini, İmam Züfer'e atıf yapmakla yetindiklerini burada da karz, mudârebe ve bidâ'a usullerinin zikredildiği yukarıda ifade edilmişti. Hâlbuki para vakıflarının işletilme

---

kılınmasun, harâba müteveccih olsun, cevap virüb padişah hazretleri müsâb olalar. Bunun gibi ahvâlle memleket mübtelâdır el'ân bir câmi' bu hâlle mevcuddur." Özcan, "Sofyalı Bâlî Efendi'nin Para Vakıflarıyla İlgili Mektupları", Padişaha Mektûb-II, s.133.

[491] Takiyyüddîn Mehmed el-Birgivî, **el-Tarikâtü'l-Muhammediyye**, yy., ty., s.259.

[492] el-Birgivî, **İnkâzü'l-Hâlikîn**, s.68 vd.

[493] el-Birgivî, **Seyfü's-Sârim fî Ademi Cevâzi Vakfi'd-Derâhim ve Denânir**, s.216 vd.

[494] el-Birgivî, **Seyfü's-Sârim fî Ademi Cevâzi Vakfi'd-Derâhim ve Denânir**, s.181 vd.

[495] el-Birgivî, **Seyfü's-Sârim fî Ademi Cevâzi Vakfi'd-Derâhim ve Denânir**, s.216 vd.

usullerinden en mühimi muamele-i şer‘iyye tasarruflarıdır.[496] Zamanın ulemâsının üzerine risâle yazdıkları bir mevzuda tatbikattan haberdar olmamaları düşünülemez. Nitekim para vakıflarını serbest bırakan fermanda, para vakıflarını yasaklayan fermana atıf yapan "*mütevellîleri dahi ekser muamele-i şer‘iyye etmedikleri sebebden bâb-ı ribâ meftûh olmak lazım gelür deyu…*" ifadesi para vakıflarının ekseriyetle muamele-i şer‘iyye ile işletildiğinin herkesçe bilindiğine delildir.[497] Hal böyle iken bu muameleden hiç bahsedilmemesi dikkate değer bir mevzudur.

Para vakıflarının caiz olmadığı yönünde görüş belirten ulemâ, muamele-i şer‘iyyeyi zikretmiştir. Çivizâde'nin risâlesinde muamele-i şer‘iyye açıkça zikredilmiştir. Birgivî, ıyne satışının (muamele-i şer‘iyye) faize kapı açtığını ifade etmiş bu konuda ıyneyi yasaklayan meşhur hadisi zikretmiştir. Bu tartışmalar içinde yer alıp para vakfının cevazı hakkında görüş bildiren ulemâdan muamele-i şer‘iyyeye temas eden tek kişi (tespit edebildiğimiz kadarıyla) Fenârizâde Muhyiddin Efendi'dir. Para vakfı tartışmasında, para vakfının cevazını savunan

---

[496] Akgündüz, doktrinde para vakıflarının muamele-i şer'iyye ile özdeşleştirildiğini, vakıf paraların tek işletilme usulünün muamele-i şer'iyye olmadığını fakat "*her nedense hep bu şık* [muamele-i şer'iyye] *üzerinde durulduğunu*" ifade etmiş, diğer işletilme usullerinin göz ardı edildiğini ifade etmiştir. Nazari olarak para vakıflarının mudârebe, bidâ'a vb. usullerle işletilebileceği fıkıh kitaplarında ifade edilse bile, tatbikatta para vakıflarının hemen hepsinin, paralarını muamele-i şer'iyye ve bey‘ bi'l-istiğlâl ile işlettikleri malumdur. Hem aşağıda incelenen belgeler hem de para vakıfları üzerine yapılan diğer çalışmalar bunu ispata kâfidir. Bu sebeple para vakıfları hususunda muamele-i şer'iyye üzerinde durulması çok tabiîdir. Akgündüz, **Vakıf Müessesesi**, s.220.; Döndüren de, para vakıflarının yaygın olarak bidâ'a usulü ile işletildiğini iddia etmektedir. Fakat ortaya bu iddiaya ilişkin herhangi bir belge konmamıştır. Döndüren, **Risk Sermayesi Özel Finans Kurumları ve Para Vakıfları**, s.28.; Krş. Gedikli, "İstanbul'da Para Vakıfları Ve Mudârebe".; Çizakça, **Risk Sermayesi Özel Finans Kurumları ve Para Vakıfları**, s.71.; Para vakıflarının muamele-i şer'iyye tasarrufları ile işletilip işletilmemesi tartışması çerçevesinde Çizakça'nın şu ifadeleri de mühimdir. "*Demek ki vakıfların hemen hemen tamamında kullanılan yöntem "muamele-i şer'iyye" veya "murabaha"dır. Bu noktada para vakıfları-faiz tartışmasına dönersek; modern dönem "fukaha"nın uyarıları çerçevesinde borçlular tarafından vakfa ödenen bu fazla miktarın faiz olmadığını kabul ediyoruz. Hukuken bu miktar gerçekten de faiz değildir… ayrıca buna resmi otoriteler izin de vermişlerdir… Ancak halk yığınlarınca kabul edilip uygulanan bu fazlalık, adı faiz olmasa bile, faize son derece yakın bir kavramdır… Kanımca, artık para vakıflarının plasmanında faizin kullanılıp kullanılmadığı tartışmasına bir son vermek gerekmektedir. Bu tartışma bizi hiçbir yere götürmez, kaldı ki tarafların ikisi de haklıdır. Bu nedenle artık enerjimizi bu vakıfların modernizasyonuna yöneltmek…zorundayız.*" Çizakça, **Risk Sermayesi Özel Finans Kurumları ve Para Vakıfları**, s.72.

[497] Bkz. H. Hüsnü Koyunoğlu, "Para Vakıfları: Muhasebe Defterlerine Göre 17. Yüzyıl İstanbul Uygulaması", **Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi**, C.8, S.1, 2008, s.275.

ulemânın muamele-i şer‘iyyeden bahsetmemesinin sebebi, ihtilaflı bir mevzuya ihtilaflı bir delil getirmenin yol açacağı zayıflığı bertaraf etme düşüncesi olabilir.

Nihayetinde Osmanlı hukukunda para vakıflarının meşru olduğu kanunlaştırılmıştır. İrade-i seniyyeye iktiran eden fetvâ Osmanlı hukuku açısından kanun hükmüne gelmiştir. Ebussuud Efendi'nin Ma‘rûzât'ında[498] yer alan para vakfına ilişkin fetvâ, Kanuni Kanunnamesinde de yerini almıştır.[499]

3.3.1.3. Para Vakıflarınca Yapılan Muamele-i Şer‘iyyeler

İncelenen kayıtlar açısından para vakıflarının yaptığı muamele-i şer‘iyye tasarrufları bu başlık altında incelenmiştir. Bu bölümde zikredilen vakıflar ekseriyetle hayır maksatlı kurulan vakıflardır. Avarız vakıfları, yeniçeri vakıfları da teknik mânâda birer para vakfıdır. Fakat bunların maksatlarının ve içtimâi hayatta oyandıkları rolün farklı olması münasebetiyle ayrı başlıklar altında incelenmiştir.[500]

İncelenen defterlerde para vakfı kurulmasına dair onlarca vakfiye kaydı vardır. Vakfedilen paraların muamele-i şer‘iyye tasarrufları ile işletileceği bu vakfiyelerden anlaşılmaktadır. Vakfiye kayıtlarının incelenmesi hem paranın nasıl işletileceği hususunda hem de bu vakıfların kuruluş maksatlarını tespit etmek bakımından ehemmiyet arz etmektedir. Bu sebeple birkaç vakfiye kaydının alakalı bölümleri burada zikredilmiştir. Bir kayıtta "*Âişe Hatun bt. El Hâc Ali*" isimli kadın para vakfetmiş ve bu paranın "*meblağ-ı mezbûre yed-i mütevellî ile onu on bir ve iki pul hesâbınca ale'l-vechi'l-helâl rehn-i kavî ve kefîl-i melî ya ikisinden biri ile istirbâh ve istiğlâl olunmasını*" şart koşmuştur.[501] Bir başka kayıtta da bir kimse para vakfetmiş ve bu paranın "*rehn-i kavî ve kefîl-i melî yâhud ikisinden biri ile senede anı on bir buçuk hesâbınca yed-i mütevellî ile istirbâh ve istiğlâl*" olunmasını şart koşmuştur.[502] Görüldüğü üzere her iki kayıtta da belirli bir miktar para vakfedilmiş, bunun da

---

[498] "*Derâhim ve denânire müte'allık olan vakıf-nâme ile amel olunmağa ve vakfın sıhhatine ve lüzumuna hüküm kimin mezhebi üzere idügün beyân ve evvela sıhhatine ve sâniyen lüzumuna hükm olunmak lâzım olur mu? El-Cevâb: Şimdi kudât bu vechile hükme memurlardır. Lâzımdır.*" Ebussuud Efendi, **Ma‘rûzât**, s.113.

[499] Akgündüz, **Osmanlı Kanunnameleri**, C.4, **Kanunname-i Kanûnî** v.41.

[500] Avarız vakfı veya Yeniçeri ortasınca yapılmış bazı muameleler hem bu başlık, hem ilgili başlık altında zikredilmiştir. Bunun temel sebebi, meselenin temel mantığını para vakfı başlığı altında inceliyor oluşumuzdur. Bu sebepten konunun bütünlüğünü bozmamak maksadıyla bazı misaller mükerreren zikredilmiştir.

[501] Bâb Mahkemesi 3 Numaralı Sicil, v.77a-2.

[502] İstanbul Mahkemesi 18 Numaralı Sicil v.50a-1.

muamele-i şer‘iyye veya bey‘ bi’l-istiğlâl ile işletilmesi şart koşulmuştur.[503] Muamele-i şer‘iyye tasarrufları vakfiye kayıtlarında “*alâ vechi’l-helâl istirbâh/istiğlâl*” şeklinde ifade edilmiştir. Bu da insanların bu işin meşrûiyeti hususundaki düşünceleri hakkında fikir vermektedir.

Para vakfının ekseriyetle hayır işi olarak görüldüğü, yukarıda ifade edilmişti. İncelenen kayıtlarda da aynı durumla karşılaşılmıştır. Bunun delillerinden bir tanesi, camilerin/cami vazifelilerinin masraflarının ekseriyetle vakıf paralardan karşılanıyor oluşudur. İncelenen kayıtlarda da bu durumun hem İstanbul hem İstanbul dışındaki bölgeler için geçerli olduğu görülmüştür. Mesela, 21 Numaralı Ayıntab Şer‘iyye Sicili Defteri’nde[504] yer alan ve çok sayıda cami vakfının gelir giderini gösteren kayıtlarda, bu vakıfların menkul ve gayrimenkul mallarından başka “*nükûd akçeleri*” bulunduğu görülmüştür.[505] Yine bazı kayıtlarda, bu nükûdun kimin elinde borç olarak bulunduğu da kaydedilmiştir.[506]

Para vakıflarının hayır işi olarak telakki edilmesinin bir delili de para vakfeden kimselerin bu paranın ribhi ile ölümlerinden sonra ruhlarına Kur’an okunmasını şart koşmalarıdır. Bununla alakalı da sayısız kayıtla karşılaşılmıştır. Mesela bir kimse para vakfetmiş ve bu paranın muamele-i şer‘iyye tasarrufları ile işletilmesini şart koşmuştur. Bu paranın geliri ile “*yevmî beş akçesi cihet-i tevliyyet ola ve mârrü’z-zikr Murad Paşa câmi‘-i şerîfinde ilm-i tecvîdde mâhir bir hâfız-ı sâlih haftada iki gün huffâza tecvîd ile ta‘lîm-i Kur’ân-ı azîmü’ş-şân edip yevmî sekiz akçe vazîfeye mutasarrıf olup sevâbını ruhuna*” hediye edilmesini şart koşmuştur. Görüldüğü üzere parayı vakfeden kişi bu paranın ribhi ile ruhuna hediye olmak üzere Kur’an okutacak, Kur’an okuyacak olan hâfız da bu gelirden istifade edecektir.[507]

---

[503] Bazı vakıfların para dışındaki mallarının vakıf için daha faydalı olduğu gerekçesi ile paraya çevrilerek işletilmesi ve para vakıflarının ribh oranlarını artırmak için mahkemeye başvurması için bkz. Üçüncü Bölüm “3.4.2. Ribh Nisbetinin Artırılması ve Yetim/Vakıf Mallarının Paraya Çevrilerek İşletilmesi Talebi” başlığı.

[504] Bu defterin yazı çevriminde çok sayıda hatalı okuma yapılmıştır. Bu sebeple defterden yararlanırken dikkatli bir okuma ve orijinal belge ile mukâyese yapılmalıdır. Mesela kayıtların sonu “ketebe olundu” şeklinde yazılmıştır. Doğrusu “ketb olundu” olmalıdır. Yine “arz-ı şer’i” (mezkûr yazı çevrimi s.353) ifadesi “karz-ı şer’i”, “usul-ü mal” (mezkûr yazı çevrimi s.323) “asl-ı mal” olmalıdır. Bkz. Hüsniye Güner, **21 Numaralı Ayıntab Şer’iyye Sicili H.1059-1060/ M.1649-1650**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yöktez No: 188367.

[505] Bkz. 21 Numaralı Ayıntab Şer’iyye Sicili, v.43-1, v.44-1, v.45-1, v.47-1, v.51-2, v.52-1, v.55-4.

[506] 21 Numaralı Ayıntab Şer’iyye Sicili, v.47-1, v.55-4.

[507] Bâb Mahkemesi 46 Numaralı Sicil v.4b-3.

Para vakıfları ekseriyetle hayır maksatlı kurulsa da bazen, para vakıflarının onları kuran kişilere gelir getirmeyi hedeflediği görülür. Böyle vakıfların da nihayetinde vâkıfın ölümünden sonra hayrî vakfa dönüştüğü müşâhede edilir. Mesela, bir kimse para vakfı kurmuş, bu vakfın muamele-i şer'iyye tasarrufları ile işletilmesini ve vakfın gelirinin hayatı boyunca kendisine verilmesini şart koşmuştur. Vefatından sonra ise vakfın geliri diğerlerine benzer şekilde hayır işlerine tayin edilmiştir.[508] Benzer bir misalde de para vakfının geliri bir kimseye ve onun evlatlarına, onların kalmaması durumunda belirli bir mahalledeki fakirlere verilmesi şart edilmiştir. Bu durum kayıtta "*tâife-i Yahudadan Erhandepola nâm Yahudiyenin evlâd-ı evlâd-ı evlâdına ve ba'de'l-inkırâz Karayî tâifesinden olup Edirne cemâ'ati Yahudileri fukarâsına meşrûta nukūd*" şeklinde ifade edilmiştir.[509]

Para vakıfları ekseriyetle muamele-i şer'iyye ve bey' bi'l-istiğlâl ile işletilmiştir. Bu iki muamele para vakıflarının yaptığı temel iki muameledir ve bunların haricindekilerle çok nâdir karşılaşılmaktadır. Bu nâdir misallerden bir kısmı bey' bi'l-vefâya ilişkindir.[510] Diğer bir kısım ise karz-ı hasene ilişkindir. Bu kayıtlardan bazılarında yapılan hukukî muamelenin karz-ı hasen olduğu açıkça ifade edilmiştir.[511] Bununla birlikte rehin içeren karz akdinin,

[508] Eyub Mahkemesi (Havass-ı Refia) 19 Numaralı Sicil, v.1b-1.

[509] Hasköy Mahkemesi 10 Numaralı Sicil, v.92-1.

[510] Para vakıflarınca yapılan bazı bey' bi'l-vefâ misalleri şöyledir: İstanbul Mahkemesi 18 Numaralı Sicil v.143b-1'de yer alan kayda göre: "*Dergâh-ı âlî yeniçeri[leri]nden yetmiş birinci Samsonculara mahsûs oda mühimmâtiyçün mevkūfe nukūda bi'l-fi'l mütevellî olan el-Hâc Mustafa b. Hüseyin*" "*medîne-i Kuşadası'na tâbi' Cemagil? nâm karye ahâlîsinden Ahmed Bey b. Mustafa Paşa nâm*" kimsenin *"...müştemil menzilini, cemî' tevâbi' ve levâhık ile bin yüz elli esedî guruşa*" "*bey'-i bi'l-vefâ*" ile almıştır.; Yine Eyüb Mahkemesi (Havâss-ı Refîa) 90 Numaralı Sicil v.94b-1'de yer alan kayda göre: "*Abdullah Efendi*" *"...müştemil mülk menzilde*" olan "*hisse-i şâyi'a*"sını "*merhûm Camcı Ahmed vakfi'na*" "*târih-i kitâbdan üç yüz altmış gün tamâmına değin bey' bi'l-vefâ tarîki ile altmış dokuz kıt'a esedî guruşa bey'*" etmiştir. "*Eğer meblağ-ı mezkûru ecel-i merkūm hulûlünde mütevellî-i mezbûr Mehmed Çelebi'ye edâ ve teslîm ed*"ilmezse "*bey'-i mezkûr bâtta münkalib*" olacak, yani geri alım şartı ile satış şartsız satışa dönüşecektir.; Galata Mahkemesi 90 Numaralı Sicil v.38b-1'de yer alan kayda göre: "*Üveys Beşe b. Ali*" "*iki bâb mülk mahzeni*"ni "*yeniçerilerinin dokuzuncu cemâ'at ortası neferâtına mevkūfe nukūd*" vakfına "*târih-i kitâbdan bir sene tamâmına değin bey' bi'l-vefâ ile on iki bin fıddî râyic fi'l-vakt akçeye bey'*" etmiştir.; İstisnai bazı misaller için bkz. Gedikli, "İstanbul'da Para Vakıfları ve Mudârebe", s.72 vd.

[511] Bunlardan bazıları yeniçeri ortalarınca yapılmakla birlikte, onların da teknik mânâda birer para vakfı olması münasbetiyle burada zikredilmesinde bir mahzur görülmemiştir. Misaller için bkz. Rumeli Sadâreti Mahkemesi

muamele-i şer‘iyye tasarruflarından birine karşılık gelecek şekilde kullanılabildiği, bu sebeple kayıtta “karz-ı hasen” ifadesi geçse dahi, eğer yapılan hukukî muamelede rehin varsa bunun aslında muamele-i şer‘iyye, bey‘ bi’l-vefâ veya bey‘ bi’l-istiğlâl olma ihtimalinin bulunduğu hatırlanmalıdır.

İncelenen bazı kayıtlarda birden çok vakfın ortaklaşa borç vermesi misallerine rastlanmıştır. Nitekim bir mütevellinin birden çok vakfın vakıf akçelerini işletebildiği düşünüldüğünde bu durum tabiîdir. Mesela “*Hamza Çavuş Vakfı ile Mustafa Çavuş Vakfı’nın*” mütevellisi olan kimse, bir evi bu iki vakfın parası ile ve istiğlâl suretiyle almıştır.[512]

Buraya kadar ki izahat göz önüne alındığında, para vakıflarının en mühim vazifesinin, toplumun/devletin kredi ihtiyacını temin etmek ve finansal istikrarın sağlanmasına yardımcı olmak olduğu söylenebilir.[513] Para vakıfları bir taraftan bu ihtiyacı temin ederken, öte taraftan da çeşitli hayır hizmetlerinin ve bugünkü mânâsıyla amme hizmetlerinin yerine getirilmesini sağlamıştır.[514]

Muamele-i şer‘iyye tasarruflarının ne kadarının para vakıflarınca yapıldığını göstermek maksadıyla, bu vakıflarla muamele-i şer‘iyye tasarrufları ile borç alıp veren diğer grupları karşılaştırmak gerekmektedir. İstanbul’a ait tüm defterler üzerinden bir değerlendirme yapıldığında, İstanbul’a ait toplam 23 defterde 12.185 kayıt incelenmiş ve toplamda 294 muamele-i şer‘iyye, 374 adet bey‘ bi’l-istiğlâl ve 49 bey‘ bi’l-vefâya rastlanmıştır. Toplam muamele-i şer‘iyyenin %66’sı para vakıflarınca yapılmıştır. Bey‘ bi’l-istiğlâlde ise bu oran %69.2’dir. İstanbul dışındaki yerlere ait 16 defterde 7956 kayıt incelenmiş, toplamda 181 muamele-i şer‘iyye, 10 adet bey‘ bi’l-istiğlâl ve 16 adet bey‘ bi’l-vefâya rastlanmıştır. Toplam muamele-i şer‘iyyenin %64.6 sı para vakıflarınca yapılmıştır.

---

80 Numaralı Sicil, v.48a-1.; İstanbul Mahkemesi 12 Numaralı Sicil, v.48a-3.; İstanbul Mahkemesi 18 Numaralı Sicil, v.156a-2.

512 Eyüb Mahkemesi (Havâss-ı Refîa) 61 Numaralı Sicil v.17b-2.; Vakıf mütevellilerinin “*para yemesi*” iddiası ile görülen bir dava için bkz. **COA**, A.{DVNSMHM.d... / 58 - 366 – 0, H.17/05/993.

513 Bulut-Korkut, “A Comparison Between Ottoman Cash Waqfs (CWs) and Modern Interest-Free Financial Institutions”, s.28 vd.; Para vakfından alınan borçların nerelerde kullanıldığı ile alakalı net bir malumata sahip değiliz. Fakat bu paraların ekseriyetinin “*tüketim için alınan krediler*” şeklinde olduğuna dair işaretler mevcuttur. Bkz. Koyunoğlu, “Para Vakıfları: Muhasebe Defterlerine Göre 17. Yüzyıl İstanbul Uygulaması”, s.276.

514 Robert Mantran, **17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul**, C.1, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay-Enver Özcan, İstanbul, TTK, 1990, s.160 vd.

Bey‘ bi’l-istiğlâlde bu oran %80’dir. İstanbul ve İstanbul dışına ait tüm kayıtların toplamında ise oranlar muamele-i şer‘iyye açısından %65.5, bey‘ bi’l-istiğlâl açısından ise %69.5’tir. Bu rakamlar, muamele-i şer‘iyye açısından, para vakıflarının ne kadar mühim bir yer tuttuğunu ve tatbikatta ne kadar büyük bir boşluğu doldurduğunu göstermektedir.

3.3.2. Yetim Malları

Yetim malları, İslâm hukukunda ehemmiyet verilen bir mevzudur. Buna dair fıkıh kitaplarında müstakil bölümler açılmış ve bu mallar ile alakalı konular ele alınmıştır.[515] Yetim mallarına verilen ehemmiyetin bir göstergesi olarak, Hanefî mezhebinde menfaatin mal kabul edilmemesi ve gasbı halinde tazmin gerekmemesi kâidesinin istisnalarından birisinin, yetim malı olduğu zikredilebilir.[516]

Muamele-i şer‘iyye tasarrufları yetim malları açısından çok mühimdir. İncelenen defterlerde yetimlerin paralarının ekseriyetle muamele-i şer‘iyye tasarrufları ile işletildiği, hatta yetimlere kalan (para dışındaki) malların, yetimler için daha faydalı olduğu gerekçesi ile paraya çevrildiği ve bu paranın da muamele-i şer‘iyye ile işletildiği müşâhede edilmiştir.

Yetim mallarının muamele-i şer‘iyye tasarrufları ile işletilmesinin mantığını tam olarak anlatabilmek maksadıyla bir şer‘iyye sicil kaydı zikredilip izah edilmiştir. Alakalı kayıt şöyledir: “*Kazıyye-i takdîr-i nafaka. Vech-i tahrîr-i hurûf budur ki Holkot oğlı dimekle ma‘rûf Hasan b. ( ) nâm müteveffânun Davud nâm sagîr oğlına kıbel-i şer‘den mansûb vasi olan işbu bâ‘isü’ttahrîr Hamza b. Abdullah nâm kimesne sagîr-i mezbûrı meclis-i şer‘a ihzâr idüp sagîr-i mezbûrun mal-ı mevrûsından bin akça bi’l-fi‘l benüm kabzımda ve zabtımda olup meblâğ-ı mezbûr istirbâh olınup aslından ve rıbhından sagîr-i mezbûre nafaka takdîr olunmasını taleb iderin diyü takrîr-i kelâm itdükde sagîr-i mezbûre tarih-i defterden yevmi üç Tekfûri nafaka takdîr olınup kıbel-i şer‘den vasiyy-i mezkûre icâzet virüldügi sagîr-i mezbûrun lazım olan nafakasına ve kisvesine ve sâir havâic-i zarûriyesine zikr olunan mal-ı mevrûsının mu‘âmele-i şer‘iyye ile hâsıl olan rıbhından ve kifâyet itmezse aslından hâcet ve lazım oldıkça takdîr olunan mikdarı üzre harç ve sarf idüp isrâf ve tebzîrden hazer eyleye farzan ve takdîran sahîhayni şer‘ayni ile olsa mezkûrun talebi ile kazıyye sebt-i sicil*

[515] Osmanlı Devleti’nde yetim malları ile alakalı bkz. Tahsin Özcan, “Osmanlı Toplumunda Yetimlerin Himâyesi ve Eytam Sandıkları”, **İÜİFD**, S.14, 2006, s.103-121.

[516] **MAA**, m.596.; M. Âkif Aydın, “Gasp”, **DİA**, C.13, İstanbul, TDV, 1996, s.388.; Abdüsselam Arı, “Yetim”, **DİA**, C.43, İstanbul, TDV, 2013, s.502.

olındı…”[517] Görüldüğü üzere yetimin vasîsi, çocuğa miras olarak kalan parayı muamele-i şer‘iyye ile işletmek ve bu paranın gelirinden çocuğun nafakasını temin etmek için hâkimden izin istemektedir. Buna göre, muameleye verilen paranın miktarına göre çocuk nafakasını bu paranın ribhinden sağlarken, asıl malı azalmayacak veya normalden daha az azalacaktır. Yani yukarıdaki misali esas alırsak, kendisine yedi bin akçe mal kalan bir küçüğün bu parası muameleye verilir ve kendisine günde üç akçelik bir nafaka bağlanırsa, bu para çocuğa teslim edildiğinde yine yedi bin akçe olarak teslim edilecektir. Dolayısıyla hem çocuğun nafakası temin edilmiş hem de asıl parası azalmamış olacaktır.[518]

Muamele-i şer‘iyye tasarruflarının yetimlerin mallarını muhafaza etmek hususunda oynadığı mühim rol, yetimlere kalan para dışındaki malların paraya çevrilip muamele-i şer‘iyye tasarrufları ile işletilmesi neticesini doğurmuştur. Çünkü muamele-i şer‘iyye tasarrufları ile işletilen paralar gayrimenkulün kirasından çok daha fazla gelir getirmektedir. Ayrıca gayrimenkul için yapılması gerekecek muhtemel masraflar (bakım, tamirat, tadilat vb.) parada mevzubahis değildir. Bu münasebetle pek çok yetimin malı paraya çevrilmiş ve muamele-i şer‘iyye tasarrufları ile işletilmiştir. Yetimin malının satılıp muamele-i şer‘iyye ile işletilebilmesi için ise mahkemenin buna izin vermesi şarttır.[519]

Şer‘iyye sicillerinde yetimlerin mallarının paraya çevrilip muamele-i şer‘iyye tasarrufları ile işletilmesi iznini talep eden misaller mevcuttur. Bu misallerde vasî, yetimin

[517] Trabzon 1815 Numaralı Şer’iyye Sicili v.55a-3.

[518] Yetim mallarının muamele-i şer’iyye tasarrufları ile işletilmesine dair sicillerde çok sayıda misal mevcuttur. Birkaç tanesi misalen burada zikredilmiştir. 14 Numaralı Konya Şer’iyye Sicili v.60-1’de yer alan kayda göre: “*Abdullah bin Hüseyin*” “*Hasan Efendi*” yi dava etmiş ve “*bundan akdem mâl-ı eytâmdan mürâbaha ile mezbûr Hasan Efendi’ye yirmi esedî guruşum virüp teslîm idüp ba‘dehu taleb eylediğimde müslümânlar huzûrunda ikrâr idüp birkaç güne dek teslîm ideyim dimişidi hâlâ taleb eylediğimde virmekde muhâlefet ider su’âl olunsun*” demiş, Hasan Efendi’nin inkârı üzerine şahitler dinlenmiş ve malın teslimine karar verilmiştir.; Eyüb Mahkemesi (Havâss-ı Refîa) 90 Numaralı Sicil v.34b-3’de yer alan kayıtta da yetim malı ile bey‘ bi’l-istiğlâl yapılmıştır. Kayda göre: “*Hüseyin Çelebi b. Ahmed*” *“mülk menzilini*”, “*cemî‘ tevâbi‘ ve levâhıkıyla*”, “*bundan akdem fevt olan Ömer Ağa b. Ramazan’ın eytâm-ı sıgārının tesviye-i umûrlarına kıbel-i şer‘den mansûb vasîleri ve vâlideleri olan işbu râfi‘atü’l-kitâb Hatice bt. Halil nâm hâtun*”a “*bi tarîki’l-istiğlâl yüz kırk yedi kıt‘a esedî guruşa bey‘ ve teslîm*” etmiştir.; Ayrıca bkz. İrem Gürbüz, “Şer’iyye Sicillerine Göre 1650-1750 Yıllarında Konya’da Çocuklar ve Yetimler”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, **SÜSBE**, 2018, s.118.; Ayrıca bkz. M. Akif Aydın, “Eyüp Şer‘iyye Sicillerinden 184, 185 ve 188 No’lu Defterlerin Hukuki Tahlili”, **Eyüp’te Sosyal Yaşam**, Ed. Tülay Artan, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998, s.66.

[519] Bardakoğlu, “Vesâyet”, s.68.; İbrahim Kâfi Dönmez, “Yetim”, **MEB İslâm Ansiklopedisi**, C.13, s.401 vd.

malların gelirinin, giderini karşılamaması veya yetimler için daha faydalı olması münasebeti ile malların satılmasını ve parasının muamele-i şer'iyye tasarrufları ile işletilmesi için mahkemeden izin talep etmiştir.[520] Mesela bir kayıtta iki çocuğa miras olarak kalan bir ev vardır. Fakat bu evin geliri giderini karşılamamaktadır. Yetimlerin vasîsi, evin satılarak parasının muamele-i şer'iyye ile işletilmesinin yetimler için çok daha faydalı olduğunu belirtmiş ve talebine bu hususun meşruluğuna dair bir de fetvâ[521] ekleyerek evin satılması için mahkemeden izin talep etmiştir.[522] Kayıtta evin satılarak parasının muamele-i şer'iyye ile işletilmesinin yetimler için daha faydalı olduğu "*semen-i misli ile âhara bey' ve semeni istirbâh olunmak sagīrân-ı mezbûrân hakkında her vechile enfa' ve evlâ olmağla*" ifadesi ile vurgulanmıştır.[523]

Yetim malından prensip itibariyle karz verilemeyeceği[524] bununla birlikte, hâkime teberrua ehil olmayanlar adına karz verme salahiyeti verildiği yukarıda zikredilmişti.[525] İncelenen şer'iyye sicillerinde yetim malından karz verilmesine dair iki kayıt tespit edilmiştir. Bunlardan birisinde yetimlerin vasîsi, mahkeme huzurunda üçüncü bir kimseye kefil de alarak karz vermiştir.[526] Diğer kayıt ise önceden verilmiş bir karzın talebine dairdir. Buna göre yetimlerin vasîsi olan anneleri, bunların malından üçüncü bir kimseye karz vermiş, bu yetimler bâliğ olunca bu parayı borç alandan talep etmiş ve borç alan kimsenin de ikrârı

---

[520] Mesela bkz. Eyüb Mahkemesi (Havâss-ı Refîa) 90 Numaralı Sicil v.50b-1.; 836 No'lu Bolu Şer`İye Sicili v.16b-3.

[521] İlgili fetvâ şöyledir: "*Zeyd ve Amr sagīrlerin mülk menzilleri harâba teşerrüf olup hâsılı harcına vefâ etmemekle vasîleri Bekir menzil-i mezbûru semen-i misline âhara bey'a kādir olur mu deyû istiftâ olundukda cevâb-ı bâ savâblarında olur*". Eyüb Mahkemesi (Havâss-ı Refîa) 90 Numaralı Sicil v.50b-1.

[522] Eyüb Mahkemesi (Havâss-ı Refîa) 90 Numaralı Sicil v.50b-1.

[523] Benzer bir kayıt da 836 No'lu Bolu Şer`iyye Sicili v.16b-3'de yer almaktadır. Kayda göre yetim vasîsi "*Mustafa Çelebi*" yetimlere miras kalan "*menzil-i mezkûr*"un "*mürūr-ı eyyâmla harâb*" olduğunu belirterek "*eytâma garer olmağın menzil-i mezkûr bey` olunub semeni istirbâh olunmak eytâma evlâ ve enfa' ol*"duğunu ifade etmiş ve "*menzil-i mezkûr ba`de'l-müzâyede*" "*yirmidört guruşa*" satılmıştır.

[524] Bkz. Apaydın, "Karz", s.522. "*Bir vasî' yetimin malını ne kendi nefsi için ve ne de bir başkası için borç veremez. Çünkü ikraz, bir teberrudur. Yetimin malı ise teberrua mütehammil değildir.*" Bilmen, **Kamus**, C.6., s.97.

[525] Bkz. Birinci Bölüm "1.2.2.1. Akdin Tarafları ve Ehliyet" başlığı.; Vasî'nin yetimin malından karz alabilmesi için mahkemeden izin talep etmesine dair misaller için bkz. Çetinkaya, "Tokat Şer'iyye Sicillerine Göre Osmanlı Hukukunda Karz Sözleşmesi (1805-1843/1220-1258), s.296-297.

[526] Hasköy Mahkemesi 5 Numaralı Sicil v.307-3.

üzerine karz olarak verilen miktarın ifâsına hükm olunmuştur. Vasînin, yetimlerin malından yaptığı karz muamelesini mahkeme huzurunda yapıp yapmadığına dair ise herhangi bir malumat yoktur.[527]

Yetim mallarının muamele-i şer'iyye içindeki yeri ise incelenen kayıtlar çerçevesinde şöyledir. İstanbul'a ait defterlerdeki toplam muamele-i şer'iyye kayıtlarının %6.5'ini yetim mallarından yapılanlar teşkil etmiştir. Bey' bi'l-istiğlâlde bu oran %7.4'tür. İstanbul dışındaki yerlere ait defterlerde yer alan muamele-i şer'iyyelerin %4.4'ü yetim mallarındandır. Buradaki kayıtlarda, yetim malından yapılan bey' bi'l-istiğlâle rastlanmamıştır. İstanbul ve İstanbul dışına ait tüm kayıtların toplamında ise oranlar, muamele-i şer'iyye açısından %5.7, bey' bi'l-istiğlâl açısından ise %7.2'dir.

3.3.3. Avarız Vakıfları

Avarız vergisi, Osmanlı Devleti'nde olağanüstü devirlerde ve hususen savaş halinde, masrafların karşılanması için halktan toplanan her türlü nakdî/aynî vergidir.[528] Bu vergi "avârız-ı dîvâniyye" olarak da adlandırılır.[529]Avarız vergileri başlangıçta istisnâî nitelik taşımakla birlikte, zamanla daha sık ve artan miktarlarla toplanmış hatta 17. asırdan itibaren her sene alınan bir vergi halini almıştır.[530]

Halkın üzerine binen bu ilave ve beklenmedik vergi yükü avarız vakıflarının ortaya çıkmasına sebebiyet vermiştir. Yani avarız vakıfları, belirli bir mahalle/köy vb. yerlerde yaşayan kişilerin avarız akçesini ödemek üzere kurulmuşlardır. Bununla birlikte bu vakıflar fakir, dul, yetimlerin ihtiyaçlarının karşılanmasından, fakirlerin evlendirilmesi, cenâzelerinin kaldırılmasına; su yolu, yol, köprü yapımından, sıbyan mektebi yapılmasına kadar pek çok hizmeti yerine getirmişlerdir.[531] Bu vakıflar ekseriyetle (teknik olarak, yukarıda tafsilen tartışılan) para vakfı niteliğindedir. Fakat içtimâi hayatta üstlendiği vazife, para vakıflarından farklı olduğu için ayrı bir başlık altında incelenmiştir. Nitekim para vakıflarının en mühim vazifesi, toplumun/devletin kredi ihtiyacını temin iken; avarız vakıflarının en mühim vazifesi,

---

[527] İstanbul Mahkemesi 12 Numaralı Sicil v.52a-6.

[528] Ömer Lütfi Barkan, "Avârız", **İA**, C.2, İstanbul, MEB Yayınları, 1979, s.13.

[529] Tabakoğlu, **Osmanlı Mali Tarihi**, s.364.

[530] Mehmet İpşirli, "Avârız Vakfı", **DİA**, C.4, İstanbul, TDV, 1991, s.109.; Barkan, "Avârız", s.13 vd.; Mantran, **17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul**, C.1, s. 210.; Mantran, **XVI-XVII. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu**, s.149.

[531] İpşirli, "Avârız Vakfı", s.109.

halk üzerindeki bu vergi yükünü hafifletmektir. Avarız vakıflarının para vakfı olması zarureti yoktur. Fakat bu vakıfların ekseriyetle para vakfı olduğu müşâhede edilmiştir.[532]

İncelenen devir ve belgeler açısından avarız vakıfları da yukarıdaki izahat ile paralellik göstermektedir. İncelenen kayıtlardan, avarız vakıflarının neredeyse tamamının para vakfı olduğu müşâhede edilmiştir. Bu paralar da muamele-i şer'iyye veya bey' bi'l-istiğlâl yolu ile işletilmiştir. Bu belgelerde çok sayıda avarız vakfiyesi ve avarız vakıflarınca yapılan muamele-i şer'iyye tasarrufları ile karşılaşılmıştır. Öncelikle, bu vakfın işleyiş mantığını anlatması bakımından birkaç vakfiye kaydının alakalı bölümleri burada zikredilmiştir.[533] Şer'iyye sicillerinde rastladığımız kayda göre bir kimse mahallesinin avarızı için para vakfetmiş ve bu paranın %15 ribh ile muamele-i şer'iyye veya bey' bi'l-istiğlâl ile

[532] Barkan, "Avârız", s.18.; İpşirli, "Avârız Vakfı", s.109.; Fatma Sirtkaya, "Klasik Dönem Osmanlı Hukuku'nda Avârız Vergileri", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, **Süleyman Demirel Üniversitesi SBE**, Isparta, 2017, s.111.

[533] Vakfa konu olan malın mütevelliye teslimi ve vakfın tescili ile ilgili ilginç bir misal 100 Nolu Manisa Şer'iyye Sicili v.14-3'de yer alan bir avarız vakfında karşımıza çıkmıştır. "Ramazan" isimli kimse karyesinin avarızı için bir miktar para vakfetmiş ve bu para %15 ribh ile kendi eline bırakılmıştır. İki sene sonra para kendisinden talep olununca, parayı vakfettiği ancak bu malın mütevelliye teslim edilmediği; ayrıca vakfın tescilinin de yapılmadığı gerekçesi ile itiraz etmiş bahsi geçen borcu da ödediğini bildirmiştir. Mahkeme bunun üzerine alacaklıların talebini reddetmiştir. Kaydın aslı şu şekildedir: "*Medine-i Mağnisa'ya tâbi' Tutlu nâm karye ahâlîsinden Abdünnebi bin Hâlâc ve Mustafa bin Müezzin ve İvâz bin Gökmen nâm kimesneler makâm-ı şer'de medine-i mezbûreye tâbi' Kopran nâm karyeden hafız hâze'l-kitâb Ramazân ibn el-Hâc Hamza nâm kimesne mahzârında üzerine takrîr-i da'vâ idüb merkûm Ramazân târih-i kitâbdan iki sene mukaddem karyemizin avarız-ı nukûdu içün iki yüz akçe vakfım olsun her sene onu on bir buçuk akçe hesâbı üzre otuz akçe rıbhı benden ahz eylen deyü müslimîn huzûrunda ikrâr eylemişidi hâlâ mezbûrdan asl ve rıbhını da'vâ ve taleb ideriz suâl olunsun didiklerinde gıbbe's-suâl merkûm Ramazân cevâbında fi'l-vâki' târih-i mezbûrda merkûmların karyeleri avarızına minvâl-i meşrûh üzre ben iki yüz akçe vakfım olsun didim lâkin teslîm-i ale-l-mütevellî eylemedim ve maa ihtilâf-ü'l ulemâ vakfiyyetine ve şurût ve kuyûd ve lüzûmuna ve sıhhâtine hükm-ü sahîhi-i şer'î dâhi olunmamışdır binâenaleyh meblâğ-ı merkûmu mezbûrlara teslîm ittim deyü def'-i birle cevâb virmeğin hakikat-i hâl bu minvâl üzre olduğuna mezbûrlar dâhi ikrâr etmeğin taarruzları men' olunub mâ-vak'a bi't-taleb ketb olundu fi gurretü'l-Muharremü'lhârâm li-sene ihdâ ve sittîn ve elf Şuhûdü'l-hâl: El-Hâc İbrâhim ibn El-Hâc Mehmed Hâlil bin İbrâhim Ömer bin Veli Kadri bin Hasan Mustafa muhzırü'ş-şehir Veli Beşe ibn Ali ve gayrihüm."*

işletilmesini şart koşmuştur.[534] Bir başka kayıtta bir kimse vasiyet ile mahallesinin avarızı ve fakirleri için para vakfetmiş ve bu paranın muamele-i şer'iyye tasarrufları ile işletilmesini şart koşmuştur.[535] Görüldüğü üzere bu ve benzeri kayıtlarda vakfedilen belirli bir miktar para muamele-i şer'iyye tasarrufları ile işletilecek ve bunun gelirinden mahallenin ödemesi gereken avarız vergisi ödenecektir.[536]

Avarız vakfından yararlanacak kişiler/gruplar ekseriyetle bir mahalle ve karye ahalisi olarak tespit edilmiştir. Bu durumda, burada yaşayan müslim-gayrimüslim herkes bu vakıftan yararlanmıştır. Vakıftan yararlanacak kişiler ile alakalı ilginç bir dava şöyledir: Bir grup zımmî, mahallelerinin "*avarız akçesine mütevelli"* olan kişiyi dava etmişler ve "*bundan akdem ashâb-ı hayrâtdan ba'zı kimesneler mahalle-i merkûme avarızı ve nüzuluna yüz akçe*

---

[534] Bâb Mahkemesi 3 Numaralı Sicil v.83b-1. Kayıtta bu "*meblağ-ı mezbûr yed-i mütevellî ile senede onu on bir buçuk hesâbı üzre rehn-i kavî ve kefîl-i melî ve lede'l-hâce ikisinden biri ile ale'l-vechi'l-helâl istirbâh ve istiğlâl olunsun*" şeklinde ifadesini bulmuştur.

[535] 152 Numaralı Manisa Şer'iyye Sicili v.58-3. Kayıtta bu ""*mahalle-i mezbûre ahâlisinin hâne-i avarızına ve fukaraya*" şeklinde ifadesini bulmuştur. Benzer bir misal için bkz. 4 Numaralı Konya Şer'iyye Sicili v.137-1.

[536] Şer'iyye sicillerinde bunun çok sayıda misali mevcuttur. Mesela, Galata Mahkemesi 20 Numaralı Sicil v.8a-3'de yer alan kayda göre: "*Mahmiye-i Galata mahallâtından Câmi'-i Kebîr mahallesinin avarız akçesine hâlen mütevellî olan mevlânâ İsa Halîfe b. Abdurrahman nâm kimesne*" "*mahalle-i mezbûrede sâkin iken vefât eden merhûm es-Seyyid Mehmed b. es-Seyyid İbrahim nâm kimesnenin sagīr oğlu Mehmed'in vasiyy-i muhtârı olan es-Seyyid Mehmed b. es-Seyyid Ahmed'i ihzâr*" etmiş ve "*müteveffâ-yı mezbûrun zimmetinde avarız akçesinden üç bin akçe ve murâbahasından bir buçuk senede dört yüz elli akçe cem'an üç bin dört yüz elli akçe müteveffâ-yı mezbûrun zimmetinde bâkī kalmışdır taleb ederim suâl olunsun*" demiştir. Mezkûr vasînin inkârı üzerine şahitler dinlenmiş ve şehâdetler "*ba'de't-ta'dîl ve't-tezkiyye hayyiz-i kabûlde vâki' oldukdan sonra müteveffâ-yı [mezbûrun] muhallefâtından meblağ-ı mezbûrun edâsına hükm*" olunmuştur. Görüldüğü üzere burada bir mahallenin avarız akçesini ödemek üzere vakfedilmiş bir para vardır ve bu paradan bir kimseye muamele ile borç verilmiş, bu kimse ölünce vakfın alacağı mirasçılardan talep edilmiş, borcun varlığının ispat edilmesi üzerine ifaya hükm olunmuştur. Bâb Mahkemesi 46 Numaralı Sicil v.37b-4'de yer alan kayda göre: "*Fâtıma bt. Nasuh Usta*" isimli kadın "*merhûm Sekbânbaşı İbrahim Ağa mahallesi avarızına mevkūfe nukūda bi'l-fi'l mütevellî olan işbu bâ'isü'l-kitâb Abdullah Efendi b. Receb mahzarında ikrâr-ı tâm ve takrîr-i kelâm edip mezbûr Abdullah Efendi yedinde olan mâl-ı vakf-ı mezbûrdan istidâne ve kabz eylediğim yüz seksen guruş ve semeni târih-i kitâbdan bir sene tamâmına değin müeccel ve mev'ûd mâl-ı vakf-ı mezbûrdan merkūm Abdullah Efendi yedinden iştirâ ve kabz eylediğim beynimizde ma'lûm çuka eshâmından dahi yirmi yedi esedîguruş, cem'an vakf-ı mezbûra zimmetimde vâcibü'l-edâ iki yüz yedi esedî guruş deynim*" vardır diye ikrâr etmiş, evini ve birkaç menkul malını mütevelliye rehin vermiştir. Görüldüğü üzere burada da bir kadın belirli bir mahallenin avarızı için vakfedilmiş paradan muamele ile borç almış ve bu durum sicile kaydedilmiştir.

vakf idüp be-her sene hâsıl olan mürâbahasın mahalle-i merkûme üzerine edâsı fermân olan avarız ve nüzul içün virile gelmişiken" mezkûr mütevellinin "*zimmîler tâyifesi sâlyâneleri içün virmediğini*" iddia etmişlerdir. Mütevelli ise cevap olarak "*mahalle-i merkûme 'avarızı ve nüzulüne vakf olan akçeyi müslümânlar vakfeyledi mürâbahasın dahî müslümânlar sâlyânesine virirüz deyu cevâb vir*"miştir. Mahkeme "*mâdemki bir mahallenin avarızı ve nüzulüne virile deyu vakf olan akçenin mürâbahasını yine mahallenin 'avarız ve nüzul cem'ine me'mûr olanlara virüp zimmî olanları hâric koyup başka nüzul ve 'avarız içün sâlyâne teklîf olunmayup mahalle-i merkûmede sâkin cümle içün virmeğe mütevellii mezbûra tenbîh*" olunmuştur. Görüldüğü üzere burada bir mahallenin avarızı için vakfedilmiş bir para vardır. Fakat bu vakfın mütevellisi o mahallede yaşayan zımmîlerin avarızı için para ödemekten imtina etmekte, buna gerekçe olarak da bu paranın Müslümanlarca vakfedildiğini ileri sürmektedir. Mahallede yaşayan zımmîlerin mütevvelliyi dava etmesi üzerine mahkeme, bu paranın belirli bir mahallenin avarızı için vakfedildiği dolayısıyla orada yaşayan herkesin bundan istifade etmesi gerektiği gerekçesi ile zımmîlerin talebini kabul etmiştir.[537] Vakıftan yararlanacak kişilerle alakalı ilginç bir misalde de "*Ahsen nâm Hâtun*"[538] isimli bir Müslüman kadın tarafından kurulan bir avarız vakfı vardır. Bu vakfın lehdarı olarak da "*Mahmiyye-i 'Ayıntab Mahallâtından Amu Mahallesi küferası*" tayin edilmiştir. "*Ahsen nâm hatun*" bu maksatla "*sekiz yüz aded esedi guruş*" vakfetmiştir. Buradan anlaşıldığı üzere müslüman bir kadın, gayri müslim ahalinin avarızı için para vakfetmiştir.[539]

Avarız vakıflarının muamele-i şer'iyye içindeki yeri ise incelenen kayıtlar çerçevesinde şöyledir. İstanbul'a ait defterlerdeki muamele-i şer'iyyenin %4.4'ünü avarız vakıflarınca yapılanlar teşkil etmiştir. Bey' bi'l-istiğlâlde ise bu oran %1.3'tür. İstanbul dışındaki yerlere ait defterlerde yer alan muamele-i şer'iyyelerin %18.7'si avarız vakıflarınca yapılmıştır. Buradaki kayıtlarda, avarız vakfınca yapılan bey' bi'l-istiğlâle rastlanmamıştır. İstanbul ve İstanbul dışına ait tüm kayıtların toplamında ise oranlar, muamele-i şer'iyye açısından %10, bey' bi'l-istiğlâl açısından ise %1.3'tür.

[537] 14 Numaralı Konya Şer'iyye Sicili v.44-2.

[538] Aynı defterde yer alan bir başka kayıt sayesinde bu kişinin adının "Ahsen bt. Ömer" olduğunu tespit edilmiştir. Tespit edilen bu kayıt da yine mezkûr "Ahsen" in vakfettiği bir miktar para hususundadır. Bkz. 21 Numaralı Ayıntab Şer'iyye Sicili, v.174-2.

[539] 21 Numaralı Ayıntab Şer'iyye Sicili Defteri v.199-2

İstanbul açısından, avarız vakıflarınca yapılan muamele-i şer'iyye sayısı diğer bütün gruplardan daha düşüktür. İstanbul'a ait defterlerde tespit edilen 294 adet muamele-i şer'iyyeden sadece 13'ü avarız vakıflarınca yapılmıştır. Yine toplam 374 bey' bi'l-istiğlâl kaydından sadece 5'i avarız vakıflarınca yapılmıştır. İstanbul dışındaki yerlerde ise sayıca en çok muamele-i şer'iyye para vakıflarından sonra, avarız vakıflarınca gerçekleştirilmiştir. Nitekim bu defterlerde toplam 181 adet muamele-i şer'iyye bulunmaktadır ve bunlardan 34'ü avarız vakıflarınca yapılmıştır. Bu çerçevede avarız vakıflarının İstanbul dışındaki bölgelerde daha yaygın ve işlevsel olduğu söylenebilir.

3.3.4. Yeniçeri Sandıkları

Yeniçeriler, Osmanlı Devleti'nin en mühim askeri kanadından birini teşkil etmektedir. Bu ordunun ne zaman teşekkül ettiği, nasıl bir hiyerarşik düzen içinde çalıştığı, devlet için ehemmiyeti, devşirme sistemi vb. hususlar çalışmanın sahası dışındadır. Bunlardan bazılarına yeri gelince ve mevzumuzla alakalı olduğu kadarıyla temas edilmiştir. Burada esas değinilecek husus, yeniçerilerin çeşitli ihtiyaçlarını karşılamak için maaşlarından kesilerek veya başka biçimlerde kurulan orta sandıklarıdır.[540] Orta sandıkları, bizzat yeniçeriler tarafından vakfedilen, ulufe dağıtımında alınan, ölen yeniçerilerin eşyalarının satılması ile elde edilmiş paralardan müteşekkildir. Bu sandıkların temel maksadı yeniçerilerin bir nevi sosyal güvenliğini sağlamaktır.[541]

Orta sandıkları teknik olarak para vakfı statüsündedir. Fakat bu vakfın maksadının, belirli bir grup arasında dayanışma sağlamak ve onların ihtiyaçlarını karşılamak olduğu

---

[540] İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Kapıkulu Ocakları**, C.1, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1988, s.254.; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, C.2, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988, s.558 vd.; Kemal Beydilli, "Yeniçeri", **DİA**, C.43, İstanbul, TDV, 2013, s.458.

[541] Ahmet Tabakoğlu, **Osmanlı Sosyal Güvenlik Sistemi**, İktisat ve Din, İstanbul, İz Yayıncılık, 1994, s.62.; Ziya Pakalın, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, "Kara Sandık", İstanbul, MEB, 1993.; Kaya, "XVIII. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Kredi", s.30. Bu tip sandıklara diğer esnaf grupları arasında da rastlanmaktadır. Bu sandıklar hem sosyal güvenlik vesilesi hem de o ensaf grubunun ihtiyaç duyacağı krediyi temin etme vesilesi olarak kullanılmıştır. Mesela, İstanbul'da eski bezzazistan halkının murabahaya verilen dört yüz elli iki bin akçesi hakkında bkz. **COA**, A.{DVNSMHM.d... / 64 - 106 – 0, H.22/04/997.; Ayrıntılı bilgi için bkz. Osman Nuri Ergin, **Mecelle-i Umur-u Belediye I**, s.704.; Mantran, **17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul**, C.1, s.355.; Krş. Sır Hamilton Gibb-Harold Bowen, **Islamic Society and The West**, C.1, (Çevrim İçi Erişim, 06/09/2019) https://archive.org/details/in.ernet.dli.2015.530139/page/n3, s.300 vd.; Özcan, **Osmanlı Para Vakıfları Kanûnî Dönemi Üsküdar Örneği**, s.80 vd.

düşünüldüğünde ayrı değerlendirilmesi daha uygun görülmüştür. Yeniçeri sandıkları sadece yeniçerilerin kredi ihtiyaçlarını temin için kurulmuş değildir. Hatta bu sandıklardan borç alanların kâhir ekseriyeti yeniçeri değildir. Bunlar içinde askeri zümreye mensup olanlar, esnaflar, zımmîler, kadınlar gibi çok çeşitli gruplardan kimseler vardır.[542] Dolayısıyla orta sandıklarının, halkın ihtiyaç duyduğu krediyi sağlamak bakımından, para vakıflarından bir farkı yoktur. Fakat vakıftan yararlananlar ve vakfın maksadı bakımından farklılıklar mevcuttur.

İncelenen defterlerde yeniçeri ortalarınca yapılan onlarca kayda rastlanmıştır. Bu kayıtların tamamına İstanbul'a ait defterlerde rastlanmıştır. İstanbul dışındaki yerlere ait defterlerde, yeniçeri sandıklarına ve bunlardan yapılan herhangi bir muameleye rastlanmamıştır. Yeniçerilerin ana yerleşim merkezinin İstanbul olduğu düşünüldüğünde bu durum tabiîdir. İstanbul dışındaki defterlerde orta sandığına rastlanmaması, buralarda yaşayan kişilerin orta sandıklarından borç almadıkları şeklinde de anlaşılmamalıdır. İstanbul dışında yaşayıp İstanbul'daki orta sandıklarından borç alan kimseler mevcuttur.[543]

---

[542] Mesela, Rumeli Sadâreti Mahkemesi 80 Numaralı Sicil, v.32a-1'de yer alan kayıtta "*mahmiye-i İstanbul'da Direk kurbunda bakkal olan Yorgi v. Polo nâm zimmî*" "*zümre-i râcilinin On Dördüncü cemâ'atine mahsûs olan oda mühimmâtı için mevkūfe olan nükūd*"dan muamele-i şer'iyye ile borç almıştır.

[543] Mesela, Rumeli Sadâreti Mahkemesi 56 Numaralı Sicil, v.2a-1'de yer alan kayda göre: "*Diyarbakır eyâletinde Bârgiri sancağının elân beyi*" olan kişi "*mahmiye-i Kostantıniyye'de vâki' dergâh-ı âlî yeniçerileri odalarından yeni odalardan on dördüncü sekbanlar odasının düzen akçesini zabt ve tasarruf ve i'mâle me'mûr olan*" kişiden "*kâmil dokuz yüz riyâl guruş al*"mıştır. Aynı defterde v.17b-3 de yer alan kayıtta ise yine "*Diyarbakır eyâletinde Mazkur [Mazgird] sancağının alaybeyi olan*" kişi "*dergâh-ı âlî yeniçerileri odalarından yeni odalarda on dördüncü sekbanlar odasının düzen akçesini zabt ve tasarruf ve i'mâle me'mûr olan*" kişiden "*ba'zı mesâlih-i mühimmesi için*" "*iki yüz elli riyâlî guruş alıp kabz edip, târih-i kitâbdan üç ay tamâmında meblağ-ı merkūmu edâ ve îfâya ta'ahhüd eyle*"miştir. İstanbul Mahkemesi 12 Numaralı Sicil v.36b-1'de yer alan kayda göre: "*Vilâyet-i Anadolu'da Kastamonu sancağına tâbi' Taşköprü kasabası mahallâtından Kurşunlu mahallesi sükkânından bâ'isü'l-kitâb mefharü'l kuzât Seyyid Hüsam Efendi b. Seyyid Mehmed*", "*yeniçerilerinin altmışıncı ağa bölüğüne mahsûs odanın fukarâsı levâzımı için mevkūfe nukūdun*"dan muamele ile borç almıştır. Aynı defterde v.48a-3'de yer alan kayıtta da, "*Vilâyet-i Rumeli'nde Babadağı kazâsı sâkinlerinden Ahmed Beşe b. Mustafa*" "*yeniçerilerinin yirmi beşinci ağa bölüğüne mahsûs odanın mühimmâtı[na] mevkūfe nukūd*"dan borç almıştır.

Yeniçerilere ait orta sandıklarından yapılan muamele-i şer'iyye tasarruflarının, şekil ve muhteva açısından para vakıflarınca yapılanlardan bir farkı yoktur.[544] Yeniçeri sandıkları da para vakıflarına paralel olarak muamele-i şer'iyye ve bey' bi'l-istiğlâl ile işletilmiş, bunların haricindeki muamelelerle nadiren karşılaşılmıştır.[545] Nitekim incelenen defterlerde yeniçeri vakıflarınca yapılmış iki adet bey' bi'l-vefâya[546] ve iki karz akdine rastlanmıştır.[547] Bu karz akitlerinden birisinde de rehin bulunması yukarıda da izah edildiği üzere bunun muamele-i şer'iyye veya bey' bi'l-istiğlâl olma ihtimalini kuvvetlendirmektedir.[548]

Yeniçeri ortalarının muamele-i şer'iyye tasarrufları içindeki yeri ise incelenen kayıtlar çerçevesinde şöyledir. İstanbul'a ait defterlerdeki muamele-i şer'iyyenin %7.6'sını, yeniçeri

[544] Misal kabilinden birkaç kaydı zikretmek gerekirse, İstanbul Mahkemesi 12 Numaralı Sicil v.19b-5'de yer alan kayda göre: "*Dergâh-ı âlî yeniçerilerinin altmışıncı ağa bölüğü odası ahâlîsinden Abdurrahman Beşe b. Abdurrahim nâm râcil meclis-i şer'-i hatîr-i lâzımü'ttevkīrde zikr olunan oda[ya] vakf olan akçenin bi'l-fi'l mütevellîsi olan Ahmed Beşe b. Bâli mahzarında tav'an ikrâr ve takrîr-i kelâm edip vakf-ı mezbûr malından zimmetimde beş yüz dokuz dirhem riyâlî guruş asl-ı mâl ile yetmiş beş riyâlî guruş ribh-i şer'î ki vakf-ı mezbûra cem'an beş yüz yetmiş beş riyâlî guruş deynim olup meblağ-ı mezbûru târih-i kitâb şehri gurresinden bir sene tamâmına değin edâya ta'ahhüd eyledim dedikde gıbbe't-tasdîki'l-mu'teber meblağ-ı mezbûra oda-i merkūme odabaşısı işbu hâzır bi'l-meclis Osman Beşe b. Mahmud mezbûr Abdurrahman Beşe Efendi ile kefîl olmağın mâ vaka'a bi'ttaleb ketb olundu.*" Görüldüğü üzere burada bir kimse, yeniçeriler için vakfolunmuş paranın mütevellisi aracılığı ile borç almış ve durum sicile kaydedilmiştir. Yine aynı defterde v.50b-7' de yer alan kayda göre "*muvakkaten Zağra-i Atîk kadısı olan Mehmed Efendi b. Veli Efendi*" evini istiğlâl yolu ile "*Dergâh-ı âlî yeniçerilerine mahsûs olan odalardan turnacılar odasının nukūd-ı mevkūfesin*"e satmıştır.

[545] Yeniçeri ortalarınca yapılan mudarebe misalleri için bkz. Gedikli, "İstanbul'da Para Vakıfları ve Mudarebe", s.72-73.

[546] İstanbul Mahkemesi 18 Numaralı Sicil v.143b-1'de yer alan kayda göre: "*Dergâh-ı âlî yeniçeri[leri]nden yetmiş birinci Samsonculara mahsûs oda mühimmâtiyçün mevkūfe nukūda bi'l-fi'l mütevellî olan el-Hâc Mustafa b. Hüseyin*" "*medîne-i Kuşadası'na tâbi' Cemagil? nâm karye ahâlîsinden Ahmed Bey b. Mustafa Paşa nâm*" kimsenin *"...müştemil menzilini, cemî' tevâbi' ve levâhık ile bin yüz elli esedî guruşa*" "*bey' bi'l-vefâ*" ile almıştır. Diğer misal Galata Mahkemesi 90 Numaralı Sicil v.38b-1'de yer almaktadır. Buna göre: "*Üveys Beşe b. Ali*" "*iki bâb mülk mahzeni*"ni "*yeniçerilerinin dokuzuncu cemâ'at ortası neferâtına mevkūfe nukūd*" vakfına "*târih-i kitâbdan bir sene tamâmına değin bey' bi'l-vefâ ile on iki bin fiddî râyic fi'l-vakt akçeye bey'*" etmiştir.

[547] Bkz. İstanbul Mahkemesi 12 Numaralı Sicil v.48a-3.; İstanbul Mahkemesi 18 Numaralı Sicil v.156a-2.; İstanbul Mahkemesi 12 Numaralı Sicil v.48a-3'de yer alan kayda göre "*Vilâyet-i Rumeli'nde Babadağı kazâsı sâkinlerinden Ahmed Beşe b. Mustafa*", "*yeniçerilerinin yirmi beşinci ağa bölüğüne mahsûs odanın mühimmâtı[na] mevkūfenukūd*"undan "*cihet-i karz-ı şer'îden*" borç almış ve durum sicile kaydedilmiştir.

[548] Kayda göre: "*es Seyyid Ali Çelebi b. Yusuf*" Yeniçerilerin 53. Cemaat odası vakfından karz ile borç almış, karşılığında evini rehin vermiştir. Bkz. İstanbul Mahkemesi 18 Numaralı Sicil v.156a-2.

ortalarından yapılan muameleler teşkil etmiştir. Bey‘ bi’l-istiğlâlde ise bu oran %7.4’tür. İstanbul dışındaki yerlere ait defterlerde ise yeniçeri ortasınca yapılmış bir muameleye rastlanmamıştır. İstanbul ve İstanbul dışına ait tüm kayıtların toplamında ise oranlar, muamele-i şer‘iyye açısından %4.6, bey‘ bi’l-istiğlâl açısından ise %7.2’dir. İstanbul açısından, yeniçeri ortalarından yapılan muamele-i şer‘iyye tasarrufları, sayıca üçüncü sırada yer almaktadır.

3.3.5. Şahıslar

Muamele-i şer‘iyye denildiği zaman, akla ilk olarak para vakıfları ve türevleri gelmektedir. Fakat şahıslar arasında gerçekleşen muamele-i şer‘iyyelerin sayısı da hiç azımsanmayacak kadar çoktur.[549] Muamele-i şer‘iyyenin, içtimâi hayatta ne kadar geniş bir alana yayıldığının bir göstergesi olan bu gruptaki muamelelerde, ortada vakıf malı, yetim malı gibi bir mal bulunmamaktadır. Bir şahıs sahip olduğu paradan muamele-i şer‘iyye ile borç vermekte, karşı taraf ise borç almaktadır.

İncelenen kayıtlara göre muamele-i şer‘iyye tasarrufları toplumun hemen her kesimi tarafından kullanılmıştır. Bu çerçevede esnaflar, kadılar, rahipler, imamlar, askeri zümreden kimseler, kadınlar, herhangi bir vasıf belirtilmeden sadece ismi zikredilen kişiler… vb. muamele-i şer‘iyye tasarruflarını yapmışlardır. Yine hem müslümanlar hem de gayrimüslimler bu muameleleri yapmışlardır. İncelenen bütün kayıtlar göz önüne alındığında, sayıca en çok muamele-i şer‘iyye ve bey‘ bi’l-istiğlâlin para vakıflarından sonra, şahıslar arasında vuku bulduğunu müşâhede edilmiştir.

İncelenen bu kayıtlarda yer alan ve ehemmiyetli görülen misaller, aşağıda ayrı bir başlık altında incelenmiştir.[550] Burada misal kabilinden birkaç kayıt zikredilmiştir. Mesela bir kayıttan “*Sâbıkan Adana kadısı olup Hicazîzâde demekle şehîr Mustafa Efendi b. Sâlih nâm kimesne*”nin “*Hüseyin Çelebi b. Yusuf*” isimli kimseden muamele-i şer‘iyye ile borç aldığı anlaşılmaktadır.[551] Bir kayıtta da Müslüman ve gayrimüslimlerden oluşan kalabalık bir grup

[549] Şahıslar tarafından yapılan muamele-i şer’iyye sayısı azımsanmayacak ölçüde olsa da, halk arasında karz-ı hasen çok daha fazla yapılmış ve itibar görmüştür. Bkz. Üçüncü Bölüm “3.6. Muamele-i Şer’iyyenin İçtimâi Hayattaki Rolü” başlığı.

[550] Bkz. Üçüncü Bölüm “3.3.7. Hususi Haller” başlığı.

[551] İstanbul Mahkemesi 12 Numaralı Sicil v.127a-3.

"*fahrü'l-a'yân Mustafa Ağa b. Hasan'a*" muamele-i şer'iyyeden borçlu olduklarını mahkeme huzurunda ikrâr etmişlerdir.[552]

Şahıslar arası muamelelerin, muamele-i şer'iyye tasarrufları içindeki yeri ise incelenen kayıtlar çerçevesinde şöyledir. İstanbul'a ait defterlerdeki muamele-i şer'iyyelerin %15.2'si şahıslar arasında vuku bulmuştur. Bey' bi'l-istiğlâlde ise bu oran %14.4'tür. İstanbul dışındaki yerlere ait defterlerde ise bu oranlar muamele-i şer'iyye için %12.1, bey' bi'l-istiğlâl açısından %20'dir. İstanbul ve İstanbul dışına ait tüm kayıtların toplamında ise oranlar, muamele-i şer'iyye için %14, bey' bi'l-istiğlâl açısından ise %14.5'tir. Hem İstanbul hem İstanbul dışı hem de toplam kayıtlarda, para vakıflarından sonra sayıca en çok kayıt, şahıslar arasında gerçekleşen muamelelere aittir.[553]

3.3.6. Sarraflar ve Murabahacılar

Osmanlı Devleti'nde sarraflar, para değiştirmek, para nakli ve muhafazası dışında devlet adamların nakit paralarını işletme de dâhil finans işlerini yürütme, devlet adamlarına borç verme, para vakfı ve eytam idareleri gibi müesseselerin paralarını işletme, hazineyi finanse etme ve iltizam sistemini finanse etme gibi vazifeler üstlenmiş zümredir.[554] Bu vazifeler dâhilinde bulunan paranın işletilmesi, ekseriyetle muamele-i şer'iyye ile gerçekleştirilmiş, hatta sarraflara devletçe belirlenmiş ribh nisbetinden daha yüksek bir oran belirleme hakkı tanınmıştır.[555] Fakat hususen savaş yıllarında sarrafların zarar etme ihtimalleri de kuvvetlidir. Zira sarrafların ekseriyetle askeri zümreyi ve devleti finanse ettiği bilinmektedir.[556] Sarraflık yapabilmek için belirli bir sermayeye sahip olmak gereklidir fakat

---

[552] Eyub Mahkemesi (Havass-ı Refıa) 19 Numaralı Sicil v.14a-1.

[553] Sadece İstanbul harici defterlerdeki muamele-i şer'iyye kayıtlarındaki muamele sayısı bakımından, para vakıflarının ardından avarız vakıfları gelmiş ve şahıslar üçüncü sırayı almıştır.

[554] Ali Akyıldız, *"Sarraflık –Osmanlı Dönemi-"*, **DİA**, C.36, İstanbul, TDV, 2009, s.164.; Pamuk, **Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi**, s.77 vd.; Necibe Sevgen, "Nasıl Sömürüldük? Sarraflar", **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, S.25, Ekim 1969, s.73.

[555] Ali Akyıldız, *"Sarraflık –Osmanlı Dönemi-"*, s.164. ; Genç, **Devlet ve Ekonomi**, s.75 vd.; Ayrıca bkz. Üçüncü Bölüm "3.4.1. Ribh Nisbeti" başlığı.

[556] Kaya, "*XVIII. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Nazari ve Tatbiki Olarak Karz İşlemleri*", s.184.; Pamuk, Bursa ve Edirne'de 17. asırda büyük ölçekli sarrafların varlığından bahsetmektedir. Bu sarrafların mevcut sermayenin büyük kısmını elinde bulunduruduğu ve yüksek düzey bürokratların bunlarca finanse edildiği de verilen malumatlar arasındadır. İstanbul'da ise bu sarrafların hem şahısları hem devleti finanse ettiği belirtilmektedir. Ayrıca sarrafların devletin vergi toplama sürecinde de etkin rol aldığı bilinmektedir. Hususen iltizama verilen

yeterli değildir. Zira sarraflar padişah beratıyla tayin olunur ve dolayısıyla askeri zümredendir.[557] Sarraflar esnaf loncası şeklinde teşkilatlanmış ve bu teşkilatlanma 18. asrın sonlarında tamamlanmıştır.[558]

Osmanlı Devleti'nde muamele-i şer'iyye yapan grupların başında sarrafların geldiği, literatürde ifade edilmekle[559] birlikte; incelemiş olduğumuz şer'iyye sicil defterlerinde, sarraflar tarafından yapıldığı açıkça ifade edilen herhangi bir muamele-i şer'iyyeye rastlanmamıştır. Fakat aşağıda ayrıca ele alındığı üzere[560] şahıslar arası gerçekleşen muamele-i şer'iyyelerden bazılarının sarraflar tarafından yapıldığına dair işaretler mevcuttur. Hal böyleyken muamele-i şer'iyye ile alakalı 18. asır tatbikatını ele alan Kaya, sarraflar tarafından yapılan çok sayıda muameleye tesâdüf etmiştir.[561] Sarrafların 17. asır kaynaklarında açıkça ve çokça geçmemesinin sebebi, 17. asırda sarrafların devletin iktisâdî hayatı için çok ehemmiyetli bir konumda olmamaları olabilir. Nitekim yukarıda da belirtildiği üzere sarrafların teşkilatlanmasının tamamlanması, 18. asrın sonunu bulmuştur. Aynı şekilde sarrafların sayıları ve vazifeleri 18. asırdan itibaren artmıştır.[562] Fakat bu 17. asırda sarrafların bulunmadığı ve/veya muamele-i şer'iyye yapmadığı şeklinde anlaşılmamalıdır. Nitekim Osmanlı arşivinde yapılan taramada sarraflarla alakalı meselelere rastlanmıştır. H.993 (M.1585) tarihli bir belgeye göre[563] Edirne sarrafları, bazı "*ayak sarraflarının*" kervansaray ve çarşılarda sarraflık yaptığı, "*bir kabahat ettiklerinde gaybubet edip cürümlerini mukîm sarraflar çektiği*" iddiası ile arzuhal vermişlerdir. Merkezden bununla alakalı olarak "*Edirne Kadısına hüküm: ... şikâyet etmeleriyle bu gibiler teftiş olunup tecziye edilmesi*" ile ilgilli emir yazılmıştır.[564] H.1109 (M.1698) tarihli bir başka belge[565], "*Başkapıkulu Hasan Ağa*

---

yerleri alanlar, yani vergiyi peşin olarak devlete ödeyip belirli bir vakit belirli bir bölgede vergi toplama hakkını elde eden kimseler bu büyük sermayeleri ekseriyetle sarraflardan alıyordu. Ayrıca sarraflar vergi toplama sürecinin de organizasyonunu sağlıyordu. Bkz. Pamuk, **Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi**, s.77 vd.

[557] Halil Sahillioğlu, "Askerî", **DİA**, C.3, İstanbul, TDV, 1991, s.496.;

[558] Akyıldız, *"Sarraflık –Osmanlı Dönemi-"*, s.164.

[559] Akyıldız, *"Sarraflık –Osmanlı Dönemi-"*, s.164.; Pamuk, **Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi**, s.77 vd.

[560] Bkz. Üçüncü Bölüm "3.4.1. Ribh Nisbeti" başlığı.

[561] Kaya, "*XVIII. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Nazari ve Tatbiki Olarak Karz İşlemleri*", s.178 vd.; Kaya, "XVIII. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Kredi", s.46 vd.

[562] Ayrıntılı bilgi için bkz. Akyıldız, *"Sarraflık –Osmanlı Dönemi-"*, s.163 vd.

[563] **COA**, A.{DVNSMHM.d... / 58 - 564 – 0, H.17/08/993.

[564] Bu belgede sarrafların muamele-i şer'iyye yaptıkları ile alakalı doğrudan bir malumat yoktur.

tarafından Frenk sarraflarından istikraz olunan mebaliğin edasına dair İstanbul kaymakamına ve defterdarına hitaben yazılan üç kıta fermanın müsveddelerini" hâvidir. Yine H.1111 (M.1700) tarihli bir belgeden[566] "*İstanbul darbanesindeki sarraflardan*" "*maktu avarız resmi*" alındığı ve alınan bu paranın muamele-i şer'iyye ile işletildiği anlaşılmaktadır. İşletilen bu paranın ribhi ile "*Sefer-i Hümayun esnasında lazım olan ekmeklerin pişirme ücreti*" karşılanacaktır. İncelenen bu kayıtlar, sayıca az olmaları ve haklarında tafsilatlı malumat bulunmaması sebebi ile muamele-i şer'iyye sayılarını/oranlarını vs. gösteren tasnife dâhil edilmemiştir.

Murabahacı-muameleci-ribâhor ise muamele-i şer'iyye ile borç vererek para kazanmayı adeta meslek haline getirmiş kişidir. Fakat bunlar sarraflar gibi askeri zümreden değil, sıradan insanlardır. İncelenen şer'iyye sicillerinde muameleci-murabahacı vb. adıyla bir kayda rastlanmamıştır. Fakat şahıslar arasında vuku bulan muamele-i şer'iyye tasarruflarının bir kısmının murabahacılar tarafından yapıldığı söylenebilir. Nitekim murabahacılar ile alakalı, Osmanlı arşivinde yapılan taramada çok sayıda belgeye rastlanmıştır. Bu belgelerin hemen hepsi *kanun dışı murabahacılık* yapanlar hakkındaki şikâyetlerden müteşekkildir. Öncelikle muamelecilik-murabahacılık tek başına yasaklanmış bir faaliyet değildir. Nitekim şahıslar da muamele-i şer'iyye ile borç alıp verebilir. Kanun dışı murabahacılık olarak tavsif edilebilecek durum ise "*bir sene içinde birden fazla devir yapmak, kanuni hadden fazla ribh nisbeti belirlemek, mürekkep ribh hesabı üzere fazla para istemek, ribh haricinde "mesârif ve hizmet" adı altında para istemek, ihtilaflı alacağın tahsili için zor kullanmak vb.*" şekillerinde karşımıza çıkmaktadır. Devlet bunlarla iki şekilde mücadele etmiştir. Bunlardan ilki azami ribh nisbetini tespit edip bundan yüksek bir oran belirlenmesine izin vermemektir.[567] İkincisi ise bu gibi faaliyetler yapanların servetlerinin erimesine sebep olan "kasap yazılma" tatbikatıdır ki ileride ayrıca incelenmiştir.[568]

Osmanlı arşivinde kanun dışı murabahacılık ile alakalı çok sayıda belge mevcuttur. Bu belgelerin hemen hepsi aynı muhteviyata sahip olduğu için, bazıları misal kabilinden burada zikredilmiş, diğerleri ise dipnotta gösterilmiştir. Kanun dışı murabahacıların kasap olarak

---

[565] **COA**, İE.ML.. / 61 - 5772 – 0, H.17/12/1109.

[566] **COA**, AE.SMST.II. / 30 - 2919 – 0, 29/12/1111.

[567] Bkz. Üçüncü Bölüm "3.4.1. Ribh Nisbeti" başlığı.

[568] Bkz. Üçüncü Bölüm "3.4.3. Ribâhorların Kasap Olarak Vazifelendirilmesi" başlığı.

vazifelendirilmesi ile alakalı belgeler de ileride ayrıca ele alındığı için tekrara düşmemek adına burada zikredilmemiştir.

H.1118 (M.1706) tarihli belge[569] bir muamelecinin ribh nisbetine uymadığını göstermektedir. Bu belge "*Naib Abdullah*"ın "*muameleci Süleyman tarafından ikraz olunan mebaliğin kesret-i ribasına binaen ahalinin perişaniyete sebep olacağı hakkında*" yazdığı bir arzdır. Burada bir mahkemenin nâibi, bir muamelecinin yüksek ribh nisbeti ile borç verdiğini ve bunun halkın sıkıntıya düşmesine sebep olacağını bildirmektedir. Ribh nisbetinin yüksek tespiti ile alakalı bir başka misalde de[570] bazı ribâhorların izin verilen ribh nisbetinden daha yüksek oranlarla halkı borçlandırdığı, bu borç karşılığında ev ve arazilerini rehin aldığı, borç ödenmeyince bu rehinlere el koyup borçluları buralarda ücretsiz çalıştırdığı bu sebeple insanların "*iflâs*" edip bulundukları yerleri terk etmek durumunda kaldıkları bunun da memleketin harabına yol açacağı bildirilmiştir. Bunun üzerine %15'ten fazla bir nisbet ile muamele-i şer'iyye tasarruflarının yaptırılmaması, bu muamelelerin mahkeme huzurunda yapılması ve rehin verdirilmemesi emredilmiş, aksine hareket edenlerin sürgüne gönderileceği bildirilmiştir.[571]

Diyarbakır Beylerbeyine yazılan bir "*hükm-i humâyun*"dan "*yeniçeri, sipâhi ve muamelecilerin*" halka "*teaddi ve [haklarını] tecâvüz*" ettikleri anlaşılmaktadır. Buna mukâbil bunların "*şer-i şerîf muktezasınca aldıkları muamelenin geriye red"* ettirilmesi ve herkesin "*deyn ızdırâbından halâs*" olunması emredilmiştir.[572] Bu misalde halka zulmeden

[569] **COA**, İE.ADL. / 13 - 894 – 0, 29/06/1118.

[570] **COA**, A.{DVNSMHM.d... / 16 - 525 – 0, 14/01/973.; Ribh nisbetinin yüksek belirlenmesi ile alakalı diğer misaller için bkz. **COA**, A.{DVNSMHM.d... / 21 - 118 – 0,H.19/09/980.; **COA**, A.{DVNSMHM.d... / 23 - 558 – 0, H.11/10/981.; **COA**, A.{DVNSMHM.d... / 52 - 574 -0, H. 07/-01/992.

[571] "*Bazı ribahorlar reayaya muamele ile onunu on beşe ve daha ziyadeye akçe verip reaya aldığını eda edemeyince emlak ve arazisini rehin tariki ile zabtedip yahut reayayı kendi çift ve çubukları hizmetinde meccanen istihdam eyleyip ve ma'meleklerini sattırıp türlü teaddilerde bulunarak reayanın iflasına ve nihayet celâ-yı vatan etmesine ve bu suretle memleketin harabisine bais oldukları*" Mora Sancağı kadılarına bildirilmekte ve "*onunu on bir buçukdan ziyade akçaya muamele ettirmeyip ve muamele ile akça verilmek lazım geldikde mahkemede şuhud-ı udul huzurunda verilip tescil olunması ve hariçte muamele ile akçe verenlerin davalarının istima olunmaması ve rehin şartı ile akçe alınmasının men olunması ve emre muhalefet eden ribahorların ehl-i ayalleri ile beraber Kıbrıs'a nefyi zımnında isimlerinin bildirilmesi*" emredilmektedir. Aynı hüküm Selanik, Köstendil, Yanya, Tırhala, Avlonya, Delvine ve Bosna kadılarına da yazılmıştır.

[572] Bkz. Akgündüz, **Osmanlı Kanunnameleri**, C.10, s.196-197.

muamelecilere karşılık olarak, kanun dâhilinde almaya hakları olan ribhin bile borçlulara iadesinin emredilmesi mühimdir.

Bütün bu misallerde görüldüğü üzere bazı ribâhorlar çeşitli hukuka aykırı yollarla halkın parasını gasbetmekte, bazen bununla da kalmayıp fiili olarak onlara zarar vermektedir. Hususen bazı ribâhorların elinin altındaki eşkıya ile köy basıp insan ve hayvan kaçırması, durumun ciddiliğini gözler önüne sermektedir.[573] Bunun karşılığında da devlet bu kimselerle sürekli bir mücadele halinde olmuştur.

3.3.7. Hususi Haller

Muamele-i şer'iyye yapanların kimlikleri, bu muamelenin hangi ihtiyaçları karşıladığı hususunda malumatlar verebileceği için, bazı kayıtlar burada ayrıca zikredilmiştir. İncelenen kayıtlarda, kadılardan sancak beylerine, voyvodalardan valilere, rahiplerden metropolitlere, kazaskerden patriklere, subaşılardan şeyhülislâmlara kadar çok geniş bir yelpazede bu muamelenin yapıldığı müşâhede edilmiştir. Karşılaşılan bu kayıtlardan bir kısmı burada misal kabilinden zikredilmiştir.

Muamele-i şer'iyye yapanlar arasında zikredilmesi gereken ilk grup, askeri sınıfa mensup kimselerdir. Kayıtlarda bu sınıfa mensup çok sayıda kişinin muamele-i şer'iyye tasarrufları yaptığı görülmüştür. Bunlar ekseriyetle muamele-i şer'iyye tasarrufları ile borçlanmıştır.[574] Fakat bunların muamele-i şer'iyye tasarrufları ile borç verdiğine de kayıtlarda rastlanmıştır. Bununla birlikte askeri sınıf mensuplarının karz-ı hasen alıp vermelerine dair çok sayıda misalle de karşılaşılmıştır.[575] Bazı vakfiyelerde askeri sınıfa mensup kimselere borç verilmemesi şart koşulmuştur. Nitekim para vakfı kurulmasına dair bir

---

[573] **COA**, A.{DVNSMHM.d... / 85 - 637 – 0, H.18/07/1040. "*Takyeci Hacı Osman isimli yeniçerinin, Reisülküttap Hasan Bey'in zeameti köylerinden Barbarova köyü halkına borç olarak verdiği para kendisine ödenmesine rağmen, faiz üstüne faiz hesabıyla köy halkından haylice para talep*" etmiş, "*bu paranın verilmemesi üzerine de etrafına topladığı birçok eşkıya ile köyü basarak iki kişiyi rehin alıp altıyüz koyunlarını gaspet*"miştir. Bunun üzerine "*iki kişinin serbest bıraktırılıp koyunların geri verdirilmesi; aksi takdirde adı geçen yeniçerinin Divân-ı Hümâyun'da yargılanmak üzere Âsitâne-i Saâdet'e gönderilmesi*" emredilmiştir.

[574] Ayrıca bkz. Mansel, **Konstantinopolis**, s.107.

[575] Mesela bkz. Eyüb Mahkemesi (Havâss-ı Refia) 90 Numaralı Sicil v.16b-3'de yer alan kayda göre, Kadı İbrahim Efendi'nin karz-ı hasenden "*Ramazan Çelebi*"ye borcu vardır. Aynı defter v.26b-1'de yer alan kayıtta da Sâbık Anadolu Kazaskeri olan "*Mustafa Efendi*", kendisine ait olan fırında çalışan zımmîlere karz vermiştir.

vakfiyede "*mu'âmelenin zenginlerle ve tüccâr ile yapılması, asker tâifesi ve fukarâ ile yapılmaması*" şart koşulmuştur.[576]

Sicillerde karşılaşılan kayıtlardan üst düzey askeri sınıftan ve ilmiye sınıfından çok sayıda kimsenin muamele-i şer'iyye tasarrufları ile borç alıp verdiği müşâhede edilmiştir. Mesela bir kayıttan anlaşıldığı üzere, "*bi'l-fi'l Anadolu kazaskeri olan… Mehmed Efendi*", bir para vakfından muamele-i şer'iyye ile aldığı borcu ödemiş ve durum sicile kaydedilmiştir.[577] Yine "*sâbık Şeyhülislâm Ebû Said Efendi*" sahip olduğu bostanını bir para vakfına bey' bi'l-istiğlâl suretiyle satmıştır. Mısır Beylerbeyi olan Mahmud Bey İstanbul'daki kasaplar için vakfedilmiş paradan muamele-i şer'iyye ile borç almıştır.[578] "*Maraş Valisi olan… Ali Paşa*" *"Mustafa Ağa*"dan borç almıştır.[579] "*Vilâyet-i Rumeli'nde bi'l-fi'l livâ-i İlbasan beyi olan"* Mustafa Bey "*yeniçeri kethüdâ beyliği hizmetinden mütekā'id olan*" Hüseyin ağadan muamele-i şer'iyye ile borç almıştır.[580] "*Diyarbakır eyâletinde Bârgiri sancağının elân beyi*" olan kişi, İstanbul'da bir yeniçeri ortasından borç almıştır.[581] Yine "*Diyarbakır eyâletinde Mazkur [Mazgird] sancağının alaybeyi olan*" kişi, "*ba'zı mesâlih-i mühimmesi için*" İstanbul'daki bir yeniçeri ortasından borç almıştır.[582] Burada zikredilen üst düzey askeri sınıf mensupları haricinde voyvodaların, subaşıların, sipahîlerin yapmış oldukları çok sayıda muamele-i şer'iyye mevcuttur.[583]

Kadıların muamele-i şer'iyye tasarrufları ile borç alıp vermesine dair çok sayıda kayıt mevcuttur. Bu kayıtların birbirine benzemesi münasebeti ile bir kısımını misal kabilinden

[576] Galata Mahkemesi 37 Numaralı Sicil v.8a-1.

[577] Rumeli Sadâreti Mahkemesi 80 Numaralı Sicil v.42b-1.

[578] **COA**, A.{DVNSMHM.d... / 7 - 1948 – 0, H.25/02/976.

[579] İstanbul Mahkemesi 18 Numaralı Sicil, v.147b-2.

[580] Eyüb Mahkemesi (Havâss-ı Refîa) 49 Numaralı Sicil v.3b-2.

[581] Rumeli Sadâreti Mahkemesi 56 Numaralı Sicil v.2a-1.

[582] Rumeli Sadâreti Mahkemesi 56 Numaralı Sicil v.17b-3.

[583] Mesela, Bâb Mahkemesi 3 Numaralı Sicil v.91a-4'de yer alan kayda göre "*Eflak Voyvodası*", "*sâbıkan zağarcıbaşı olan… Osman Ağa*" dan dokuz ay için toplam 19.000 esedi guruş borç almıştır. Eyub Mahkemesi (Havass-ı Refia) 19 Numaralı Sicil v.4b-1'de yer alan kayda göre, "*Subaşı Ahmed Ağa*" evini para vakfına istiğlâl suretiyle satmıştır. Galata Mahkemesi 20 Numaralı Sicil v.23b-2'de yer alan kayda göre, Mahmud isimli "*sipahî*" Haydar Paşa Evkâfından muamele yolu ile borç almıştır. Galata Mahkemesi 46 Numaralı Sicil v.2a-1'de yer alan kayda göre, "*vilâyet-i Rumeli'nde İzdin mukāta'asın*"ın sâbık "*voyvodası*" olan İbrahim Bey, "*câmi'-i şerîf-i sultânî*" vakfından muamele yolu ile borç almış ve vefâtı üzerine bu borç vârislerinin vasîsinden talep olunmuştur.

burada zikredilip diğerlerine dipnotta yer verilmiştir.[584] Kadılar, ekseriyetle mezkûr muameleleri kullanarak borç almışlardır. Mesela sâbık Mekke kadısı olan Abdülaziz Efendi, İstanbul'da bir para vakfından muamele-i şer'iyye ile borç almıştır.[585] "S*âbıkan Galata kadısı olan*" Mehmed Efendi evini "*kendi malından vücûh-ı hayrât için vakf ve haps eylediği nukūdun bi'l-fi'l mütevellîsi olan*" "*Fâtıma Hâtun*"a bey' bi'l-istiğlâl ile satmıştır. Bu kayıttan sâbık Galata kadısının para vakfı kurduğu da anlaşılmaktadır.[586] Kadının muamele-i şer'iyye tasarrufları ile borç vermesine misal olarak, "*Ligora v. Papa Nikola nâm zimmînin*" evini kadı "*Mehmed Efendi*"ye istiğlâl suretiyle satması zikredilebilir.[587]

Sicillerde Hristiyan din adamlarının yapmış oldukları çok sayıda muamele-i şer'iyye tasarrufuna tesadüf edilmiştir. Buna göre "*hâlâ mahmiye-i İstanbul'da Rum patriği olan Bartinos v. Simon*" "*medrese-i celîle-i sultâniyye (Sultan Ahmed Medresesi) mesâlihi için mevkūfe nukūd*"dan muamele-i şer'iyye ile borç almış ve borcunu ödemiştir.[588] Aynı vakıftan "*sâbıkan patrik olan Diyonisyos nâm râhib*" de borç almıştır.[589] Burada iki patriğin bir medrese için kurulmuş vakıftan borç almış olmaları dikkate değerdir. Yine "*cezîre-i Girit metrepolidi*" olan "*Papa Kalaniko*", "*Manolaki*" isimli zımmîden muamele-i şer'iyye ile borç almıştır.[590]

Bir karye ahalisinin borç almasına dair kayda göre "*Vilâyet-i Rumeli'nde [İne]bahtı sancağında Yenişehir kazâsı müzâfâtından Fener nâhiyesine tâbi' Poskolo [Poskalavo?] nâm*

[584] Eyub Mahkemesi (Havass-ı Refia) 19 Numaralı Sicil, v.13b-1'de yer alan kayda göre "Fahrü'l-kuzât mevlânâ Ramazan Efendi" evini para vakfına istiğlâl suretiyle satmıştır. Eyüb Mahkemesi (Havâss-ı Refîa) 37 Numaralı Sicil v.68b-3'de yer alan kayda göre "Kadı Abdülkādir Efendi" evini "Halime bt. Abdülfettâh Efendi nâm sagīre"ye (vasî vasıtasıyla) istiğlâl suretiyle satmıştır. İstanbul Mahkemesi 12 Numaralı Sicil v.124b-1'de yer alan kayıtta "*sâbıkan Bosna kadısı olan Başmakcızâde demekle şehîr Mehmed Efendi*" bir para vakfına muamele-i şer'iyye ile borçlanmıştır. Yine aynı defterin 127a-3 numaralı kaydında "*sâbıkan Adana kadısı olup Hicazîzâde demekle şehîr Mustafa Efendi*" nin başka bir şahsa muamele-i şer'iyye ile borçlandığını görülmüştür.

[585] Rumeli Sadâreti Mahkemesi 56 Numaralı Sicil v.62b-1.

[586] Eyüb Mahkemesi (Havâss-ı Refîa) 90 Numaralı Sicil v.8b-2.

[587] Eyüb Mahkemesi (Havâss-ı Refîa) 37 Numaralı Sicil v.6a-4.

[588] İstanbul Mahkemesi 18 Numaralı Sicil v.164b-1.

[589] İstanbul Mahkemesi 18 Numaralı Sicil v.193a-1.

[590] Bâb Mahkemesi 46 Numaralı Sicil v.116a-2.

karye" ahalisi, bir para vakfından muamele-i şer'iyye ile borç almış ve bu miktar "*ehl-i karye üzerine tevzî*" olunmuştur.[591]

Sicillerde karşılaşılan bir kayıttan bir babanın oğlunun malından bey' bi'l-istiğlâl ile borç aldığı müşâhede edilmiştir.[592]

Bir imamın fazla ribh ile muamele-i şer'iyye yaptığı iddiasına ilişkin olarak arşivde bir şikâyet evrakına tesadüf edilmiştir.[593] Buna göre, Kırçova'da İshak Bey Mescidi'nin İmamı Halil'in halka fahiş ribh ile para verip köylünün terk-i vatan etmesine sebeb olduğu iddia edilmektedir.

Yeniçerilerle alakalı bir belgeden "*Bazı yeniçeriler Şam etrafında köylere çıkup halkı rencide ettiklerini*" ve "*faizle para verüp murabahacılık eylediklerini*" öğreniyoruz. Bunun üzerine "*yeniçeri ağasına tenbih edüp halka zulmedilmesine müsaade etmemesi*" bildirilmiştir.[594]

Yine çok sayıda kadının da bu muamelelere taraf olduğu görülmüştür. Kadınlar bazen borç alan, bazen veren, bazen de para vakfının mütevellisi şeklinde karşımıza çıkmıştır.[595]

3.3.8. Umumi Vaziyet

Muamele-i şer'iyye tasarruflarının hangi kişi ve müesseseler tarafından ne nisbette yapıldığını daha net gösterebilmek maksadıyla, incelenen şer'iyye sicil defterlerindeki kayıtlar bir tablo halinde burada zikredilmiştir.

İstanbul defterleri:

Taranan Defter Sayısı: 23.

Taranan Toplam Belge Sayısı: 12185.

Karz: 687+ adet.

Muamele-i Şer'iyye: 294+ adet.

Bey' bi'l-vefâ: 49+ adet.

---

[591] Eyub Mahkemesi (Havass-ı Refıa) 19 Numaralı Sicil v.52a-2.

[592] Eyüb Mahkemesi (Havâss-ı Refîa) 90 Numaralı Sicil v.95b-1.

[593] **COA**, A.{DVNSMHM.d... / 24 - 72 – 0, H.21/11/981.

[594] **COA**, A.{DVNSMHM.d... / 52 - 574 – 0, H.7/01/992.

[595] İstanbul Mahkemesi 12 Numaralı Sicil v.124b-1'de yer alan kayıtta para vakfının mütevellisi "*Ayşe Hatun*" isminde bir kadındır.; Eyüb Mahkemesi (Havâss-ı Refîa) 90 Numaralı Sicil v.87b-1'de yer alan kayda göre "*bi'l-fi'l Basra vâlisi olan*" Hüseyin Paşa'nın annesi Rukiye Hanım, "*Salih Ağa*"dan muamele yolu ile borç almış ve karşılığında evini rehin vermiştir.

Bey‘ bi’l-istiğlâl: 374+ adet.

Bey‘ bi’l-istiğlâl:

No	Borç Veren	Toplam Sayı	Oran
1	Para Vakfı	259	%69.2
2	Şahıs	54	%14.4
3	Yeniçeri Ortası-Vakfı	28	%7.4
4	Avarız Vakfı	5	%1.3
5	Yetim malı	28	%7.4

Muamele-i Şer‘iyye:

No	Borç Veren	Toplam sayı	Oran
1	Para Vakfı	192	%66
2	Şahıs	48	%15.2
3	Yeniçeri Ortası-Vakfı	22	%7.6
4	Avarız Vakfı	13	%4.4
5	Yetim Malı	19	%6.5

İstanbul harici defterler:

Taranan Defter Sayısı: 17.

Taranan Toplam Belge Sayısı: 7956.

Karz: 206+ adet.

Muamele-i Şer‘iyye: 181+ adet.

Bey‘ bi’l-vefâ: 16+ adet.

Bey‘ bi’l-istiğlâl: 10+ adet.

Bey‘ bi’l-istiğlâl:

No	Borç Veren	Toplam Sayı	Oran
1	Para Vakfı	8	%80
2	Şahıs	2	%20
3	Yeniçeri Ortası-Vakfı	-	
4	Avarız Vakfı	-	
5	Yetim malı	-	

Muamele-i Şer‘iyye:

No	Borç Veren	Toplam sayı	Oran
1	Para Vakfı	117	%64.6
2	Şahıs	22	%12.1
3	Yeniçeri Ortası-Vakfı	-	%0
4	Avarız Vakfı	34	%18.7
5	Yetim Malı	8	%4.4

3.4. Muamele-i Şer‘iyyeye Devletin Müdahalesi

Muamele-i şer‘iyye tasarruflarının kötüye kullanılmaması için devletin birtakım tedbirler aldığı yukarıda ifade edilmişti. Bu müdahaleler temelde ribh nisbetinin tespiti ve buna uymayanların cezalandırılması şeklinde karşımıza çıkmıştır.

3.4.1. Ribh Nisbeti

Devlet, muamele-i şer‘iyyenin kötüye kullanılmaması için âzamî bir ribh nisbeti belirlemiştir. Literatürde, bu nisbetin zamanla değişmekle birlikte, umumiyetle, *onu on bir buçuk* yani %15 olduğu zikredilmektedir. Devrin fetvâ kitaplarında da ribh nisbetinin %15 olduğu ve bundan fazlasının yasaklanmış olduğu ifade edilmiştir.[596] Devletin tayin etmiş olduğu ribh nisbetinden yüksek kısım mahkemelerde talep edebilecek bir borç değildir. Bu durumda mahkeme azâmi nisbet üzerinden hesap yaparak karar verir.

Devletin tayin etmiş olduğu bu ribh nisbeti azami olup bu hususta asgari bir sınır koyulmamıştır. Dolayısıyla ribh nisbeti devletin tayin ettiği azâmi sınırı aşmamak kaydıyla tarafların anlaşmasına bağlıdır. Bu anlaşma yapıldıktan sonra alacaklı, daha fazla ribh talep edemez. Bununla alakalı bir fetvâ şöyledir: “*Zeyd, mütevellisi olduğu nukûd-i mevkûfeden Amr’a muamele ile virdiği akçesi içün bir sene tamamına dek Amr’ın üzerine onu, on bir hesab üzere muamele-i şer‘iyye ile şu kadar akçe ribh ilzam eylese Amr sene tamâmında ribh-i mezbûri Zeyd’e virdükde Zeyd, Amr’a: “Onu, on bire râzı olmam; şu kadar ziyâde vir!”*

[596] Bu ifade eden bir fetvâ şöyledir: “*Mütevellîsi olduğu nukûd-i mevkûfeden Amr’a muamele ile virdiği akçesi içün bir sene tamamına dek Amr’ın üzerine onu, on bir buçuktan ziyâde ribh ilzâm idüp ba‘dehû sene tamâmında ribh-i mezbûrı Amr’dan dâvâ eylese onu on bir buçuktan ziyâdeyi dâvâsı mesmu’ olur mu? El-Cevâb: Olmaz, memnû’dur.*” Ali Efendi, **Fetâvâ-yı Ali Efendi**, v.96. Aynı minvalde başka fetvâlar için bkz. Feyzullah Efendi, **Fetâvâ-yı Feyziyye**, 1389, s.221.; Yahya Efendi, **Nûru’l-fetâvâ,** s.285.; Minkârîzâde Yahya Efendi, **Fetâvâ-yı Atâullah**, v.222.

dimeğe kâdir olur mu? El-Cevâb: Olmaz."[597] Görüldüğü üzere bir kimse %10 ribh ile para vakfından muamele yoluyla borç alsa, vade gelip borç ödeneceğinde vakfın mütevellisi %10'dan fazla ödeme talep etse, bu talep meşru görülmez.

İncelenilen belgelerde %15 nisbetinin üstünde ve altında birbirinden farklı oranlarla sıkça karşılaşılmış, bu sebeple üç farklı yoldan ribh nisbeti tespit edilmeye çalışılmıştır. İlk kaynağımız incelemiş olduğumuz şer'iyye sicilleridir ki bu nisbetin tatbikatta nasıl karşımıza çıktığı ile alakalı mühim malumatlar vermiştir. İkinci kaynak Osmanlı arşividir. Burada konu ile alakalı bir tarama yapılmıştır. Çalışmada 17. asra odaklanılmış olmasına rağmen, ribh nisbetinin tarihî seyrini görebilmek maksadıyla, bu taramada tarih sınırlaması yapılmamış ve bütün Osmanlı Klasik Devri taranmıştır. Son olarak Osmanlı kanunnamelerinde bu hususda bir tarama yapılmıştır.

Osmanlı kanunnamelerinde ribh nisbeti ile alakalı çok sayıda düzenleme mevcuttur. Bu düzenlemelerden ilki 1501(?) tarihli "Kananunâme-i İhtisâb-ı İstanbul el-Mahrûme"[598]de yer almaktadır. Bu kanunnamede ribh nisbeti %20 olarak tespit edilmiştir ki kanunnamelerde karşılaşılan en yüksek oran budur.[599] İkinci düzenleme "Kanunnâme-i Sultân Selim Hân"[600] da yer almıştur ve ribh nisbeti %10 olarak belirlenmiştir.[601] 1523(?) tarihli Kanûnî Sultan Süleyman devri kanunnamelerinden "Kanunnâme-i Osmânî"[602] bu düzenlemeyi tekrar etmiş ve nisbet %10 olarak belirlenmiştir.[603] Kanûnî Sultan Süleyman devrinde bu hususta ikinci bir düzenleme yapılmış ve Ebussuud Efendi'nin Ma'rûzâtı ile bu %15 olarak tespit edilmiştir.[604]

---

[597] Ali Efendi, **Fetâvâ-yı Ali Efendi**, v.96.

[598] Akgündüz, **Osmanlı Kanunnameleri**, C.2, s.286 vd.

[599] "Ve ribâhorlar, onın on ikiden ziyadeye vermeyeler. Verecek olurlarsa, muhtesib gereği gibi haklarından gele", Akgündüz, **Osmanlı Kanunnameleri**, C.2, s.295.

[600] Akgündüz, **Osmanlı Kanunnâmeleri**, C.3, s.85 vd.

[601] "Ve mu'âmele-i şer'iyye edenin onu on birden ziyadeye etdürmeyeler ve şer'i muamele etmeden kat'â ribâ etdürmeyeler…" Akgündüz, **Osmanlı Kanunnameleri**, C.3, s.93.

[602] Akgündüz, **Osmanlı Kanunnameleri**, C.4, s.294 vd.

[603] "Ve muamele-i şer'iyye edenleri onu on birden ziyade etdürmeyeler" Akgündüz, **Osmanlı Kanunnameleri**, C.4, s.303.

[604] "*Zeyd onun on ikiye ve on üçe dahî ziyâdeye mu'âmele eylese fî zemânına emr-i sultânî ve Şeyhülislâm hazretlerinin fetvâ-yı şerîfeleri onun on bir buçukdan ziyadeye verilmemek üzere tenbîh olundukdan sonra isğâ etmeyüb ısrâr eylese şer'ân ne lâzım olur? El-Cevâb: Tâzir-i şedîd ve habs-i medîd lâzımdır. Tevbesi ve salâhı zâhir olıcak ıtlak olunur.*" Ebussuud Efendi, **Ma'rûzât**, s.123.; Ma'rûzât, padişaha arz edilmiş fetvâlar mânâsına

Bu düzenlemeden sonra 1565(?) tarihli "Kanunnâme-i Saraybosna"[605], "Kanunnâme-i Osmanî"[606] (III. Murad Devri 1574-1595), "Kavânin-i Yeniçeriyân-ı Dergâh-ı Âlî"[607] (I.Ahmed Devri 1603-1617)'de ribh nisbeti %10 olarak tespit olunmuştur. 1680 tarihli bir Narh Kanunu'nda da bu %10'dur.[608] Mezkûr kanunnamelerden "Kanunnâme-i Sultân Selim Hân", "Kanunnâme-i Osmânî" (Kanûnî Sultan Süleyman devri), "Kanunnâme-i Osmanî" (III. Murad Devri) umumi diğerleri ise hususi/bölgesel kanunnamelerdir.[609]

Osmanlı arşivinde yapılan taramalarda, umumiyetle şikâyet vesikalarında ribh nisbetleri ile alakalı malumatlara rastlanmıştır. Nitekim arşivde, bazı kimselerin meşru ribh nisbetinden fazla ribh talep ettiklerine dair çok sayıda belge mevcuttur.[610] Bu belgeler incelendiği zaman meşru ribh nisbeti olarak karşımıza %10[611] ve %15[612] olmak üzere iki

---

gelir. Fetvâ prensip itibariyle kadıyı bağlamaz. Fakat bir fetvâ padişahın onayına sunulur ve onay alırsa artık bu bütün kadıları bağlar. Bu münasebetle ma'rûzâtlar Osmanlı hukuk sistematiğinde "kanun" gücündedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Akgündüz, "Ma'rûzât", **DİA**, C.28, Ankara, TDV, 2003, s.72.; Aydın, "Osmanlı Hukukunun Osmanlı Devleti'nde Kanun Hukukuna Doğru Geçirdiği Evrim", **THTAD**, S.1, 2006 (Bahar), s.15.; Ekinci, **Osmanlı Hukuku**, s.92.

[605] Akgündüz, **Osmanlı Kanunnameleri**, C.6, s.453 vd.

[606] Akgündüz, **Osmanlı Kanunnameleri**, C.8, s.107 vd.

[607] Akgündüz, **Osmanlı Kanunnameleri**, C.9, s.127 vd.

[608] Ergin, **Mecelle-i Umur-u Belediye I**, s.410.

[609] Kanunnamelerdeki düzenlemelerin değerlendirilmesi, diğer kaynaklardaki malumatlarla mukâyese edilerek aşağıda yapılmıştır.; Bazı kanunnamelerde muamele-i şer'iyye nisbeti açıkça zikredilmemiş sadece "ziyâde muamele" yaptırılmaması emredilmiştir. Bkz. Kanunnâme-i Sultânî li Aziz Efendi. Bu kanunnamenin 1632-1633'de kaleme alındığı düşünülmektedir ve içerisinde pek çok arz, telhis ve fermanlar bulunmaktadır. Bkz. Akgündüz, **Osmanlı Kanunnameleri**, C.10, s.194.

[610] Fazla ribh talebi ile alakalı misaller için bkz. **COA**, A.{DVNSMHM.d... / 16 - 525 – 0, H.29/11/979.; **COA**, A.{DVNSMHM.d... / 21 - 118 – 0, H.19/09/980.; **COA**, A.{DVNSMHM.d... / 23 - 558 – 0, H.11/10/981.; **COA**, A.{DVNSMHM.d... / 24 - 72 – 0, H.21/11/981.; **COA**, A.{DVNSMHM.d... / 36 - 639 – 0, H.11/03/987.; **COA**, A.{DVNSMHM.d... / 60 - 23 – 0, H.19/10/993.; **COA**, A.{DVNSMHM.d... / 53 - 227 – 0, H.23/06/992.; **COA**, A.{DVNSMHM.d... / 52 - 574 – 0, H.7/01/992.; **COA**, A.{DVNSMHM.d... / 36 - 133 – 0, H.28/11/986.; **COA**, A.{DVNSMHM.d... / 40 - 289 – 0, H.20/08/987.; **COA**, A.{DVNSMHM.d... / 40 - 539 – 0, H.11/09/987.; **COA**, A.{DVNSMHM.d... / 43 - 564 – 0, H.16/09/988.; **COA**, A.{DVNSMHM.d... / 75 - 391 – 0, H.05/11/1013.

[611] Mesela bkz. Agrıboz'da bazı tefecilerin ona onbeş ve onaltı üzerinden akçe vererek halkın mahsulünü aldıkları, bundan dolayı reâyânın güçsüz düştüğü, ayrıca nâiblerin de halka zulmettikleri bildirildiğinden ona onbirden daha fazla muameleye akçe verdirilmemesi ve halka zulmeden nâiblerin suçlarıyla birlikte isimlerinin

farklı sayı çıkmıştır. Bunların neye göre tespit olunduğunu anlayabilmek maksadıyla belgeler, tarihsel ve bölgesel olarak mukâyese edilmiş, aynı tarihlerde, farklı bölgelerde, farklı ribh nisbetlerinin câri olduğu görülmüştür. Dolayısıyla belirli bir devirde, tüm imparatorluk bünyesinde câri tek bir ribh nisbetinden bahsetmek mümkün görünmemektedir. Nitekim H.1018 (M.1609) tarihli bir vesikada "Siroz" da ribh nisbeti %10 olarak tespit edilmiş iken[613]; aynı tarihte Selanik ve Alacahisar'da bu %15'tir.[614] Yine H.989 (M.1581) tarihinde Yanya'da ribh nisbeti %10 iken[615]; H.986'da (M.1579) Petriç'te bu %15'tir.[616] Bu misalleri çoğaltmak

---

bildirilmesi hakkında bkz. **COA**, A.{DVNSMHM.d... / 12 - 1137 – 0, H.24/11/979.; Ayrıca bkz. Yanya kadısına hüküm: Mücrimlerin takip edilmemesinden ve voyvodaların akçe alıp eşkıyanın hakkından gelmemesinden ve ribâhorların fazla akçe almalarından Yanyalılar şikâyet ettikleri gibi bakaya tahsiline çıkdığı Karlıili, Agrıboz, Tırhala, Serfiçe, Cumapazarı, Florina, Kesriye ve Hurpeşte ahalisinin de aynı şikâyette bulunduklarını bildirmesine binaen Dergâh-ı Mualla müteferrikalarından Zülfikar'ın mübaşeretiyle mezkûr hususların teftişi kendisine tefviz edildiğinden onda onbirden fazla akçe verdirmeyip ziyade alınanları sahiplerine iade ettirmesi, Voyvodalara eşkıyadan para aldırmaması ve kısası lazım gelenlerin cezasını verip küreğe göndermesi. **COA**, A.{DVNSMHM.d... / 46 - 627 – 0, H.9/12/989.; Ayrıca bkz. Siroz kadısı: Onda birden fazla faiz alanların muamelelerindeki haksızlıkların önlenmesi hakkında **COA**, A.{DVNSMHM.d... / 78 - 23 – 0, H.10/06/1018.;
Rodos Adasında bulunan evkâfın %10-%12 ve %15 ribh ile işletilmesi hakkında bkz. M. Akif Erdoğru, "Rodos Adasındaki Osmanlı Evkâfı (1522-1711)", **Tarih İncelemeleri Dergisi**, S.15, 2000, s.9-30.

[612] Mesela bkz. Bedric (Petriç) kadısına hüküm: Köstendil beyi iken ölen Mesih'in bazı karyelerde bir mikdar vakıf akçesi bulunmasından bil-istifada oğlu Mehmed'in kendi akçelerini vakıf namına onda onbeş hesabı ile ahaliye dağıtıp zulmettiği hakkında arzına cevaben onda onbir buçuktan ziyade muamele aldırmaması hakkında bkz. **COA**, A.{DVNSMHM.d... / 35 - 25 – 0, H.17/04/986.; Ayrıca bkz. **COA**, A.{DVNSMHM.d... / 78 - 1072 – 0, H.05/03/1022.; Ayrıca bkz. Selanik kadısına: Aynaroz adası halkının baba ve dedelerinin aldıkları borçların ödenmesinde onda onbir buçuktan ziyade ile muamele ve ödeme yapılmaması hakkında **COA**, A.{DVNSMHM.d... / 78 - 1105 – 0, H.25/01/1022.; Ayrıca bkz. Selanik kadısına: Onda onbir buçuktan fazla getiri yasak olduğundan sancakbeyi ve kadı arasındaki ihtilafın giderilmesi. **COA**, A.{DVNSMHM.d... / 78 - 1632 – 0, H.15/02/1018.; Ayrıca bkz. Alacahisar beyine ve livada bulunan kadılara: Murabahacıların muamelelerinde onu, onbir buçuktan fazla faiz vermeleri yasaklandığı halde uymayanların cezalandırılması hakkında **COA**, A.{DVNSMHM.d... / 78 - 1997 – 0, H.15/11/1018.; Ayrıca bkz. Tırhala kazasının Kesirli nahiyesine tâbi Milas köyü reayasının mürabaha suretiyle aldıkları seksenbin kuruşun taksit ile ödenmesine ve senede onbir buçukdan fazla faiz vermemelerine dair emir hakkında **COA**, C..ML.. / 339 - 13925 – 0, H.29/01/1248.

[613] Bkz. **COA**, A.{DVNSMHM.d... / 78 - 23 - 0, H.10.06.1018.

[614] Bkz. **COA**, A.{DVNSMHM.d... / 78 - 1632 – 0, H.15/02/1018.; **COA**, A.{DVNSMHM.d... / 78 - 1997 – 0, H.15/11/1018.

[615] Bkz. **COA**, A.{DVNSMHM.d... / 46 - 627 – 0, H.9/12/989.

mümkündür. Bölgesel olarak bir mukâyese yapıldığında ise her bölgedeki ribh nisbetinin kendi içinde tutarlı olduğunu müşâhede edilmiştir. Bu bölgelerdeki ribh nisbetlerinin neye göre tespit olunduğu ile alakalı bir malumata ise ulaşılamamıştır.

Burada dikkate değer bir husus da şudur ki yukarıda bahsedilen bölgeler dar bir coğrafyayı içine almaktadır. Nitekim mezkûr misallerdeki yerleşim birimlerinin hepsi Rumeli'de yer almaktadır. Fakat o günün şartları göz önüne alındığında bugün birbirine yakın olarak görülen yerler arasında ciddi iktisâdî ve içtimâi farklar mevcut olabilir. Bu sebeple birbirine yakın bölgeler arası farklar tabiî karşılanmalıdır.

Şer'iyye sicilleri üzerine yapılan araştırmalarda da muamele-i şer'iyyenin ekseriyetle %10, %12 veya %15 ribh ile yapıldığını müşâhede edilmiştir. Fakat sayıca az da olsa bazı kayıtlarda %15'in üzerinde ribh nisbeti belirlendiği vâkidir. %15'in üzerinde belirlenen ribh nisbetlerinin kâhir ekseriyeti %20'dir. Fakat bazı kayıtlarda ribh %20'nin de üzerindedir.[617]

---

[616] Bkz. **COA**, A.{DVNSMHM.d... / 35 - 25 – 0, H.17/04/986.

[617] Ribh nisbetinin %20 ve üzerinde tayin edildiği misaller için bkz. İstanbul Mahkemesi 3 Numaralı Sicil, 57b-1 (%20 şahıslar arası).; Rumeli Sadâreti Mahkemesi 80 Numaralı Sicil, v.58b-2 (%20, yeniçeri odası), v.65b-2 (%26 yeniçeri odası).; Bâb Mahkemesi 3 Numaralı Sicil, v.91a-4 (%34.6 Eflak Voyvodası ve adamlarının Osman Ağa'dan aldığı borç), v.136a-2 (%20 birkaç zımmînin yeniçeri ortasından aldığı borç).; İstanbul Mahkemesi 18 Numaralı Sicil, v.106a-2 (%16.6 şahıslar arası), v.147b-2 (%20 Maraş Valisi Ali Paşa'nın Mustafa Ağa'dan aldığı borç).; Eyub Mahkemesi (Havass-ı Refıa) 19 Numaralı Sicil, v.14a-1 (%24 şahıslar arası), v.24a-1 (%40.92 şahıslar arası), v.53b-3 (%116, şahıslar arası), v.78a-2 (%20 şahıslar arası), v.102b-3 (%20 para vakfından).; Eyüb Mahkemesi (Havâss-ı Refîa) 37 Numaralı Sicil v.84a-2 (%40 şahıslar arası).; Galata Mahkemesi 20 Numaralı Sicil, v.81b-3'de yer alan vakfiye kaydına göre, vakıf parayı "onu on bir buçuk ve çeyrek ribh üzre" işletecektir.; 21 Numaralı Ayıntab Şer'iyye Sicili, v.174-2 (%20 para vakfından).; Burada bundan sonra zikredilen misaller bey' bi'l-istiğlâldir.; Rumeli Sadâreti Mahkemesi 56 Numaralı Sicil, v.32b-3 (%19 şahıslar arası), v.45b-1 (%20 para vakfından), v.61a-2 (%20 yetim malından).; İstanbul Mahkemesi 12 Numaralı Sicil, v.143a-2 (%20 yetim malından).; Bâb Mahkemesi 3 Numaralı Sicil, v.5a-1 (%20 para vakfından).; Bâb Mahkemesi 46 Numaralı Sicil, v.53a-1 (%17 şahıslar arası).; Hasköy Mahkemesi 5 Numaralı Sicil, v.116-1 (%20.5 yeniçeri vakfından), v.176-1 (%20 şahıslar arası).; Eyub Mahkemesi (Havass-ı Refıa) 19 Numaralı Sicil, v.8b-2 (%16 para vakfından), v.91b-1 (%20 şahıslar arası).; Eyüb Mahkemesi (Havâss-ı Refîa) 37 Numaralı Sicil, v.15a-1(%16 para vakfından), v.17a-2 (%19 para vakfından), v.55b-1 (%20 para vakfından).; Hasköy Mahkemesi 10 Numaralı Sicil, v.26-1 (%18 yeniçeri vakfından).; Eyüb Mahkemesi (Havâss-ı Refîa) 90 Numaralı Sicil, v.34b-3 (%17.6 yetim malından), v.48a-3 (%20 yetim malından).; Galata Mahkemesi 90 Numaralı Sicil, v.13a-1 (%20 yeniçeri vakfından).; 1572 No'lu Tekirdağ (Rodosçuk) Şer'iyye Sicili, v.18b-2 (%20 şahıslar arası).

İncelenen farklı kaynaklar mukâyese edildiğinde karşımıza şöyle bir tablo çıkmaktadır. Osmanlı Toprakları üzerinde câri tek bir ribh nisbeti yoktur. Bu, zamana ve bölgeye göre farklılıklar arz edebilmektedir. Ribh nisbeti ile alakalı düzenleme yapan kanunnamelerin çoğu da zaten hususi/bölgesel kanunamelerdir. Bununla birlikte umumiyetle kabul edilen azamî sınırın %15 olduğunu, bunun üzerindeki miktarların ise istisnai olduğu belirtilmelidir.

Bu istisnai nisbet karşımıza ekseriyetle %20 olarak çıkmıştır. Nitekim mahkemelerdeki pek çok kayıtta %20 ribh nisbeti üzerinden muameleler yapılmış ve mahkeme bunları sınırın aşıldığı gerekçesi ile reddetmemiştir.[618] Dolayısıyla buradan belirli kimselere/gruplara azâmi sınırı aşan ribh nisbeti tayin edebilme hakkı verildiği sonucuna ulaşılabilir. Bu istinsanın kime/kimlere nasıl tanındığını anlayabilmek maksadıyla, %15'ten fazla nisbetle yapılan bütün muameleler mukâyese edilmiş ve herhangi bir ortak özellik taşıyıp taşımadıklarına bakılmıştır.

%15'ten fazla ribh ile yapılan muamelelerin çoğu para vakfı statüsündeki müesseselerce (para vakfı, yeniçeri odası vakfı, avarız vakfı vs.) yapılmıştır. Fakat sayıca çok az da olsa, bazı kayıtlarda yetim mallarından yapılan ve şahıslar arası muamelelerde %15'ten fazla nisbetlere tesadüf edilmiştir. Bu münasebetle devletin belirli vakıflara %20 ribh ile borç verme hakkı/imtiyazı tanıdığı söylenebilir. Eğer bu vakıfların %20 ile muamele yapma hakkı olmasaydı mahkemelerin bu talepleri reddetmesi gerekirdi. Yetim mallarının Osmanlı hukukundaki ayrıcalıklı statüsünü göz önüne alarak, aynı durumun yetim malları açısından da geçerli olduğu söylenebilir.

Şahıslar arası vuku bulan ve %15'ten fazla ribh belirlenen muameleler ise bu kişilerin sarraf olabileceği ihtimalini akla getirmektedir. Yukarıda bazı sarraflara %15'ten fazla (ekseriyetle %20) ribh belirleme hakkı verildiği ifade edilmişti.[619] Bu çerçevede karşılaşılan belgelerde, bunu yapan kişilerin sarraf olup olmadıklarına dair açık bir malumat yoktur. Fakat

---

[618] Akgündüz, Ebussuud Efendi'nin mâruzatında %15 olarak belirlenen nisbetin daha sonraki padişahlarca da teyit edildiğini ve "*bu emre bütün Osmanlı uygulamasında riayet edildiğini*" ifade etmiştir. Fakat görüldüğü üzere tatbikatta bu nisbet üzerinde çok sayıda muamele-i şer'iyye misali mevcuttur. Akgündüz, **Vakıf Müessesesi**, s.231.

[619] Bkz. Ali Akyıldız, *"Sarraflık –Osmanlı Dönemi-"*, s.164.; 18. Asır muamele-i şer'iyye tatbikatında da sarraflara %15'ten fazla ribh belirleme hakkı verildiği düşünülmektedir. Kaya, "*XVIII..Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Nazari ve Tatbiki Olarak Karz İşlemleri*", s.62.

bu kişilerin sarraf olma ihtimalleri vardır. Bazı kayıtlardaki borç miktarlarının yüksekliği ve/veya borç alanların yüksek sınıftan askeri kişiler olması göz önüne alındığında bu ihtimal daha da kuvvetlenmektedir.[620] Burada borç verenlerin sarraf olması ihtimalinden başka, borç alanların kimlikleri dolayısıyla ribh nisbetinin yüksek olması ihtimali de mevzubahistir. Nitekim borç alan kimsenin askeri sınıftan olması durumunda tatbik edilen ribh nisbetinin daha yüksek belirlenebileceğine ilişkin bir malumat, Fransız Devriminden sonra, Fransız Hükümeti'nce bir heyetin başında İstanbul'a gönderilen Antonie Olivier'in 18. asırda İstanbul ve Türkiye'yi anlatan seyahatnamesinde geçmektedir. Buna göre ribh nisbeti, Avrupalı tüccarlar için %8-10; Müslümanlar, Yahudiler ve Ermeniler için %15-20'dir. Eğer borç alacak kişi askeri sınıftan, yani mallarının müsadere edilmesi ihtimali olan gruptan ise ribhin nisbeti %30-40 hatta %50'ye kadar çıkmaktadır.[621] Şer'iyye sicillerinde karşılaşılan bazı kayıtlarda da askeri sınıftan kimselerin %15'ten fazla bir nisbet ile borçlandığı müşâhede edilmiştir.[622]

Bütün bunlar göz önüne alındığında, Osmanlı Devleti'nin her bir bölge için farklılık arz etmekle birlikte azamî bir ribh nisbeti belirlediği, bazı kişilere/müesseselere ise belirlediği bu nisbetten daha yüksek oranla muamele-i şer'iyye tasarrufları yapabilme imtiyazı tanıdığı söylenebilir.[623] Fakat bu imtiyazın kime, nasıl, ne gerekçe ile verildiğiyle alakalı olarak tafsilatlı bir malumata ulaşamamıştır.

Ribh nisbetinde görülen büyük miktardaki farklılıklar, bazen defterlerin yazımı sırasında yapılan kâtip hatalarından veya transkribe edilen defterlerin okunması sırasında

---

[620] Mesela bkz. Bâb Mahkemesi 3 Numaralı Sicil v.91a-4, İstanbul Mahkemesi 18 Numaralı Sicil, v.147b-2 İstanbul Mahkemesi 3 Numaralı Sicil 57b-1, Eyub Mahkemesi (Havass-ı Refia) 19 Numaralı Sicil v.14a-1, v.24a-1, Eyüb Mahkemesi (Havâss-ı Refia) 37 Numaralı Sicil v.84a-2, Eyub Mahkemesi (Havass-ı Refia) 19 Numaralı Sicil v.91b-1.; Bâb Mahkemesi 46 Numaralı Sicil v.53a-1'de yer alan kayda göre, %17 ribh ile borç veren kimse "*Saraylı Ayşe Hâtun bt. Abdullah*" tır. Borç alacak kişinin vekillerinin mahallenin müzezzini ve kayyımı olması, "saraylı" lafzının gerçek mânâsıyla kullanıldığı izlenimini vermektedir. Bu durumda mezkûr kişiye bu hususta imtiyaz verilmiş olmalıdır.

[621] Olivier, **18.Yüzyılda Türkiye ve İstanbul**, s.191.

[622] İstanbul Mahkemesi 3 Numaralı Sicil, 57b-1.; İstanbul Mahkemesi 18 Numaralı Sicil, v.147b-2.; Eyüb Mahkemesi (Havâss-ı Refia) 37 Numaralı Sicil v.84a-2.; Eyub Mahkemesi (Havass-ı Refia) 19 Numaralı Sicil, v.91b-1.

[623] Tanzimat devrinde düzenlendiği için ele alınmayan murabaha nizamnâmelerinde de yetim malları ve bazı sarraflara daha fazla ribh nisbeti belirleme hakkı verilmiştir. Bkz. **Düstur**, 1.Tertib, C.1, s.268, 16 Şevval 1280 Tarihli Nizamnâme, Madde.1.

yapılan hatalardan da kaynaklanabilmektedir. Mesela, bir kayıtta ribh nisbeti ilk bakışta %3 olarak görünmektedir. Fakat belgenin orjinali incelendiğinde bunun bir okuma hatası sonucu gerçekleştiği görülmüştür. Nitekim "yedi yüz elli" olarak okunan yer aslında "yüz elli" dir. Bu düzeltildiğinde ribh nisbeti da %15 olmaktadır.[624] Başka bir kayıtta muhtemel bir kâtip hatası vardır. Kayıtta "on bir bin akçe"si karz olmak üzere"on bir bin iki yüz akçe" ifadesi geçmektedir ve bu haliyle ribh nisbeti %1.82'dir. Fakat bunun "on bin akçesi"si karz olmak üzere şeklinde olması daha makul görünmektedir. Zira bunu yapan para vakfıdır ve hem incelenilen vakfiyelerde hem de para vakıflarının tatbikatında bu kadar düşük bir nisbet yoktur. Kaydın Arapça olması kâtibin hata ihtimalini kuvvetlendirmektedir. Fakat kayıt yukarıda ifade edildiği şekliyle düzeltilirse ribh %12 olmaktadır ki diğer misallerle uyum içindedir.[625] Bir başka hata ihtimali de kâtibin para cinsini yanlış yazmış olma ihtimalidir. Nitekim bazı kayıtlarda borcun alındığı paranın cinsi ile ödendiği paranın cinsi birbirinden farklı olabilmektedir. Bu ve bunun gibi durumlarda kâtibin para cinsini yanlış yazması da ribh nisbetinin yanlış tespit edilmesine sebebiyet verebilir. Aynı durum borcun vadesinin yanlış yazılması ihtimalinde geçerlidir. Fakat zikredilen bu ihtimallerin çok istisnai durumlar olduğu ifade edilmelidir.

Bazı kayıtlarda muamele-i şer'iyyenin müddeti belirtilmediği için ribh nisbeti tespit edilememiş;[626] bazen de para birimlerinin farklı şekilde zikredildiği veya borç alınan paranın

[624] Bâb Mahkemesi 3 Numaralı Sicil v.70a-2.

[625] Eyub Mahkemesi (Havass-ı Refıa) 19 Numaralı Sicil v.32b-1.

[626] Mesela: "*241 [26a-5] Mahmiye-i İstanbul'da Sultan Hâtun vakfına mütevellî olan Hüseyin b. Musa mahfîl-i kazâda, Muharrem b. Bâli nâm kimesne mahzarında [takrîr-i] kelâm edip, mezbûr Muharrem zimmetinde asl-ı mâl-ı vâkıfdan bin akçe ve ribh-i şer'îden iki yüz elli akçe, cem'an bin iki yüz elli akçem vardır, tevliyyetim hasebiyle taleb ederim dedikde, gıbbe's-suâl mezbûr Muharrem cevâbında, fi'lhakīka zimmetimde mâl-ı vakf-ı mezbûrdan vech-i mübîn üzre bin iki yüz elli akçe vardır deyû bi tav'ihî ikrâr ve i'tirâf etmeğin, i'tirâfı mûcebince meblağ-ı mezbûrun edâsına merkūm Muharrem'e tenbîh-i şer'î kılınıp, mâ hüve'l-vâki' gıbbe't-taleb ketb olundu. Tahrîren fi'l-yevmi's-sânî min şehri Rebî'ilâhir min şuhûri sene seb'a ve ışrîn ve elf. Şuhûdü'l-hâl: Himmet b. Mustafa el-havâle, Murad b. Mehmed, Nebi b. İbrahim ve gayruhüm mine'l-hâzırîn"* İstanbul Mahkemesi 3 Numaralı Sicil, s.196.; Müddet belirli olmadığı için ribh nisbeti tam olarak tespit edilemeyen diğer bir misal için bkz. Rumeli Sadâreti Mahkemesi 56 Numaralı Sicil, v.16b-2.

türü ile ifa zamanında ödenen paranın türü farklı olduğu için bu nisbetin tespiti mümkün olmamıştır.[627]

3.4.2. Ribh Nisbetinin Artırılması ve Yetim/Vakıf Mallarının Paraya Çevrilerek İşletilmesi Talebi

Muamele-i şer'iyyeye devletin müdahalesi ile alakalı bir husus para vakıflarının ve yetimlerin mallarının işletilmesinde karşımıza çıkmaktadır.

Para vakıflarının parasını hangi usullerle ve hangi ribh nisbeti ile işleteceği, vâkıf (vakfeden kimse) tarafından belirlenir. *Şart-ı vâkıf nass-ı şâri gibidir* temel kâidesi uyarınca, vakıf şartlarında belirli haller dışında değişiklik yapılamaz. Para vakıflarında da vakıf şartlarında belirlenen nisbetin üzerinde muamele-i şer'iyye yapılması prensip itibariyle mümkün değildir.[628] Fakat belirlenen bu nisbet, vakfın ihtiyacı/ zaruret halinde devletin tespit ettiği nisbeti geçmemek kaydıyla ve kadı izni ile artırılabilir.[629] Bazı vakfiyelerde vâkıfın belirlediği nisbetin fazlasının tespit olunmamasını şart koştuğu müşâhede edilmiştir. Bu şarta rağmen, zaruret varsa bu nisbet kadı izni ile artırılabilir. Ribh nisbetinin artırılması için kadının izninin gerekmesi de bir devlet müdahalesidir.

Vakıf mütevellilerinin, ihtiyaç halinde mahkemeye başvurarak, belirlenen ribh nisbetinin artırılması için talepte bulundukları görülmüştür. Bu kayıtlarda mütevelli, belirlenen ribhin vakfın masraflarına kifâyet etmediğinden bahisle ribh nisbetinin artırılması talebinde bulunmuştur. Vâkıfın belirlediği şartların keyfi olarak değiştirilmesi mümkün ve meşru olmadığı için bu değişiklik mahkemelerin onayına bağlanmıştır. Bununla alakalı bir misal şöyledir: Bir mescid lehine kurulmuş olan para vakfının parası %10 ribh ile muameleye verilmektedir. Vakfın mütevellisi ise vakfın parasını ve masraflarını mahkemeye sunduktan sonra parayı %10 ile muameleye vermenin vakfın masraflarını karşılamaya yetmediğini

---

[627] Mesela, Eyüb Mahkemesi (Havâss-ı Refîa) 49 Numaralı Sicil v.23b-1'de yer alan istiğlâl kaydına göre, satılan ev bedeli, "kadri ve nisâbı elli kıt'a Türkî'de riyâlî guruş i'tibâr olunur harbî sikke" olarak ifade edilmiş fakat kira bedeli "bin iki yüz dirhem" olarak belirlenmiştir.

[628] "*Bir vakf-ı nukûdun mütevellisi vakfiyye-i* ma'*mûlün bihâsında onu on birden ziyadeye istirbâh olunmaya deyu yazılmış ise mütevelli vakıfda müzayaka yoğiken onu on bir buçuka istirbâha kâdir olur mu? El-Cevâb: Hâkim men eder.*" Ali Efendi, **Fetâvâ-yı Ali Efendi**, v.60.

[629] Bununla alakalı bir fetvâ da şöyledir: "*Onu on bire istirbâhı meşruta olan nukûd-ı mevkûfenin mütevellisi vakfa zaaf târî olmağla re'y-i hâkimle onu on bir buçuk hisâbı üzere istirbâha kâdir olur mu? El-Cevâb: Olur.*" Ali Efendi, **Fetâvâ-yı Ali Efendi**, v.60.

belirtmiş ve bundan sonra %15 ribh ile muamele-i şer'iyye yapmak için mahkemeden izin istemiştir. Mahkeme talebi haklı görüp vakfın %15 ribh ile borç vermesine izin vermiştir.[630]

Kayıtlarda vakıflara ait para dışındaki malların çeşitli sebeplerle paraya çevrildiği ve ve muamele-i şer'iyye ile işletildiği müşâhede edilmiştir.[631] Buna ilişkin bir misalde mütevvelli mahkemeye müracaat etmiş ve bazı vakıf malların harab olup kullanılamadığını ve tamirine de vakfın gücünün yetmediğini, bu malların satılarak semeninin muamele-i şer'iyye ile işletilmesinin vakıf için daha faydalı olduğunu belirterek malların satışı için mahkemeden izin talep etmiştir. Mahkemenin izni üzerine bu mallar satılmıştır.[632] Bir başka misalde de bir camii vakfı mütevellisi vakfa ait olan belirli malların satılarak semenin muamele-i şer'iyye ile işletilmesinin vakıf için daha faydalı olduğunu belirtmiş ve bunların satılması için

---

[630] Kaydın aslı şu şekildedir: *"Mahmiye-i Kostantıniyye'de vâki' merhûm el-Hâc İlyas Kaftânî mescidi evkāfı'na hâlâ mütevellî olan işbu râfi'ü'l-kitâb fahrü'l-akrân Çâker Çavuş b. Abdullah meclis-i şer'-i şerîf-i şâmihü'l-imâdda, takrîr-i kelâm ve ta'bîr ani'lmerâm edip, vakf-ı mezbûrun hâlâ seksen iki bin beş yüz elli akçesi mevcûd olup ve vezâifi her bir senede on bir bin kırk akçe olup, meblağ-ı mezbûrun onu on bir hesâbı üzre istirbâh olunmağla, rub'u vezâif-i mezbûreye kifâyet eylemez, mescid-i mesfûr mahallesi ahâlîsinden istihbâr olunup, onu on bir buçuk hesâbı üzre istirbâh olunmağa kıbel-i şer'-i şerîfden izin taleb ederim dedikde, gıbbe'l-istihbâr mahalle-i mezbûreden Muharrem Efendi b. Musa ve Abdullah Bey b. Şemseddin ve Abdi b. Himmet ve Şükrullah Efendi b. Kasım nâm kimesneler ve cemm-i gafîr ve cem'-i müşîr meclis-i şer'a li ecli'l-ihbâr hâzırûn olup, fi'l-vâki' nukūd-ı mezbûrenin onu on bir hesâbı üzre beher sene hâsıl olan rub'u vezâifine kifâyet eylemez deyû ihbâr eylediklerinde, minvâl-i meşrûh üzre meblağ-ı mezbûr onu on bir buçuk hesâbı üzre istirbâh olunmağa izin verilip, mâ vaka'a ketb olundu. Fi'l-yevmi's-sânî min [şehri] Cemâziyelevvel sene seb'a ve ışrîn ve elf. Şuhûdü'l-hâl: Alâaddin Efendi b. Hamza el-imâm, İbrahim b. Receb, Mustafa serbölük, Hasan Çelebi b. Ahmed, Osman b. Mustafa, Murad b. Mehmed"* İstanbul Mahkemesi 3 Numaralı Sicil, v.31b-4.

[631] Vakfın istibdali hakkındaki görüşler ve Osmanlı tatbikatı için bkz. Akgündüz, **Vakıf Müessesesi**, s.377 vd.; H. Gökçen Özkaya, "Vakıf İstibdal Kayıtları, İstanbul'da Barınma Kültürü ve Kent Yapısına Dair Neler Sunar?", **TALİD**, C.8, S.16, 2010, s467-488.

[632] 14 Numaralı Konya Şer'iyye Sicili v.39-3. Bu durum kayıtta "*bir tabhâne ve bir izbeyi müştemil menzil*"in "*harâbe müşrif olup ta'mîr ve termîme vakfın müsâ'adesi olma*"dığı, bunların "*bey' olunup semeni istirbâh olunmak mahalle-i merkûme vakfına evlâ ve enfa' ol*"duğu şeklinde ifadesini bulmuştur.; Benzer bir misal 19 Nolu Konya Şer'iyye Sicili v.137-3'de yer almaktadır. Buna göre "*Dinekeş mahalesi evkafı mütevellisi*" mahkemeye başvurmuş ve vakfa ait olan "*birkıt'a harabe evi*"n "*bey' idüp semeni istirbah olunmak canibi vakfa enfa' ol*"duğunu belirtmiş ve ev satılmıştır.

mahkemeden izin talep etmiştir. Mahkemenin izni ile bu mallar satılmıştır.[633] Burada yukarıdaki misalden farklı olarak, vakıf mallarının gelirinin giderini karşılamaması veya harap olması gibi bir durum da söz konusu değildir. Malların satılmasının tek gerekçesi bunların satılarak işletilmesinin vakıf için daha faydalı olmasıdır.

Vakıfların mallarının satılarak semenin muamele-i şer'iyye ile işletilmesi tatbikatı yetim mallarında da câridir. Yukarıda izah edildiği üzere yetim vasîlerinin, yetimlere kalan bazı malların, yetimler için daha faydalı olduğu gerekçesi ile veya malların gelirinin giderini karşılamaması münasebeti ile satılması ve parasının muamele-i şer'iyye ile işletilmesi için mahkemeden izin talep etmişlerdir.[634]

Neticede hem para vakıflarının ribh miktarını artırmasının hem de vakıf ve yetim mallarının satılarak semeninin muamele-i şer'iyye ile işletilmesinin mahkeme iznine tâbi kılınması muamele-i şer'iyyeye bir devlet müdahalesidir. Bu müdahalenin en önemli hedefi de bu yolların suistimalinin önüne geçmektir.

3.4.3. Ribâhorların Kasap Olarak Vazifelendirilmesi

Muamele-i şer'iyyeye devletin müdahalesi kabilinden ele alınması gereken bir mevzuu da ribâhorların (hususen İstanbul'a) kasap olarak vazifelendirilmeleridir. Nitekim devlet bu tatbikatı hem İstanbul'un iâşe ihtiyacını temin hem de kanun dışı murâbahacılık yapanlarla mücadele için bir usul olarak telakki etmiştir. Dolayısıyla bu mevzuu muamele-i şer'iyye tatbikatına bir devlet müdahalesidir.

Osmanlı arşivinde "kasap yazılma" konusu ile alakalı çok sayıda belge mevcuttur. Bunlar, 16. asrın ortasından başlanarak 17. asrı da kapsayacak şekilde taranmıştır. Buna göre kasap yazılma, sadece kanun dışı muamelecilik-murabahacılık yapanlara has bir tatbikat değildir. Zamana ve ihtiyacın büyüklüğüne göre her "şüpheli servet sahibi" hatta "servet sahibi" bu tatbikattan etkilenebilmiştir.[635] Çok büyük serveti olmayanlardan da bu maksatla

---

[633] 19 Nolu Konya Şer'iyye Sicili v.52-4. Bu durum kayıtta "*bir tabhane ve bir oda ve bir samanlık ve bir örtme ve iki kıta havluyu müştemîl mukaddeme mescid-i mezbûrun vakıf akçası ile iştira olunan menzîl*"in "*bey olunup semeni istirbah olunmak vakfa evlâ ve enfâ ol*"duğu şeklinde ifadesini bulmuştur.

[634] Bkz. Üçüncü Bölüm "3.3.2. Yetim Malları" başlığı.

[635] Mesela Bkz. Edirne sakinlerinden olup bilfiil İstanbul'da olan bir şahsın zengin ve kasaplığa muktedir olduğu bildirilmekle gizlice tahkik edip doğru ise kasap yazması, **COA**, A.{DVNSMHM.d... / 62 - 123 – 0, H.16/05/995.; Ayrıca bkz. Zenginlerden kasap yazmasına dair Haleb tahririne memur Mustafa Çavuş'a hüküm, **COA**, A.{DVNSMHM.d... / 28 - 957 – 0, H.05/09/984.; Konya yolu üzerinde olmakla her vakit askerlerin

ödeme talep edildiği vâkidir.[636] Fakat kanun dışı murabahacılık yapanlar burada öncelikle tercih edilmişlerdir.

Osmanlı Devleti için, halkın iâşesinin karşılanması çok mühim bir mesele olduğundan, hususen İstanbul'un iâşesinin, sadece iâşe mevzuu değil aynı zamanda bir siyasi mevzuu olarak müşâhede edildiğinden yukarıda bahsedilmişti. Bu konuya burada, ribâhorların kasap olarak vazifelendirilmesi ile alakasına binâen tekrar değinilmiş; İstanbul'un et ihtiyacının karşılanması somut misali üzerinden konu biraz daha açılmaya çalışılmıştır. Osmanlı Devleti'nde İstanbul'un et ihtiyacı devlet vazifelisi olan celepler vasıtasıyla sağlanmıştır. Bunlar hayvan sürülerini umumiyetle Trakya bölgesinden satın alıp İstanbul'a getirmişlerdir. Bu hayvanların kesim, satım ve dağıtımıyla da kasaplar ilgilenmiştir.[637] İstanbul'da halkın, sarayın ve ordunun iâşe ihtiyacının ucuza karşılanması için umumen tüm gıda maddeleri, hususen et üzerine narh koyulmuş ve bu narh düşük tutulmuştur. Bu sebeple celepler için sürü satın alıp İstanbul'a getirmek; kasaplar için de et satışı karlı bir iş olmaktan çıkmıştır. Hatta bu devirde kasaplık, büyük servetleri eritebilecek bir meslek olarak görünmektedir.[638]

Kasapların bu sıkıntılarını bertaraf edebilmek gayesine matuf olarak para vakıfları kurulmuş ve bu yolla hem kasaplara maddi destek sağlanmış hem de iâşe sıkıntısı

---

uğrağı olup et muzayakası olduğundan gazi cemaatından ve saireden mallı ve zengin adamlardan kasap alınmasına dair Karaman beylerbeyisine, Eskil ve Konya kadılarına hüküm, **COA**, A.{DVNSMHM.d... / 42 - 217 – 0, H.02/06/989.; Arşivde bunlara benzer çok sayıda belge mevcuttur.; Ayrıca bkz. Faroqhı, **Osmanlı'da Kentler ve Kentliler**, s.286 vd.; Ahmet Refik, **XVI. Asırda İstanbul Hayatı**, İstanbul, MEB Yayınları, 1935, s.87.; Çağatay, "Osmanlı İmparatorluğunda Riba-Faiz Konusu Para Vakıfları ve Bankacılık", s.51 vd.

[636] Mesela bkz. İki yüz bin akçe serveti olup kasaplık etmeye elverişli kimseleri İstanbul'a göndermeleri ve böyle adam bulunmazsa memleketin zenginlerinden kasap akçesi tahsil edip göndermeleri hakkında bkz. **COA**, A.{DVNSMHM.d... / 39 - 332 – 0, H.22/12/987.; Ayrıca bkz. İstanbul kadısına hüküm: Bezazistan dâhilinde ve haricinde olan esnaf ile diğer sanat erbabından hallerine göre kasap akçesi tahsil etmesi, **COA**, A.{DVNSMHM.d... / 58 - 605 – 0, H.29/08/993.

[637] İstanbul'un temel gıda ve hammadde ihtiyaçlarının, Balkanların güney ve doğu kesimleri ile Batı ve Orta Anadolu coğrafyasınca karşılandığı söylenebilir. Ömer Lütfi Barkan, "H.933-934 (M.1527-1528) Malî Yılına Ait Bir Bütçe Örneği", **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, S.15 (1-4), s.273.; Fethi Gedikli, "Galata Şer'iyye Sicillerinde Osmanlı Şirketleri", **İstanbul Araştırmaları**, C.7, İstanbul Büyükşehir Belediyesi, 1998, s.38.

[638] Faroqhı, **Osmanlı'da Kentler ve Kentliler**, s.271 vd.; İstanbul'da kasaplık faaliyetlerinden doğan bazı davalar ile alakalı bkz. Gedikli, "Galata Şer'iyye Sicillerinde Osmanlı Şirketleri", s.38 vd.

halledilmeye çalışılmıştır.[639] Bu vakıflardan ekseriyetle İstanbul kasapları istifade etmişlerdir. Fakat ihtiyaca göre başka yerlerdeki kasaplara da bu vakıflar vasıtasıyla destek verilmiştir.[640] Osmanlı arşivinde bununla alakalı çok sayıda belge mevcuttur.[641] Bu vakıf paralar muamele-i şer'iyye ile nemalandırılmış ve kasaplar bundan istifade etmiştir. Bu paranın dağıtımının nasıl ve hangi kâidelere bağlı olarak yapıldığı hususunda tafsilatlı malumatımız bulunmamakla birlikte, bu paranın "*zarar gören kasaplara*" taksim edilmesi gerektiği ile ilgili malumatlar mevcuttur.[642]

---

[639] Bu şekilde kurulan para vakıflarına diğer esnaf grupları arasında da rastlandığı yukarıda ifade edilmişti. Bkz. Üçüncü Bölüm "3.3.4. Yeniçeri Sandıkları" başlığı.

[640] İstanbul'da koyun eminine hüküm: Galatasarayı'na hizmet eden kasap Sinan ve Ahmed müracaatla kesilen koyunlardan İstanbul kasaplarının zararlarına karşılık olarak toplanan akçeden otuz bininin kendi zararları için verilmesi ricasında bulunduklarını bildirmesine binaen İstanbul kasaplarına zararı dokunmazsa şer' ile sabit olacak zararlarına karşı yılda otuz bin akçe vermesi hakkında bkz. **COA**, A.{DVNSMHM.d... / 46 - 623 – 0, H.7/12/989.

[641] Mesela bkz. Mısır Beylerbeyi müteveffa Mahmud Bey'in İstanbul kasapları akçesinden murabaha ile aldığı paranın aslının ve ribhının, metrukâtından tahsil edilip Dergâh-ı Muallâ'ya irsali hakkında bkz. **COA**, A.{DVNSMHM.d... / 7 - 1948 – 0, H.25/02/976.; Ayrıca bkz. **COA**, A.{DVNSMHM.d... / 26 - 122 – 0, H.01/03/982.; Ayrıca bkz. Atranos kadısına hüküm: İstanbul ahalisinden kırk beş bin filori cem edilip murabahaya verilerek faizi ile kasapların zararının ödenmesi meşrût iken mütevelli olanlar parayı yedikleri bildirilmekle hesaplarını görüp kimin zimmetinde kalmış ise tahsil etmesi, **COA**, A.{DVNSMHM.d... / 58 - 366 – 0, H.17/05/993.; Ayrıca bkz. Süleymaniye, Fatih, Bayezid, Sultan Selim, Şehzâde Mehmed, Ali Paşa, Üsküdar, Murad Paşa, Mahmud Paşa, Davud Paşa ve diğer bazı imâretlerin evkâfından toplam altı yüz doksan sekiz bin akçenin, mütevellilerinden alınarak murabahaya verildiği ve faizinin İstanbul kasaplarına sermaye olarak verilmesi için Müteferrika Mustafa Ağa'ya teslim edilmesi hakkında bkz. **COA**, A.{DVNSMHM.d... / 5 - 1251 – 0, H.25/08/973.; Ayrıca bkz. İstanbul kadısına hüküm: İstanbul kasapları mütevellilerinin elinde evvelden kırkbeş bin altın sermaye bulunup kasaplar müzayaka çekmez iken bu para eksilerek on iki yük akçe kaldığı bildirilmekle mütevellilerin defterlerini tetkik edip kimlerin zimmetinde kalmış ise tamamen tahsil edilmesi için bildirilmesi, **COA**, A.{DVNSMHM.d... / 58 - 529 – 0, H.08/08/993.; Ayrıca bkz. İstanbul kasaplarına sermaye olması için muhtelif yerlerden toplanarak Müteferrika Mustafa'ya teslim edilen paranın muameleye verilip sene başında İstanbul kadısı huzurunda muhasebesi yapılarak senelik nemâsının İstanbul kasaplarına dağıtılmak üzere koyun eminine verilmesi hakkında bkz. **COA**, A.{DVNSMHM.d... /5 - 1433 – 0, H.17/09/973.; Ayrıca bkz. İstanbul Kasapları için kurulan vakfın mütevelli değişimi sebebiyle hesabının görülmesi için bkz. **COA**, A.{DVNSMHM.d... / 26 - 122 – 0, H.01/03/982.

[642] Mesela bkz. **COA**, A{DVNSMHM.d./19-317-0, H.13/02/980.; Ayrıca bkz. İstanbul Koyun Emini Mustafa'nın elinde bulunan mirî akçe ve altından hâsıl olan nemânın, zararlarına mukâbil İstanbul kasaplarına dağıtılıp sicill-i mahfuza kaydedilmesi hakkında bkz. **COA**, A{DVNSMHM.d./7-190-0, H.06/03/975.

Kasaplar lehine kurulan para vakıflarının desteklerine rağmen kasapların zararı tamamen ortadan kalkmamıştır. Devlet ise kasapların zarar/iflas etmesi problemini ortadan kaldırmak için narhı yükseltmek yerine celep ve kasapları zor kullanarak bulma yolunu seçmiş, dolayısıyla bu işler bir nevi zorunlu amme hizmeti/cezaya dönüşmüştür.[643] Bu vazifeler için en temel kıstas belirli bir mal varlığına sahip olmaktır. Fakat devlet kasap olarak vazifelendireceği kimseleri seçerken *şüpheli servet sahiplerini* öncelikli olarak seçmiş, burada da kanun dışı murabahacılık yapanlar ilk sırayı almıştır.[644]

---

[643] Faroqhı, **Osmanlı'da Kentler ve Kentliler**, s.279 vd.

[644] Pamuk'un ifadesi ile "*İstanbul'un et ihtiyacı çoğunlukla Trakya, Makedonya ve Balkankar'dan karşılanmıştır. Bir devlet görevlisi olarak celepler hayvan sürülerini satın alarak İstanbul'a getirir, bundan sonra hayvanların kesiminden, dağıtımından ve satışından devletin görevlendirdiği kasaplar sorumluydu. Hem fiyatları düşük tutabilmek, hem de saray ve ordunun gereksinimlerini ucuza sağlamak amacıyla devlet, İstanbul'a gelen gıda maddelerine ve ham maddelere uygulanan narh fiyatlarını düşük tutmaktaydı. İstanbul'un et ihtiyacının sağlanmasında karşılaşılan güçlükler de işte bu nedenle ortaya çıkıyordu. İstanbul için saptanan narh fiyatı sürülerin toplandığı bölgelerdeki alış fiyatından yeterli ölçüde yüksek tutulmazsa, sürü sahipleri ve celepler için İstanbul'a hayvan göndermek, kasaplar için de İstanbul'da et kesip dağıtmak kârlı birer faaliyet olmaktan çıkıyordu. Bu koşullarda devlet İstanbul'a hayvan getirilmesini sağlamak için, et narhını yükseltmek yerine, celep ve kasapları zor kullanarak bulma yolunu seçti. Celep olarak atanan kişilerden her yıl İstanbul'a belirli sayıda hayvan getirmeleri isteniyordu. Kasaplardan ise, sürgün uygulamalarını hatırlatır bir biçimde, yaşamakta oldukları bölgeyle tüm toplumsal bağlarını koparark ve ailelerini de yanlarına alarak İstanbul'a yerleşmleri talep ediliyordu. Bu zoraki göreve giderken yolda kaçmalarını engellemek üzere, kimi durumlarda kasaplara askerler eşlik ederdi. Hem söz konusu ticaretin hacmi, hem de devletin fiyatlara müdahalesi nedeniyle celeplik ve kasaplık, çok büyük sermaye isteyen ve çok büyük zararlara yol açabilen meslekler durumuna gelmişti. İstanbul için celep ve kasap adaylarında aranan en önemli koşul, büyük servet sahibi olmalarıydı. Celep adaylarında 100.000 akçelik, kasap adaylarında ise 200.000 hatta 300.000 akçelik servetler aranıyordu. Servetlerinin bu kadar büyük olmadığını yöneticileri ikna edebilen adaylar yükümlülüklerden kurtulabiliyordu. Celeplik ve kasaplık görevlerinde zarara uğramak neredeyse kaçınılmaz olduğu için, bu görevlere atananlar arasında sermayelerinin yitirenler, iflasa sürüklenenler sık görülüyordu. Taşradaki zenginler bu yükümlülüklerden kaçabilmek amacıyla devlete büyük ödemeler yapmaya ve başka hizmetlerde bulunmaya hazırdılar. Devletin izlediği politikalar sonucunda celeplik ve kasaplığın bu kadar büyük bir yük durumuna gelmesi, devlet yöneticilerini ve yerel kadıları bu meslekleri bir ceza olarak görmeye yöneltmişti. Örneğin eğer taşradaki bir zenginin tefecilik yaptığı ya da bir tüccarın gıda maddelerinde stokçuluğa giriştiği yahut Avrupalı tüccarlara, yasaklara karşın, mal sattığı biliniyorsa, bu kişilerin kasap olarak İstanbul'a gönderilmeleri kolaylaşıyordu.*" Pamuk, **Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi**, s.92-94. Ayrıca bkz. Tabakoğlu, **Osmanlı Mâlî Tarihi**, s.449, dipnot 23.; Ayrıca bkz. Akdağ, "Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluş ve İnkişaf Devrinde

İstanbulda et temininde sıkıntılar baş gösterdiği zaman, yeni kasaplara ihtiyaç duyulmuş ve devlet belirlediği şahısları İstanbul'a kasap olarak vazifelendirmiştir. Bu vazifelendirmede en mühim kıstas, bu işi yapabilecek mal varlığına (bu umumiyetle esbâb ve emlâkından gayrı 200.000 akçe olarak tespit olunmuştur) sahip olmaktır. Kasaplık vazifesi bu mal varlığına sahip olanlar arasında da "kanun dışı murabahacılık" yapanlara öncelikle yüklenmiştir.[645] Arşivde yer alan çok sayıda belgede bunun misallerini görmek mümkündür.[646] Böylece devlet hem kanun dışı murabahacılıkla mücadele etmiş hem de bu şekilde kazanılmış "şaibeli" paranın bir şekilde halka döndürülmesini sağlanmıştır. Kasap

---

Türkiye'nin İktisadî Vaziyeti II.", s.365.; Ayrıca bkz. Mantran, **17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul**, C.1, s.181.; Ayrıca bkz. Faroqhı, **Osmanlı'da Kentler ve Kentliler**, s.282.

[645] Faroqhı, **Osmanlı'da Kentler ve Kentliler**, s.271 vd.

[646] Mesela bkz. Koyun Emini Hüseyin Çavuş'un arzı üzerine kasap tayin olunan Edremid sakinlerinden mütemevvil ve ribâhor Ebû Cafer'in bu hususa memuren oraya gelecek olan Dergâh-ı Mualla çavuşlarından Mehmed Çavuş ve yeniçeri Hasan'la birlikte Dersaadet'e irsali hususunda Edremid kadısına ferman. **COA**, AE.SMMD.III / 1 - 25 – 0, H.29/12/1007.; Ayrıca bkz. Üsküb beyine ve kadısına hüküm: Ribâhor ve zengin oldukları bildirilen Halil ve İbrahim'in oralardan alakaları kesilip İstanbul'a kasablık etmeye gönderilmesi hakkında bkz. **COA**, A.{DVNSMHM.d... / 34 - 107 – 0, H.20/01/986.; Ayrıca bkz. Yalvaç kadısına ve Ahmed Çavuş'a hüküm: Ribâhor ve yirmi yük akçeye kâdir olduğu işitilmekle kasablık için İstanbul'a gönderilmesi emredilen Hoca Osman İstanbul'a savuşması hakkında bkz. **COA**, A.{DVNSMHM.d... / 31 - 442 – 0, H.09/06/985.; Ayrıca bkz. Selanik kadısına hüküm: Kazanın (Vatfova) köyünde sakin Ahmed'in mütemevvil ve ribâhor olduğu bildirilmekle İstanbul'da kasab olmak için alakasını kesip göndermesi hakkında bkz. **COA**, A.{DVNSMHM.d... / 35 - 650 – 0, H.27/07/986.; Ayrıca bkz. Haliya Mihaliç kadısı olan Karesi sancağı müfettişine hüküm: Bergama ahalisinden Muhiddin'in ribâhor olup fukaraya taaddi eylediği şikayet edilmekle teftiş edip taaddisi vaki ve kendisi mütemevvil ve kasab olmaya yarar ise bildirmesi hakkında bkz. **COA**, A.{DVNSMHM.d... / 49 - 402 – 0, H.11/06/991.; Ayrıca bkz. Tokad kadısına hüküm: Tokad ahalisi mahzar gönderip nefs-i Tokad'ta sakin Ali nam kimsenin kırk elli bin filoriye malik ribâhor olmakla Müslümanların akçe ve emlakını alarak rencide etmekten hali olmadığı cihetle kasab yazılıp kaldırılmasını rica ettiklerinden o vechile taaddisi ve esbab ve emlakından gayri iki yüz bin akçeye iktidarı sabit olur ise kasablık için Asitane'ye göndermesi ve celb ve ahz ile himayeden hazer etmesi hususunda bkz. **COA**, A.{DVNSMHM.d... / 49 - 432 – 0, H.19/06/991.; Ayrıca bkz. Amasya kadısına hüküm: Amasya'da sakin Çataloğlu Hacı Mustafa arz olunduğu gibi maldar ve ribâhor ise kasablık için Asitane'ye gönderilmesi hakkında bkz. **COA**, A.{DVNSMHM.d... / 49 - 433 – 0, H.19/06/991.; Ayrıca bkz. Bolu müftîsi ve kadısı ile Dergâh-ı Mualla'm çavuşlarından Hacı Mehmed Çavuş'a hüküm: Nefs-i Mudurnu ahalisinden Hacı Abidin'in kırk elli bin Filoriye malik ve onda ondukuz akçeye ribâhorluk etmekte olmasına mebni İstanbul'da kasaplığı layık olduğunu Mudurnu kadısı yazdığından merkumun bilfiil tevliyete mutasarrıf olup olmadığını ve ma-mülkinin mikdarını öğrenip bildirmeleri. **COA**, A.{DVNSMHM.d... / 26 - 673 – 0, H.08/06/982.

yazılma tatbikatına benzer bir tatbikatta da ribâhor olduğu mahkemece tespit edilen bir kişi İnegölde'ki bir madene "baloncu?" olarak yazılmıştır.[647] Ayrıca "kanun dışı murabahacılık yapanlar" sürgüne ve kürek cezasına kadar varan müeyyidelerle karşılaşmışlardır.[648]

Kasap yazılma tatbikatının sıklığı, ihtiyaca ve şartlara göre gözle görünür biçimde değişmiştir. Nitekim arşiv belgelerinde, H.973-996 tarihleri arasında çok sayıda "kasap yazılma" emrine rastlanırken, bundan sonraki bir asırlık devirde bu hususta çok az emirle karşılaşılmıştır. Çok sayıda talebin olduğu devirlerde yazılan emirlerde kullanılan ifadeler de ayrıca mühimdir. Misal kabilinden birkaç ifadeyi zikretmek gerekirse, "*İstanbul'un yazılı koyun celeblerinden Yenişehir ve Fenar kazasında bulunanlardan bazıları mürde ve gerihte ve müflis olmakla koyun eksik gelip İstanbul'da et müzayakası arttığından yeniden celeb yazmak lazım gelip…*"[649], "*İstanbul kadısına hüküm: İstanbul kasaplarının ekserisi müflis olup yeniden kasap yazılması lazım gelmekle Yahudi, Ermeni ve Müslümandan isimleri yazılı yirmi kişinin kasap yazılması…*"[650], "*İstanbul'da kasap azaldığı bildirilmekle…*"[651], "*İstanbul'da kasap taifesi kalmayıp kasaba ihtiyac olmağla…*"[652] Bu ifadeler hem devletin ve halkın bu hususstaki ihtiyacını hem de bu işin büyük servetleri eritebilecek bir iş olduğunu göstermektedir.

Nihayetinde Osmanlı Devleti'nde kasaplık zorunlu bir amme vazifesi, bazen de bir ceza olarak telakki edilmiş, ihtiyaçlara göre belirli bir miktarın üzerinde servete sahip olanlar ve hususen kanun dışı murabahacılık yapanlar kasap olarak vazifelendirilmiştir. Böylece

[647] Bkz. **COA**, A.{DVNSMHM.d... / 24 - 784 – 0, H.03/02/982.

[648] Halka fahiş faizle para verip ziraat olunan yerleri cebren zabteden Kulak Ali'nin Kıbrıs'a sürgün edilmesi hakkında Selendi kadısına hüküm için bkz. **COA**, A.{DVNSMHM.d... / 23 - 558 – 0, H. 11/10/981.; Ayrıca bkz. Diyarbekir beylerbeyisine ve Amid kadısına hüküm: Diyarbekir'in ulemâ ve ayanı mazhar gönderip Diyarbekir kalesi dizdarı Mehmed'in ribâhor şakî ve müzevvir olduğunu ve arkadaşlariyle geçinmeyip ve gediklerini ahara arzetmek tehdidiyle ulufelerini tamam vermeyip ve fukaraya yalancı şahidlerle isnadlar yapıp teaddilerde bulunduğu arzettikleri acilden dizdarlığı Asitane'de Baba Kethuda'ya verildiğinden teftişi yapılarak sabit olacak haklar sahiblerine verildikten sonra habsedilip arzolunması, **COA**, A.{DVNSMHM.d... / 53 - 698 – 0, H.03/01/993.; Ayrıca bkz. Trablus halkından Nâsıruddin adlı ribâhor hakkındaki iddiaların araştırılıp doğruluğu halinde küreğe konulmak için Südde-i Saâdet'e gönderilmesi, eğer iddialar doğru değil ise şikâyetçi Şeyh Mehmed'in gönderilmesi, **COA**, A.{DVNSMHM.d... / 6 - 1191 – 0, H.27/10/972.

[649] **COA**, A.{DVNSMHM.d... / 55 - 265 – 0, H.19/03/993.

[650] **COA**, A.{DVNSMHM.d... / 58 - 383 – 0, H.17/05/993.

[651] **COA**, A.{DVNSMHM.d... / 62 - 133 – 0, H.16/05/995.

[652] **COA**, A.{DVNSMHM.d... / 64 - 287 – 0, H.29/12/996.

devlet hem "kanun dışı murabahacılıkla" mücadele etmiş hem de bu şekilde kazanılmış "şaibeli" paranın bir şekilde halka döndürülmesini sağlamıştır. Bu çerçevede bu tatbikat, ribâhorluk/tefecilik yapanların kasap olarak vazifelendirilip, edindikleri gayri meşru/şâibeli servetlerinin, bir şekilde halka ve/veya devlet hazinesine döndürülmesi şeklinde özetlenebilir ve Osmanlı'nın kendine has çözümlerinin/sosyal adalet anlayışının bir misali olarak zikredilebilir.[653]

3.5. Muamele-i Şer'iyyenin Sona Ermesi

Muamele-i şer'iyyeyi sona erdiren pek çok sebep bulunmaktadır. Bu başlık altında, incelenen kayıtlarda karşılaşılan muamele-i şer'iyyenin sona erme sebepleri ele alınmıştır. Nazari olarak muamele-i şer'iyyeyi sona erdirmekle birlikte, misaline rastlanmayan sebepler dipnotta zikredilmiştir.[654]

Borcu sona erdiren en önemli sebep ifâdır. Diğer borç münasebetlerinde olduğu gibi muamele-i şer'iyye münasebetinde de borcun gereği gibi ifâ edilmesi borcu sona erdirir. İncelenen şer'iyye sicillerinde muamele-i şer'iyyenin ifâ ile sona ermesinin sayısız misali mevcuttur.[655] İfâ doğrudan alacaklıya yapılabildiği gibi, vekiline, vasîsine; vakıflar açısından mütevelliye yapılabilir.[656]

İfa ile alakalı değinilmesi gereken bir husus da Osmanlı Devleti'nde her padişah değişiminde ve bazen de padişah değişimi olmaksızın yapılan akçe tedavülü ve bunun borçların ifası ile münasebeti meselesidir.[657] İfanın borcu sona erdirebilmesi için tam bir ifâ olması gerekir. Tam bir ifa da borcun alındığı esnadaki değerinin iadesi ile mümkün olur. Borcun alındığı zaman ile ifa edileceği zaman arasında akçenin değerinde herhangi bir

---

[653] Kasap yazılma meselesi ile alakalı olarak yapılmış tafsilatlı bir akademik çalışma yoktur. Bu sebeple sadece kendi mevzumuzla alakalı olan kısma değinilmiş, konunun diğer boyutlarına işaret etmekle iktifa edilmiştir.

[654] Bu sebeplerden birisi rehnin helâk olması ile borcun sona ermesidir. Nitekim rehin alan kimsenin tazmin mesuliyeti vardır. Yani rehin konusu mal rehin alanın elinde iken helak olursa, rehnin değeri kadar borç düşer. Eğer rehin konusu malın değeri borçtan yüksekse borç tamamen biter. Bkz. Hasan Hacak- Halit Çalış, "Rehin", **DİA**, C.34, İstanbul, TDV, 2007, s.540.; Mürûr-ı zaman borcu sona erdirmez ise de mahkemede takip edilme olanağını ortadan kaldırır. Modern hukuktaki ifadesi ile borcu eksik borç haline getirir. Bu münasebetle mürur-ı zaman da borcu sona erdiren sebepler başlığı altında zikredilebilir.

[655] Mesela bkz. Trabzon 1815 numaralı Şer'iyye Sicili, v.78a-2, Trabzon 1816 Numaralı Şer'iyye Sicili, v.29a-3, v.35a-2.

[656] Mesela bkz. İstanbul Mahkemesi 3 Numaralı Sicil, v.49b-5. İstanbul Mahkemesi 12 Numaralı Sicil, v.2b-6.

[657] Halil Sahillioğlu, "Akçe", s.225.

değişiklik söz konusu olmamışsa ortada bir ihtilaf yoktur. Fakat muamelenin yapıldığı zaman ile ifa zamanı arasında akçenin değerindeki değişimler meydana gelmesi durumunda, eski akçe ile yeni akçe arasındaki değer farkı ihtilaf oluşturabilmektedir. Burada kâide, borcun, muamele yapıldığı esnadaki değerinin ifa edilmesidir. Yani borç, muamele yapıldığı esnada rayiç olan değer üzerinden ifa edilecektir. Burada önemli olan borcun sayısal değeri değil, gerçek değeridir. Bununla alakalı sicillerde çok sayıda misal mevcuttur.[658] Mesela, bir kimse para vakfından otuz bin akçe borç almıştır ve ödeme zamanına kadar akçe tedavül etmiştir. Bu kayıtta alınan borç "*hâlen te'âtîsi memnû' olan kâsid akçeden vakf-ı mezbûr mâlından otuz bin akçe*" şeklinde ifade edilmiştir. Bu miktar "*el-hâletü hâzihî fermân-ı hümâyûn ile cedîd akçe çıkmağın yirmi bin akçeye tebdil"* olmuş ve borç yirmi bin cedîd akçe üzerinden tahsil edilmiştir.[659] Bir kayıtta da ödemenin muamele günündeki rayiç değer üzerinden yapılması gerektiği ile alakalı bir fetvâ zikredilmiştir.[660]

Borcu sona erdiren sebeplerden bir diğeri de sulh ve ibradır. İncelenilen kayıtlarda bunlarla nadiren karşılaşılmıştır. Muamele-i şer'iyyede sulh ve ibra ile devr-i şer'i yapılıp yapılmadığı hususunda ihtilaf bulunması veya borçlunun ölüp terekesinin borca batık olması durumlarında karşılaşılmıştır. Bununla alakalı bir kayıtta, bir kimse para vakfından muamele-i şer'iyye ile seksen guruş borç almıştır. Bu kimse borcunu ödemeden terekesi borca batık olarak ölmüş ve terekesinden borcun tamamını ödemeye yetecek kadar para/mal çıkmamıştır. Bunun üzerine vakıf adına terekeden otuz guruş nakit ve yirmi guruş değerinde eşya kabz edilmiş ve borcun kalanı ibra edilmiştir.[661]

Mevcut muamele-i şer'iyyenin süresinin dolması veya herhangi başka bir sebeple yenilenmesi de (tecdit) eski borç açısından borcu sona erdiren bir sebeptir.[662]

---

[658] Amasyanın 1 Numaralı Şer'iyye Sicili v.4-a, v.4-c, v.6-d, v.11-c, v.20-a, v.20-d.; Hasköy Mahkemesi 5 Numaralı Sicil v.261-2.

[659] Hasköy Mahkemesi 5 Numaralı Sicil v.261-2.

[660] "*Zeyd guruş yüz otuz akçaya ve Osmanî on üçe rayiç iken muamele ile Amr'a on bir esedî guruş ve on bir Osmanî virüb devr-i şer'i üzere meblâğ-ı mezbûrun bir sene muamelesin alub asl-ı malı dahi almak lâzım geldükde guruş ziyadeye ve Osmanî üçe rayiç olsa imdi Amr meblâğ-ı mekûmun mislini virmem hala guruş rayiç olduğu üzere virürüm dimeğe kâdir olur mu? Olmaz, mislini virür.*" Amasyanın 1 Numaralı Şer'iyye Sicili v.4-a.

[661] 836 No'lu Bolu Şer`iye Sicili v.36b-3.; Başka misaller için bkz. İstanbul Mahkemesi 12 Numaralı Sicil, v.22b-1. Bâb Mahkemesi 54 Numaralı Sicil, v.8a-1, v.72b-3. Trabzon 1815 numaralı Şer'iyye Sicili, v.38b-3. İstanbul Mahkemesi 18 Numaralı Sicil, v.115a-1.

[662] 1572 No'lu Tekirdağ (Rodosçuk) Şer'iyye Sicili, v.16b-4.

3.6. Muamele-i Şer'iyyenin İçtimâi Hayattaki Rolü

Muamele-i şer'iyyenin içtimâi hayatta ne gibi vazifeleri olduğu, bununla hangi ihtiyaçların nasıl karşılandığı vb. mevzular hakkında izahat yapılması gerekmektedir. Zira bir müessesenin yaygınlığını ve içtimâi hayatta oynadığı rolü anlamadan söyleneceklerin eksik kalacağı şüphesizdir.[663]

Muamele-i şer'iyye, Osmanlı toplumunun neredeyse bütün kesimlerince kabul görmüş ve tatbik sahası bulmuştur.[664] Bu açıdan Müslümanlarla gayrimüslimler arasında bir fark

[663] Bu başlığın, yukarıda iktisâdî ve içtimâi şartların anlatıldığı bölümde ele alınmamasının temel sebebi, o bölümde umumi vaziyetin ve muamele-i şer'iyyenin yaygınlaşmasına sebep olan iktisâdî şartların ortaya konmasıdır. Burada ise hedef, sebeplerin de göz önünde tutularak neticenin ortaya konmasıdır. Nitekim bu bölümde ele alınanlar bu tatbikatın içtimâi hayattaki neticesini göstermektedir. Dolayısıyla tatbikatın anlatıldığı bölümün sonunda yer almıştır. Bu çerçevede bu başlık altında yer alabilecek muhtemel tekrarlar mazur görülmelidir.

[664] Burada değinilmesi gereken bir nokta da arap beldelerindeki muamele-i şer'iyye tatbikatıdır. Arap beldelerinde para vakfı tatbikatının Anadolu ve Rumelide olduğu gibi yaygın olmadığı, hatta bu bölgelerde bu vakfa hiç rastlanmadığı düşünülmektedir. Fakat bu husus yeterince açığa çıkarılmış da değildir. Çalışmada bu konuyu vuzuha kavuşturacak malumatlara ulaşılamamıştır. Fakat bu hususta ulaşılan bazı malumatlar burada zikredilmiştir. Filistinde yaşamış bir âlim olan Hayreddin er-Remlî'nin "el-Fetâvâ'l-Hayriyye fî nef'i'l-beriyye" isimli fetvâ kitabında en geniş yeri "kitâbü'l-vakf" işgal etmesine rağmen, para vakfına ve muamele-i şer'iyye ile alakalı bir fetvâya rastlanmamıştır. Bu durum yukardaki kanaati güçlendirmektedir.; Ayrıca bkz. Said Nuri Akgündüz, **Hayreddin er-Remlî'nin Fetvaları**, Ankara, Fecr Yayınları, 2017.; Osmanlı arşivinde Arap beldelerinde muamele-i şer'iyye tatbikatını gösteren bir belge ile karşılaşılmıştır. Mezkûr belge Şam Beylerbeyi'ne hitâben yazılmıştır ve şöyledir: "Şam Beylerbeyisine hüküm: Bazı yeniçeriler Şam etrafında köylere çıkup halkı rencide ettikleri bildirilmekle ve faizle para verüp murabahacılık eyledikleri bildirilmekle yeniçeri ağasına tenbih edüp halka zulmedilmesine müsaade etmemesi" hakkında bkz. **COA**, A.{DVNSMHM.d... / 52 - 574 – 0, H.7/01/992. Fakat sadece bu belgeden yola çıkarak bir kanaate sahip olmak mümkün görünmemektedir. Ayrıca bazı müellifler Halep'te para vakıflarının varlığı ile ilgili belgelerden bahsetmiştir. Fakat bu belgelere dair bir malumat verilmemiştir. Bkz. Pamuk, **Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi**, s.79 vd.; Suriye tarihi üzerine çalışmaları olan Abdul Karim Rafeq, Suriye'de ve Arap nüfusun olduğu yerlerde muamele-i şer'iyyeye hoş bakılmadığını, sadece yetim ve vakıf malların işletilmesinde bunun hoş görüldüğünü ifade etmiştir. Bkz. Rafeq, "The Economic Organization of Cities Ottoman Syria", s.104-140.; Âhizâde Hüseyin Efendi tarafından 17. asırda kaleme alınan ve bey' bi'l-vefâyı tetkik eden risâlede de, bey' bi'l-vefânın Mısır'da bilindiği ve tatbik edildiği, "bu akit [bey' bi'l-vefâ] Mısır'da mevcuttur, bununla amel edilir ve bey'u'l-emânet olarak adlandırılır" şeklinde ifade edilmiştir. Âhizâde Hüseyin Efendi, **R Risâle fî Tahkîki'l-Bey' Bi'l-Vefâ**, v.23-b.; Bey' bi'l-istiğlâlin 19. asırda Mısırda "gharuka" adıyla tatbik edildiği de Gabriel Baer,

yoktur. Bu durum hem şahıslar arası vuku bulan hem de para vakfı, avarız vakfı vb. vasıtasıyla yapılan muamele-i şer'iyye tasarruflarında geçerlidir. Vakıflarca yapılan muamele-i şer'iyye tasarruflarında, bundan yararlananlar vakfın kuruluş maksadına göre değişebilmekle birlikte Müslümanlarla gayrimüslimler arasında bir fark yoktur.[665]

Muamele-i şer'iyyeye gösterilen bu hüsnükabul, sadece halkın bu muameleye teveccühü şeklinde değil; devletin de teveccühü şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Nitekim devletin ihtiyaçlarını karşılamak maksadıyla sarraflardan muamele-i şer'iyye borç aldığı, ayrıca sarrafların vergi toplama sürecinde aktif rol aldığı, vergi toplayacak kişileri muamele-i şer'iyye ile finanse ve vergi toplama işini organize ettiği bilinmektedir.

Muamele-i şer'iyye tasarrufları toplumun hemen her kesimince kabul görüp tatbik edilse bile, halk arasında karz-ı hasenin muamele-i şer'iyye tasarruflarına nazaran çok daha sık kullanıldığı ifade edilmelidir. Nitekim incelenen şer'iyye sicillerinde karz akdi ile de sıkça karşılaşılmıştır. Hem İstanbul'a ait hem İstanbul harici defterlerde karz-ı hasen ve muamele-i şer'iyye tasarruflarının sayılarını mukâyese edildiğinde karşımıza şöyle bir tablo çıkmıştır. İstanbul'a ait 23 defterde toplam 687 karz akdi; 717 muamele-i şer'iyye tasarrufu (bey' bi'l-vefâ ve bey' bi'l-istiğlâl dâhil) ile karşılaşılmıştır. İstanbul haricindeki taranan 17 defterde de, 206 karz akdi, 207 muamele-i şer'iyye tasarrufu ile karşılaşılmıştır. Öncelikle gerçekte var olan karz akdinin sayısının bu sayılardan daha fazla olduğu rahatlıkla söylenebilir. Çünkü sicillerdeki pek çok kayıtta borcun kaynağının ne olduğu açıkça ifade edilmemiş ve sadece "deyn" veya "deyn-i şer'i" şeklinde ifade edilmiştir. Bunlardan bazılarının karz olduğu şüphesizdir. Ayrıca mahkemeye aksetmemiş karz akitlerinin olduğu da hayatın tabiî seyri gereği şüphesizdir. Şahıslar tarafından gerçekleştirilen muamele-i şer'iyye tasarruflarının nisbetinin, incelenen defterler açısından yaklaşık %14 olduğu göz önüne alındığında, muamele-i şer'iyye tasarrufları ile borç veren şahıslardan en az yedi kat fazlası karz-ı hasen ile borç vermeyi tercih etmiştir. Burada şahıslar tarafından gerçekleştirilen muamelelerin bir kısmının da sarraflarca yapılmış olma ihtimali; kaynağı belirtilmeyen ve mahkemeye aksetmeyen pek çok karz akdinin varlığı da göz önüne alındığında, şahıslar tarafından

---

A History of Landownership in Modern Egypt, 1800-1950, London, Oxford University Press, 1962, s.34 vd.'da ifade edilmiştir.

[665] Krş. Halil İnalcık, "Eyüp Sicillerinde Toprak ve Köylü", **Eyüp'te Sosyal Yaşam**, Ed. Tülay Artan, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998, s.9.

gerçekleştirilen muamele-i şer‘iyye tasarrufları ile karz akdi arasındaki fark daha da büyüyecektir.

Osmanlı Devleti’nin içinde bulunduğu kötü iktisâdî şartlara rağmen halk arasında karz-ı hasenin muamele-i şer‘iyye tasarruflarına göre çok daha yaygın olduğu, içtimâi dayanışma çerçevesinde mühimdir. Bu durum bazı müellifleri faiz yasağının halk için câri olduğu, vakıflar ve yetimler için ise esnetildiği yorumunu yapmaya itmiş olmalıdır.[666] Yukarıda da ifade edildiği üzere bu yorum doğru değildir. Muamele-i şer‘iyye tasarrufları hukukun aradığı şartlara uygun yapılmak şartı ile herkesçe yapılabilir. Fakat yukarıdaki tabloya dayanarak muamele-i şer‘iyye tasarruflarının ekseriyetle para vakıfları, yetim malları vb. müesseselerce yapıldığı; halkın da bunları yapmakla birlikte karz-ı haseni çok daha fazla kullanıp itibar ettiği söylenebilir.

Muamele-i şer‘iyyenin içtimâi hayattaki rolü ile ilgili para vakfı niteliğindeki vakıflar ayrıca zikredilmeye değerdir. Zira yukarıda tafsîlen açıklandığı üzere pek çok hayır hizmeti ve bugünkü mânâsıyla amme hizmeti bu vakıflar tarafından yerine getirilmiştir. Su yollarının tamirinden camilerin ve din görevlilerinin masraflarının karşılanmasına, vergilerin ödenmesinden ihtiyaç sahiplerinin nafakasının karşılanmasına, fakirlerin evlendirilip iş kurulmasından cenazelerinin kaldırılmasına, devletin ve toplumun kredi ihtiyacının temin edilmesinden esnaf teşkilatlarının paralarının işletilip meslek içi sosyal dayanışma sağlanmasına kadar pek çok bayındırlık, eğitim, amme, sağlık hizmeti ve sosyal hizmetler bu vakıflar aracılığı ile yerine getirilmiştir. Vakıf kurmak isteyip gayrimenkule sahip olmayanlar da bu sayede vakıf kurabilmiş ve halkın elinde bulunan “yastıkaltı” para bu şekilde iktisâdî sisteme dâhil edilmiştir. Para vakıfları hususen taşrada kanun dışı muamelecilik vs. yapılarak servet elde edilmesine ve devlete karşı bir güç grubu oluşmasına engel olmaya da yardımcı olmuştur.[667] Biraz da bu sebeplerle toplumda ve ulemâ nezdinde bu vakfın kabul görmesi kolay olmuştur. Barkan’ın ifadesiyle “*birçok vakıflarda hayır işine tahsis edilen gelir kaynağının bazan münhasıran faizle işletilecek paralardan teşekkül etmiş olmasıdır. Bu suretle, ekserisi kendi namlarının hayırla yâd edilmesi ve ruhlarının selâmeti için devamlı olarak yapılmasını arzu ettikleri dini ayinlerin masraflarının bıraktıkları paraların faiziyle*

[666] Genç, **Devlet ve Ekonomi**, s.54.; Ricaut, **Türklerin Siyasi Düsturları**, s.54.

[667] Krş. Dönmez, “Murabâha”, s.151.

ödenmesinde hiçbir mahzur görmemişlerdir." [668] Bu ifade aslında para vakıflarının neden bu derece yaygınlaştığının da dolaylı bir ifadesidir. Para vakfı meşru görülmüştür çünkü çoğu hayır hizmetleri bu yolla yapılmakta ve toplumdaki kredi ihtiyacı bu vasıta ile karşılanmaktadır. Kredi ihtiyacı bunun gibi meşru veya meşrulaştırılmış yollarla giderilmezse bu muameleler sermaye sahiplerinin elinde tabiri câizse el altından devam edecek ve bu sebeple devletin uğraşması gereken problemler büyüyecektir.[669] Para vakıfları meşru görülmesine rağmen, devlet kanun dışı murabahacılık yapanlarla uğraşmak zorunda kalmıştır.[670]

Ulemânın bizzat para vakfedip bundan hayır ummaası da bu müesseseyi devletin isteği ve baskısı ile değil o günün şartlarında muamele-i şer'iyyenin meşru olduğunu düşündükleri, şeklinde yorumlanmalıdır.[671] Ulemânın bizzat vakfettiği ve onayladığı para vakıfları da bunun

---

[668] Ömer Lütfi Barkan, "Edirne Askerî Kassamı'na Âit Tereke Defterleri (1545-1659)", **Türk Tarih Belgeleri Dergisi**, C.3, S.5-6, 1966, s.34.

[669] Bursa şer'iyye sicillerine dayanarak yapılan araştırmalarda para vakıflarının bölge açısından mühim vazifeler icra ettiği ifade edilmiştir. Bunları şu şekilde özetleyebiliriz: Kredi ve fon sağlama, vakfedecek bir gayrimenkule sahip olmayan kimselerin düşük miktardaki paralarının da vakfedilerek ekonomiye kazanadırılması, bunlardan elde edilen gelir ile sosyal ihtiyaçların karşılanması. Bkz. Değer Alper, Canan Erdoğan, "16. ve 18 yy. Arasında Bursa Para Vakıfları ve Bursa Ekonomisine Etkileri", **Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, C.28, 2009, s.94.; Para vakıflarının rollerine ilişkin olarak ayrıca bkz. Mehmet Bulut-Cem Korkut, "A Comparison Between Ottoman Cash Waqfs (CWs) and Modern Interest-Free Financial Institutions", **Vakıflar Dergisi**, S.46, 2016, s. 28 vd.

[670] Barkan, "Edirne Askerî Kassamı'na Âit Tereke Defterleri (1545-1659)", s.36.

[671] Galata Mahkemesi 37 Numaralı Sicil v.8a-1'de yer alan vakfiyede yer alan ifadeler bu işin nasıl hayır telakki edildiğine delil teşkil etmektedir. Şöyle ki "*Kıdvetü ashâbi'l-hayrât ve'l-hasenât sâhibü ezyâli'l-meberrât ve'lihsân mefharü'r-rüesâ Ali Reis b. Kasım, dünyâ-yı deniyye ve me'vâ-i beliyyenin fânî ve bâkī olan âhiret için mezra'a olduğunu, akıl sâhiblerinin âhiret için burada ektiklerini âhirette biçtiklerini, tasadduk ettiklerine nâil olduklarını, yaptıklarının karşılığını âhirette alacaklarını, yediklerinin onu ölüme götürdüğünü, giydiklerinin onu eskittiğini, tasadduk ettiklerinin ise onu bâkī kıldığını ve âkibetinde faydalı olanın tasadduk etmek olduğunu idrâk ettiğinde meclis-i şer'-i şerîf-i şâmihü'limâd ve mahfîl-i dîn-i münîf-i râsihü'l-evtâdda -sânehallâhü te'âlâ ani't-tağyîr ve't-tahrîf- âti'z-zikr vakfı tescîl maksadıyla mütevellî nasb ettiği fahrü'l-eşbâh el-Hâc Ali b. Hüseyin nâm kimesne ile birlikte hâzır olup mezbûr el-Hâc Ali'nin mahzarında, niyet-i hâlise-i sâfiyye ve taviyye-i sâdıka-i vâfiye ile hasbeten lillâhi te'âlâ ve taleben li merzâtihî yevme yestazıllü'l-mer'u tahte zılli sadakātihî, hâlis-i malından ve etyab-i menâlinden ifrâz ettiği râyicü'l-vakt otuz bin akçe-i Osmânîyi vakf edip haps ettiğini ikrâr-ı sahîh-i şer'î ve i'tirâf-ı sarîh-i mer'î ile ikrâr ve i'tirâf etti. Vâkıf-ı mezbûr, meblağ-ı merkūmun istiğlâl-i şer'î-i mu'tâd ve cemî'-i bilâdda cârî istirbâh-ı mer'î ile senede eksiksiz fazlasız ona on bir*

bir delilidir. Ulemâ devlet baskısı sebebiyle fetvâ vermiş olsa idi, Çivizâde en güçlü padişahlardan birinin zamanında bu vakfı yasaklatmaya güç yetiremezdi. Bâlî Baba'nın para vakıflarının yasaklanmasıyla beraber Rumeli'de oluşan sıkıntıları ifade ettiği mektubundaki ifadeler de göz önüne alındığında bu vakıfların Osmanlı Devleti için ehemmiyeti anlaşılacaktır. Bu vakıf teşkilatı, ekonomik darlık ve para darlığı zamanında muamele-i şer'iyye tasarruflarına yönelmiş ve bu durum toplum ihtiyaçlarını karşılamak bakımından zaruri ve meşru görülmüştür. Para vakıflarının sayısında 16. asırda yaşanan artış da bu zaruretin neticesi olmalıdır.

Vakıfların yapmış oldukları bu hizmetler, muamele-i şer'iyye tasarruflarından ayrı düşünülemez. Zira muamele-i şer'iyye tasarrufları olmadan para vakıflarının bu kadar yaygın ve etkili olması mevzubahis olamazdı. Nitekim ilgili bölümde de açıklandığı üzere, bu vakıflar %100'e yakın bir oranda muamele-i şer'iyye veya istiğlâl suretiyle işletilmektedir. Ayrıca vakıf mütevellilerinin (ve yetim vasîlerinin) idare ettikleri malların paraya çevrilip muamele-i şer'iyye tasarrufları ile işletilmesi talebi ile mahkemeye müracaat etmeleri, muamele-i şer'iyye tasarruflarının içtimâi hayatta vakıflar, yetim malları vs. gibi müesseseler ve şahıslar için ne kadar mühim bir rol oynadığını göstermektedir.

Yetim mallarının muamele ile işletilmesi de bu malların muhafazası açısından mühim bir rol oynamıştır. Nitekim bu mallar muamele ile işletilerek, bu paranın ribhinden yetimin ihtiyaçları karşılanmış; ribhin yeterli gelmediği durumlarda ana maldan harcama yapılmış böylece yetim malları muhafaza edilmiştir.

Muamele-i şer'iyyenin meşru hadler dâhilinde serbest bırakılmasına, bu hadlerde borç veren vakıflara ve kişilere rağmen nakit ihtiyacı tam olarak karşılanmamış olacak ki insanlar ribâhor vb.lerinden yüksek ribh ile borç almak zorunda kalmıştır. Yani nakit darlığı halk için ciddi bir sıkıntı teşkil etmiştir ki ribâhorlar yüksek ribh ile borç verecek *müşteriler* bulabilmiş[672] ve bu sebeple hususen İstanbul dışındaki bölgelerde çeşitli güç grupları ortaya

---

ve çeyrek akçe ribh üzre ve rehn-i kavî ve kefîl-i melî-i bi'l-mâl ile veya haseb-i iktizâ-i hâl ikisinden birisi ile istiğlâl ve istirbâh edilmesini şart etti Mu'âmelenin zenginlerle ve tüccâr ile yapılmasını, asker tâifesi ve fukarâ ile yapılmamasını şart etti. Meblağ-ı mevkūf-ı mezbûrun ribhinden…"

[672] Bazı ribâhorların %50, %60 hatta %90 ribh ile borç verdiği göz önüne alındığında, nakit sıkıntısının ve halkın nakde olan ihtiyacının boyutu daha iyi anlaşılabilir. Bkz. **COA**, A.{DVNSMHM.d... / 26 - 673 – 0, H.08/06/982.; **COA**, A.{DVNSMHM.d... / 16 - 525 – 0, H.29/11/979.; "*Ribâhorların Kasap Olarak*

çıkmıştır. Bu güç gruplarının yüksek ribh ile borç vermekle kalmayıp ödenmiş borcu tekrar tekrar talep ettiklerine, çeşitli yollarla insanları borçlandırıp arazilerini ellerinden aldıklarına, hatta köy basıp adam ve hayvan kaçırıp zorbalık yaptıklarına dair Osmanlı arşiv vesikalarından çok sayıda misal bulmak mümkündür.[673] Bu çerçevede muamele-i şer'iyye tasarruflarının ve para vakıflarının içtimâi hayattaki bir rolü de yukarıda da ifade edildiği üzere "*ribâhorların zulüm derecesini bulan bu yoldaki yeliştirmelerinin kötü etkilerini önemli çapta azaltmak*"[674] olmuştur.

Kontrollü bir ekonomik politika izleyen Osmanlı Devleti'nde elindeki parayı nemalandırmanın en kolay ve güvenli yolunun muamele-i şer'iyye tasarrufları olması bu muamelelere geniş bir tatbik sahası sağlamıştır. Nitekim elinde belirli bir sermaye olan kimse, bugünkü serbest piyasa koşullarının olmadığı Osmanlı Devleti'nde bu parayı ticarete ancak belirli alanlarda ve sınırlı olarak sokabilmektedir. Burada bazı kimselerin elindeki malı mudârebe ortaklığı çerçevesinde işlettiği görülmüştür.[675] Fakat bu ve benzeri yolların riskleri (mesela mudârebede, işletilmek üzere mudâribe teslim edilen malın helak olması durumunda tazminin gerekmemesi gibi) göz önüne alındığında, muamele-i şer'iyye tasarrufları güvenli liman olarak görülmüştür. Pamuk'un Osmanlı zenginlerinin paralarını nasıl kullandığına dair yaptığı çalışmasında da aynı husus şu şekilde ifade edilmiştir: "*Herkes servetinin bir kısmını*

Vazifelendirilmesi" başlığı altında zikredilen misallerin hemen hepsi burada da zikredilebilir. Tekrardan kaçınmak maksadıyla mezkûr bölümde zikredilenler burada zikredilmemiştir.

[673] Muamele-i şer'iyye tasarruflarından kaynaklanan borcun, ödenmiş olmasına rağmen borç verenlerce tekraren talep edilmesi ile alakalı bir misal şöyledir: "*Mazarak'a bağlı Kızılkaya ve Mazarak köyleri ahalisinin, Yanya sakinlerinden merhum Ali Paşa, Hızır, Osman ve Hüseyin adlı kişilerden murabaha yoluyla aldıkları parayı, 25-30 yıl içerisinde, aslı ve murabahasıyla birlikte kat kat fazlasıyla ödedikleri hâlde adı geçen şahısların hâlâ kendilerinden para talep etmesi üzerine*" ortaya bir ihtilaf çıkmış, bunun üzerine bu ihtilafın "*mahkemece çözüme kavuşturulması; halledilemediği takdirde davanın Asitane-i Saadet'e havale edilmesi*" emrolunmuştur. İhtilafın yerel mahkemece çözüme kavuşturulamaması halinde İstanbul'a havalesinin istenmesi, muamele ile borç verenlerin bölgede güçlü bir konum işgal ettiklerine işaret etmektedir. **COA**, A.{DVNSMHM.d... / 91 - 190 – 0, H.29/04/1056.; Benzer bir ihtilafta "*Tırhala'nın Balitnus köyü ahâlîsi*" "*aldıkları borç parayı birkaç defa geri ödedikleri halde kendilerinden hâlâ daha murabaha adı altında para talep edilmekte olduğunu bildir*"mişlerdir. Bunun üzerine "*davalarının görülüp muamele-i şer`iyyeden fazla para aldıkları sâbit olursa geri alınarak sahiplerine iade edilmesi*" emredilmiştir. **COA**, A.{DVNSMHM.d... / 82 - 157 – 0, H.29/11/1026.

Aynı minvalde bir başka misal için bkz. **COA**, A.{DVNSMHM.d... / 91 - 45 – 0, H.10/02/1056.

[674] Akdağ, **Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi (1243-1453)**, s.543.

[675] Bkz. Gedikli, **Osmanlı Şirket Kültürü**.

ev, mücevher, köle, ev eşyası şeklinde tutuyor. İkincisi, en zenginler, gayrimenkul artı tarım ağırlıklı yatırımlara yöneliyorlar. Son olarak da, gücü yeten hemen herkes servetinin geri kalan kısmını nakitle ve borç vererek değerlendiriyor. Bu sonuçlar aslında şaşırtıcı değildir, beklenenle uyum içindedir. Fabrikaların, büyük miktarda sanayi yatırımlarının olmadığı, yatırım enstrümanlarının henüz fazla gelişmediği, tarım ağırlıklı bir ekonomide bundan daha farklı bir sonuç beklememek gerekir."[676] Yukarıdaki ifadelerden de anlaşılacağı üzere muamele-i şer'iyyenin fonksiyonlarından birisi de zenginlerin "yastıkaltında" âtıl bekleyen parasını bir şekilde ticari hayata dâhil etmektir.[677]

Muamele-i şer'iyye tasarrufları ile alakalı olarak hatırat-seyâhatnâme türü eserlerden elde edilen malumatlar da burada değerlendirilmiştir. Osmanlı toplumunda hatırat yazma geleneği zayıf olduğu için Osmanlı Devleti ile alakalı hatıratlar umumiyetle yabancı seyyahlar, tacirler veya devlet vazifelileri tarafından kaleme alınmıştır. Halkın ve mezkûr kişilerin muamele-i şer'iyye meselesine nasıl baktığını anlayabilmek maksadıyla hatırat-seyâhetnâmelerden elde edilen malumatlar burada zikredilmiştir.

Sultan IV. Mehmed devrinde, İngiltere elçisinin silahdar ve kâtibi olan Paul Ricaut, "Türklerin Siyasi Düsturları" isimli eserinde, Selâtin Câmileri gibi toprak sahibi olmayan diğer küçük câmilerin giderlerinin vakıf paralarla sağlandığını ifade etmiş ve bu paraların *"%18 faiz ile*" işletildiğini ifade etmiştir. Faizin islâmda yasak olmakla beraber, câmiler ve

---

[676] Pamuk, **Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları**, s.153. Altın'ın mücevher olarak elde tutulması Olivier'in de dikkatini çekmiştir. "*Bir tek kadın yoktur ki bilezik, küpe, yüzük, kemer, köstek halinde her tarafından altın sarkmasın. Hiçbir çocuk göremezsiniz ki başında veya elbisesinde birkaç altın lira takılı olmasın. Ama süs ve mücevher olarak kadınların taşıdığı bu altınların artık ticarette kullanılamayacak hale geldiğini ve ekonomiden çekilmiş olduğunu düşünebilen yoktur.*" Olivier, **18.Yüzyılda Türkiye ve İstanbul**, s.193. Krş. Mantran, **17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul**, C.1, s.230.

[677] Bu durum ülkede yaşanan para darlığı ile doğrudan irtibatlıdır. Nitekim Tabakoğlu'nun ifadesi ile "*Osmanlı Devleti kıymetli maden ihracatını yasaklar, ithalatını ise teşvik ederken para arzını artırmanın başka yollarını da arıyordu. Paranın en önemli fonksiyonunun sürekli olarak tedâvülde kalması ilkesi olduğuna dayanarak, özellikle bunalımlı dönemlerde saraydaki ve özel şahısların ellerindeki altın ve gümüş eşyanın darbhâneye gönderilip para kestirilmesi istenirdi. Böylece altın ve gümüş eşyanın yaygın bir şekilde kullanımı yasaklanarak bunların para halinde tedavülü istenirdi.*" Tabakoğlu, **Osmanlı Mali Tarihi**, s.545.; Mantran belgelerde "faizli" muamelelere rastlamadığını ifade ile birlikte, borç verenler açısından "vergi iltizamına talip olanlara kredi, başkentin iâşesiyle uğraşan toptancı tüccarlara kredi, ticari muamelelerin finansmanı, bazı esnaf loncalarına yardım, eyaletlerde toprak satın alınması için kredi vs." olanaklarının mevcut olduğunu belirtmiştir. Mantran, **17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul**, C.1, s.161.

yetimler için bu kâidenin "*hoş görülebilir*" şekilde esnetildiğinden bahseder.[678] Ricaut, muamele-i şer'iyyenin nasıl yapıldığını şu şekilde ifade etmiştir: "*Ticaret yapmak için daima paraya ihtiyaç olduğundan, hiç kimse parasını belirli bir kâr almadan ödünç vermek istemeyecektir. Bunun için şu şekilde davranılır. Belirli bir süre sonunda ödemek üzere para alınırken, borçlu aldığı sermayenin üzerine faizinin eklenmiş şekliyle almış gibi kabul etmek zorundadır. Asıl alınacak para bir torba içine konur, tanıkların huzurunda borç verecek olan torba içindeki parayı saymadan, içinde faizi ile birlikte hesap ettiği bir sayı söyler ve bu borçlu tarafından kabul edilir. Ödeme süresinin sonunda, tanıkların şehâdeti ile para faizi ile birlikte ödenmiş olur.*"[679] Bu usulle maumele-i şer'iyye yapmanın meşru görülmediğine dair fetvâ yukarıda zikredilmişti. Ayrıca incelenen şer'iyye sicillerinde de bu usule rastlanmamıştır. Fakat Ricaut'un bu ifadesinden, muamele-i şer'iyyenin usule uygun yapılmadığı durumların da mevcut olduğu düşünülebilmektedir. Nitekim Birgivî'nin para vakıflarına muhalefet gerekçelerinden birisi de tatbikatta muamele-i şer'iyyenin uygun surette yapılmamasıdır.[680]

Muamele-i şer'iyye hususunda malumat veren ikinci kaynak da "Thevenot Seyahatnamesi"dir. Thevenot'un bir seyyah olması kuvvetle muhtemeldir.[681] Thevenot eserinde Türklerin dininin yasakladığı şeyleri anlatırken faizden bahseder. Burada faizin yasak olduğunu ve Türklerin bundan çok sakındığını ifade eder. Buna rağmen faize benzer muamelelerin yapıldığından bahisle muamele-i şer'iyyeyi şu şekilde tarif etmiştir: "*Yine de tefecilikten pek farkı olmayan pazarlıklara girenlere her zaman rastlanır; örneğin bir malı epey pahalıya veresiye satmış gibi yaparlar; malı almış görünen kişi de daha ucuz bir fiyata geri satmış sayılır. Aslında mal dükkândan hiç çıkmamıştır, ama geri alım işleminin parasını nakit öderler. Böylece malı geri satmadan önce daha pahalıya almış kişinin borcu, aradaki fark kadar artmış olur.*"[682]

---

[678] Ricaut, **Türklerin Siyasi Düsturları**, s.180. Bu hususta câmiler ve/veya yetimler için bir imtiyaz olmadığı yukarıda açıklanmıştı.

[679] Ricaut, **Türklerin Siyasi Düsturları**, s.181.

[680] el-Birgivî, **Seyfü's-Sârim fî Ademi Cevâzi Vakfi'd-Derâhim ve Denânir**, s.216 vd.

[681] Jean Thevenot, **Thevenot Seyahatnamesi**, Çev. Ali Berktay, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2009, Stefanos Yerasimos tarafından kaleme alınan önsözden, s.12.

[682] Thevenot, **Thevenot Seyahatnamesi**, s.99. Jean Thevenot, **1655-1656'da Türkiye**, Çev. Nuray Yıldız, İstanbul, Tercüman, 1978, s129.

Fransız Devriminden sonra, Fransız Hükümetince bir heyetin başında İstanbul'a gönderilen Antonie Olivier'in 18. asırda İstanbul ve Türkiyeyi anlatan seyahatnamesinde ribh nisbeti ve para darlığı ile alakalı malumatlar vardır. Olivier ribh nisbetinin Avrupalı tüccarlar için %8-10; Müslümanlar, Yahudiler ve Ermeniler için %15-20 olduğunu ifade edip bunların çok yüksek olduğunu da ifade eder. Eğer borç alacak kişi askeri sınıftan yani mallarının müsadere edilmesi ihtimali olan gruptan ise ribhin %30-40 hatta %50'ye kadar çıktığı, özel şahıslara ise %25-30 ile borç verildiği ifade edilmiştir.[683]

[683] Olivier, **18.Yüzyılda Türkiye ve İstanbul**, s.191.

SONUÇ

İslâm dini karz akdine hususi bir ehemmiyet atfetmiştir. Nitekim ihtiyacı olana karz-ı hasen vermenin sadakadan efdal olduğu hadisle sabittir. Buna rağmen bazen insanlar ihtiyaç duyduklarında karz bulamayabilirler. Karza ihtiyaç duyan tarafın bu ihtiyacı zaruret durumuna geldiğinde "karz-ı hasen bulamayan kişi nasıl hareket etmelidir?" suali gündeme gelir. Nitekim tarihte bu vb. suallere cevaplar aranmış, İslâm ulemâsı zaruret hali içinde kalanlara çeşitli yollar-usuller tavsiye etmiş; nihayetinde, umumen hîle-i şer'iyye/bâtıla; hususen muamele-i şer'iyye tasarrufları karşımıza çıkmıştır. Bu çerçevede, çalışmanın sonuçları her bir paragraf ayrı bir konuya hasredilerek sıralanmıştır.

Muamele-i şer'iyye bir hîle tatbikatıdır ve bey'u'l-ıynenin geliştirilmiş bir halidir. Hîle ekseriyetle Hanefî ve Şafiîler tarafından şer'i ve bâtıl olmak üzere ikiye ayrılmış, şer'i hîlelere (hîle-i şer'iyye) haramdan/zarardan kaçınmak, yasakları ihlal etmemek maksadıyla cevaz verilirken, bâtıl hîlelere (hîle-i bâtıla) cevaz verilmemiştir. Hanbelî ve Malikîler ise harama götürdüğü iddiası ile hîleye cevaz vermemişlerdir. Yani hîleye cevaz verenler hîlenin, zor durumda kalan kişiyi haram irtikâb etmekten kurtardığı, dolayısıyla bu kişinin haramdan kaçınmak niyetiyle bunu yaptığını varsaymakta iken; hîleye cevaz vermeyenler insanların bu yolları kullanarak harama ulaşmak niyetiyle hareket ettiğini varsaymaktadır. Osmanlı ulemâsının hîleye dair temel yaklaşımı, insanları haramdan kurtaran ve üçüncü şahısların haklarını haleldâr etmeyen hîlelerin meşru oluşu yönündedir.

Mezheplerin hîleye ilişkin bu yaklaşımlarının bey'u'l-ıyneye ve dolayısıyla muamele-i şer'iyyeye yansıdığı söylenebilir. Nitekim Hanefî ve Şafiîler ekseriyetle muamele-i şer'iyyeyi hîle-i şer'iyye kategorisinde değerlendirip cevaz verirken; Hanbelî ve Malikîler bunu caiz görmemişlerdir.

17. asır Osmanlı ulemâsının muamele-i şer'iyyeye bakışı devrin fetvâ kitaplarından, bu meseleye hasredilmiş risâlelerden ve fıkıh kitaplarından yola çıkılarak ortaya konulmuştur. Buna göre meseleyi ele alan bazı kaynaklarda muamele-i şer'iyyenin kerâhetine vurgu yapıldığı müşâhede edilse de Osmanlı ulemâsının kâhir ekseriyeti muamele-i şer'iyyenin cevazına ve/veya sıhhatine hükmetmiştir ve bu muamele içtimâi hayatta çok geniş bir tatbik sahası bulmuştur.

Muamele-i şer'iyyenin pek çok farklı usul ile kurulması mümkün olmakla birlikte, tatbikatta karşılaşılan hemen yegâne usul, bir miktar nakit paranın karz verilişi, bunun

yanında da bir başka eşyanın (kumaş, kitap vs.) da vadeli olarak satılmasıdır. Bu usul hem muamele-i şer'iyyenin ilk kez yapılmasında hem de vade uzatılmasında kullanılmıştır.

Nazari olarak muamele-i şer'iyyeden farklı olan bey' bi'l-istiğlâl ve bey' bi'l-vefâ akitleri, tatbikatta birbiri ile aynı vazifeyi icra etmektedirler. Hatta bunların, muamele-i şer'iyyenin yapılış usullerinden birisi olarak değerlendirildiği ifade edilebilir. Nitekim bazı kayıtlarda bu mefhumlar birbiri yerine kullanılmıştır. Bu çerçevede incelenen kayıtlardan anlaşıldığı kadarıyla, borç talep eden kişinin münasip bir evi, arsası vb. varsa bey' bi'l-istiğlâl yapılmakta; bunlar yoksa veya (vakıflarca yapılan muamelelerde) vakfın şartları istiğlâle izin vermiyorsa muamele-i şer'iyye yapılmaktadır.

Osmanlı ulemâsının muamele-i şer'iyyenin cevazına dair görüşü tercih etmesinin en mühim sebebi, iktisâdî ve içtimâi şartların zorlamasıdır. Devrin iktisâdî şartları göz önüne alındığında üç temel problem göze çarpmaktadır. Bunlardan birincisi para darlığı; ikincisi zirâi kriz; üçüncüsü ise devlet harcamalarının (hususen askeri alanda) artması ile birlikte halka yüklenen verginin artmasıdır. Muamele-i şer'iyye tasarrufları ve para vakıflarının tatbikatta bu sıkıntıları bertaraf etmek gayesine hizmet ettiği tespit edilmiştir. Nitekim bu muameleler, zenginlerin kontrollü ekonomi ve risk sebebiyle ticari hayata dâhil etmediği *yastıkaltı* olarak tabir edilebilecek parasını bir şekilde ticari hayata dâhil etmiş ve birinci problemin bertarafına yardımcı olmuştur. Yine Osmanlı hukukunun en tartışmalı mevzularından olan para vakıfları da bu çerçevede bizi ilgilendirmektedir. Zira para vakıflarının en mühim işletilme usulü muamele-i şer'iyye tasarruflarıdır. Para vakıflarının meşru kabul edilmesi de temelde iki hususa hizmet etmiştir. Birincisi, amme hizmetlerinin bu vakıflar eliyle görülmesi ve devlet hazinesinden bu kalemler için para çıkmaması; ikincisi ise ticari ve zirâi hayatta krediye ihtiyaç duyan kimselere bu vakıflar vasıtasıyla borç verilerek, bunların, tefeci vb. gibi kimselerin eline düşmekten kurtarılmasıdır. Bu da yukarıda zikredilen birinci ve ikinci problemin bertarafına yardımcı olmuştur.

Para vakıflarının meşru kabul edilmesi ile hususen Anadolu'da çok sayıda avarız vakfının da kurulduğu bilinmektedir. Avarız vakıfları da paralarını ekseriyetle muamele-i şer'iyye tasarrufları ile işletmiştir. Bu da yukarıda zikredilen birinci ve hususen üçüncü problemin bertaraf edilmesine hizmet etmiştir. Zira bu yolla hem piyasaya kredi sağlanmış hem de beklenmedik zamanlarda gelen ek ve ağır vergilerin yükü hafifletilmiştir. Nitekim devrin iktisâdî şartları bu yorumlarımızı haklı çıkarmaktadır. Eğer bu müesseseler gerçek bir ihtiyacın-zaruretin neticesi olmasaydı, en azından hayır işi olarak telakki edilmez ve ulemâ

bizzat para vakfetmezdi. İlgili yerlerde de değinildiği üzere pek çok şeyhülislâmın dahi bizzat para vakfettiği bilinmektedir. Eğer bu muameleye cevaz verilmese idi muhtemeldir ki para darlığı sebebiyle pek çok kişi *tefecilerin* eline düşecek, zenginlerin elindeki para *yastıkaltında* kalıp ekonomiye dâhil olamayacak, var olan zirâi kriz daha da derinleşecek, beklenmedik zamanlarda gelen ek vergiler halkın sırtına fazladan bir yük bindirecekti. Ayrıca toplumun bu yöndeki ihtiyaçları meşru yollarla giderilemediği için gayrimeşru yollara tevessül edileceğini, dahası yeraltına inip devletin müdâhil olabileceği alanın dışına çıkacağını da ifade edebiliriz. Meşru imkân ve hadlere rağmen devletin zaman zaman *kanun dışı murabahacılık* yapanlarla mücadele etmek durumunda kaldığı göz önüne alındığında aksi bir vaziyetin daha büyük problemlere yol açacağını tahmin etmenin spekülasyon olmayacağı kanaatindeyiz. Osmanlı ulemâsı bu ve bunun gibi mahzurları bertaraf edebilmek gayesine matuf olarak, fıkhın esnekliğinden de istifade ederek faizli muamelelerin önüne geçebilmek masadıyla ruhsatlardan istifade etmiş ve bu muamelelere hüsnükabul göstermiştir.

Bu şartlar göz önüne alındığı vakit, muamele-i şer‘iyyenin neden hîle-i şer‘iyye kategorisinde değerlendirildiği daha iyi anlaşılmaktadır. Bu sebepledir ki devlet, muamele-i şer‘iyyenin yapılmasını, faizli muameleden kaçma iradesine bir karine olarak kabul etmiş ve kazâen bunun meşrûiyetini tanımıştır.

Muamele-i şer‘iyye Osmanlı iktisâdî ve içtimâi hayatında zannedildiğinden çok daha fazla etki alanına sahiptir. Muamele-i şer‘iyye tasarruflarının meşru görülmesi sayesinde para vakıflarının yayılıp çok çeşitli hizmetler yapabilmesi mümkün olmuştur. Nitekim bu vakıfların hukukî muamelelerinin hemen hemen hepsi muamele-i şer‘iyye tasarruflarından müteşekkildir. Su yollarının tamirinden camilerin ve din görevlilerinin masraflarının karşılanmasına, vergilerin ödenmesinden ihtiyaç sahiplerinin nafakasının karşılanmasına, fakirlerin evlendirilip onlara iş kurulmasından cenazelerinin kaldırılmasına, devletin ve toplumun kredi ihtiyacının temin edilmesinden esnaf teşkilatlarının paralarının işletilip meslek içi sosyal dayanışma sağlanmasına, eğitim ve sağlık müesseselerinin masraflarının karşılanmasından insanları tefecilerin eline düşmekten kurtarılmasına kadar pek çok bayındırlık, eğitim, amme, sağlık hizmetinin ve sosyal hizmetlerin bu vakıflar aracılığı ile yerine getirildiği düşünüldüğünde, para vakıfları açısından muamele-i şer‘iyyenin ehemmiyeti ortaya çıkmaktadır ki muamele-i şer‘iyye tasarrufları sadece para vakıflarınca da yapılmamış, toplumun her kesimi bu muamelelerden istifade etmiştir. Yetimler ve avarız vakıfları burada ayrıca zikre değerdir. Kendisine miras kalan yetimlerin malları muamele-i şer‘iyye ile

işletilmiş ve bu paranın ribhinden bu küçüğe nafaka verilmiştir. Haliyle muameleye verilen anaparanın miktarına göre yetim, nafakasını buradan sağlarken asıl malı azalmayacak veya daha az bir nisbette azalacaktır. Bu durum yetimin lehine olduğu için pek çok misalde vasî, küçüğe kalan gayrimenkullerin paraya çevrilmesi ve muamele ile işletilmesi için mahkemeden izin istemektedir. Aynı şekilde avarız vakıfları belirli bir bölgedeki kimselerin üzerlerindeki vergi yükünü kaldırmış veya hafifletmiştir. Bu tatbikat sayesinde kredi ihtiyacı karşılanmış ve insanlar tefeci eline düşmekten kurtarılmıştır. Ayrıca kontrollü bir ekonomik politika izleyen Osmanlı Devleti'nde elindeki parayı nemalandırmanın en kolay ve güvenli yolu muamele-i şer'iyye tasarruflarıdır. Nitekim elinde belirli bir sermaye olan kimse, bugünkü serbest piyasa koşullarının olmadığı Osmanlı Devleti'nde bu parayı ticarete ancak belirli alanlarda ve sınırlı olarak sokabilmektedir. Burada bazı kimselerin, elindeki malı mudârebe ortaklığı çerçevesinde işlettiği görülmüştür. Fakat bu ve benzeri yolların riskleri (mesela mudârebede işletilmek üzere mudâribe teslim edilen malın helak olması durumunda tazminin gerekmemesi gibi) göz önüne alındığında, muamele-i şer'iyye tasarrufları güvenli liman olarak görülmüştür. Dolayısıyla muamele-i şer'iyyenin fonksiyonlarından birisi de zenginlerin "yastıkaltında" âtıl bekleyen parasını bir şekilde ticari hayata dâhil etmek olmuştur. Ayrıca para vakıfları hususen taşrada kanun dışı muamelecilik vs. yapılarak servet elde edilmesine ve devlete karşı bir güç grubu oluşmasına engel olmaya ve finansal istikrarı sağlamaya da yardımcı olmuştur.

Halk arasında karz-ı hasenin, muamele-i şer'iyye tasarruflarından çok daha yaygın olduğu da burada ifade edilmelidir. Nitekim şahıslar tarafından gerçekleştirilen muamele-i şer'iyye tasarruflarından, en az yedi kat fazla karz-ı hasen mevcuttur. Burada şahıslar tarafından gerçekleştirilen muamele-i şer'iyye tasarruflarının bir kısmının sarraflarca yapılmış olma ihtimali; kaynağı belirtilmeyen ve mahkemeye aksetmeyen pek çok karz akdinin varlığı da göz önüne alındığında, şahıslar tarafından gerçekleştirilen muamele-i şer'iyye tasarrufları ile karz akdi arasındaki fark daha da büyüyecektir. Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu kötü iktisâdî şartlara rağmen halk arasında karz-ı hasenin muamele-i şer'iyye tasarruflarına göre çok daha yaygın olduğu, içtimâi dayanışma çerçevesinde gözden uzak tutulmamalıdır.

Günümüz literatüründe Osmanlı hukukunda belirli bir nisbette faiz istenebileceği, bunun için herhangi formaliteye başvurmak zorunluluğu olmadığı, para vakıfları ve yetim malları için faiz yasağının esnetildiği gibi pek çok ifade kullanılmaktadır. Bu iddiaların incelenen devir ve belgeler açısından geçerli olmadığı ifade edilmelidir. Muamele-i şer'iyye

yapılmadan faiz-ribh talebi caiz ve mümkün değildir. Nitekim muamele-i şer‘iyye yapmadan ribh talep eden kişilerin talepleri mahkemelerce kabul edilmemiş ve sicillerde bununla alakalı çok sayıda kayda rastlanmıştır. Bu açıdan vakıflar, yetim malları, sarraflar vb. arasında da herhangi bir fark yoktur. Yani devr-i şer‘i yapılmışsa, ribh talebi herkes için mümkün; yapılmamışsa hiç kimse için mümkün değildir. Dolayısıyla belirli alanlarda faiz yasağının esnetildiği iddiasının yerinde olmadığı görülmüştür.

Osmanlı Devleti’nin içinde bulunduğu ekonomik sistem ve yaşadığı para darlığı sebebiyle, devlet belirli sınırlar dâhilinde muamele-i şer‘iyye tasarruflarına izin vermesine rağmen, kanun dışı murabahacılık yapanlarla mücadele etmek durumunda kalmıştır. Bu durum, nakit sıkıntısının boyutlarını göstermek bakımından mühimdir. Meşru hadlere, bu hadlerde borç veren vakıflara ve kişilere rağmen, toplumun nakit ihtiyacı tam olarak karşılanmamış olacak ki insanlar, ribâhorlardan yüksek ribh ile borç almıştır. Yani nakit darlığı toplum için ciddi bir sıkıntı teşkil etmiştir ki ribâhorlar yüksek ribh ile borç verecek “müşteriler” bulabilmiştir. Bu ribh nisbeti %40, %50 hatta %90’a kadar varmıştır. Devlet bunlarla iki şekilde mücadele etmiştir. Bunlardan ilki azami ribh nisbetini tespit edip bundan yüksek ribh belirlenmesine izin vermemektir. Bu literartürde azâmi %15 olarak ifade edilmiştir. Yapılan araştırmalar neticesinde Osmanlı mülkünde câri tek bir ribh nisbeti olmadığı görülmüştür. Bu nisbet, zamana ve bölgeye göre farklılık arz etmektedir. Umumiyetle karşılaşılan azâmi sınır %15 olmakla birlikte, bazı bölgelerde bu %10’a düşmektedir. Bazı kayıtlarda da %15’ten fazla ribh belirlendiği, bu kayıtların hemen hepsinin de muamelelerini %20 ribh ile yaptığı görülmüştür. Bu kayıtlar mukâyese edildiğinde, devletin bazı müesseselere ve kişilere %15’ten fazla bir ribh belirleme (ekseriyetle %20) imtiyazı tanıdığı görülmüştür.

Ribâhorlarla mücadelede devletin ikinci müdahalesi ise bu gibi faaliyetler yapanların servetlerinin erimesine sebep olan kasap yazılma tatbikatıdır. İstanbul’a kasap yazılmanın iflas etmekle eşdeğer olduğu, bunun bazen bir amme vazifesi bazen bir ceza telakki edildiği söylenmelidir. Bu vazifelendirmede “şaibeli” olarak servet edinenler öncelikle tercih olunmuş, mevzumuz bakımından da “kanun dışı murabahacılık ve tefecilik” yapanlar bu müeyyide ile karşı karşıya kalmıştır. Böylece devlet hem “kanun dışı murabahacılıkla” mücadele etmiş hem de bu şekilde kazanılmış “şaibeli” paranın bir şekilde halka döndürülmesini sağlamıştır. Bu da Osmanlı’nın kendine has ve ilginç sosyal adalet anlayışının bir misali olarak zikredilebilir.

Osmanlı Devleti'nde içtimâi ve iktisâdî şartlar muamele-i şer'iyye tatbikatını zorunlu kılmış, Osmanlı ulemâsına da bu işi, mensubu bulundukları ilmî geleneğin usullerini kullanarak hukuka uygun bir şekilde halletmek kalmıştır. Nitekim nasıl bugün faizsiz finans sistemi üzerine çalışmalar yapılıyor; içinde bulunduğumuz ekonomik sistem içinde, Müslümanların işlerini İslâma uygun bir şekilde halledebilmesi için çıkış yolları aranıyor ve bu çaba takdire şâyan görülüyor ise Osmanlı ulemâsının yaptığı da bundan farklı değildir. Günümüzde "İslâm Ekonomisi" sahasında pek çok akademik çalışma yapılmakta, araştırma merkezleri kurulmakta, konferans-kongreler düzenlenmektedir. Sadece Türkiye'de "enflasyonlu ortamda borç ödeme" ve "faizsiz finans kuruluşları" ile alakalı çok sayıda lisanüstü çalışma, makale hazırlanmıştır. Bu çalışmalar esnasında çok farklı fikirler ileri sürülerek Müslümanların içinde yaşadığımız çağın ekonomik sisteminde, nasıl dine uygun şekilde muameleler yapabilecekleri üzerine kafa yorulmaktadır. Bu çalışmaları yapanları faize kılıf aramakla suçlamak ne derece ilmî ahlak ve gerçekten uzaksa; Osmanlı ulemâsını muamele-i şer'iyyeye verdikleri cevaz sebebiyle *düzenbazlık yapmakla*, *sahtekarlıkla, devletin her talebini meşrulaştırmakla* suçlamak aynı derecede ilmî ahlaktan uzaktır. Zira hem o gün hem de bugün niyet ve çaba aynıdır. Bu çerçevede serdedilen görüşler hatalı da olabilir. Fakat bu da Bâli Baba'nın ifadesi ile "g*âyeti bu ki hatâ eylemiş ola, müçtehidin hatâsı dahi şer'îdir, ehl-i ilme layık mıdır şer'i değildir dimek?*"[684]

Çalışma esnasında Osmanlı ulemâsının hususiyetleri ile alakalı, dikkat çeken bir noktaya da temas edilmelidir. Osmanlı ulemâsının üç temel özelliği; yeni ihtiyaçlar karşısında pratik, pragmatik ve gelenekçi olmasıdır.[685] Yani problemi çözerken mensup olduğu geleneğin içindeki çözüm metotlarını kullanmıştır. En tartışmalı mevzularda bile maslahat ve/veya örf varsa, mezhep içindeki en zayıf görüş tercih edilebilmiş; gerektiğinde Hanefî mezhebi dışındaki mezheplerin görüşleri de esas alınmıştır.[686] Osmanlı Devleti'nde fetvânın

---

[684] Özcan, "Sofyalı Bâlî Efendi'nin Para Vakıflarıyla İlgili Mektupları", Çivizade'ye Mektûb-II, s.147.

[685] Genç, **Devlet ve Ekonomi**, s.311.; Ayrıca bkz. Kayahan Cantürk -İrfan Görkaş, "Para Vakıfları emelinde Osmanlı Finans Felsefesi: Sofyalı Bali Örneği", **Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Afro-Avrasya Özel Sayısı, 2016 ,s.312 vd.; Müellifler Osmanlı Finans Felsefesinin, Hanefî geleneğe bağlı olarak "ihtiyaç", "yarar" ve "uygulama" mefhumları üzerine inşâ edildiğini ifade etmişlerdir.; Ayrıca bkz. Ricaut, **Türklerin Siyasi Düsturları**, s.170.

[686] "*İslâm hukukçuları, ilk dönemlerden itibaren, kendi dönemlerinde fazla uygulama alanı bulmayan konularda da fikir yürütmüşler, hem hukuk teorisini, hem de halkın ihtiyaçlarını ve uygulamalarını göz önüne alan bir*

değişim süreci göz önüne alındığında, Osmanlı ulemâsının mevcut fıkıh külliyatı içinde var olan görüşlerden birini tercih etmesi meselesi ile ilgili "*müftünün; şartların değişmesi, maslahat, zaruret, istihsan vb. bir gerekçe göstererek müftâ-bih olan görüşten udûl edebildiği görülmektedir*"[687] ifadesi mühimdir. Nihayetinde pratik, pragmatik, gelenekçi Osmanlı ulemâsının; anlamak, izah etmek, uyarlamak (adapte etmek) şeklinde bir yol takip ettiği de ifade edilmelidir. Bu durum içtihat kapısının açık ve kapalı olması tartışması ile de irtibatlıdır. Nitekim Osmanlı ulemâsı içtihat yaptığını iddia etmese bile, yaptığı faaliyet geniş mânâda içtihattır. Nitekim şartlara göre mezhep içinden, hatta bazen başka mezheplerden görüşle fetvâ vermek de bir içtihat faaliyetidir.[688] Osmanlı hukukunda bunun çok sayıda misalini bulmak mümkündür.[689] Bunun misallerinden biri de muamele-i şer'iyyedir.

---

yaklaşım sergilemişlerdir. Aynı şekilde, para vakfı tartışmalarında da Osmanlı ulemâsının fıkhın teorik bilgileri ile toplumun maslahatlarını birlikte ele alan, iyi bir hukuk performansı sergiledikleri görülmüştür." Koyunoğlu, "Para Vakıfları: Muhasebe Defterlerine Göre 17. Yüzyıl İstanbul Uygulaması", s.301.

[687] Kaya, "Akifzâde'nin Mecelletü'l-Mehâkim İsimli Eseri Çerçevesinde Osmanlı Fetvasında Değişim", s.98.; Ayrıca bkz. Süleyman Kaya "Vekâlet Akdine Dair Bir Tartışma Bağlamında Osmanlı Döneminde Fetvanın Müftâ-bih Hale Geliş Süreci", **İHAD**, S.20, 2012, s.71-86. Ayrıca bkz. Davıd S. Powers, **Hukuk, Toplum ve Kültür**, Çev. İsmail Eriş, İstanbul, Klasik Yayınları, 2014.

[688] Osmanlı Devletinde Hanefî içtihatı ihtiyaca kâfi gelmez ise öncelikle Hanefî mezhebi içindeki zayıf görüşlerin hatta bazen Hanefî mezhebi dışı diğer görüşlerin tespiti ve tatbiki Anglo-Sakson sisteminde hâkimin veya avukatın bir meselede eski kararları tarayıp karar bulmasına teknik olarak benzemektedir.; Gerber, Remlî'nin fetvâları üzerinden, İslâm hukuku için ileri sürülen, içtihat kapısının kapanmış oluşu, donuk bir halde olması gibi eleştirileri reddederek "*geçmişteki önderlerin izini takip etmekle beraber bir açıklık ve esneklik unsurunu da her zaman bünyesinde barındırdığını*" ifade eder. Haim Gerber, "Rigidity Versus Opennes in Late Classical Islamic Law: The Case od The Seventeenth-Century Palestinian Muftî Khayr al-Dîn al-Ramlî", **Islamic Law and Society**, C.5, S.2, 1998, s.165-195.; Akgündüz, **Hayreddin er-Remlî'nin Fetvaları**, s.18.

[689] Mesela, muamele-i şer'iyye, bey bi'l-vefâ, bey bi'l-istiğlâl, icarateyn, mukataa, para vakfı vb.; Bu noktada şu da ifade edilmelidir ki Osmanlı ulemâsı tek mezhebe bağlı kalıp hüküm verdiğinde içtihat kapısını kapatmakla, hukuku donuklaştırmakla vb. ithâm edilirken; geniş mânâda içtihat yapıp farklı görüşleri tercih ettiğinde "devletin her talebini meşrulaştırmak için hukuku zorlamakla", "düzenbazlıkla" vb. ithâm edilmektedir.

EK

-Aşağıdaki listede yer alan tablolardan ilki bey‘ bi’l-istiğlâli; ikincisi ise muamele-i şer‘iyyeyi göstermektedir.

- “Nisbet %” ile, muamele-i şer‘iyye tasarruflarındaki ribh nisbeti gösterilmiştir. Burada zikredilen ilk sayı ribh nisbetini, yanında parantez içinde gösterilen sayı ise o ribh nisbeti ile kaç adet muamele yapıldığını göstermektedir.
- “(m.b.d.)” kısaltması, yapılan muamelenin müddetinin belli olmadığı muameleleri ifade etmektedir. Dolayısıyla vade belirli olmadığı için bu kısaltmanın zikredildiği kayıtlardaki yıllık ribh nisbetinin ne olduğunu tespit edilememektedir.
- Toplam sayıların gösterildiği son tablolardaki “oran” muamele-i şer‘iyye tasarruflarının kimler tarafından ne oranda yapıldığını göstermektedir.
- Toplam sayıların gösterildiği son tablolarda sayıların yanında yer alan “+” işareti, defterlerde borç olarak kaydedilip karz veya muamele-i şer‘iyye tasarruflarından birisi olup olmadığı tespit edilemeyen kayıtlar için, sayının burada zikredilenlerden fazla olabileceğini göstermek maksadıyla konmuştur.

İSTANBUL KADI SİCİLLERİ GALATA MAHKEMESİ 20 NUMARALI SİCİL (H. 1005-1007 / M. 1596-1599)

Taranan Toplam Belge Sayısı: 577.

Karz: 24 adet.

Muamele-i Şer‘iyye: 4’ü vakfiye olmak üzere 17 adet. (Buradaki vakfiyelerden ikisi, tek vasiyetle kurulmuş olup biri hayır maksatlı para vakfı; diğeri de avarız vakfıdır. Bkz. v.6b-1). Bu defterdeki bazı kayıtlarda alacaklı olarak, yetimler adına vasî görünse de muamele şahıslar arasında vuku bulanlara kaydedildi. Çünkü burada muamele kişinin sağlığında yapılmış, vefatından sonra çocukları adına vasî tarafından takip edilmiştir.

Bey‘ bi’l-vefâ: 1 adet.

Bey‘ bi’l-istiğlâl: 2 adet.

No	Borç Veren	Toplam Sayı	Nisbet %
1	Para Vakfı	2	?-6.67
2	Şahıs	-	-
3	Yeniçeri Ortası-Vakfı	-	-

4	Yetim malı	-	-
5	Avarız Vakfı	-	-

Muamele-i Şer‘iyye

No	Borç Veren	Toplam sayı	Nisbet %
1	Para Vakfı	9	?(6)-5? (m.b.d.)-10-17.5
2	Şahıs	3	?-10-12.5
3	Avarız Vakfı	3	?(2)-10
4	Yeniçeri Ortası-Vakfı	-	-
5	Yetim Malı	2	12.5-15

İSTANBUL KADI SİCİLLERİ GALATA MAHKEMESİ 32 NUMARALI SİCİL (H. 1015-1016 / M. 1606-1607)

Taranan Toplam Belge Sayısı: 276.

Karz: 7 adet.

Muamele-i Şer‘iyye: 2’si vakfiye, 1’i nazır nasbı, 1’i mütevelli nasbı olmak üzere 7 adet. Mütevelli ve nazır nasbı aşağıdaki sayılara ve tasnife dâhil edilmemiştir.

Bey‘ bi’l-vefâ: 0 adet.

Bey‘ bi’l-istiğlâl: 3 adet.

No	Borç Veren	Toplam Sayı	Nisbet%
1	Para Vakfı	2	10(2)
2	Şahıs	1	10
3	Yeniçeri Ortası-Vakfı	-	-
4	Yetim malı	-	-
5	Avarız Vakfı	-	-

Muamele-i Şer‘iyye

No	Borç Veren	Toplam sayı	Nisbet %
1	Para Vakfı	3	?-10-15
2	Şahıs	-	-

3	Avarız Vakfı	2	?-10
4	Yeniçeri Ortası-Vakfı	-	-
5	Yetim Malı	-	-

İSTANBUL KADI SİCİLLERİ HASKÖY MAHKEMESİ 5 NUMARALI SİCİL (H. 1020-1053 / M. 1612-1643)

Bu defterdeki, hususen para vakıflarına ait istiğlâl kayıtlarında, istiğlâl olunan malın bedeli ile kiranın bedeli umumiyetle farklı para cinsinden yazıldığı için ribh nisbeti tam olarak tespit edilememiştir.

Taranan Toplam Belge Sayısı: 613.

Karz: 39 adet.

Muamele-i Şer'iyye: 8 adet.

Bey' bi'l-vefâ: 6 adet.

Bey' bi'l-istiğlâl: 18 adet.

No	Borç Veren	Toplam Sayı	Nisbet%
1	Para Vakfı	8	?(4)-10-12-12.5-15
2	Şahıs	5	?(3)-12-20
3	Yeniçeri Ortası-Vakfı	1	20.5
4	Yetim malı	4	?(2)-10-15
5	Avarız Vakfı	-	-

Muamele-i Şer'iyye

No	Borç Veren	Toplam sayı	Nisbet %
1	Para Vakfı	6	?(3)-15(3)
2	Şahıs	2	?-9
3	Avarız Vakfı	-	-
4	Yeniçeri Ortası-Vakfı	-	-
5	Yetim Malı	-	-

İSTANBUL KADI SİCİLLERİ GALATA MAHKEMESİ 37 NUMARALI SİCİL (H. 1022-1024 / M. 1613-1615)

Taranan Toplam Belge Sayısı: 207.

Karz: 12 adet.

Muamele-i Şer'iyye: 1'i vakfiye olmak üzere 2 adet.

Bey' bi'l-vefâ: 0 adet.

Bey' bi'l-istiğlâl: 0 adet.

Muamele-i Şer'iyye

No	Borç Veren	Toplam sayı	Nisbet %
1	Para Vakfı	2	?-12.5
2	Şahıs	-	-
3	Avarız Vakfı	-	-
4	Yeniçeri Ortası-Vakfı	-	-
5	Yetim Malı	-	-

İSTANBUL KADI SİCİLLERİ GALATA MAHKEMESİ 46 NUMARALI SİCİL (H. 1024 - 1029 / M. 1615 - 1620)

Bu defter çok sayıda muhallefât kaydını muhtevîdir ve vefât eden kimsenin muamele kaynaklı borçlarının bir sayım dökümü yapılmıştır. Bu münasebetle, ribh nisbetinin ne olduğu ile alakalı bir malumata ulaşılamamıştır.

Taranan Toplam Belge Sayısı: 154.

Karz: 17 adet.

Muamele-i Şer'iyye: 12 adet.

Bey' bi'l-vefâ: 0 adet.

Bey' bi'l-istiğlâl: 2 adet.

No	Borç Veren	Toplam Sayı	Nisbet%
1	Para Vakfı	1	10
2	Şahıs	-	-
3	Yeniçeri Ortası-Vakfı	-	-
4	Yetim malı	1	15

5	Avarız Vakfı	-	-

Muamele-i Şer‘iyye

No	Borç Veren	Toplam sayı	Nisbet %
1	Para Vakfı	10	?(9)-15
2	Şahıs	-	-
3	Avarız Vakfı	-	-
4	Yeniçeri Ortası-Vakfı	-	-
5	Yetim Malı	2	7.69-15

İSTANBUL KADI SİCİLLERİ İSTANBUL MAHKEMESİ 3 NUMARALI SİCİL (H. 1027 / M. 1618)

Taranan Toplam Belge Sayısı: 781.

Karz: 61 adet.

Muamele-i Şer‘iyye: 1’i vakfiye olmak üzere 33 adet.

Bey‘ bi’l-vefâ: 1 adet.

Bey‘ bi’l-istiğlâl: 28 adet.

No	Borç Veren	Toplam Sayı	Nisbet%
1	Vakıf	21	7-10(7)-11-12-12.5(4)-15(7)
2	Şahıs	1	8.3
3	Yeniçeri Ortası-Vakfı	2	12.5-15
4	Yetim malı	3	10(2)-12.5
5	Avarız Vakfı	1	15

Muamele-i Şer‘iyye

No	Borç Veren	Toplam sayı	Nisbet %
1	Para Vakfı	25	?(12)-7-10(3)-11.11-12-12.5(2)-15(2)-23.3(m.b.d.)-24(m.b.d.) -25(m.b.d.)
2	Şahıs	6	?-10-15.7-16(m.b.d.)-24-40

3	Avarız Vakfı	1	?
4	Yeniçeri Ortası-Vakfı	-	-
5	Yetim Malı	1	15

İSTANBUL KADI SİCİLLERİ EYUB MAHKEMESİ (HAVASS-I REFIA) 19 NUMARALI SİCİL (H. 1028 - 1030 / M. 1619 - 1620)

Taranan Toplam Belge Sayısı: 609.

Karz: 10 adet.

Muamele-i Şer‘iyye: 3’ü vakfiye olmak üzere 29 adet.

Bey‘ bi’l-vefâ: 2 adet.

Bey‘ bi’l-istiğlâl: 34 adet.

No	Borç Veren	Toplam Sayı	Nisbet%
1	Para Vakfı	34	?(2)-5-10(19)-12(3)-12.5(6)-15-16-20
2	Şahıs	-	-
3	Yeniçeri Ortası-Vakfı	-	-
4	Yetim malı	-	-
5	Avarız Vakfı	-	-

Muamele-i Şer‘iyye

No	Borç Veren	Toplam sayı	Nisbet %
1	Para Vakfı	20	?-9,62-10(11)-12(2)-12,5(2)-20-24-40.92
2	Şahıs	7	12(2)-12.5-15-24-40,92-116,7
3	Avarız Vakfı	-	-
4	Yeniçeri Ortası-Vakfı	-	-
5	Yetim Malı	2	15-20

İSTANBUL KADI SİCİLLERİ RUMELİ SADÂRETİ MAHKEMESİ 56 NUMARALI SİCİL (H. 1042-1043 / M. 1633)

Taranan Toplam Belge Sayısı: 318.

Karz: 25 adet.

Muamele-i Şer'iyye: 1'i vakfiye olmak üzere 10 adet.

Bey' bi'l-vefâ: 0 adet.

Bey' bi'l-istiğlâl: 13 adet.

No	Borç Veren	Toplam Sayı	Nisbet%
1	Vakıf	8	?-10-12.5-15(4)-20
2	Şahıs	2	12.5-19.2-20(m.b.d.)
3	Yeniçeri Ortası-Vakfı	1	15
4	Yetim malı	2	15-25
5	Avarız Vakfı	-	-

Muamele-i Şer'iyye

No	Borç Veren	Toplam sayı	Nisbet %
1	Para Vakfı	4	15
2	Şahıs	2	10-20
3	Avarız Vakfı	-	-
4	Yeniçeri Ortası-Vakfı	3	?-10(2)
5	Yetim Malı	-	-

İSTANBUL KADI SİCİLLERİ EYÜB MAHKEMESİ (HAVÂSS-I REFÎA) 37 NUMARALI SİCİL (H. 1047 / M. 1637 - 1638)

Bu defterde karşılaşılan bey' bi'l-istiğlâllerin çoğu 3 senelik yapılmıştır.

Taranan Toplam Belge Sayısı: 604.

Karz: 31 adet.

Muamele-i Şer'iyye: 17 adet.

Bey' bi'l-vefâ: 5 adet.

Bey‘ bi’l-istiğlâl: 45 adet.

No	Borç Veren	Toplam Sayı	Nisbet%
1	Para Vakfı	37	?(3)-10(7)-11-12(3)-12.5(4)-14-15(15)-16-19-20
2	Şahıs	7	7.5-10(2)-12.5(2)-15(2)-
3	Yeniçeri Ortası-Vakfı	-	-
4	Yetim malı	1	15
5	Avarız Vakfı	-	-

Muamele-i Şer‘iyye

No	Borç Veren	Toplam sayı	Nisbet %
1	Para Vakfı	13	?-10-15
2	Şahıs	4	15(3)-40
3	Avarız Vakfı	-	-
4	Yeniçeri Ortası-Vakfı	-	-
5	Yetim Malı	-	-

İSTANBUL KADI SİCİLLERİ GALATA MAHKEMESİ 65 NUMARALI SİCİL (H. 1051-1053 / M. 1641-1644)

Bu defter çok sayıda muhallefât kaydını muhtevîdir ve vefât eden kimsenin muamele kaynaklı borçlarının bir sayım dökümü yapılmıştır. Bu münasebetle, ribh nisbetinin ne olduğu ile alakalı bir malumata ulaşılamamıştır.

Taranan Toplam Belge Sayısı: 312.

Karz: 5 adet.

Muamele-i Şer‘iyye: 18 adet.

Bey‘ bi’l-vefâ: 0 adet.

Bey‘ bi’l-istiğlâl: 1 adet.

No	Borç Veren	Borç Alan	Toplam Sayı	Nisbet%
1	Para Vakfı	Şahıs	1	17 (m.b.d.)
2	Şahıs	Şahıs	-	-

3	Yeniçeri Ortası-Vakfı	Şahıs	-	-
4	Yetim malı	Şahıs	-	-
5	Avarız Vakfı	Şahıs	-	-

Muamele-i Şer‘iyye

No	Borç Veren	Toplam sayı	Nisbet %
1	Para Vakfı	17	?(13)-10-12.5-15(2)
2	Şahıs	-	-
3	Avarız Vakfı	1	?
4	Yeniçeri Ortası-Vakfı	-	-
5	Yetim Malı	-	-

İSTANBUL KADI SİCİLLERİ EYÜB MAHKEMESİ (HAVÂSS-I REFÎA) 49 NUMARALI SİCİL (H. 1054 / M. 1644)

Bu defterdeki bey‘ bi’l-istiğlâlerde ekseriyetle satış bedelinin ifade edildiği para birimi ile kira bedelinin tespit edildiği para birimi farklı olduğu için ribh nisbetinin tespiti bazı kayıtlarda mümkün olmamıştır.

Taranan Toplam Belge Sayısı: 319.

Karz: 14 adet.

Muamele-i Şer‘iyye: 4 adet.

Bey‘ bi’l-vefâ: 2 adet.

Bey‘ bi’l-istiğlâl: 13 adet.

No	Borç Veren	Toplam Sayı	Nisbet%
1	Para Vakfı	12	?(7)-10(2)-12.5-15(2)-
2	Şahıs	-	-
3	Yeniçeri Ortası-Vakfı	1	15
4	Yetim malı	-	-
5	Avarız Vakfı	-	-

Muamele-i Şer‘iyye

No	Borç Veren	Toplam sayı	Nisbet %
1	Para Vakfı	2	10-15
2	Şahıs	2	?-15
3	Avarız Vakfı	-	-
4	Yeniçeri Ortası-Vakfı	-	-
5	Yetim Malı	-	-

İSTANBUL KADI SİCİLLERİ RUMELİ SADÂRETİ MAHKEMESİ 80 NUMARALI SİCİL (H. 1057 - 1059 / M. 1647 - 1649)

Taranan Toplam Belge Sayısı: 292.

Karz: 34 adet.

Muamele-i Şer‘iyye: 12 adet.

Bey‘ bi’l-vefâ: 1 adet.

Bey‘ bi’l-istiğlâl: 7 adet.

No	Borç Veren	Toplam Sayı	Nisbet%
1	Vakıf	5	?(3)-10-15
2	Şahıs	1	?
3	Yeniçeri Ortası-Vakfı	-	-
4	Yetim malı	1	10
5	Avarız Vakfı	-	-

Muamele-i Şer‘iyye

No	Borç Veren	Toplam sayı	Nisbet %
1	Para Vakfı	6	10(3)-12-12.5-15
2	Şahıs	1	12
3	Avarız Vakfı	-	-
4	Yeniçeri Ortası-Vakfı	4	?-15-20-26
5	Yetim Malı	1	15

İSTANBUL KADI SİCİLLERİ EYÜB MAHKEMESİ (HAVÂSS-I REFÎA) 61 NUMARALI SİCİL (H. 1065 - 1066 / M. 1655)

Taranan Toplam Belge Sayısı: 353.

Karz: 4 adet.

Muamele-i Şer'iyye: 3 adet.

Bey' bi'l-vefâ: 7 adet.

Bey' bi'l-istiğlâl: 11 adet.

No	Borç Veren	Toplam Sayı	Nisbet%
1	Para Vakfı	6	?-15(5)
2	Şahıs	-	-
3	Yeniçeri Ortası-Vakfı	1	5
4	Yetim malı	3	15(3)
5	Avarız Vakfı	1	15

Muamele-i Şer'iyye

No	Borç Veren	Toplam sayı	Nisbet %
1	Para Vakfı	3	?(2)-12.5-
2	Şahıs	-	-
3	Avarız Vakfı	-	-
4	Yeniçeri Ortası-Vakfı	-	-
5	Yetim Malı	-	-

İSTANBUL KADI SİCİLLERİ EYÜB MAHKEMESİ (HAVÂSS-I REFÎA) 74 NUMARALI SİCİL (H. 1072 - 1073 / M. 1661 - 1662)

Bu defterdeki bey' bi'l-istiğlâllerde ekseriyetle satış bedelinin ifade edildiği para birimi ile kira bedelinin tespit edildiği para birimi farklı olduğu için bazı kayıtlarda ribh nisbetinin tespiti mümkün olmamıştır.

Taranan Toplam Belge Sayısı: 451.

Karz: 10 adet.

Muamele-i Şer'iyye: 2'si vakfiye olmak üzere 11 adet.

Bey‘ bi’l-vefâ: 1 adet.

Bey‘ bi’l-istiğlâl: 28 adet.

No	Borç Veren	Toplam Sayı	Nisbet%
1	Para Vakfı	21	?(10)-10(2)-15(9)
2	Şahıs	3	?(3)
3	Yeniçeri Ortası-Vakfı	-	-
4	Yetim malı	3	15(3)
5	Avarız Vakfı	1	15

Muamele-i Şer‘iyye

No	Borç Veren	Toplam sayı	Nisbet %
1	Para Vakfı	11	?(7)-10-12.5-15(2)
2	Şahıs	-	-
3	Avarız Vakfı	-	-
4	Yeniçeri Ortası-Vakfı	-	-
5	Yetim Malı	1	15

İSTANBUL KADI SİCİLLERİ GALATA MAHKEMESİ 90 NUMARALI SİCİL (H. 1073-1074 / M. 1663)

Taranan Toplam Belge Sayısı: 546.

Karz: 58 adet.

Muamele-i Şer‘iyye: 1’i vakfiye olmak üzere 5 adet.

Bey‘ bi’l-vefâ: 5 adet.

Bey‘ bi’l-istiğlâl: 10 adet.

No	Borç Veren	Toplam Sayı	Nisbet%
1	Para Vakfı	7	10(5)-15(2)
2	Şahıs	2	6.9-15
3	Yeniçeri Ortası-Vakfı	1	20
4	Yetim malı	-	-
5	Avarız Vakfı	-	-

Muamele-i Şer‘iyye

No	Borç Veren	Toplam sayı	Nisbet %
1	Para Vakfı	4	?(3)-15
2	Şahıs	1	?
3	Avarız Vakfı	-	-
4	Yeniçeri Ortası-Vakfı	-	-
5	Yetim Malı	-	-

İSTANBUL KADI SİCİLLERİ İSTANBUL MAHKEMESİ 12 NUMARALI SİCİL (H. 1073 - 1074 / M. 1663 - 1664)

Taranan Toplam Belge Sayısı: 1324.

Karz: 83 adet.

Muamele-i Şer‘iyye: 17 adet.

Bey‘ bi’l-vefâ: 3 adet.

Bey‘ bi’l-istiğlâl: 21 adet.

No	Borç Veren	Toplam Sayı	Nisbet%
1	Vakıf	9	?(3)-15(6)
2	Şahıs	4	?-15(3)
3	Yeniçeri Ortası-Vakfı	6	?(2)-10-13-15(2)
4	Yetim malı	1	20
5	Avarız Vakfı	1	?

Muamele-i Şer‘iyye

No	Borç Veren	Toplam sayı	Nisbet %
1	Para Vakfı	7	?(3)-12.5(2)-15(2)
2	Şahıs	2	11-12.5
3	Avarız Vakfı	-	-
4	Yeniçeri Ortası-Vakfı	5	?(3)-15(2)

5	Yetim Malı	3	15(3)

İSTANBUL KADI SİCİLLERİ BÂB MAHKEMESİ 3 NUMARALI SİCİL (H. 1077 / M. 1666 - 1667)

Taranan Toplam Belge Sayısı: 1159.

Karz: 68 adet.

Muamele-i Şer'iyye: 3'ü vakfiye (biri avarız ikisi para vakfı) olmak üzere 24 adet.

Bey' bi'l-vefâ: 3 adet.

Bey' bi'l-istiğlâl: 19 adet.

No	Borç Veren	Toplam Sayı	Nisbet%
1	Para Vakfı	13	?-12-12.5-15(9)-20
2	Şahıs	6	10-15(5)
3	Yeniçeri Ortası-Vakfı	-	-
4	Yetim malı	-	-
5	Avarız Vakfı	-	-

Muamele-i Şer'iyye

No	Borç Veren	Toplam sayı	Nisbet %
1	Para Vakfı	13	?(5)-10(4)-12-15(3)
2	Şahıs	3	15(2)-34.6
3	Avarız Vakfı	3	?-13-15
4	Yeniçeri Ortası-Vakfı	2	?-20
5	Yetim Malı	3	10-15(2)

İSTANBUL KADI SİCİLLERİ EYÜB MAHKEMESİ (HAVÂSS-I REFÎA) 82 NUMARALI SİCİL (H. 1081 / M. 1670-1671)

Taranan Toplam Belge Sayısı: 233.

Karz: 15 adet.

Muamele-i Şer'iyye: 4 adet.

Bey‘ bi’l-vefâ: 1 adet.

Bey‘ bi’l-istiğlâl: 6 adet.

No	Borç Veren	Toplam Sayı	Nisbet%
1	Para Vakfı	4	?-15(3)
2	Şahıs	1	12
3	Yeniçeri Ortası-Vakfı	-	-
4	Yetim malı	-	-
5	Avarız Vakfı	-	-
6	Beytülmâl!? V.28a-1	1	?

Muamele-i Şer‘iyye

No	Borç Veren	Toplam sayı	Nisbet %
1	Para Vakfı	3	?(2)-15
2	Şahıs	-	-
3	Avarız Vakfı	-	-
4	Yeniçeri Ortası-Vakfı	-	-
5	Yetim Malı	1	15

İSTANBUL KADI SİCİLLERİ HASKÖY MAHKEMESİ 10 NUMARALI SİCİL (H. 1085-1090 / M. 1674-1679)

Taranan Toplam Belge Sayısı: 262.

Karz: 14 adet.

Muamele-i Şer‘iyye: 5 adet. (Defterde bir kayıt mükerreren tutulduğu için sayı ilk bakışta 6 gibi görünmektedir.)

Bey‘ bi’l-vefâ: 0 adet.

Bey‘ bi’l-istiğlâl: 3 adet.

No	Borç Veren	Toplam Sayı	Nisbet%
1	Para Vakfı	1	15
2	Şahıs	-	-
3	Yeniçeri Ortası-Vakfı	2	15-18

4	Yetim malı	-	-
5	Avarız Vakfı	-	-

Muamele-i Şer‘iyye

No	Borç Veren	Toplam sayı	Nisbet %
1	Para Vakfı	3	?(2)-10
2	Şahıs	1	10
3	Avarız Vakfı	-	-
4	Yeniçeri Ortası-Vakfı	1	15
5	Yetim Malı	-	-

İSTANBUL KADI SİCİLLERİ İSTANBUL MAHKEMESİ 18 NUMARALI SİCİL (H. 1086 - 1087 / M. 1675 - 1676)

Taranan Toplam Belge Sayısı: 688.

Karz: 40 adet.

Muamele-i Şer‘iyye: 4’ü vakfiye (biri avarız üçü para vakfı) olmak üzere 15 adet.

Bey‘ bi’l-vefâ: 4 adet.

Bey‘ bi’l-istiğlâl: 27 adet.

No	Borç Veren	Toplam Sayı	Nisbet%
1	Para Vakfı	14	?-10-12-13(2)-15(9)
2	Şahıs	7	?(1)-12(1)-15(5)
3	Yeniçeri Ortası-Vakfı	4	?(1)-12-15(2)
4	Yetim malı	1	?
5	Avarız Vakfı	1	15

Muamele-i Şer‘iyye

No	Borç Veren	Toplam sayı	Nisbet %
1	Para Vakfı	9	?(4)-10-11-15(3)
2	Şahıs	3	15-16.6-20
3	Avarız Vakfı	1	15

4	Yeniçeri Ortası-Vakfı	2	?(2)
5	Yetim Malı	-	-

İSTANBUL KADI SİCİLLERİ EYÜB MAHKEMESİ (HAVÂSS-I REFÎA) 90 NUMARALI SİCİL (H. 1090-1091 / M. 1679-1680)

Taranan Toplam Belge Sayısı: 775.

Karz: 18 adet.

Muamele-i Şer'iyye: 1'i vakfiye, 1'i yetimlere kalan malın nakde çevrilip işletilmesi kaydı olmak üzere 6 adet.

Bey' bi'l-vefâ: 3 adet.

Bey' bi'l-istiğlâl: 38 adet.

No	Borç Veren	Toplam Sayı	Nisbet%
1	Para Vakfı	29	?(6)-10(6)-15(17)
2	Şahıs	3	?-10-15
3	Yeniçeri Ortası-Vakfı	-	-
4	Yetim malı	6	13.4-15(3)-17.6-20
5	Avarız Vakfı	-	-

Muamele-i Şer'iyye

No	Borç Veren	Toplam sayı	Nisbet %
1	Para Vakfı	4	?(4)-
2	Şahıs	1	9.8-
3	Avarız Vakfı	-	-
4	Yeniçeri Ortası-Vakfı	-	-
5	Yetim Malı	1	?

İSTANBUL KADI SİCİLLERİ BÂB MAHKEMESİ 46 NUMARALI SİCİL (H. 1096 - 1097 / M. 1685 - 1686)

Taranan Toplam Belge Sayısı: 796.

Karz: 70 adet.

Muamele-i Şer‘iyye: 4’ü vakfiye (biri avarız üçü para vakfı) olmak üzere 20 adet.

Bey‘ bi’l-vefâ: 2 adet.

Bey‘ bi’l-istiğlâl: 34 adet.

No	Borç Veren	Toplam Sayı	Nisbet%
1	Para Vakfı	18	?(2)-5.65-12.5-15(14)
2	Şahıs	11	?(2)-3.45-6-10(3)-13-15(2)-17.3
3	Yeniçeri Ortası-Vakfı	4	10-15(3)
4	Yetim malı	1	15
5	Avarız Vakfı	-	-

Muamele-i Şer‘iyye

No	Borç Veren	Toplam sayı	Nisbet %
1	Para Vakfı	10	?(5)-10(2)-11.25-15(2)
2	Şahıs	4	6.8-13-15(2)
3	Avarız Vakfı	1	15
4	Yeniçeri Ortası-Vakfı	2	?-15
5	Yetim Malı	2	?-15
6	Baltacılar Odası Vakfı	1	10

İSTANBUL KADI SİCİLLERİ BÂB MAHKEMESİ 54 NUMARALI SİCİL (H. 1102 / M. 1691)

Taranan Toplam Belge Sayısı: 536.

Karz: 28 adet.

Muamele-i Şer‘iyye: 2’si vakfiye olmak üzere 15 adet.

Bey‘ bi’l-vefâ: 2 adet.

Bey‘ bi’l-istiğlâl: 11 adet.

No	Borç Veren	Toplam Sayı	Nisbet%
1	Para Vakfı	6	?(1)-11(1)-15(4)
2	Şahıs	-	-

3	Yeniçeri Ortası-Vakfı	4	10(3)-15(1)
4	Yetim malı	1	?
5	Avarız Vakfı	-	-

Muamele-i Şer‘iyye

No	Borç Veren	Toplam sayı	Nisbet %
1	Para Vakfı	8	?(4)-10-13-15(2)
2	Şahıs	4	?(4)
3	Avarız Vakfı	1	?
4	Yeniçeri Ortası-Vakfı	2	?-15
5	Yetim Malı	-	-

TRABZON 1815 NUMARALI* ŞER‘*İYYE SİCİLİ (1554-1558)

Taranan Toplam Belge Sayısı: 825.

Karz: 57 adet.

Muamele-i Şer‘iyye: 18 adet.

Bey‘ bi’l-vefâ: 5 adet.

Bey‘ bi’l-istiğlâl: 0 adet.

Muamele-i Şer‘iyye

No	Borç Veren	Toplam sayı	Nisbet %
1	Para Vakfı	7	?(5)-15(2)
2	Şahıs	7	?(5)-15-20(m.b.d.)
3	Avarız Vakfı	-	-
4	Yeniçeri Ortası-Vakfı	-	-
5	Yetim Malı	4	?(3)-10

TRABZON 1816 NUMARALI* ŞER‘*İYYE SİCİLİ (1560-1561)

Taranan Toplam Belge Sayısı: 678

Karz: 94 adet.

Muamele-i Şer‘iyye: 11 adet.

Bey‘ bi’l-vefâ: 5 adet.

Bey‘ bi’l-istiğlâl: 2 adet.

No	Borç Veren	Toplam Sayı	Nisbet%
1	Para Vakfı	1	?
2	Şahıs	1	10
3	Yeniçeri Ortası-Vakfı	-	-
4	Yetim malı	-	-
5	Avarız Vakfı	-	-

Muamele-i Şer‘iyye

No	Borç Veren	Toplam sayı	Nisbet %
1	Para Vakfı	5	15(4)-20(m.b.d.)
2	Şahıs	6	?(3)-10-15(2)
3	Avarız Vakfı	-	-
4	Yeniçeri Ortası-Vakfı	-	-
5	Yetim Malı	-	-

1572 NO’LU TEKİRDAĞ (RODOSÇUK)* ŞER‘*İYYE SİCİLİ (H.1033-1623-1624)

Taranan Toplam Belge Sayısı: 462.

Karz: 6 adet.

Muamele-i Şer‘iyye: 4’ü vakfiye (biri avarız üçü para vakfı) olmak üzere 14 adet.

Bey‘ bi’l-vefâ: 3 adet.

Bey‘ bi’l-istiğlâl: 6 adet.

No	Borç Veren	Toplam Sayı	Nisbet%
1	Para Vakfı	5	15(5)
2	Şahıs	1	20
3	Yeniçeri Ortası-Vakfı	-	-
4	Yetim malı	-	-
5	Avarız Vakfı	-	-

Muamele-i Şer‘iyye

No	Borç Veren	Toplam sayı	Nisbet %
1	Para Vakfı	9	?(5)-10-15(3)
2	Şahıs	1	?
3	Avarız Vakfı	3	?(2)-15
4	Yeniçeri Ortası-Vakfı	-	-
5	Yetim Malı	1	15

AMASYANIN BİR NUMARALI ŞER‘İYYE SİCİLİ (1624-1627)

Bu defterde çok sayıda borç kaydı mevcuttur. Fakat borcun kaynağı hemen hiç zikredilmemiştir.

Taranan Toplam Belge Sayısı: 708.

Karz: 3 adet.

Muamele-i Şer‘iyye: 1’i vakfiye (avarız vakfı) olmak üzere 8 adet. 2 adet, para vakfına mütevelli nasbı kaydı mevcuttur. Bunlar tasnife ve sayıya dâhil edilmemiştir.

Bey‘ bi’l-vefâ: 0 adet.

Bey‘ bi’l-istiğlâl: 0 adet.

Muamele-i Şer‘iyye

No	Borç Veren	Toplam sayı	Nisbet %
1	Para Vakfı	7	?(7)
2	Şahıs	-	-
3	Avarız Vakfı	1	?
4	Yeniçeri Ortası-Vakfı	-	-
5	Yetim Malı	-	-

21 NUMARALI AYINTAB ŞER‘İYYE SİCİLİ DEFTERİ H.1059-1060 (M.1649-1650)

Taranan Toplam Belge Sayısı: 798.

Karz: 4 adet.

Muamele-i Şer‘iyye: 11 adet. Bunlardan altısı camilere ait para vakıflarına ait gelir-gider beyanında görülmüştür. Ayrıca camilerin gelir gider beyanlarında nukûd akçeden bahsedilmiş fakat bunun nasıl işletildiği ile alakalı malumat verilmemiştir.

Bey‘ bi’l-vefâ: 1 adet.

Bey‘ bi’l-istiğlâl: 0 adet

Muamele-i Şer‘iyye

No	Borç Veren	Toplam sayı	Nisbet %
1	Para Vakfı	4	?(3)-20
2	Şahıs	-	-
3	Avarız Vakfı	-	-
4	Yeniçeri Ortası-Vakfı	-	-
5	Yetim Malı	1	15

20 NUMARALI AYINTAB* ŞER‘*İYYE SİCİLİ (H.1060–1061 / M.1650-1651)

Taranan Toplam Belge Sayısı: 389.

Karz: 1 adet.

Muamele-i Şer‘iyye:1’i vakfiye olmak üzere 4 adet.

Bey‘ bi’l-vefâ: 0 adet.

Bey‘ bi’l-istiğlâl: 0 adet.

Muamele-i Şer‘iyye

No	Borç Veren	Toplam sayı	Nisbet %
1	Para Vakfı	3	?-10-20
2	Şahıs	1	?
3	Avarız Vakfı	-	-
4	Yeniçeri Ortası-Vakfı	-	-
5	Yetim Malı	-	-

100 NOLU MANİSA* ŞER‘*İYYE SİCİLİ (H. 1060 – 1061/M. 1650-1651)

Taranan Toplam Belge Sayısı: 354.

Karz: 8 adet.

Muamele-i Şer‘iyye: 3’ü vakfiye (biri avarız iki para vakfı), 1’i kötü hali sebebiyle mütevelli değişimi olmak üzere 8 adet. (Mütevelli değişimi kaydı sayıya ve tasnife dâhil edilmedi)

Bey‘ bi’l-vefâ: 0 adet.

Bey‘ bi’l-istiğlâl: 0 adet.

Muamele-i Şer‘iyye

No	Borç Veren	Toplam sayı	Nisbet %
1	Para Vakfı	5	? (1)-15(4)
2	Şahıs	-	-
3	Avarız Vakfı	3	?-15(2)
4	Yeniçeri Ortası-Vakfı	-	-
5	Yetim Malı	-	-

350 NUMARALI HARPUT ŞER‘İYYE SİCİLİ (H. 1073) (M.1663-1664)

Taranan Toplam Belge Sayısı: 225.

Karz: 9 adet.

Muamele-i Şer‘iyye: 0 adet.

Bey‘ bi’l-vefâ: 0 adet.

Bey‘ bi’l-istiğlâl: 0 adet

78 NUMARALI KAYSERİ ŞER‘İYYE SİCİLİ (H. 1078 - 1079/ M. 1668)

Taranan Toplam Belge Sayısı: 680.

Karz: 0 adet.

Muamele-i Şer‘iyye: 2’si vakfiye (avarız ve avarız-salyane vakfı) olmak üzere 8 adet.

Bey‘ bi’l-vefâ: 1 adet.

Bey‘ bi’l-istiğlâl: 0 adet.

Muamele-i Şer‘iyye

No	Borç Veren	Toplam sayı	Nisbet %
1	Para Vakfı	1	?

2	Şahıs	6	?(2)-7-10-20-45(m.b.d.)
3	Avarız Vakfı	2	?(2)
4	Yeniçeri Ortası-Vakfı	-	-
5	Yetim Malı	-	-

14 NUMARALI KONYA ŞER'İYYE SİCİLİ (1080–1081 / 1669–1670)

Bu defterde yer alan kayıtlarda borcun kaynağı hemen hiç zikredilmemiştir.

Taranan Toplam Belge Sayısı: 624.

Karz: 0 adet.

Muamele-i Şer'iyye: 1 tane menzil vakfının para vakfına dönüştürülmesi kaydı, 2 adet vakfiye (avarız-salyane vakfı) olmak üzere 7 adet.

Bey' bi'l-vefâ: 0 adet.

Bey' bi'l-istiğlâl: 2 adet.

No	Borç Veren	Toplam Sayı	Nisbet%
1	Para Vakfı	2	15(2)
2	Şahıs	-	-
3	Yeniçeri Ortası-Vakfı	-	-
4	Yetim malı	-	-
5	Avarız Vakfı	-	-

Muamele-i Şer'iyye

No	Borç Veren	Toplam sayı	Nisbet %
1	Para Vakfı	2	?-15
2	Şahıs	1	?
3	Avarız Vakfı	3	?(3)
4	Yeniçeri Ortası-Vakfı	-	-
5	Yetim Malı	1	?

S 12 NUMARALI SOFYA* ŞER*'İYYE SİCİLİ (M. 1671-1678)

Taranan Toplam Belge Sayısı: 299 muhallefât kaydı. Bu defterin tamamı muhallefât kayıtlarından müteşekkildir ve vefât eden kimsenin muamele kaynaklı borçlarının bir sayım dökümü yapılmıştır. Bu münasebetle, ribh nisbetinin ne olduğu ile alakalı bir malumata ulaşılamamıştır.

Karz: Muhallefât defteri olduğu için çok sayıda karz-ı hasen tespit edilmiştir.

Muamele-i Şer'iyye: 66 adet.

Bey' bi'l-vefâ: 0 adet.

Bey' bi'l-istiğlâl: 0 adet.

Muamele-i Şer'iyye

No	Borç Veren	Toplam sayı	Nisbet %
1	Para Vakfı	55	?
2	Şahıs	-	-
3	Avarız Vakfı	11	?
4	Yeniçeri Ortası-Vakfı	-	-
5	Yetim Malı	-	-

19 NOLU KONYA ŞER'İYYE SİCİLİ 1672 – 1673

Taranan Toplam Belge Sayısı: 900.

Karz: 0 adet.

Muamele-i Şer'iyye: 2 tanesi menzil vakfın para vakfına dönüştürülmesi kaydı, 1 vakfiye olmak üzere 5 adet. 2 adet kayıtta vakıf alacağını borçlunun muhallefâtından talep etmiş o sebeple ribh nisbeti tespit edilememiştir.

Bey' bi'l-vefâ: 0 adet.

Bey' bi'l-istiğlâl: 0 adet.

Muamele-i Şer'iyye

No	Borç Veren	Toplam sayı	Nisbet %
1	Para Vakfı	5	?(4)-11.25
2	Şahıs	-	-
3	Avarız Vakfı	-	-
4	Yeniçeri Ortası-Vakfı	-	-

5	Yetim Malı	-	-

152 NUMARALI MANİSA ŞER'İYYE SİCİLİ(1092 / 1681-82)

Taranan Toplam Belge Sayısı: 391.

Karz: 9 adet.

Muamele-i Şer'iyye: 6'sı avarız vakfına para bağışı, 2'si avarız vakfına mütevelli tayini (bu tayinler tasnife ve sayıya dâhil edilmemiştir), 3'ü para vakfına mütevelli tayini (tasnife ve sayıya dâhil edilmemiştir), 1 para vakfı muhasebesi, 1 avarız vakfı muhasebesi olmak üzere 16 adet.

Bey' bi'l-vefâ: 0 adet.

Bey' bi'l-istiğlâl: 0 adet.

Muamele-i Şer'iyye

No	Borç Veren	Toplam sayı	Nisbet %
1	Para Vakfı	2	?-15
2	Şahıs	-	-
3	Avarız Vakfı	9	?(9)
4	Yeniçeri Ortası-Vakfı	-	-
5	Yetim Malı	-	-

37 NUMARALI AYINTAB ŞER'İYYE SİCİLİ H.1098-1100/M.1686-1689) v.1-97.

Taranan Toplam Belge Sayısı: 235.

Karz: 0 adet.

Muamele-i Şer'iyye: 1 adet.

Bey' bi'l-vefâ: 0 adet.

Bey' bi'l-istiğlâl: 0 adet.

Muamele-i Şer'iyye

No	Borç Veren	Toplam sayı	Nisbet %
1	Para Vakfı	-	-
2	Şahıs	-	-

3	Avarız Vakfı	1	20 (m.b.d.)
4	Yeniçeri Ortası-Vakfı	-	-
5	Yetim Malı	-	-

836 NO'LU BOLU ŞER`İYE SİCİLİ H.1099 (M.1687-1688)

Taranan Toplam Belge Sayısı: 187.

Karz: 15 adet.

Muamele-i Şer'iyye: 3 adet.

Bey' bi'l-vefâ: 1 adet.

Bey' bi'l-istiğlâl: 0 adet.

Muamele-i Şer'iyye

No	Borç Veren	Toplam sayı	Nisbet %
1	Para Vakfı	1	?
2	Şahıs	-	-
3	Avarız Vakfı	1	?
4	Yeniçeri Ortası-Vakfı	-	-
5	Yetim Malı	1	?

R-2 NUMARALI RUSÇUK ŞER'İYYE SİCİLİ (H.1108-1111/M.1696-1699) v. 1-58.

Taranan Toplam Belge Sayısı: 201.

Karz: 0 adet.

Muamele-i Şer'iyye: 1 adet para vakfına mütevelli tayini.

Bey' bi'l-vefâ: 0 adet.

Bey' bi'l-istiğlâl: 0 adet.

İSTANBUL DEFTERLERİ TOPLAM

Taranan Defter Sayısı: 23.

Taranan Toplam Belge Sayısı: 12185.

Karz: 687+ adet.

Muamele-i Şer‘iyye: 294+ adet.

Bey‘ bi’l-vefâ: 49+ adet.

Bey‘ bi’l-istiğlâl: 374+ adet.

No	Borç Veren	Toplam Sayı	Oran
1	Para Vakfı	259	%69.2
2	Şahıs	54	%14.4
3	Yeniçeri Ortası-Vakfı	28	%7.4
4	Avarız Vakfı	5	%1.3
5	Yetim malı	28	%7.4

Muamele-i Şer‘iyye

No	Borç Veren	Toplam sayı	Oran
1	Para Vakfı	192	%66
2	Şahıs	48	%15.2
3	Yeniçeri Ortası-Vakfı	22	%7.6
4	Avarız Vakfı	13	%4.4
5	Yetim Malı	19	%6.5

İSTANBUL HARİCİ DEFTERLER TOPLAM

Taranan Defter Sayısı: 17.

Taranan Toplam Belge Sayısı: 7956.

Karz: 206+ adet.

Muamele-i Şer‘iyye: 181+ adet.

Bey‘ bi’l-vefâ: 16+ adet.

Bey‘ bi’l-istiğlâl: 10+ adet.

No	Borç Veren	Toplam Sayı	Oran
1	Para Vakfı	8	%80
2	Şahıs	2	%20
3	Yeniçeri Ortası-Vakfı	-	
4	Avarız Vakfı	-	

5	Yetim malı	-	

Muamele-i Şer‘iyye

No	Borç Veren	Toplam sayı	Oran
1	Para Vakfı	117	%64.6
2	Şahıs	22	%12.1
3	Yeniçeri Ortası-Vakfı	-	%0
4	Avarız Vakfı	34	%18.7
5	Yetim Malı	8	%4.4

BÜTÜN DEFTERLER TOPLAM

Bu tablo malumat maksatlı hazırlanmış olup İstanbul Defterleri ile diğer defterlerin ayrı ayrı değerlendirmesi meselenin anlaşılması için daha sağlıklıdır.

Taranan Defter Sayısı: 39.

Taranan Toplam Belge Sayısı: 20141.

Karz: 893+ adet.

Muamele-i Şer‘iyye: 470+ adet.

Bey‘ bi’l-vefâ: 65+ adet.

Bey‘ bi’l-istiğlâl: 384+ adet.

No	Borç Veren	Toplam Sayı	Oran
1	Para Vakfı	267	%69.5
2	Şahıs	56	%14.5
3	Yeniçeri Ortası-Vakfı	28	%7.2
4	Avarız Vakfı	5	%1.3
5	Yetim malı	28	%7.2

Muamele-i Şer‘iyye

No	Borç Veren	Toplam sayı	Oran
1	Para Vakfı	308	%65.5
2	Şahıs	66	%14

3	Yeniçeri Ortası-Vakfı	22	%4.6
4	Avarız Vakfı	47	%10
5	Yetim Malı	27	%5.7

KAYNAKÇA

COA

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi'nde bulunan ve çalışmada istifade edilen arşiv belgeleri, sayısının çokluğu ve bunların arşiv numaralarını tekraren zikretmenin mânâsızlığı sebebiyle burada tek tek zikredilmemiştir. Bunlar için çalışmanın içeriğine bakılmalıdır.

ŞER'İYYE SİCİLLERİ

- **1 Numaralı Amasya Şer'iyye Sicili H.1034?/ M.1624-1625**, Haz. Fikret Yılmaz, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yöktez No: 1574.
- **6 Numaralı Halep Şer'iyye Sicili H.995-999/ M.1586-1591 (v.1-100)**, Haz. Mohammad Ajghıf, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yöktez No: 376703.
- **6 Numaralı Halep Şer'iyye Sicili H.995-999/ M.1586-1591 (v.100-200)**, Haz. Taban Mehmed Said, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yöktez No: 405490.
- **6 Numaralı Halep Şer'iyye Sicili H.995-999/ M.1586-1591 (v.201-280)**, Haz. Alaa Alnhayer, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yöktez No: 481851.
- **14 Numaralı Konya Şer'iyye Sicili H.1080-1081/ M.1669-1670**, Haz. Fatih Küçük, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yöktez No: 337696.
- **19 Numaralı Konya Şer'iyye Sicili H.1082-1084/ M.1672-1673**, Haz. Ferrayi Acartürk, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yöktez No: 241614.
- **20 Numaralı Ayıntab Şer'iyye Sicili H.1060-1061/ M.1650-1651**, Haz. Mine Kartal, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yöktez No: 369294.
- **21 Numaralı Ayıntab Şer'iyye Sicili H.1059-1060/ M.1649-1650**, Haz. Hüsniye Güner, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yöktez No: 188367.
- **37 Numaralı Ayıntab Şer'iyye Sicili H.1098-1100/ M.1686-1689**, Haz. Leyla Kaya, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yöktez No: 369295.
- **78/1 Numaralı Kayseri Şer'iyye Sicili H.1078-1079/ M.1668**, Haz. Murtaza Çevik, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yöktez No: 240852.
- **78/2 Numaralı Kayseri Şer'iyye Sicili H.1078-1079/ M.1668**, Haz. Musa Sezer, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yöktez No: 231090.

- **100 Numaralı Manisa Şer'iyye Sicili H.1060-1061/ M.1650-1651**, Haz. Caner Yılmaz, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yöktez No: 239655.

- **152 Numaralı Manisa Şer'iyye Sicili H.1092/ M.1681-1682**, Haz. Ayşe Yıldırım, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yöktez No: 349386.

- **350 Numaralı Harput Şer'iyye Sicili H.1073/ M.1663-1664**, Haz. Nevim Yaman, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yöktez No: 345654.

- **836 Numaralı Bolu Şer'iyye Sicili H.1009/ M. 1687-1688**, Haz. Binnaz Çöpoğlu, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yöktez No: 216924.

- **1572 Numaralı Tekirdağ (Rodosçuk) Şer'iyye Sicili H.1033/ M.1623-1624**, Haz. Şeyda İbicioğlu, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yöktez No: 451525.

- **1815 Numaralı Trabzon Şer'iyye Sicili H.961-966/ M. 1554-1558**, Haz. Ali Turan, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yöktez No: 386920.

- **1816 Numaralı Şer'iyye Sicili H.968/ M.1560-1561**, Haz. Salih Korkmaz, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yöktez No: 361829.

- **Bâb Mahkemesi 3 Numaralı Sicil H.1077/M.1666-1667**, Haz. Rıfat Günalan, Arapça Metin. Mehmet Akman, İstanbul, İSAM, 2011.

- **Bâb Mahkemesi 46 Numaralı Sicil H.1096-1097/M.1685-1686**, Sabri Atay- Hüseyin Kılıç- Yılmaz Karaca- Rasim Erol, Salih Kahriman- Fuat Recep, Arapça Metin. Mehmet Akman, İstanbul, İSAM, 2011.

- **Bâb Mahkemesi 54 Numaralı Sicil H.1102/M.1691**, Haz. Hüseyin Kılıç- Yılmaz Karaca- Rasim Erol, Salih Kahriman- Fuat Recep- Sabri Atay, Arapça Metin. Mehmet Akman, İstanbul, İSAM, 2011.

- **Eyüb Mahkemesi (Havâss-ı Refîa) 19 Numaralı Sicil H.1028-1030/ M.1619-1620**, Haz. Yılmaz Karaca- Rasim Erol, Arapça Metin. Mehmet Akman, İstanbul, İSAM, 2011.

- **Eyüb Mahkemesi (Havâss-ı Refîa) 37 Numaralı Sicil H.1047/ M.1637-1638**, Haz. Salih Kahriman- Sabri Atay- Fuat Recep, Arapça Metin. Mehmet Akman, İstanbul, İSAM, 2011.

- **Eyüb Mahkemesi (Havâss-ı Refîa) 49 Numaralı Sicil H.1054/ M.1644**, Haz. Ayşe Seyyide Adıgüzel- Zeynep Trabzonlu, Arapça Metin. Tahsin Özcan, İstanbul, İSAM, 2011.

- **Eyüb Mahkemesi (Havâss-ı Refîa) 61 Numaralı Sicil H.1065-1066/ M.1655**, Haz. Baki Çakır, Arapça Metin. Tahsin Özcan, İstanbul, İSAM, 2011.

- **Eyüb Mahkemesi (Havâss-ı Refîa) 74 Numaralı Sicil H.1072-1073/ M.1661-1662**, Haz. Hüseyin Kılıç- Salih Kahriman- Fuat Recep- Sabri Atay- Rasim Erol- Yılmaz Karaca, Arapça Metin. Mehmet Akman, İstanbul, İSAM, 2011.
- **Eyüb Mahkemesi (Havâss-ı Refîa) 82 Numaralı Sicil H.1081/ M.1670-1671**, Haz. Talip Mert- Rıfat Günalan, Arapça Metin. Mehmet Akman, İstanbul, İSAM, 2011.
- **Eyüb Mahkemesi (Havâss-ı Refîa) 90 Numaralı Sicil H.1090-1091/ M.1679-1680**, Haz. Fuat Recep- Hüseyin Kılıç- Rasim Erol- Sabri Atay- Salih Kahriman- Yılmaz Karaca, Arapça Metin. Mehmet Akman, İstanbul, İSAM, 2011.
- **Galata Mahkemesi 20 Numaralı Sicil H.1005-1007/ M.1596-1599**, Haz. Mehmet Akman- Fethi Gedikli, İstanbul, İSAM, 2012.
- **Galata Mahkemesi 32 Numaralı Sicil H.1015-1016/ M.1606-1607,** Haz. Mehmet Akman- Osmanlıca Metin, Fethi Gedikli- M. Macit Kenanoğlu, İstanbul, İSAM, 2012.
- **Galata Mahkemesi 37 Numaralı Sicil H.1022-1024/ M.1613-1615**, Haz. Rasim Erol- Yılmaz Karaca, Arapça Metin. Mehmet Akman, İstanbul, İSAM, 2012.
- **Galata Mahkemesi 46 Numaralı Sicil H.1024-1029/ M.1615-1620**, Haz. Ayhan Işık- Esra Yıldız, Arapça Metin. Mehmet Akman, İstanbul, İSAM, 2012.
- **Galata Mahkemesi 65 Numaralı Sicil H.1051-1053/ M.1641-1644**, Haz. Sabri Atay- Rasim Erol, Arapça Metin. Mehmet Akman, İstanbul, İSAM, 2012.
- **Galata Mahkemesi 90 Numaralı Sicil H.1073-1074/ M.1663**, Haz. Fuat Recep- Salih Kahriman, Arapça Metin. Mehmet Akman, İstanbul, İSAM, 2012.
- **Hasköy Mahkemesi 5 Numaralı Sicil H.1020-1053/M.1612-1643**, Haz. Baki Çakır- Zeynep Trabzonlu- Hilal Kazan- Ayşe Seyyide Adıgüzel, Arapça Metin. Tahsin Özcan, İstanbul, İSAM, 2011.
- **Hasköy Mahkemesi 10 Numaralı Sicil H.1085-1090/ M.1674-1679**, Haz. Tahsin Özcan, İstanbul, İSAM, 2011.
- **İstanbul Mahkemesi 3 Numaralı Sicil H.1027/M.1618**, Haz. Yılmaz Karaca- Rasim Erol- Salih Kahriman- Fuat Recep- Sabri Atay- Hüseyin Kılıç, Arapça Metin. Mehmet Akman, İstanbul, İSAM, 2010.
- **İstanbul Mahkemesi 12 Numaralı Sicil H.1073-1074/M.1633-1634**, Haz. Rasim Erol- Salih Kahriman- Fuat Recep- Sabri Atay- Hüseyin Kılıç- Yılmaz Karaca, Arapça Metin. Mehmet Akman, İstanbul, İSAM, 2010.

- **İstanbul Mahkemesi 18 Numaralı Sicil H.1086-1087/M.1675-1676**, Haz. Salih Kahriman- Fuat Recep- Sabri Atay- Hüseyin Kılıç- Yılmaz Karaca- Rasim Erol, Arapça Metin. Mehmet Akman, İstanbul, İSAM, 2010.

- **R-2 Numaralı Rusçuk Şer'iyye Sicili H.1108-1111/ M. 1696-1699**, Haz. Emrah Dal, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yöktez No: 510132.

- **Rumeli Sadâreti Mahkemesi 56 Numaralı Sicil H.1042-4043/M.1633**, Haz. Fuat Recep-Sabri Atay, Arapça Metin. Mehmet Akman, İstanbul, İSAM, 2011.

- **Rumeli Sadâreti Mahkemesi 80 Numaralı Sicil H.1042-1043/ M.1633**, Haz. Fuat Recep-Sabri Atay, Arapça Metin. Mehmet Akman, İstanbul, İSAM, 2011.

- **S-12 Numaralı Sofya Şer'iyye Sicili H.1081-1089/ M. 1671-1678**, Haz. Fatma Yıldırım, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yöktez No: 469163.

YAZMALAR ve FETVÂ KİTAPLARI

Âhizâde, Hüseyin Efendi. **Risâle fî Tahkîki'l-Bey' Bi'l-Vefâ**, İstanbul Millet Kütüphanesi, Ali Emiri Koleksiyonu, Arşiv no: 34 Ae Arabi 1122/2.

el-Akhisârî, Mehmed Hilmi. **Risâle fî Beyâni'r-Ribâ ve'l-Bey'i'l-Fâsid**, Manisa İl Halk Kütüphanesi, Manisa Akhisar Zeynelzade Koleksiyon, Arşiv No: 45 Ak Ze 5844/1.

Ankaravî Mehmed Emin Efendi (Şeyhülislâm). **Fetâvâ-yı Ankaravî**, Matbaa-i Âmire, 1281(2864).

Aynî, Mehmet Fıkhî. **Ecvibetü'l-Kâni'a**, İstanbul Müftülüğü Kütüphanesi, No: 176.

Bâlizâde Mustafa Efendi (Şeyhülislâm). **İlmiye Sâlnâmesi**, Haz. Seyit Ali Kahraman-Ahmet Nezih Galitekin- Cevdet Dadaş, İstanbul, İşaret Yayınları, t.y.

el-Birgivî, Takiyyüddîn Mehmed. **İnkâzü'l-Hâlikîn**, Cilâü'l-Kulûb (içinde), İstanbul, 1280, s.44-70.

-Seyfü's-Sârim fî Ademi Cevâzi Vakfi'd-Derâhim ve Denânir, Cilâü'l-Kulûb (içinde), İstanbul, 1280, s.182-218.

- **el-Tarikâtü'l-Muhammediyye**, yy., ty.

Çatalcalı Ali Efendi (Şeyhülislâm). **Fetâvâ-yı Ali Efendi**, Milli Kütüphane-Ankara, Arşiv no: 06 Mil Yz B 59.

Çivizâde Muhyiddin Mehmed Efendi. **Ebussuud'a Reddiye**, Süleymaniye Kütüphanesi, Reşid Efendi, No:1177, v.158-b- v.161-a.

Ebussuud Efendi (Şeyhülislâm). **Ma'rûzât**, Haz. Pehlul Düzenli, İstanbul, Klasik Yayınları, 2013.

el-Erzurumî, Abdurrahman Efendi b. Hacı Mustafa. **Sefînetü'l-Fetâvâ**, İstanbul Müftülüğü Kütüphanesi, Arşiv No:169, İstanbul, 1254.

el-Erzurumî, Kadızâde Muhammed Ârif b. Muhammed. **Bahru'l-Fetâvâ**, Süleymaniye Kütüphanesi, Hamidiye 605.

Feyzullah Efendi (Şeyhülislâm). Fetâvâ-yı Feyziyye, Haz. Süleyman Kaya, İstanbul, Klasik Yayınları, 2009.

el-Güzelhisâri, Mehmed b. Hamza. **Risâle fi Bey'i'l-Iyne**, Manisa İl Halk Kütüphanesi, Arşiv No: 45 Ak Ze 268/4.

Hoca Sa'deddîn Efendizâde Mehmed Efendi (Şeyhülislâm). **İlmiye Sâlnâmesi**, Haz. Seyit Ali Kahraman- Ahmet Nezih Galitekin- Cevdet Dadaş, İstanbul, İşaret Yayınları, t.y.

Hoca Sa'deddîn Efendizâde Mehmed Es'ad Efendi (Şeyhülislâm). **İlmiye Sâlnâmesi**, Haz. Seyit Ali Kahraman- Ahmet Nezih Galitekin- Cevdet Dadaş, İstanbul, İşaret Yayınları, t.y.

el-İtkani, Kıvamüddin. **Faide fi'l-Bey'i ve'r-Riba**, Köprülü Yazma Eser Kütüphanesi, Fazıl Ahmed Paşa Koleksiyonu, Arşiv No: 34 Fa 1596/27.

İbn Kemal. Risâle fî Cevâz-ı Vakfı'd-Derâhim ve'd-Denânîr, Süleymaniye Kütüphanesi, n.708/36.

-Risâle fi Beyâni Hakikatü'r-Ribâ, Milli Kütüphane-Ankara, Yazmalar Koleksiyonu, Arşiv No: 60 Hk 123/43.

Kazerûnî, Abdullah b. Hasan. **İşaratü Ba'zı Ehli'l-Vefâ bi Cem'i Ahkâm-ı Bey'i'l-Vefâ**, İstanbul Müftülüğü Kütüphanesi, 1166, No: 967.

el-Kocevî, Abdüllatîf b. Sadullah. **Risâle fî Ahkâmi'r-Ribâ**, Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi, Arşiv No: 15 Hk 1610/9.

Mecmua-i Kavanin-i Atîka, Süleymaniye Kütüphanesi, Turhan Valide Sultan No:326.

Mecmû'atü'l-letâif, Süleymaniye Kütüphanesi Es'ad Efendi, No:3729.

Menteşizâde Abdurrahim Efendi. **Fetâvâ-yı Abdurrahim**, Süleymaniye Kütüphanesi Aşir Efendi, No:137.

Minkârîzâde Yahya Efendi (Şeyhülislâm). **Fetâvâ-yı Atâullah (Fetâvâ-yı Minkârîzâde)**, (Çevrim İçi Erişim, 26/07/2019) https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=mdp.39015079125012&view=1up&seq=3.

er-Remlî, Hayreddin b. Ahmed el-Eyyûbî. **el-Fetâvâ'l-Hayriyye fî Nef'i'l-Beriyye**, Milli Kütüphane Ankara, Arşiv no: 01 Hk 822.

Risâle fî Beyâni Keyfiyeti'r-Ribâ, Kastamonu İl Halk Kütüphanesi, Arşiv No: 37 Hk 1593/10.

Sâdeddin Efendi. **Mecmû'u'l-fetâvâ**, Süleymaniye Kütüphanesi, Şehit Ali Paşa, no.2728.

es-Sakızî, Sâdık Muhammed b. Ali. **Surretü'l-fetâvâ**, İstanbul Müftülüğü Kütüphanesi, No:314.

Semerkandî, Saîd b. Ali. **Cennetü'l-Ahkâm ve Cünnetü'l-Hisâm**, Milli Kütüphane-Ankara, Arşiv no: 50 Damad 401.

Seydişehrî, Mahmud. **Şerh-i Bey' ve Şira'**, Marmara Üni. İlh. Fak. Kütüphanesi Yazmalar 129.

Sofyalı Bâlî Efendi. "Padişah'a Mektup", Süleymaniye Kütüphanesi, Şeyhülislâm Esat Efendi Medresesi, n.188.

Sunullah Efendi (Şeyhülislâm). **Fetâvâ-yı Sunullah Efendi**: Süleymaniye Kütüphanesi, H. Hüsnü Paşa, nr. 502.

Tarikatçi Emîr Mustafa. **Tebyînü'l-Merâm**, Süleymaniye Kütüphanesi, H. Abdullah Efendi 186.

el-Üskûbî, Cemâleddin İshâk Çelebî. **Risâle fi Beyâni'r-Ribâ**, Milli Kütüphane-Ankara, Yazmalar Koleksiyonu, Arşiv No: 06 Mil Yz A 1032/20.

Yahya Efendi. **Nûru'l-Fetâvâ**, Açıklamalı Osmanlı Fetvâları-2, Haz. H. Necâti Demirtaş, İstanbul, Kubbealtı Neşriyat, 2012.

DİĞER ESERLER

Acar, H. İbrahim. "Talak", **DİA**, C.39, İstanbul, TDV, 2010, s.496-500.

- "Borçlar Hukukunda İradeyi Sakatlayan Sebepler-Hata-", **AÜİFD**, S.14, 1999, s.79-109.

Advân, Abdülazîm Ahmed. "Bey'u'l-Iyne ve Hükmühü fi'l-İslâm", **Mecelletü'l-Feth**, S.32, 2008.

Akdağ, Mustafa. **Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası "Celali İsyanları"**, Ankara, Bilgi Basımevi, 1975.

- **Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi**, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2018.

-"Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluş ve İnkişaf Devrinde Türkiye'nin İktisadî Vaziyeti II.", **Belleten**, C:XIV, S.55, 1950, s.319-418.

Akgündüz, Ahmed. **İslâm Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi**, İstanbul, Fey Vakfı Yayınları, 2013.

- **Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri**, İstanbul, Fey Vakfı Yayınları ve OSAV, C.1-11.

-"Ma'rûzât", **DİA**, C.28, Ankara, TDV, 2003, s.72-73.

-"Nakid Para Vakfı İle İlgili Çivi-zâde'nin Ebussu'ûd'a Yazdığı Reddiye Risâlesi", **Vakıflar Dergisi**, 80.Yıl Özel Sayısı, 2019, s.87-100.

Akgündüz, Said Nuri. **Hayreddin er-Remlî'nin Fetvâları**, Ankara, Fecr Yayınları, 2017.

Akman, Mehmet. **Osmanlı Devleti'nde Ceza Yargılaması**, İstanbul, Eren Yayıncılık, 2004.

Akyıldız, Ali. *"Sarraflık –Osmanlı Dönemi-"*, **DİA**, C.36, İstanbul, TDV, 2009, s.163-165.

Alatlı, Alev. **Aklın Yolu da Bir Değildir**, İstanbul, Destek Yayınları, 2003.

Ali Haydar, **Dürerü'l-Hükkâm Şerh-ü Mecelletü'l-Ahkâm**, İstanbul, 1330.

-"Kitabü'l-Muvâzaa ve'l-İstiğlâl", **el-Mecmûatü'l-Cedîde**, İstanbul, 1332, s.44-60.

Alper, Değer- **Erdoğan**, Canan. "16. ve 18 yy. Arasında Bursa Para Vakıfları ve Bursa Ekonomisine Etkileri", **Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, C.28, 2009, s.85-99.

Apaydın, H. Yunus. "İbn Kayyım el-Cevziyye", **DİA**, C.20, İstanbul, TDV, 1999, s.109-123.

-"Îne", **DİA**, C.22, İstanbul, TDV, 2000, s.283-285.

-"*Karz*", **DİA**, C.24, İstanbul, TDV, 2001, s.520-525.

-"Hata", **DİA**, C.16, İstanbul, TDV, 1997, s.437-442.

Arı, Abdüsselam. -"İslam Hukukunda Rıza İle İrade Beyanı Arasında Uyumsuzluk", Yayınlanmamış Doktora Tezi, **MÜSBE**, 1996.

-"İslam Hukukunda Saik ve Hukuki İşlemlere Etkisi", **İÜİFD**, S.2, 2000, s.203-220.

-"Yetim", **DİA**, C.43, İstanbul, TDV, 2013, s.501-503.

Aslan, Nasi. "Osmanlı Toplumunda Para Vakıflarının Kurumsallaşmasında Rol Oynayan Faktörler", **Dini Araştırmalar Dergisi**, C.1, S.2, Eylül-Aralık 1998, s.93-119.

Atar, Fahrettin. **İslâm İcra İflâs Hukuku**, İstanbul, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1990.

-"Fetva", **DİA**, C.12, İstanbul, TDV, 1995, s.486-496.

Atıf Bey. **Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye'den Kavâid-i Külliye Şerhi**, İstanbul, Mahmud Beg Matbaası, 1327.

Atmaca, Gökhan. "İbn Âbidîn'in "Tahbîru't-Tahrîr fî İbtâli'l-Kadâ'i bi'l-Feshi bi'l-Ğabn'i'l-Fâhişi bi Lâ Tağrîr" İsimli Risâlesinin Tahlili", **Usul İslam Araştırmaları Dergisi**, C.12, 2009, s.37-62.

Aybakan, Bilal. "Selem", **DİA**, C.36, İstanbul, TDV, 2009, s.402-405.

Aydın, M. Âkif. **Türk Hukuk Tarihi**, İstanbul, Beta, 2009.

-"Osmanlı Hukukunun Osmanlı Devleti'nde Kanun Hukukuna Doğru Geçirdiği Evrim", **THTAD**, S.1, 2006 (Bahar), s.11-21.

-"Gasp", **DİA**, C.13, İstanbul, TDV, 1996, s.387-392.

-"Eyüp Şer'iyye Sicillerinden 184, 185 ve 188 No'lu Defterlerin Hukuki Tahlili", **Eyüp'te Sosyal Yaşam**, Ed. Tülay Artan, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998, s.65-72.

-"İstidâne", **DİA**, C.23, İstanbul, TDV, 2001, s.322.

el-Azimâbâdî, Ebu't-Tayyib. **Avnü'l-Ma'bûd Şerh'ü Sünen-i Ebû Dâvud**, Beyrut, Dârü'l Kütübi'l-İlmiyye, 1994.

Baer, Gabriel. **A History of Landownership in Modern Egypt, 1800-1950**, London, Oxford University Press, 1962.

Baktır, Mustafa. **İslam Hukukunda Zaruret Hali**, Ankara, Akçağ Yayınları, 1981.

-"İslâm Hukukunda Hile-i Şerîyye", **İslami Araştırmalar**, S.2, s.71-89.

- "Hile-i Şer'iyye", **İslâm'da İnanç, İbadet ve Günlük Yaşayış Ansiklopedisi**, C.2, İstanbul, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2006.

-"Azimet", **DİA**, C.4, İstanbul, TDV, 1991, s.330.

-"Buhâri'nin Sahihindeki "Kitâbü'l-Hiyel"i Hakkında Bazı Mülahazalar", **EAÜİFD**, S.10, 1991, s.59-79.

Bardakoğlu, Ali. "Bey'", **DİA**, C.6, İstanbul, TDV, 1992, s.13-19.

-"Gabn", **DİA**, C.13, İstanbul, TDV, 1996, s.268-273.

- "Vesâyet", **DİA**, C.43, İstanbul, TDV, 2013, s.66-70.

Barkan, Ömer Lütfi. "Osmanlı Mâli Sayımları Üzerine Araştırma", Çev. Mehtap Özdeğer, **İÜİFM**, C.51, S.1, 2001, s.13-24.

-"Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi", **Türkiyat Mecmuası**, C.10, 1953, s.1-26.

-"XVI. Asrın İkinci Yarısında Türkiye'de Fiyat Hareketleri", **Belleten**, C.34, S.136, 1970, s.557-607.

-“Balkan Memleketlerinin Zirâi Reform Tecrübeleri”, (Çevrim İçi Erişim, 18/08/2019) https://dergipark.org.tr/download/article-file/8767

-“İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler”, **Vakıflar Dergisi**, S.2, 1942.

-“Edirne Askerî Kassamı’na Âit Tereke Defterleri (1545-1659)”, **Türk Tarih Belgeleri Dergisi**, C.3, S.5-6, 1966.

-“Avârız”, **İA**, C.2, İstanbul, MEB Yayınları, 1979, s.13-19.

-“H.933-934 (M. 1527-1528) Malî Yılına Ait Bir Bütçe Örneği”, **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, S.15 (1-4), s.251-329.

Barkan, Ömer Lütfi - **Ayverdi**, Ekrem Hakkı. **İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri 953 (1546) Tarihli**, İstanbul, 1970.

Bayındır, Abdülaziz. **Ticaret ve Faiz**, İstanbul, Süleymaniye Vakfı Yayınları, 2007.

-“İslâm’da Faiz Mefhumu ve Unsurları”, **Para, Faiz ve İslâm**, İSAV, 1987, s.117-143.

-“Osmanlılarda Nazari ve Tatbiki Olarak Faiz”, **İslam Ekonomisinde Finansman Meseleleri Sempozyum Bildiri Kitabı**, İstanbul, Ensar Neşriyat, 1992.

Bayındır, Servet. “Şâfiî Fukahâsının Beyu’l-Î’ne Hakkındaki Yaklaşımı ve Bunun Günümüz İslami Finans Piyasalarına Yansıması”, **İÜİFD**, C.28, 2013, s.119-140.

Baz, Jean. **Essai sur la fraude a la loi en Droit Musulman**, Paris, 1938.

Bedir, Murteza. **Buhara Hukuk Okulu -Vakıf Hukuku Bağlamında X-XIII. Yüzyıl Orta Asya Hanefî Hukuku Üzerine Bir İnceleme-**, Ankara, İSAM Yayınları, 2019.

Berber, Mehmet Akif. “From Interest To Usury: The Transformatıon Of Murabaha In The Late Ottoman Empıre”, **İŞÜSBE**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yöktez No:415626, 2014.

-“Osmanlı Devleti’nde Riba Kavramı”, II**. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi Bildiriler Kitabı V**, s.221-232.

Beydilli, Kemal. “Yeniçeri”, **DİA**, C.43, İstanbul, TDV, 2013, s.450-462.

Bilmen, Ömer Nasuhi. **Hukuk-i İslâmiyye ve Istılahât-ı Fıkhiyye Kâmusu**, İstanbul, Bilmen Yayınevi, t.y.

Boynukalın, Mehmet. “Zevâid”, **DİA**, C.44, İstanbul, TDV, 2013, s.302-303.

Bulut, Mehmet - **Korkut**, Cem. “A Comparison Between Ottoman Cash Waqfs (CWs) and Modern Interest-Free Financial Institutions”, **Vakıflar Dergisi**, S.46, 2016, s.23-45.

Cantürk, Kayahan - **Görkaş**, İrfan. "Para Vakıfları emelinde Osmanlı Finans Felsefesi: Sofyalı Bali Örneği", **Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Afro-Avrasya Özel Sayısı, 2016 ,s.304-317.

Cebeci, İsmail. "Teverruk", **DİA**, C. EK-2, İstanbul, TDV, 2016, s.601-602.

Cezar, Yavuz. "18. Yüzyılda Eyüp'te Para ve Kredi Konuları Üzerine Gözlemler", **Eyüp'te Sosyal Yaşam**, Ed. Tülay Artan, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998, s.15-32.

el-Cezerî, Ebu'l-İzz. **Tercüme-i Hiyel Mekanik Tercümesi**, Haz. İhsan Fazlıoğlu- Mustafa Koç, İstanbul, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2014.

Çalış, Halit. "*Zaruret*", **DİA**, C.44, İstanbul, TDV, 2013, s.141-144.

Çağatay, Neşet. "Riba and İnterest Concept and Banking in The Otooman Empire", **Studia Islamica**, S.32, 1970, s.53-68. (Çevrim İçi Erişim, 23/09/2019) https://www.jstor.org/stable/1595208.

- **Güncel Konular Üzerine Makaleler**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1994.

-"Osmanlı İmparatorluğunda Riba-Faiz Konusu Para Vakıfları ve Bankacılık", **Vakıflar Dergisi**, S.9, 1971, s.39-66.

Çeker, Orhan. **İslâm Hukukunda Akidler**, Konya, Tekin Kitabevi, 2014.

Çetinkaya, Esra. "Tokat Şer'iyye Sicillerine Göre Osmanlı Hukukunda Karz Sözleşmesi (1805-1843/1220-1258)", **Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi**, C.21(2), 2016, s.243-270.

Çizakça, Murat. **Risk Sermayesi Özel Finans Kurumları ve Para Vakıfları**, Haz. Murat Çizakça-İsmail Kurt, İstanbul, İlmî Neşriyat, 1993.

-"Cash Waqfs of Bursa 1550-1650", Journal of the Economic and Social History of Orient, C.38, S.3, 1995, s.313-354.

-"Cash Waqfs of Bursa 1550-1650", Journal of the Economic and Social History of Orient, C.38, S.3, 1995, s.313-354.

Demirci, Bora. "16.yy'da Avrupa'daki Fiyat Devrimi İle Osmanlı'daki Fiyat Devriminin Karşılaştırılması", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, **Bahçeşehir Üniversitesi SBE**, 2018.

Demirci, İslam. "İslâm Borçlar Hukukunda Hata", Yayınlanmamış Doktora Tezi, **SÜSBE**, 2011.

Denli, Mehmet Berkun. "17. Yüzyıl Galata ve İstanbul Şer'iyye Sicilleri'nde Bey' bi'l-istiğlâl Akitleri", **MÜSBE**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2018.

De Tott, Baron. **Türkler ve Tatarlara Dair Hâtıralar -18. Yüzyılda-**, Çev. Mehmet R. Uzmen, yy., Tercüman, ty.

Doğru, Halime. **XVII. Yüzyıla Kadar Osmanlı Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Görüntüsü**, Eskişehir, Anadolu Üniversitesi Yayınları, 1995.

Döndüren, Hamdi. "Hîle-i Şer'iyye", **Şamil İslam Ansiklopedisi**, C.3, İstanbul, Dergah Ofset, 2000, s.294-295.

-"*İslam Ekonomisinde Faiz ve Finans Kaynakları*", **İslam Ekonomisinde Finansman Meseleleri Sempozyum Bildiri Kitabı**, İstanbul, Ensar Neşriyat, 1992.

-**Risk Sermayesi Özel Finans Kurumları ve Para Vakıfları**, Haz. Murat Çizakça-İsmail Kurt, İstanbul, İlmî Neşriyat, 1993.

Dönmez, İbrahim Kâfi "*Ruhsat*", **DİA**, C.35, İstanbul, TDV, 2008, s.207-210.

-"Niyet", **DİA**, C.33, İstanbul, TDV, 169-172.

-"Sedd-i Zerâi'", **DİA**, C.36, İstanbul, TDV, 2009, s.277-282.

-"Murâbaha", **DİA**, C.31, İstanbul, TDV, 2006, s.148-152.

- "Maslahat", **DİA**, C.28, Ankara, TDV, 2003, s.79-94.

-"*Amel*", **DİA**, C.3, İstanbul, TDV, 1991, s.16-20.

-" Şer'u Men Kablenâ", **DİA**, C.39, İstanbul, TDV, 2010, s.15-19.

-"Yetim", **MEB İslâm Ansiklopedisi**, C.13, 1986, s.401-403.

Dönmez, Süleyman. "Saçaklı ya da Puslu Mantığın Eşiğinde Akıl Kavramı", **Bilim, Ahlak ve Sanat Bağlamında Çağdaş İslam Algıları**, 2011, s.139-150.

Dumlu, Emrullah. "XVI. Yüzyıl Osmanlı Uleması Arasında Para Vakıfları Etrafında Cereyan Eden Tartışmalar (Ebussuûd, İbn Kemal - Çivizâde, Birgivî)", **İlahiyat Tetkikleri Dergisi**, S.44, 2015/2, s.303-337.

Ebû Dâvud. **Sünen-i Ebu Davud Terceme ve Şerhi**, C.12, Çev. Necati Yeniel- Hüseyin Kayapınar, İstanbul, Şamil Yayınları, 1991.

Ebû Yusuf. **Kitâbü'l-Harâc**, Beyrut, 1302.

Ebû Zehra, Muhammed. **Ebu Hanife**, Çev. Osman Keskioğlu, Ankara, DİB, 1997.

- **Faiz (Ribâ) Araştırmaları**, Çev. Yunus Araz, Bursa, Emin Yayınları, 2016.

Ekinci, Ekrem Buğra. **Osmanlı Hukuku**, İstanbul, Arı Sanat, 2014.

-**İslâm Hukukunda Değişimin Sınırı**, İstanbul, Arı Sanat, 2018.

-"*Eski Hukukumuzda Hîle-i Şer'iyyeye Dair*", **AÜEHFD**, C.X, S.1-2, 2006, s.4-16.

- **İslam Hukuku ve Önceki Şeriatler**, İstanbul, Arı Sanat Yayınları, 2003.

- **İslam Hukuku**, İstanbul, Arı Sanat Yayınevi, 2006.

Elbir, Halid Kemal. "İslâm Hukukunda Gabin", **İstanbul Yüksek İslâm Enstitüsü Dergisi**, S.1, 1963, s.1-13.

Erdoğan, Mehmet. **İslâm Hukukunda Ahkâmın Değişmesi**, İstanbul, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2016.

Erdoğru, M. Akif. "Rodos Adasındaki Osmanlı Evkâfı (1522-1711)", **Tarih İncelemeleri Dergisi**, S.15, 2000, s.9-30.

Ergin, Osman Nuri. **Türkiye'de Şehirciliğin Tarihi İnkişafı**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1936.

- **Mecelle-i Umur-u Belediye**, C.1, İstanbul, İstanbul Büyükşehir Belediyesi, 1995.

Erkal, Mehmet. "Zekât", **DİA**, C.44, İstanbul, TDV, s.197-207.

Faroqhı, Suraıya. **Osmanlı'da Kentler ve Kentliler**, Çev. Neyyir Kalaycıoğlu, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1994.

- "Eyüp Kadı Sicillerine Yansıdığı Şekliyle 18. Yüzyıl "Büyük İstanbul"una Göç", **Eyüp'te Sosyal Yaşam**, Ed. Tülay Artan, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998, s.33-48.

Fetâvâ-yı Hindiyye, Bulak, Daru'l-Fikr, 1310 (1991).

Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed. **İhyâ-yı Ulûmi'd-Dîn**, C.1, Beyrut, 1403 (1983).

Gedikli, Fethi. **Osmanlı Şirket Kültürü XVI.-XVII. Yüzyıllarda Mudârebe Uygulaması**, İstanbul, İz Yayıncılık, 2018.

-"Galata Şer'iyye Sicillerinde Osmanlı Şirketleri", **İstanbul Araştırmaları**, C.7, İstanbul Büyükşehir Belediyesi, 1998, s.7-92.

- "İbdâ'", **DİA**, C.19, İstanbul, TDV, 1999, s.262-263.

-"İstanbul'da Para Vakıfları Ve Mudârebe", **Hak-İş**, S.51, 1999.

Gel, Mehmet. "Kanûnî'nin Para Vakfı Yasağını Kaldıran 1548 Tarihli "Hükm-i Şerîf'inin" Yeni Bir Nüshası, **Akademik Bakış Dergisi**, C.4, S.7, Kış 2010, s.185-192.

Genç, Mehmet. **Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi**, İstanbul, Ötüken Yayınları, 2016.

Gerber, Haim. "Rigidity Versus Opennes in Late Classical Islamic Law: The Case od The Seventeenth-Century Palestinian Muftî Khayr al-Dîn al-Ramlî", **Islamic Law and Society**, C.5, S.2, 1998, s.165-195.

Gibb, Sır Hamilton- **Bowen**, Harold. **Islamic Society and The West**, C.1, (Çevrim İçi Erişim, 06/09/2019) https://archive.org/details/in.ernet.dli.2015.530139/page/n3

Gökbilgin, M. Tayyib. **XV-XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livaâsı Vakıflar-Mülkler-Mukataalar**, İstanbul, Üçler Basımevi, 1952.

Gözübenli, Beşir. "Türk Hukuk Tarihinde Vakıf Mallarının Faizli İşletilmesi Hakkında Tahlilli Bir Değerlendirme", **XI. Vakıf Haftası Kitabı**, Ankara, 1994, s.51-72.

- İslam Borçlar Hukukunda Karz Akdi ve Faiz, Erzurum, 1988.

-"Bey' Bi'l-Vefa (vefâen satış) ve Bey' Bi'l-İstiğlâl", **Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C.9, 1990, s.109-119.

- "Keylî", **DİA**, C.25, Ankara, TDV, 2002, s.361-362.

- "Âriyet", **DİA**, C.3, İstanbul, TDV, 1991, s.379.

Gürbüz, İrem. "Şer'iyye Sicillerine Göre 1650-1750 Yıllarında Konya'da Çocuklar ve Yetimler", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, 2018.

Hacak, Hasan. "Veznî", **DİA**, C.43, İstanbul, TDV, 2013, s.95-98.

Hacak, Hasan- **Çalış**, Halit. "Rehin", **DİA**, C.34, İstanbul, TDV, 2007, s.538-542.

Hacı Zihni Efendi. **Nîmet-i İslam**, İstanbul, Matbaa-i Amire, 1316.

el-Halebî, İbrâhim b. Muhammed. **Mülteka'l-Ebhur**, Çev. Mustafa Uysal, Konya, Uysal Yayınevi, 1971.

el-Halil, Ahmed bin Muhammed. "Hükm-ü Bey'u'l-Iyne" (Çevrim İçi Erişim, 21/09/2019) http://alkhlel.com/mktba/play-4889.html.

Hamilton, Earl Jefferson. **American Treasure and The Price Revolution in Spain, 1501-1650**, Harvard University Press, 1965.

el-Hanîti, Henâ Muhammed Helâl. "Mefhûm Bey'u'l-Iyne Ahkâmuhâ ve Tatbikâtuhâ", **Mevki' Mecmu' el-Fıkh el-İslamî**, 2009.

- **Teverruk –Hakikatuhu ve Envâuhû-**, Devletü'l İmâretü'l Arabiyye'l-Müttehide, t.y.

Heberer, Michael. **Osmanlıda Bir Köle Brettenli Michael Heberer'in Anıları 1585-1588**, Çev. Türkis Noyan, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2003.

Horıı, Satoe. "Reconsideration of Legal Devices (Hiyal) in Islamic Jurdisprudence: The Hanafis and Their "Exist" (Makharij)", **Islamıc Law and Society**, C.9, S.3, 2002, s.312-357.

Imber, Colin. **Şeriattan Kanuna –Ebussuud ve Osmanlı'da İslami Hukuk-**, Çev. Murteza Bedir, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2004.

Işık, Abdulkadir. "İslâm Hukukunda Muvâzaa", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, **SÜSBE**, Konya, 2004.

İbn Âbidîn. Reddü'l-Muhtar, C.1-5, Beyrut, 1407(1987).

- Mecmû'atü'l-Resail, C.2, Beyrut, Dârü'l Kütübi'l-İlmiyye.

İbn Hümam. Fethu'l-Kadîr, Beyrut, Daru'l-Fikr, t.y.

İbn Kayyım el-Cevziyye. Tuhfetü'l-Mevdûd bi-Ahkâmi'l-Mevlûd, Beyrut, Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1403 (1983).

-İ'lâmü'l Muvakkiîn, Çev. Pehlül Düzenli, İstanbul, Pınar Yayınları, 2017.

İbn Manzur. **Lisânu'l-Arab**, Beyrut, Dâru's-Sadr, 1994.

İbn Nüceym. **el-Eşbâh ve'n-Nezâir**, Kahire, y.y, 1968.

İhsanoğlu, Ekmeleddin. **Osmanlı Matematik Literatürü Tarihi C.1**, İstanbul, IRCICA, 1999.

İmam Şafiî. **el-Ümm**, C.3, Beyrut, Daru'l-Fikr,1410 (1990).

İnalcık, Halil. **Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi-I 1300-1600**, Çev. Halil Berktay, İstanbul, Türkiye İş Bankası Yayınları, 2017.

- Devlet-i Aliyye, C.1, İstanbul, Türkiye İş Bankası Yayınları, 2012.

-"Capital Formation in the Ottoman Empire", **Journal of Economic History**, C.29, 1969, s.97-140.

-"Tımar", **DİA**, C.41, İstanbul, TDV, 2012, s.168-173.

- "Osmanlı Tarihinde Dönemler", Çev. Ferhan Kırlıdökme-Mollaoğlu, **Osmanlı Tarihi Araştırmaları Merkezi**, S.10, 1999, s.333-350.

-"Eyüp Sicillerinde Toprak ve Köylü", **Eyüp'te Sosyal Yaşam**, Ed. Tülay Artan, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998, s.9-14.

İpşirli, Mehmet. "Ahîzâde Hüseyin Efendi", **DİA**, C.4, İstanbul, TDV, 1988, s.548-549.

- "İstanbul Vakıfları Tahrîr Defteri, 1009/1600 Târîhli", **TALİD**, C.3, S.5, 2005, s.823-828.

-"Avârız Vakfı", **DİA**, C.4, İstanbul, TDV, 1991, s.109.

-"Ebû Said Mehmed Efendi", **DİA**, C.10, İstanbul, TDV, 1994, s.281.

İzgi, Cevat. "Hiyel", **DİA**, C.18, İstanbul, TDV, 1998, s.178-180.

İzmirli, İsmail Hakkı. **İlm-i Hilâf**, Dersaadet, Hukuk Matbaası, 1330.

-“Cevâzın Ahkâm-ı Şeriat’ten Olup Olmadığına Dair Nizâ Nizâ-ı Lafzîdir”, **Sebilürreşâd**, C.12, S.303, 1330, s.296-301.

Jennings, Ronald. “Loans and Credit in Early 17th Century Ottoman Judicial Records”, **Journal of The Economic and Social History of the Orient**, C.16, 1973, s.168-216.

Kacır, Temel. “Bir Kaidenin Serencamı: Hâcet Umumi Olsun Husui Olsun Zaruret Menzilesine Tenzil Olunur”, **Cumhuriyet İlahiyat Dergisi**, S.2, 2016, s.137-173.

Kafadar, Cemal. “Osmanlı Tarihinde Gerileme Meselesi”, Çev. Cengiz Şişman, **Osmanlı Tarihini Yeniden Yazmak**, Haz. Mustafa Armağan, s.97-150.

Kallek, Cengiz. “Telcie”, **DİA**, C.40, İstanbul, TDV, 2011, s.397-400.

-“Mudârebe”, **DİA**, C.30, İstanbul, TDV, 2005, s.359-363.

Kara, Mustafa. “Sofyalı Bâlî Efendi”, **DİA**, C.5, İstanbul, 1992, s.20-21.

Karadâvi, Yusuf. **Bey‘u’l-Murâbaha li’l-Âmir bi’ş-Şirâ**, Kahire, 1987.

Karaman, Hayreddin. **Mukaayeseli İslâm Hukuku**, C.1-2-3, İstanbul, İz Yayıncılık, 2013.

- “Akid”, **DİA**, C.2, İstanbul, TDV, 1989, s.251-259.

Kastalâni, **İrşâdu’s-Sârî li Şerhî Sahihi’l-Buhârî**, C.10, Bulak, 1305.

Kâtip Çelebi. **Keşf-el-Zunun**, C.1, İstanbul, MEB, 1971.

Kaya, Süleyman. “XVIII. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Kredi”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, **MÜSBE**, İstanbul, 2003.

-“*XVIII..Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Nazari ve Tatbiki Olarak Karz İşlemleri*”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, **MÜSBE**, İstanbul, 2007.

-“XVIII. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Kredi İlişkilerinin Hukuki Boyutu”, **THTAD**, S.3, 2007, s.13-41.

-“17. Yüzyıl Sonlarında Muhalif Bir Metin: Muhammed b. Hamza el-Aydınî’nin -“Bey‘u’l-Îne Risalesi”, **Divan**, 2009, C.1, s.97-112.

-“Akifzâde’nin Mecelletü’l-Mehâkim İsimli Eseri Çerçevesinde Osmanlı Fetvâsında Değişim”, **MÜİFD**, S.40, (2011/1), s.93-108.

-“Vekâlet Akdine Dair Bir Tartışma Bağlamında Osmanlı Döneminde Fetvânın Müftâ- bih Hale Geliş Süreci”, **İHAD**, S.20, 2012, s.71-86.

Kaya, Süleyman – **Güman**, Osman - **Salur**, Rabia. "Şeyhülislam Sâdeddin Edendi'nin Fetvâları Çerçevesinde Osmanlı Hukukunda Kazâi Hükmün Kaynakları", **SAUİFD**, C.20, S.38, 2018, s.141-164.

Kızılkaya, Necmettin. "Saîd b. Ali es-Semerkandî'nin (v.500/1106 Civarı) "Cennetü'l-Ahkâm ve Cünnetü'l-Hisâm fî'l-Hiyel ve'l-Mehâric" İsimli Eseriyle "Hiyel"i Yeniden Düşünmek", **İHAD**, S.9, 2007, s.443-450.

Kocayusufpaşaoğlu, Necip. **Borçlar Hukukuna Giriş Hukukî İşlem Sözleşme**, İstanbul, Filiz Kitabevi, 2017.

Koçi Bey. **Koçi Bey Risâlesi**, Haz. Zuhuri Danışman, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1985.

Korkmaz, Salih. "Mehmet Hilmi el-Akhisârî'nin "Risâle Fî Beyâni'r-Ribâ ve Beyü'l-Fâsid" Adlı Risâlesi ve Tahkiki", **Süleyman Demirel Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, C.10, S.2, 2020, s.309-330.

Koyunoğlu, H. Hüsnü. "Para Vakıfları: Muhasebe Defterlerine Göre 17. Yüzyıl İstanbul Uygulaması", **Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi**, C.8, S.1, 2008, s.253-303.

Köse, Saffet. **İslam Hukukunda Kanuna Karşı Hile**, İstanbul, Birleşik Yayıncılık, 1996.

-"Hiyel", **DİA**, C.28, İstanbul, TDV, 1998, s.170-178.

-"Hîle-i Şer'iyye Konusunda Ebû Hanîfe'ye Yöneltilen İthamlar", **İHAD**, S.19, 2012, s.149-162.

-"Hile-i Şer'iyye Konusunda İlginç Bir Risâle", **İHAD**, S.1, 2003, s.231-255.

El-Kudûrî, Ahmed b. Muhammed. **Kitâbü'l Kudûrî**, Konya, Dâr el-Burc, 2018.

Kurt, İsmail. **Para Vakıfları Nazariyat ve Tatbikat**, İstanbul, Ensar Neşriyat, 2015.

Kumaş, Ali. "İslâm Borçlar Hukukunda Gabin", Yayınlanmamış Doktora Tezi, **SÜSBE**, 2011.

Mandaville, Jon E. "Usurious Piety: The Cash Waqf Controversy in the Ottoman Empire", **International Journal of Middle East Studies**, C. 10, S.3, 289- 308.

- "Faizli Dindarlık: Osmanlı İmparatorluğunda Para Vakfı Tartışması", Çev: Fethi Gedikli, **Türkiye Günlüğü**, S.51, 1998, s.129-144.

Mansel, Philip. **Konstantinopolis**, Çev. Şerif Erol, İstanbul, Sabah Yayınları, 1996.

Mansûrîzâde Saîd. "Cevâzın Ahkâm-ı Şer'iyyeden Olmadığına Dair", **İslâm Mecmuası**, C.1, S.10, 1330, s.295-303.

Mantran, Robert. **XVI-XVII. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu**, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Ankara, İmge Kitabevi, 1995.

-"XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Ticaretin Değişmesi", **Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih İncelemeleri Dergisi**, C.3, 1987, s.159-175.

- **XVI. ve XVII. Yüzyılda İstanbulda Gündelik Hayat**, İstanbul, Eren Yayıncılık, 1991.

-17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul, C.1, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay-Enver Özcan, İstanbul, TTK, 1990.

Molla Hüsrev, **Dureru'l-hükkâm fî Şerh-i Gureri'l-ahkâm**, C.2, İstanbul, 1319.

Naîmâ Mustafa Efendi. **Naîmâ Târihi**, C.1, İstanbul, Zuhuri Danışman Yayınevi, 1967.

Nev'îzâde Atâî. **Hadâiku'l-Hakâik fî Tekmileti'ş-Şekâik**, Haz. Abdülkadir Özcan, İstanbul, Çağrı Yayınları, 1989.

Oğuz, Tuba. "Muhasebecilerin Eserlerinde Muamele-i Şer'iyyenin Yeri: Çözüm Yöntemleriyle Murabaha Problemleri", **Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi**, S.13, Temmuz 2017.

Oğuzoğlu, Yusuf. "Osmanlı Şehirlerindeki Halkın Vergi Yükü Üzerine Bir Araştırma (1680-1700)", **Osmanlı Araştırmaları Dergisi**, C.15, 1995, s.157-186.

Okur, Kaşif Hamdi. "Para Vakıfları Bağlamında Osmanlı Hukuk Düzeni ve Ebussuud Efendinin Hukuk Anlayışı Üzerine Bazı Değerlendirmeler", **GÜÇİFD**, C.4, S.7-8, 2005, s.33-58.

Olivier, Antonie. **18.Yüzyılda Türkiye ve İstanbul**, Haz. Aloda Kaplan, İstanbul, Kesit Yayınları, 2007.

Otar, İsmail. **Üsküdar Hace Hasna Hatun Mescidi ve Arslanağa Çeşmesi Vakıflarının H.1197 Yılı Muhasebe Kayıtları ve Faiz Konusu**, İstanbul, Lebib Yalkın Yayınları, 1999.

Özcan, Tahsin. **Osmanlı Para Vakıfları Kanûnî Dönemi Üsküdar Örneği**, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2003.

-"Muhallefât", **DİA**, C.30, İstanbul, TDV, 2005, s.406-407.

-"Sofyalı Bâlî Efendi'nin Para Vakıflarıyla İlgili Mektupları", **İslâm Araştırmaları Dergisi**, S.3, 1999, s.125-155.

-"İbn Kemal'in Para Vakıflarına Dair Risâlesi", **İslam Araştırmaları Dergisi,** S.4, 2000, s.31-41.

-“Sofyalı Bâlî Efendi’nin Para Vakıflarıyla İlgili Mektupları”, **İslam Araştırmaları Dergisi**, S.3, 1999, s.125-155.

-“Para Vakıfları İle İlgili Önemli Bir Belge”, **İLAM Araştırma Dergisi**, C.3, S.2, 1998, s.107-112.

-“Osmanlı Toplumunda Yetimlerin Himâyesi ve Eytam Sandıkları”, **İÜİFD**, S.14, 2006, s.103-121.

Özdemir, Recep. “Özel Hukuk-Kamu Hukuku Ve Şahsî Hak-Aynî Hak Ayırımına Göre İslâm Hukukunun Sistematiğinin Değerlendirilmesi”, **The Journal of Academic Social Science Studies**, S.44, 2016, s.385-400.

-“Ayni Teminatlar Bağlamında Bey‘ Bi’l-Vefânın Hukuki Durumu”, **İHAD**, C.16, S.31, 2018, s.291-315.

Özel, Ahmet. “Kadîhan”, **DİA**, C.24, İstanbul, TDV, 2001, s.121-123.

Özen, Şükrü. “Osmanlı Döneminde Fetvâ Literatürü”, **TALİD**, C.3, S.5, 2005, s.249-378.

-“İstislâh”, **DİA**, C.23, İstanbul, TDV, 2001, s.383-388.

Özensoy, Ahmet Utku. “15 ve 16. Yüzyıllarda Sömürgecilik Hareketleri, Fiyat Devrimi ve Sömürgecilik İdeolojisi”, **Tarih ve Gelecek Dergisi**, C.5, S.3, 2019, s.819-834.

Özer, Hasan. “İbn-i Kemâl ve “Riba” Adlı Risâlesi”, **İHAD**, S.16, 2010, s.157-186.

Özkaya, H. Gökçen. “Vakıf İstibdal Kayıtları, İstanbul’da Barınma Kültürü ve Kent Yapısına Dair Neler Sunar?”, **TALİD**, C.8, S.16, 2010, s467-488.

Özsoy, İsmail. “Faiz”, **DİA**, C.12, İstanbul, TDV, 1995, s.110-126.

Pakalın, Ziya. **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, İstanbul, MEB, 1993.

Pamuk, Şevket. “The evolution of financial institutions in the Ottoman Empire, 1600–1914”, **Financial History Review**, C.11, S.1, s.7-32. (Çevrim İçi Erişim, 25/09/2019) https://www.cambridge.org/core/journals/financial-history-review/article/evolution-of-financial-institutions-in-the-ottoman-empire-16001914/DA131E135E305DBE11BA5C0093C24D5E.

-İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler 1469- 1998, Ankara, Devlet İstatistik Enstitüsü Yayını, 2000.

- **Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi 1500-1914**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2015.

- **Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Yayınları, 2016.

Powers, Davıd S. **Hukuk, Toplum ve Kültür**, Çev. İsmail Eriş, İstanbul, Klasik Yayınları, 2014.

Rafeq, Abdul Karim. "The Economic Organization of Cities Ottoman Syria", **The Urban Social History of the Middle East 1750-1950,** Ed. Peter Sluglett, New York: Syracuse Unıversty Press, 2008, s.104-140.

Refik, Ahmet. **XVI. Asırda İstanbul Hayatı**, İstanbul, MEB Yayınları, 1935.

Ricaut, Paul. **Türklerin Siyasi Düsturları**, Çev. M. Reşat Uzmen, yy. Tercüman, t.y.

Sahillioğlu, Halil. "Muamele-i Şer'iyye", **İktisat Dergisi**, S.164, 1978, s.10-16.

- "Akçe", **DİA**, C.2, İstanbul, TDV, 1989, s.224-227.

-"Osmanlı Para Tarihinde Dünya Para ve Maden Hareketlerinin Yeri 1300-1750", **Orta Doğu Teknik Üniversitesi Gelişme Dergisi**, Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar 1978 Özel Sayısı, 1978, s.1-38.

- **Bir Asırlık Osmanlı Para Tarihi 1640-1740**, İstanbul, 1965.

-"Askerî", **DİA**, C.3, İstanbul, TDV, 1991, s.488-489.

es-Saîdî Abdullah bin Muahmmed. "Mezâhibü'l-Fukâha fi'l-Iyne "Dirâse Tafsiliyye Mukârane" (Çevrim İçi Erişim, 20/09/2019) https://www.alukah.net/sharia/0/24058/.

Sava Paşa. **İslâm Hukuku Nazariyatı Hakkında Bir Etüd**, Çev. Baha Arıkan, C.2, Ankara, Yeni Matbaa, 1956.

Schacht, Joseph. **An Introduction to Islamic Law**, Oxford University Press, 1982, s.210. (Çevrim İçi Erişim, 11/12/2018) http://www.almuslih.org/Library/Schacht,%20J%20-%20An%20Introduction.pdf

-"al-Hiyal", **EI2**, C.3, s.510-513.

-"Riba", **Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi**, C.9, İstanbul, s.730-734.

Semerkandî, Saîd b. Ali. **Cennetü'l-Ahkâm ve Cünnetü'l-Hisâm fî'l-Hiyel ve'l-Mehâric**, Haz. Saffet Köse- İlyas Kaplan, Beyrut, Dâru's-Sadr, 2011.

Serahsî, Şemsü'l-eimme Ebû Sehl Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed. **Mebsût,** Ed. Prof. Dr. Mustafa Cevat Akşit, İstanbul, Gümüşev Yayınları, 2008.

- **Usûlü's-Serahsî**, Beyrut, Dâru'l-Mağrife, t.y.

Sevgen, Necibe. "Nasıl Sömürüldük? Sarraflar", **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, S.25, Ekim 1969, s.73-74.

Sirtkaya, Fatma. "Klasik Dönem Osmanlı Hukuku'nda Avârız Vergileri", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, **SDÜSBE**, Isparta, 2017.

Şahin, Afşin – **Cengiz**, Sibel. "16'ncı Yüzyıl Fiyat Devrimi ve Osmanlı İran Savaşlarının

Osmanlı İpekçilik Endüstrisi Üzerine Etkileri", **İşletme ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi**, C.1, S.1, 2010, s.69-82**.**

Şâtıbî. **el-Muvâfakât**, Çev. Mehmet Erdoğan, İstanbul, İz Yayıncılık, 2003.

Şentürk, Recep. "Açık Medeniyet: Bir Fıkıh Medeniyeti Olarak İslam", **Ay Vakti**, S.82-83-84, 2007, s.31-51.

Şimşek, Mehmet. "Osmanlı Cemiyetinde Para Vakıfları Üzerine Münakaşalar", **AÜİFD**,C.27, S.1,1986.

Tabakoğlu, Ahmet. **Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi**, İstanbul, Dergâh Yayınları, 1985.

-"İslâm'da Para Politikası Hakkında Bir Deneme", **Para, Faiz ve İslâm**, İSAV, 1987, s.79-90.

- Osmanlı Sosyal Güvenlik Sistemi, İktisat ve Din, İstanbul, İz Yayıncılık, 1994.

-Osmanlı Mali Tarihi, İstanbul, Dergâh Yayınları, 2016.

Taberâni, **el-Mu'cemu's-Sağîr**, C.1, Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, 1983.

el-Tarikî, Abdullah b. Muhammed. "Hükm'i Bey'u'l-Iyne", **Mecelletü'l-Buhûsi'l-İslâmiyye**, S.14, Riyad, s.261-294.

Thevenot, Jean. **Thevenot Seyahatnamesi**, Çev. Ali Berktay, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2009.

-1655-1656'da Türkiye, Çev. Nuray Yıldız, İstanbul, Tercüman, 1978.

Topçuoğlu, Hamide. **Kanuna Karşı Hile (Kanundan Kaçınma Yolları)**, Selüloz Basımevi, 1950, İzmit.

Turan, Fatih. "Bey' Bi'l-Vefâ ve Bey'ul-Îne İle Mukayeseli Olarak Günümüz Repo İşlemlerinin Fıkhî Boyutu", **Hitit Üniversitesi İFD**, C.14, S.27, 2015/1, s.117-146.

Turan, Osman. "Selçuk Türkiyesi'nde Faizle Para İkrazına Dair Hukukî Bir Vesika", **Belleten**, C.16, S.62, 1952, s.251-260.

-"Selçuklular'da Faizli Para İkrazı Münasebetiyle Zoraki Bir Tenkit", **AÜİFD**, C.4, S.1, s.20-30.

Turhan, Fatma Sel. *"Bir Klasik Dönem Siyaset Tarihçisi Olarak Cornell Fleischer ve "Tarihçi Mustafa Âli: Bir Osmanlı Aydın ve Bürokratı"",* **TALİD**, C.1, S.2, 2003, s.573-584.

Udovitch, Abraham L. "Credit as a Means of investment in Medieval Islamic Trade", **Journal of the American Oriental Society**, C.87, 1967.

Uludağ, Süleyman. **İslâmda Faiz Meselesine Yeni Bir Bakış**, İstanbul, Dergâh Yayınları, 2010.

- "Ruhsat", **DİA**, C.35, İstanbul, TDV, 2008, s.210.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. **Kapıkulu Ocakları**, C.1, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1988.

- Osmanlı Tarihi, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988.

- Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2014.

Üçok, Coşkun. "Selçuk Türkiyesi'nde Faizli Para İkrazına Dair Hukukî Bir Vesika" Hakkında", **AÜİFD**, C.4, S.3, 1953, s.84-97.

-"Bir Tenkîde Verilen Zoraki Bir Cevâp Hakkında", **AÜİFD**, C.4, S.3, 1955, s.84-97.

Wittman, William. **Osmanlı'ya Yolculuk 1799-1800-1801**, Çev. Belkıs Dişbudak, Ankara, ODTÜ Yayıncılık, 2011.

Yaran, Rahmi. "İhtiyaç", **DİA**, C.21, İstanbul, TDV, 2000, s.573-574.

Yaşaroğlu, M. Kâmil. "İslâm Hukukunda Gabin", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, M**ÜSBE**, 1990.

Yelek, Kamil. "Bir Finansman Yöntemi Olarak Kullanılan Bey' Bi'-l-Vefânın İslam Hukuku Açısından Değerlendirilmesi", **İHAD**, S.27, 2016, s.257-286.

Yeniçeri, Celal. **İslam'da Devlet Bütçesi**, İstanbul, Şamil Yayınevi, 1984.

Yıldız, Kenan. "1660 İstanbul Yangınının Sosyo-Ekonomik Tahlili", Yayınlanmamış Doktora Tezi, **Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü**, 2012.

Zahidü'l-Kevserî. **Hüsnü't-Tekâdi fî Sîreti'l-İmâm Ebû Yûsuf el-Kâdî**, y.y, t.y.

ez-Zerka, Mustafa Ahmed. "İslâm Hukukunda Akitlerin Sınıflandırılması", Çev. Servet Armağan, **İstanbul Üniversitesi Mukayeseli Hukuk Araştırmaları Dergisi**, S.17, 1988, s.51-64.

- İslam Hukuku, Çev. Servet Armağan, İstanbul, Gündönümü Yayınları, 2006.

Zeydân, Abdulkerim. "*İslâm Hukukunda Zaruret Hali*", **Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi**, Çev. Hayreddin Karaman, C.13, S.3, s.162-175.

Zuhaylî, Vehbe. **Hanefî Fıkhı**, C.1-4, Çev. Yusuf Ciğer, İstanbul, Sağlam Yayıncılık, 2020.